

КІРОВОГРАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ
ВНЗ ВМУРОЛ «УКРАЇНА»
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

**КІРОВОГРАДСЩИНА І КІРОВОГРАДЦІ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
СПОГАДИ, ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ**

*До 65-ї річниці з дня закінчення
Великої Вітчизняної війни*

КІРОВОГРАД – 2010

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр – 4 Кір)622
К 43

У науково-документальному виданні представлені статті, спогади учасників і очевидців Великої Вітчизняної війни, зібрані студентами і викладачами Кіровоградського інституту розвитку людини ВНЗ ВМУРоЛ «Україна» та неопубліковані документи і матеріали з фондів Державного архіву Кіровоградської області.

Автори-упорядники присвячують це видання пам'яті співвітчизників, які загинули в роки війни і тим, хто пережив воєнне лихоліття.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, студентів, а також для усіх тих, хто цікавиться історією Кіровоградщини часів Другої світової війни.

Збірник затверджено до друку Вченою радою Кіровоградського інституту розвитку людини ВНЗ ВМУРоЛ «Україна». Протокол № 7 від 18 червня 2010 р.

Головний редактор

д.п.н., проф. О. М. Барно

Редакційна колегія

К.М.Соколовська – доктор історичних наук, професор,
проректор з наукової роботи;

Г.В.Хлань – проректор з гуманітарних питань;

Т.В.Чвань – директор Державного архіву Кіровоградської області;

Л.В.Маренець – заступник директора Державного архіву Кіровоградської області

Автори-упорядники

к.і.н. М. В. Михайлюк, О. А. Трибуцька

Рецензенти: кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України **Т. В. Заболотна;** кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені В.Винниченка **С. В. Проскурова.**

Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали /Гол. ред. О.М.Барно; М.В.Михайлюк (упор.), О.А.Трибуцька (упор.)/
Кіровоградський інститут розвитку людини ВНЗ ВМУРоЛ «Україна», Державний архів Кіровоградської області. – Кіровоград: ТОВ «КОД», 2010. – 506 с., фотоіл.

У виданні використані фотографії і листи з фондів Кіровоградського державного краєзнавчого музею та приватної колекції родини Зеленських, поезія на воєнну тематику В.Вієвського, Г.Беліченка, О.Надутенко та інших кіровоградців.

На обкладенці представлені фотографії кіровоградців-ветеранів війни П.Лазоренка, Г.Гуліди, В.Крангач, Л.Усачової, М.Майданюк, а також сучасні кордони Кіровоградської області з картою визволення м.Кіровограда 5–8 січня 1944 р.

Кіровоградський інститут розвитку людини
Державний архів Кіровоградської області
М.В.Михайлюк, О.А.Трибуцька

Дорогі співвітчизники!
Шановні ветерани Великої
Вітчизняної війни!

В цьому році ми відзначаємо 65-річчя від того незабутнього переможного травня 1945-го, але й сьогодні величний подвиг захисників і визволителів Кіровоградщини,

а також тих, хто наближав перемогу на всіх фронтах війни і кував її в тилу, залишається невичерпним джерелом справжнього патріотизму, вірного служіння своєму народу. Важко знайти слова, якими можна було б передати всю вдячність за Ваш безсмертний подвиг переможців у найжорстокішій війні, яку ще не знало людство.

У цей славний день ми також згадуємо усіх, чие життя забрала війна, тих, хто не дожив до Перемоги лічені місяці, дні, години. Низько вклоняємося й шануємо ветеранів, які на своїх плечах винесли весь тягар війни та підняли країну з руїн у повоєнні роки. Ми у вічному боргу перед Вами: за обірвану війною юність, за недописані листи, за зразки мужності, силу духу, самопожертву, які Ви виявили в боях за рідну землю. Шануємо «дітей війни» за дитинство, обпалене війною, пам'ятаємо полеглих у підпільно-партизанській боротьбі, замучених у катівнях і концтаборах, померлих від ран і хвороб.

Вітаючи усіх, хто пройшов крізь вогонь і пекло Великої Вітчизняної, а також усіх кіровоградців із Днем Перемоги, бажаю міцного здоров'я, родинного благополуччя, довгих років щасливого і мирного життя!

Олександр Барно,
ректор, доктор педагогічних наук, професор,
9 травня 2010 року

Світлої пам'яті нині покійних дідуся Цимбал Василя Захаровича, 1918 р.н., який пройшов всю війну і отримав медаль «За відвагу», і бабусі Цимбал Тетяни Лук'янівни, 1920 р.н., яка пережила нацистську окупацію в с.Зелене Петрівського району Кіровоградської області

Марина Михайлюк

ЗМІСТ

ЗМІСТ.....	5
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	11
ПЕРЕДМОВА (М.В.Михайлюк , О.А.Трибуцька).....	13

СТАТТІ

Дацька Валентина Василівна

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ: З ДОСВІДУ РОБОТИ НАУКОВО-ОСВІТНЬОГО ВІДДІЛУ КІРОВОГРАДСЬКОГО ОБЛАСТНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.....	21
--	----

Михайлюк Марина Володимирівна

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕД СТУДЕНТІВ–ПЕРШОКУРСНИКІВ.....	8
---	---

Трибуцька Олена Анатоліївна

РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ У СПРАВІ ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН.....	38
--	----

Хлань Галина Вікторівна

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: З ДОСВІДУ РОБОТИ КІРОВОГРАДСЬКОГО ІНСТИТУТУ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ	45
--	----

Частина I

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

НА КІРОВОГРАДСЬКІЙ ТА В ІНШИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

Встановлення «нового» порядку на Кіровоградщині (М.В.Михайлюк).	53
ІНТЕРВ'Ю З ОЧЕВИДЦЯМИ – ДІТЬМИ ВІЙНИ	
Вієвський Віталій Михайлович.....	106
Ємченко (Клочко) Раїса Григорівна.....	113
Карнажук Людмила Олександрівна.....	117

Краснокутський Володимир Олексійович.....	121
Петрова (Діордієва) Валентина Антонівна.....	127
Савченко Володимир Сергійович.....	132
Чайка Лідія Антонівна.....	135
ІНТЕРВ'Ю З КІРОВОГРАДЦЯМИ – ОЧЕВИДЦЯМИ НАЦИСТСЬКОГО РЕЖИМУ В ІНШИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ	
Варфоломєєва (Косогляд) Антоніна Олександрівна.....	141
Ляшенко (Міщук) Фаїна Андріївна.....	146
СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ	
Войтенко Клавдія Яківна.....	150
Гнип Людмила.....	151
Горяка Марія Федорівна.....	156
Домашнева Елена Алексеевна.....	157
Драндалуш Людмила Василівна.....	160
Калінчук Віра Захарівна.....	162
Козинець Євдокія Петрівна.....	170
Костенко Борис Федорович.....	172
Оршанский Борис Ильич.....	173
Тупиця Іван Леонтійович.....	174
Швець Олена.....	177
Шевченко (родина).....	179
Спогади мешканців села Великі Трояни.....	180
СПОГАДИ КІРОВОГРАДЦІВ – ОЧЕВИДЦІВ НОВОГО ПОРЯДКУ В ІНШИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ	
Золотаревська (Фелікс) Марія Мус'ївна.....	183
СПОГАДИ ОСТАРБАЙТЕРІВ	
Арсюта Ганна Яківна.....	185
Головченко Акулина Тимофеевна.....	187
З ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ	
Облік населення.....	192

Освіта і церковне питання.....	199
Преса і пропаганда.....	201
Регламентация роботи місцевих органів влади.....	207
Санітарно-епідеміологічний стан.....	209
Сільське господарство.....	211
Торгівля.....	219
Трудова мобілізація до Німеччини.....	220
Українсько-німецькі стосунки.....	222
Фінансова реформа.....	225
Фотопідбірка.....	226

Частина II

КІРОВОГРАДЦІ НА ФРОНТАХ ВІЙНИ

Наші земляки на фронтах Великої Вітчизняної війни (<i>М.В. Михайлюк</i>).....	230
СПОГАДИ КІРОВОГРАДЦІВ – ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ	
Лазоренко Павел Никифорович.....	233
Лазоренко Вера Петровна.....	259
Лихачев Сергей Архипович.....	260
Назаретов Юрій Анатолійович.....	267
Суворов Володимир Іванович.....	268
Чибісова (Ліньова) Олена Трофимівна.....	270
Шологурова Марія Олексіївна.....	272
ІНТЕРВ'Ю З КІРОВОГРАДЦЯМИ – УЧАСНИКАМИ ВІЙНИ	
Гуліда Григорій Маркович.....	274
Крангач Валентина Михайлівна.....	276
Усачова Людмила Семенівна.....	281
МОЛОДЕ ПОКОЛІННЯ ПАМ'ЯТАЄ ПОДВИГ СВОЇХ ПРАЦЦУРІВ	
Спогади про Суховерхова Василя Васильовича.....	288
ЛИСТИ З ФРОНТУ	
Глібка Юрія Кіпріановича.....	291

Михайлуци Віри Григорівни.....292

ПЕРСОНАЛІЇ: ПЕРЕСІЧНІ ГРОМАДЯНИ

ТА ВИДАТНІ ПОСТАТІ КРАЮ

Бабенко (Ігіна) Тетяна Федорівна.....294

Балицький Григорій Васильович.....294

Басистий Микола Єфремович.....295

Бурковський Анатолій Трофимович.....296

Верхоланцев Валерій Олександрович.....297

Габррахманов Барі Галієвич.....297

Гаїна Семен Якович.....297

Глібко Юрій Кіпріанович.....298

Єгоров Олексій Семенович.....298

Жадов Олексій Семенович.....299

Ковтун-Станкевич Андрій Татович.....299

Кошовий Кирило Васильович.....300

Кушніренко Мирон Павлович.....300

Мазуренко Олексій Юхимович.....301

Маніта Архип Самойлович.....301

Мельник Яків Іванович.....301

Порик Василь Васильович.....301

Фісанович Ізраїль Ілліч.....302

Шаповалов Олексій Трохимович.....303

ФОТОПІДБІРКА З ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ

КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....304

Частина III

РАДЯНСЬКИЙ ПІДПІЛЬНО-ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ

НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Організація та діяльність підпільно-партизанського руху Опору

(*М.В.Михайлюк*).....309

ІНТЕРВ'Ю З КІРОВОГРАДЦЯМИ – УЧАСНИКАМИ РУХУ ОПОРУ

Майданюк Марія Петрівна.....	336
СПОГАДИ УЧАСНИКІВ ПІДПІЛЬНО-ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ	
Безверхній Григорій Аксентійович.....	340
Бобрышев Іван Свиридонович.....	341
Вітько Ганна Василівна.....	344
Дабіжа Ганна Амбросівна.....	345
Дабіжа Катерина Аврамівна.....	347
Дубовой Петро Антонович.....	348
Кладніцька Валентина Григорівна.....	383
Клыго Володимир Іустинович.....	385
Луговська Ніна Іванівна.....	392
Пшеничний Петро.....	393
Тиховський Володимир Романович.....	405
Усольцев Григорій Іванович.....	406
СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ ПІДПІЛЬНО-ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ НА КІРОВОГРАДЩИНІ	
Берега Григорій.....	410
Долженко Валентина Семенівна.....	414
Кирилюк Євдокія Филімонівна.....	416
Мышнягун Наталія Филіповна.....	419
Спогади жителів с.Велика Виска.....	423
СПОГАДИ КІРОВОГРАДЦІВ-УЧАСНИКІВ РУХУ ОПОРУ В ІНШИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ	
Балицкий Григорій Васильевич.....	426
КІРОВОГРАДСЬКА «МОЛОДА ГВАРДІЯ».....	445
ФОТОПІДБІРКА З ФОНДІВ КІРОВОГРАДСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.....	
454	
ФОТОПІДБІРКА З ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	
461	
З ПРИВАТНОЇ КОЛЕКЦІЇ РОДИНИ ЗЕЛЕНСЬКИХ.....	
466	

ПІСЛЯМОВА (<i>М.В.Михайлюк</i>)	467
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	469
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	485
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	502

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АН УРСР** – Академія наук УРСР
- АР СРСР** – Автономна республіка СРСР
- БВО** – Білоруський військовий округ
- ВАММ**– Військова академія механізації і моторизації
- ВВВ** – Велика Вітчизняна війна
- ВКП(б)** – Всеросійська комуністична партія (більшовиків)
- ВЛКСМ (рос.)** – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
- ВМС** – Військово-морські сили
- ВМФ СРСР** – Військово-морський флот СРСР
- ВМУРоЛ «Україна»** - Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (м. Київ)
- ВПС** – Військово-повітряні сили
- ВУЗ** – Вищий навчальний заклад
- ГАП** –Гвардійський авіаційний полк
- ГДР (рос.)** – Німецька демократична республіка
- ГРУ** – Головне розвідувальне управління
- ГУТАБ** – Головне управління таборів
- ДАКО** – Державний архів Кіровоградської області
- ЗакВО** – Закавказький військовий округ
- ЗАТ** – Закрите акціонерне товариство
- ЗМІ** – засоби масової інформації
- КВО** – Київський військовий округ
- КДБ УРСР** – Комітет державної безпеки УРСР
- КП(б)У** – Комуністична партія (більшовиків) України
- КПЗУ** – Комуністична партія Західної України
- КПУ** – Комуністична партія України
- ЛТБр** – легкотанкова бригада
- МАИ (рос.)** – Московський авіаційний інститут
- Медсанбат** – медично-санітарний батальйон

МТС – машинно-тракторні станції
МО СРСР (рос.) – Міністерство оборони СРСР
НКВД (рос.) – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКГБ (рос.) – Народний комісаріат державної безпеки
ОАТБ (рос.) – Окремий аеродромно–технічний батальйон
Обком КП(б)У – Обласний комітет КП(б)У
ОТБ – Окремий танковий батальйон
ОУТБ (рос.) – Окремий навчальний танковий батальйон
OST (нім.) – Остарбайтер – робітник зі Сходу
ОУН – Організація українських націоналістів
ППШ – автомат часів ВВВ
Райком КПУ – Районний комітет КПУ
Райуправа – районна управа
РКУ – Рейхскомісаріат «Україна» (1941–1944)
РСЧА – Робітничо-Селянська Червона армія
сmt – селище міського типу
ст. – залізнична станція
сільуправа – сільська управа
СД (нім.) – політична розвідка у складі СС
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УПА – Українська повстанська армія
хут. - хутір
ЦК КП(б)У – Центральний комітет КП(б)У
ЧФ – Чорноморський флот
ШВЛП – школа військово-льотного пілотажу
УШПР – Український штаб партизанського руху

ПЕРЕДМОВА

Друга світова війна залишила свій відбиток у житті майже кожного народу світу, адже в ній взяло участь населення європейського, американського, африканського континентів, країн Далекого Сходу та Південно-Східної Азії. За всю історію людства не було жодних катастроф та стихійних лих, які б забрали більше життів, ніж Друга світова. Болісною раною в історії нашої держави залишається її складова – Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. З початком німецько-радянської війни запекла боротьба розпочалась не лише на лінії фронту, але й в німецькому тилу.

На сьогоднішній день ми знаємо значний відсоток тих славнозвісних захисників Вітчизни, хто пройшов вогонь і пекло війни. Але з кожним роком на Парад Перемоги їх приходить все менше і менше. Слід тієї кривавої війни назавжди закарбувався у їхній пам'яті, про що свідчать детальні розповіді про пережите, оповиті тугою за рідною домівкою і сумом про обпалену війною молодість. Усе, про що вони тоді мріяли, – якнайшвидше закінчити війну, знайти своє кохання і створити власну родину, народити дітей. Вони мріяли про мирне небо над головою, життя, в якому немає виття «катюш» і сирен, гуркоту танків і гармат. Однак не всім усміхнулася доля. Багато хто з них поліг на полі бою, потонув у непрохідних болотах або загинув у шпиталях від несумісних з життям поранень. Тому найголовнішим нашим обов'язком перед тими, хто ще залишився в живих, є увіковічення їхнього славного подвигу, скоєного заради миру.

До 65-ї річниці Перемоги з метою вшанування пам'яті людей, які віддали своє життя під час війни і тих, хто пережив її лихоліття, керівництво Кіровоградського інституту розвитку людини ВНЗ ВМУРоЛ «Україна» у співпраці з Державним архівом Кіровоградської області (ДАКО) вирішило видати книгу, присвячену подіям минулого. Ця робота проводилась у рамках проекту «Кіровоградщина в роки Другої світової війни». У науково-документальному виданні «Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни» представлені спогади ветеранів Великої Вітчизняної війни,

очевидців нацистського окупаційного режиму і радянського підпільно-партизанського руху Опору, зібрані студентами і викладачами інституту, та неопубліковані документи і матеріали з фондів ДАКО.

Активну участь у роботі над виданням взяли студенти 1–3 курсів усіх спеціальностей інституту. Вони не лише брали інтерв'ю у задалегідь визначених респондентів, але й приносили записані усні розповіді своїх родичів, що пережили війну. Так, інтерв'ю з Л.Усачовою, Л.Карнажук, В.Петровою (Діордієвою), В.Савченко, Г.Гулідю, М.Майданюк брали студенти Ігор Завалько, Юлія Назаренко, Ганна Мироненко, Ірина Головка, Дар'я Кондратенко, Ярослав Бондаренко. Усні спогади М.Шологурової, Л.Драндалуш, Г.Арсюти записали студенти Євген Зозуля і Ганна Єржова.

Студентка 1 курсу спеціальності «Фізична реабілітація» Юлія Тарнопольська у співпраці з музеєм імені А.Тарковського (керівник – В.А.Зінченко) Кіровоградського колегіуму, створеного на базі СШ №11, надала матеріали музейних проектів «Наші випускники – ветерани Великої Вітчизняної війни», «Фронтowymi дорогами моїх бабусі й дідуся», «Наші земляки – Герої Радянського Союзу», «Наша вулиця носить Ім'я Героя війни» та інших, що частково увійшли до видання (матеріали про Бориса Федоровича Костенка, Володимира Івановича Суворова, родину Шевченко, Олену Трофимівну Чибісову, Василя Васильовича Суховерхова, Юрія Анатолійовича Назаретова, Семена Яковича Гаїну, Кирила Васильовича Кошового). За це керівнику музею редколегія видання висловлює велику подяку.

Крім студентів до збору матеріалу залучався і професорсько-викладацький склад інституту. Кандидат історичних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Марина Михайлюк працювала з респондентами В.Вієвським, В.Краснокутським, А.Варфоломєєвою (Косогляд), Р.Ємченко (Клочко). Її колега, кандидат філологічних наук, завідувач кафедри теорії інформаційних комунікацій Роман Ляшенко брав інтерв'ю у Ф.Ляшенко (Міщук) і Л.Чайки. Викладач соціально-економічного

факультету Олена Надутенко надала для збірника власні вірші на воєнну тематику. До науково-пошукової роботи були залучені й слухачі Народної школи при Кіровоградському інституті розвитку людини. Зокрема, спогади Павла і Віри Лазоренків передала їх донька, слухачка школи Вікторія Марцинюк.

Науково-документальне видання складається з трьох розділів «Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині та в інших регіонах України», «Кіровоградці на фронтах війни» і «Підпільно-партизанський рух Опору на Кіровоградщині». У першому розділі представлені усні спогади та інтерв'ю очевидців окупаційного режиму в кіровоградському регіоні, а також на Полтавщині (А.Варфоломеєва (Косогляд)), Рівненщині (Ф.Ляшенко (Міщук)) і в зоні німецько-румунської адміністрації – спогади про єврейське гетто М.Золотаревської (дівоче прізвище Фелікс). Розділ доповнений спогадами оstarбайтерів, документами і фотографіями з ДАКО. Вступна частина розкриває малодосліджені сторінки з історії перебування області під німецькою окупацією. Особлива увага звернута на становище сільського населення та господарства, адже регіон був і залишається аграрним.

Другий розділ сформовано з розповідей кіровоградців – учасників Великої Вітчизняної війни. Вони воювали на різних фронтах, але Перемога для всіх була однаковою. Розділ доповнено двома фронтовими листами, персоналіями: нашими земляками – героями війни, а також фотопідбіркою з фондів ДАКО. Третій розділ присвячено підпільно-партизанському руху Опору на Кіровоградщині, окрім розповіді нашого земляка Г.Балицького, який воював у складі Чернігівського з'єднання під командуванням Федорова. Складається він з інтерв'ю та спогадів учасників і очевидців збройної боротьби обласного підпілля. Зокрема, унікальними є спогади В.С.Долженко – доньки керівника Кам'янського партизанського загону імені Ворошилова. На початку розділу автором з широким залученням архівних документів пояснюється мета і завдання опозиційного руху, розкривається його роль у розгромі гітлерівської Німеччини. Розділ доповнено фотопідбіркою з фондів

обласного краєзнавчого музею, ДАКО і домашнього фотоальбому родини Зеленських.

Документи і матеріали ДАКО висвітлюють тему Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. за кількома напрямками: життя Кіровоградщини під час гітлерівської окупації 1941–1944 рр., підпільно-партизанська боротьба на теренах краю, видатні постаті краю, які внесли значний вклад у справу Перемоги над нацистською Німеччиною, зокрема звільнення території області від окупантів. Значний комплекс документів, що зосереджує інформацію про повсякденне життя населення на окупованій території, складають матеріали «окупаційних фондів», розсекречених на початку 90-х років. Документи окупаційного періоду донині залишаються недостатньо дослідженими, хоча їх інформаційний потенціал відкриває унікальні можливості для вивчення маловідомих сторінок історії Кіровоградщини часів Другої світової війни.

Представлені у збірнику документи місцевих органів окупаційної влади – гебітскомісаріатів, районних, міських та сільських управ, комендатур, а також підприємств та організацій, громадських дворів, різнопланово ілюструють процес запровадження нацистами на окупованих землях «нового порядку», метою якого стало поневолення та колонізація українських земель. У період окупації потужним ідеологічним знаряддям стала преса. У виданні наведені примірники окупаційних газет та фотокопії документів, що висвітлюють роботу редакцій періодичних видань.

Картину окупаційного життя доповнюють документи «усної історії» – розповіді очевидців з архівної колекції спогадів. Ці матеріали є живими і емоційними свідками морально-фізичних страждань наших земляків, пограбування українських земель, руйнування побуту мирних громадян. Документи висвітлюють і сторінки героїчної боротьби народних месників – партизанів та підпільників Кіровоградщини.

Відомості про хід підпільно-партизанської боротьби в області містять різнопланові документи з Ф.П-429 «Кіровоградський обком КПУ»:

постанови бюро, довідки про затвердження діяльності партизанських загонів та підпільних організацій, звіти про підпільну роботу і партизанську боротьбу на теренах Кіровоградщини. Надзвичайно інформативними є матеріали про діяльність партизанських загонів імені Сталіна, імені Ворошилова, що діяли у Холодному Яру та Чорному лісі, написані безпосередніми учасниками партизанської боротьби – командиром загону імені Сталіна капітаном П.Дубовим та партизаном П.Пшеничним. Особлива їх цінність полягає в ілюстрації, перш за все, психологічного стану учасників тогочасних подій. У фонді зберігаються листи мешканців Кіровоградщини, вивезених до Німеччини у період окупації. В їх коротеньких рядках – непідробна туга за батьківщиною та рідними, трагедія покоління, обпаленого війною.

Окремий масив документів представлений матеріалами особових фондів ДАКО, в яких зберігається інформація (фото і короткі відомості) про наших земляків і тих, хто вніс свою лепту в Перемогу над нацизмом. У збірнику також представлені матеріали окремої групи фотодокументів, що висвітлюють події періоду Великої Вітчизняної війни. Серед них фотографії Героїв Радянського Союзу, як уродженців Кіровоградщини, так і інших регіонів України, які свого часу працювали, навчалися або брали участь у боях за звільнення Кіровоградщини, групові портрети учасників партизанського руху Опору.

Фотодокументи періоду окупації відображають місця масових страт радянських громадян, види зруйнованих промислових об'єктів, фрагменти боїв радянської армії під час визволення населених пунктів Кіровоградщини, вулиці визволеного Кіровограда. Попри зовнішній лаконізм, фотодокументи виразно ілюструють драматизм воєнного періоду, залишаються яскравими свідками ВВВ. Ми сподіваємось, що представлені у науково-документальному виданні спогади, документи і матеріали відтворили панорамну картину життя Кіровоградщини періоду окупації, проілюстрували

витоки та суть великого подвигу наших батьків, дідів і прадідів, без якого неможливою стала би Перемога.

Значну допомогу у формуванні збірника надали працівники Кіровоградського обласного краєзнавчого музею в особі заступника директора з наукової роботи Світлани Едуардівни Колесник і наукового співробітника, екскурсовода Валентини Василівни Дацької. Саме остання записала інтерв'ю з В.Крангач та усні спогади В.Долженко та М.Майданюк, а також принесла фронтовий лист Віри Михайлуци і 12 фотографій про радянський підпільно-партизанський рух на Кіровоградщині. Висловлюємо щирю подяку музейним працівникам за наданий матеріал. Фотопідбірку про підпільно-партизанський рух в регіоні передала і родина Зеленських, у якій Дмитро, Андрій і Євдокія Зеленські були членами Кіровоградської підпільно-диверсійної організації імені К.Є.Ворошилова.

Географія регіону у матеріалах видання представлена більшістю сучасних районів Кіровоградської області (Бобринецький, Знам'янський, Кіровоградський, Компаніївський, Новоархангельський, Новомиргородський, Новоукраїнський, Олександрівський, Олександрійський та ін). Розміщення спогадів кіровоградців, які на той час мешкали в інших регіонах України, зроблено з метою збереження емпіричного значення зібраного матеріалу.

Значна частина респондентів дозволила себе сфотографувати або надала фотографії для публікації. Сучасні фотографії було вирішено не підписувати, тож підписи мають лише ті, що належать до воєнних років. Користуватися збірником допоможуть список скорочень, іменний та географічний покажчики. В останньому, нажаль, не всі населенні пункти вдалося ідентифікувати. Усі спогади та інтерв'ю розміщені автентичною мовою (українською і російською), але зазнали скорочень і редакторської правки з метою максимально прибрати українсько-російський «суржик» і вилучити із розмовної мови русизми (українізми).

Досить часто очевидці нацистського окупаційного режиму називали імена і прізвища тих, хто співпрацював з «новою» владою і допомагав

переслідувати своїх односельчан. Покладаючи відповідальність за правдивість наведених фактів на оповідачів, ми не вважаємо за потрібне «вирізати» імена кривдників, адже історія їм давно вже винесла свій вирок.

Підсумовуючи, хотілося б висловити подяку голові Ради міської організації ветеранів В.Вієвському і керівнику громадського об'єднання «Діти війни» при міській ветеранській організації і клубу «Ветеран» В.Краснокутському за можливість взяти інтерв'ю у членів їхніх організацій, а також викладачам інституту – подружжю Олегу і Наталії Ротар, студенту 2 курсу Едуарду Дамаскіну, співробітникам ДАКО Любов Зеркаль, Юлії Якункіній, Ніні Кузнецовій за технічну підтримку і допомогу у роботі над науково-документальним виданням.

Упорядники
Марина Михайлюк,
Олена Трибуцька

Учасники проекту «Кіровоградщина в роки Другої світової війни». Зліва на право: Олег Ротар, Роман Ляшенко, Олена Трибуцька, Наталія Ротар, Валентина Дацька, Тамара Чвань, Олександр Барно, Валентина Шпильова, Євген Зозуля, Галина Хлань, Марина Михайлюк.

CTATTI

Валентина Дацька
науковий співробітник
Кіровоградського обласного краєзнавчого музею

Патріотичне виховання молоді:
з досвіду роботи науково-освітнього відділу
Кіровоградського обласного краєзнавчого музею

Пройшло 65 років з тієї пори воєнного лихоліття, але й сьогодні нас хвилює кожен крок і подвиг героїв, їхня безприкладна мужність в боротьбі з ворогом, відданість рідній землі. 2010 рік – ювілейний. Одним із основних напрямів роботи співробітників Кіровоградського обласного краєзнавчого музею є вшанування ветеранів ВВВ, виховання на їхніх прикладах підростаючого покоління.

Співробітники науково-освітнього відділу тісно співпрацюють з освітніми закладами – школами, ліцеями, школою-інтернатом, спецшколою, коледжем, інститутами, університетами, академією, з військовими частинами, обласною радою організації ветеранів України, міською радою організації ветеранів України, облдержтелерадіокомпанією, обласним госпіталем інвалідів і ветеранів ВВВ, пресою, міською централізованою бібліотечною системою, профтехучилищами міста та області, дитячим будинком «Барвінок», притулком «Милосердний Самаритянин» та іншими організаціями та установами. Тож у кожному з них музейники проводили свої заходи, організовували виставки, співпрацювали щодо збирання матеріалів про Велику Вітчизняну.

Упродовж 2005–2010 рр., в період підготовки до відзначення 65-ї річниці Великої Перемоги над фашизмом, в нашому музеї зусиллями співробітників науково-освітнього відділу були створені виставки «Той незабутній січень», «Вони звільняли Європу», «Фронтові трикутники», «Дитинство, опалене війною», «Звільнення Кіровоградщини від фашистських загарбників», «У небі – відважні соколи», «Йшли походом народні месники»,

«Партизанськими стежками», «Вклонімося подвигу визволителів України», «Кіровоградська наступальна операція», «Цих років не змовкне слава». Кожна з виставок – своєрідна, особлива. Надовго запам'яталася нам, співробітникам музею, та відвідувачам – учням школи № 26, гімназії імені Тараса Шевченка, Кіровоградського колегіуму, виставка «Фронтіві трикутники».

У фондах обласного краєзнавчого музею зберігається біографічна довідка, пожовкла фотокартка, листи до батька з фронту Віри Михайлуци, котра народилася у селищі Новоолександрівка Бобринецького району на Кіровоградщині. В роки війни вона була медсестрою 1328-го стрілецького полку 315-ї стрілецької дивізії 5 гвардійської армії. Відвідувачів музею цікавили рядки її листів. Ці листи – остання ниточка, яка пов'язує нас з людиною, котра пішла у бій і не повернулася.

В одному з листів відчувається гарячий подих сорокових: *«Привіт з фронту. Доброго дня, мій дорогий тату! Повідомляю, що я жива і здорова... Пишу тобі уже кілька листів, але від тебе – ніякої відповіді. ...Життя у нас зараз однакове. Я – воїн, і ти – воїн. Ти будеш боротися за визволення рідної України, і я. Ти віддаси життя за Батьківщину, якщо буде потрібно, і я. Незважаючи на те, що ти мій батько, а я твоя донька, у нас одна мета: визволити рідну землю від німецької нечисті. Тут у нас «весело»: виють міни, дзижчать кулі, співають «катюші». Міцно обіймаю і цілую тебе. Рідна твоя донька Віра»¹. Григорій Якович Михайлуца пишався донькою, адже його кровиночку не злякало тяжке солдатське життя. За два тижні Віра загинула у с.Степанівка біля Савур-Могили на Донеччині.*

Пожовклий від часу лист Віри Михайлуци – безцінна реліквія. Це заповіт героїв, які ціною мужності, власного життя захистили свою землю від фашизму. Знайомлячись з фронтівими трикутниками, листівками, «похоронками», кожен відчуває в серці гордість за тих, хто вистояв. Вистояв і переміг. Потрібно низько вклонитися тим, хто писав листи, і тим, хто зберіг

---

¹ Кіровоградський обласний краєзнавчий музей. Основний фонд. АІ-3118.

ці свідчення тієї великої війни, біль і радість, патріотизм, адже писалися ці листи серцем. Допомогу у створенні названих виставок і в проведенні масових заходів надали ветерани ВВВ В.К.Єфіменко, А.Г.Марченко, Ф.М.Решаль, О.Т.Чибісова, Р.М.Дайдакулова, І.Ф.Бариш, В.С.Долженко, М.П.Майданюк, А.С.Поєдинок, К.Т.Врадій. Щиро дякуємо Вам, шановні ветерани.

В обласному краєзнавчому музеї систематично проводяться вечори-зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної війни. Упродовж останніх років нами організовано і проведено заходи «Серед героїв – їхні імена», «Жінки на фронтах війни», «Рубіж слави та безсмертя», «Прославлені у віках», «Ми пам'ятаємо», «Вклонімося подвигу», «Вклоняюсь тобі, Перемого!», присвячені визволенню України і, зокрема, Кіровограда від фашистських загарбників, Дню захисника Вітчизни, Дню Великої Перемоги, Дню партизанської слави.

На ці заходи ми запрошуємо ветеранів обласної ради організації ветеранів України (голова – В.К.Єфіменко), міської ради організації ветеранів України (голова – В.М.Вієвський). За плечима цих мужніх людей – нелегкий життєвий шлях. Школярі та студенти з цікавістю слухають розповіді ветеранів про бойову юність. Скроні цих людей вкрила сивина, яка свідчить не лише про поважний вік, а й про долю, яку зачепила війна, а з нею – біль втрат. Участь у масових заходах, присвячених визначним датам нашої історії, дає їм можливість відчувати радість спілкування, а у школярів і студентів викликає почуття гордості за подвиги героїв війни.

Напередодні Дня захисника Вітчизни у краєзнавчому музеї відбувся захід «Ми пам'ятаємо...», на який було запрошено ветеранів війни Р.М.Дайдакулова, І.Ф.Бариша, О.Ф.Нагорного, А.С.Поєдинок, В.М.Крангач. Учні середньої школи № 26 та вихованці школи-інтернату уважно слухали розповідь-спогад мудрої жінки, директора народного музею 170-ї Кіровоградської Червонопрапорної танкової бригади, визволителя Кіровоградщини Валентину Михайлівну Крангач, яка пройшла бойовий

шлях від Москви до Австрії і є частим гостем наших виставок, заходів по вшануванню героїв ВВВ. Скільки разів їй довелося дивитися смерті у вічі, скільки довелося салютувати над могилами бойових друзів! Для нас, музейних працівників, школярів, студентів, Валентина Михайлівна є взірцем патріота нашого міста і всієї України.

Визволенню України від фашистських загарбників був присвячений захід «Не жіноче обличчя війни» (жовтень 2009 р.). На ньому були присутні учні середньої школи № 26, студенти будівельного коледжу. Жінка і війна – поняття несумісні. Жінка дає життя, оберігає життя, але на самій жахливій війні ХХ ст. їй довелося стати воїном, політпрацівником, танкістом, льотчиком. Усього за роки війни на фронті служило понад 800 тис. жінок. Серед тих, хто наближав перемогу, є імена земляків і жителів Кіровоградщини – Аксьонкіна, Бур'янова, Решаль, Мошнягун, Жабо, Шелудько. Експозиції музею знайомлять відвідувачів з бойовою діяльністю цих жінок. Співробітники науково-освітнього відділу запросили на зустріч жінок-фронтників А.С.Поєдинок, М.П.Майданюк, доньку командира партизанського загону імені Ворошилова В.С.Долженко, а також колишнього підпільника Новоукраїнського району Константина Тимофійовича Врадія, який розповів учням і студентам про діяльність підпільників Кіровоградщини, свою науково-пошукову роботу під час написання книги «Патріоти Кіровоградщини у ворожому тилу» (Кіровоград, 2006).

Співробітники науково-освітнього відділу надавали консультації та матеріали для підготовки документального фільму «Не жіноче обличчя війни» (програма «Дзеркало», обласна телекомпанія). Однією з форм роботи з військово-патріотичного виховання молоді є презентації книг. В нашому музеї проводилися презентації книг К.Т.Врадія «Ім'я на обеліску», «Нас водила молодість». Майже три роки гітлерівці грабували і руйнували в Новоукраїнському районі колгоспи, вивозили хліб і худобу. Окупанти стратили в районі 9920 чол., 610 відправили до Німеччини. Вихованців дитячого будинку «Барвінок» зацікавила розповідь К.Врадія про підпільників

Новоукраїнського району, багатьох з яких він знав особисто, адже входив до складу підпільної групи В.Поповкіна, що діяла в Новоукраїнці та Помічній. Висловлюємо щирю подяку цій мужній людині за співпрацю з обласним краєзнавчим музеєм.

Співробітники науково-освітнього відділу активно співпрацюють з учасниками клубу «Патріот» (голова – Г.М.Гуліда). Разом з учасниками клубу співробітники музею провели в Кіровоградській загальноосвітній школі № 26 – 20 уроків мужності, у Кіровоградському колегіуму – 25 уроків. До участі у проведенні заходів були запрошені ветерани війни Чибісова, Врадій, Крангач, Усачова, Долженко та інші, адже їм є що згадати і є що розповісти. Під час проведення уроків мужності використовувалися матеріали з фондів обласного краєзнавчого музею, а також фотографії, карти, документи з приватних колекцій свідків війни. При клубі «Патріот» працює хор ветеранів, який супроводжує заходи обласного краєзнавчого музею з питань військово-патріотичного виховання, особливо в обласному госпіталі інвалідів, ветеранів ВВВ.

У ході підготовки до відзначення 65-річчя з дня завершення ВВВ, співробітники музею провели акцію «Подаруй музею експонат». І першими відгукнулися ветерани клубу «Патріот». О.Т.Чибісова подарувала музею 74 предмета, серед яких ордени, медалі, пам'ятні знаки, подяки від Верховного Головнокомандуючого, документальні книги. Ф.М.Решаль подарувала музею солдатську кружку з написом «1941–1945 рр.» – найдорожчу для неї реліквію. Подаровані музею експонати були використані під час підготовки виставки «Вони наближали Перемогу».

Під час підготовки до відзначення 65-річчя Великої Перемоги співробітники музею виступали у засобах масової інформації (на телебаченні, радіо, в пресі). Так, В.В.Дацька у березні 2008 р. взяла участь у підготовці радіопередачі «Подвигу – жити», присвяченої Герою Радянського Союзу Г.Куроп'ятникову, а також у святкових передачах до Дня Перемоги 2009–2010 рр. Співробітник науково-освітнього відділу М.В.Шульга 20

вересня 2009 р. взяв участь у радіопередачі «Підпільно-партизанський рух на Кіровоградщині» тощо. Його колеги В.В.Дацька, А.В.Маршанін неодноразово надавали інтерв'ю для телепередач «Пам'ять», присвячених визволенню Кіровограда, Дню Перемоги та інших подій.

У лютому 2010 р. краєзнавчий музей надав фотодокументи і анотовану довідку про підпільно-партизанський рух на Кіровоградщині для ілюстрованого видання «Альбом партизанської слави українського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (Київ, 2010). Протягом багатьох років співробітники науково-освітнього відділу видають статті, присвячені подіям ВВВ.

У 2010 р. продовжується проведення обласним краєзнавчим музеєм циклу заходів з патріотичного виховання для пільгових категорій населення. Особливо плідною є співпраця музею з Кіровоградською школою-інтернатом (директор С.Д.Сторчаус). Так, 8 лютого 2010 р. завідувач науково-освітнім відділом А.В.Маршанін провів бесіду з вихованцями інтернату на тему «Партизанський рух на Кіровоградщині». 22 лютого 2010 р. В.В.Дацька організувала і провела захід «Земний уклін тобі, солдате...», присвячений Дню захисника Вітчизни. Хвилиною мовчання присутні вшанували патріотів, які загинули в боротьбі з фашизмом. Екскурсовод розповіла учням про героїв Кіровоградщини періоду ВВВ – О.З.Бур'янову, П.Лахмана, І.Д.Діброву, Г.В.Балицького, В.М.Крангач, почесних громадян м.Кіровограда Василя Несторовича Дацького, Михайла Івановича Каліхова, котрі ціною мужності і відваги наблизили День Перемоги.

Спеціально для будинку людей похилого віку «Милосердний Самаритянин» була проведена 3 грудня 2009 р. виставка «Кіровоградська наступальна операція», яка розповіла про визволителів краю А.Лукманова, М.І.Каліхова, К.Д.Шатило, Б.Г.Габдрахманова, О.С.Жадова, М.Багірова та інших героїв війни, супроводжувалася спогадами ветеранів ВВВ про становище в Кіровограді у січні 1944 р.

Працівники науково-освітнього відділу систематично надають консультації з історії Кіровоградщини. Зокрема, В.В.Дацька у січні – лютому 2010 р. взяла участь у підготовці тематичних вечорів про визволителів Кіровоградщини (притулок «Милосердний Самаритянин», ЗОШ № 26), про кіровоградську підпільницю Тетяну Седярову (Кіровоградський колегіум) тощо.

Виступи співробітників науково-освітнього відділу на виставках, екскурсіях, заводах, конференціях сприяють тому, щоб не лише люди старшого покоління, а й школярі, студенти, шанували історію рідного краю. Усвідомлення і почуття Батьківщини ми формуємо в юних громадянах, розкриваючи перед ними істину, що кожна жменька рідної землі полита кров'ю патріотів, що щастя дитинства, молодості, мирної праці батьків завойоване дорогою ціною. Мета наших масових заходів – духовне виховання підростаючого покоління, недопущення занепаду дитячих та юнацьких душ. Адже в житті кожного настане момент, коли доведеться виявити мужність, стійкість, напружити всі фізичні та духовні сили – і перемогти. Наші розповіді про героїв ВВВ не лише розширюють горизонт, а й допомагають відчувати, що в житті полеглих героїв і сучасників є щось спільне – це Батьківщина.

Молодь! Шануйте ветеранів ВВВ не лише на травневі свята. Невідомо, як би склалася доля нашої незалежної України, якби не та Велика Перемога. Нам є що взяти від цього покоління: совість, порядність, честь, обов'язок, патріотизм. Прості, але надто вагомі поняття, котрі ніколи не старіють.

Марина Михайлюк
кандидат історичних наук,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Кіровоградського інституту розвитку людини

Історична пам'ять про Другу світову війну:

соціологічне дослідження серед студентів–першокурсників

Метою проведення даного дослідження стало вивчення історичної пам'яті молодого покоління про події Другої світової війни, його ставлення до питання про примирення ветеранів радянської армії і солдатів ОУН і УПА, що набуло зайвої політизації в українському соціумі. Соцопитування проводилося в грудні 2008 р. на базі Кіровоградського інституту розвитку людини ВНЗ ВМУРоЛ «Україна». У ньому взяло участь 42 студенти–першокурсника: 10 хлопців і 32 дівчини віком 17–18 років (1990–1991 р.н.). За національною приналежністю – 41 українець і 1 вірменка, родина якої постійно мешкає в Кіровограді. За соціальним станом ідентифікували себе: з родини робітників – 28 студентів, з родини військовослужбовців – 2, з родини селян – 6 і з інтелігенції – 6. Хоча більшість студентів походить із селянських родин (здебільшого із сіл і селищ міського типу Кіровоградської області), а також з міст Кіровограда і Знам'янки.

Молоді було поставлено 15 запитань із завчасно розробленої автором анкети, письмові відповіді на які вони мали здати наступного дня. Питання були сформульовані таким чином, щоб з'ясувати, як молоде покоління сприймає інформацію про Другу світову війну та її складову – Велику Вітчизняну – з різних джерел, яким з них найбільше довіряє, чи аналізує отриману інформацію, як вона впливає на ставлення до ветеранів війни тощо.

Аналіз анкет засвідчив, що хлопчачі (6 міських і 4 сільських парубків) відповіді суттєво відрізняються від дівочих своєю відвертістю, лаконічністю і конкретністю. Анкети ж дівчат більше схожі на підготовку домашнього завдання. У них зустрічаються виписки з підручників, історичних енциклопедій та іншої літератури, що говорить, з одного боку, про серйозний

підхід до процесу опитування, а з іншого – про те, що не всі вони знають відповіді на поставлені питання й не впевнені у своїй пам'яті, тому використовують спеціальну літературу.

На перше питання «Що Вам розповідали родичі про Велику Вітчизняну війну або про Другу світову війну загалом?» лише двоє хлопців не знали, що відповісти, оскільки безпосередньо від своїх родичів нічого не чули. Один написав, що прабабуся, яка пережила війну, вже давно померла (хлопцю тоді було 7 років), а дід з бабкою народилися у повоєнний період². Інший розповів, «що загалом від рідних про війну нічого не чув, окрім кількох коротких розповідей про німецьку окупацію»³.

Решта хлопців виявилися краще обізнаними про події війни, зокрема про її початок і нацистський окупаційний режим. Окремі з них навіть побували на місцях бойової слави радянських солдатів. Так, Ярослав Гриб зазначив, що «взагалі мені багато, і не тільки він, ще й родичі розповідали про Велику Вітчизняну війну. І чув я все від перших осіб, тобто від ветеранів війни. Вони розповідали, як фашистська Німеччина увійшла на територію України і почала захоплювати села і міста. Мені розповіли і про оборону біля р. В.Вись (Новоархангельський р-н Кіровоградської області. – прим. автора). <...> Я був на тому місці і знаходив велику кількість гільз, касок, зброї як радянської, так і німецької»⁴.

Ярослав Бондаренко написав, що до розповідей свого діда-розвідника ставився несерйозно, у дитинстві вони здавалися йому кумедними. Лише зараз, коли він подорослішав, сприймає їх зовсім по-іншому. Студентам Андрію Галєвському, Едуарду Дамаскіну, Євгену Бикову, Антону Бондарєву, Руслану Головченко і Євгену Ратушному родичі розповідали про тяготи нацистського окупаційного режиму.

---

² Анкета Олександра Ніколаєнко, 1991 р.н., смт Устинівка Кіровоградської обл.

³ Анкета Романа Подкопаєва, 1990 р.н., смт Олександрівка Кіровоградської обл.

⁴ Анкета Ярослава Гриба, 1991 р.н., с. Надлак Новорахангельського р-ну Кіровоградської обл.

Марина Михайлюк разом зі студентами 1 курсу інституту (2009 р.)

Особливо про те, як на початку війни люди переховувалися, боялися німців, хоча були й такі, хто їх пригощав, а вони їх грабували (забирали худобу); про трудову мобілізацію до Німеччини, тяжку роботу в полі, побиття і знущання над простими селянами представників окупаційної влади. Пояснювали й те, як наступала Червона армія, а німці палили села і виселяли людей з їх помешкань, масово переганяючи на іншу територію.

У дівочих анкетах зустрічаються подібні історії. Зокрема, Валентина Мироненко написала, що «родичі, які знали певні факти, що стосуються ВВВ, пішли з життя раніше мого народження. Тому зі слів родичів я нічого не знаю»⁵. Решті студенток рідні розповіли, як на початку війни переховувалися у погрібах, як у власних домівках надавали притулок німецьким солдатам, серед них зустрічалися і гуманні люди, які пригощали дітей цукерками⁶.

На питання «Що Ви знаєте про Другу світову війну зі шкільного курсу історії?» усі хлопці відповіли, що «багато чого», наприклад, їм відомі імена

⁵ Анкета Валентини Мироненко, 1991. р.н., с. Миронівка Кіровоградської обл.

⁶ Анкета Альони Новицької, 1991 р.н., смт Олександрівка Кіровоградської обл.

полководців, основні дати і головні події, дати початку та кінця війни, її наслідки для України. Так, Євген Ратушний зазначив: «Знаю те, що Гітлер поганий. Він не любив євреїв. Він хотів забрати нашу територію, та не вийшло»⁷. Дівчата теж акцентували увагу на початку війни, планах воюючих сторін, основних битвах і місці України у Другій світовій. Загалом шкільний рівень вражає глибиною знання предмету.

Питання «Чим займалися радянські партизани?» і «Що таке Голокост?» виявилися найбільш простими для відповіді. Майже всі хлопці написали, що партизани вели бойові дії в тилу ворога, займалися розвідувальною й диверсійною діяльністю, допомагали і прикривали регулярні частини Червоної армії, а основною роботою вважалася «рейкова війна». Про Голокост (тобто знищення) єврейського народу німецьким режимом відомо майже усім хлопцям, окрім двох студентів. На відміну від дівчат, адже у окремих із них він з незрозумілих причин асоціюється зі сталінським геноцидом українського народу 30-х років.

Найбільш складними для розуміння виявилися запитання про ОУН і УПА, а також питання «Як відобразилися події Другої світової війни на долі Ваших родичів?». На перші два не змогли відповісти троє з десяти студентів, а на останнє – майже всі. Проте семеро досить чітко розуміють ідеологію ОУН і основну діяльність військовослужбовців УПА. Так, Андрій Галевський записав: «УПА боролися проти німців, радянських партизанів і польських збройних формувань»⁸. У більшості дівочих анкет також відчувається розуміння ідеології ОУН і діяльності підрозділів УПА. Так, Ольга Білокамінська в анкеті записала: «ОУН – це організація українських націоналістів. Ідеологія – інтегральний націоналізм, заперечення ліберальних цінностей і проповідування рішучих дій заради національних інтересів, створення самостійної Української держави»⁹.

---

⁷ Анкета Євгена Ратушного, 1991 р.н., м. Знам'янка.

⁸ Анкета Андрія Галевського, 1991 р.н., м. Знам'янка.

⁹ Анкета Ольги Білокамінської, 1991 р.н., м. Знам'янка.

На питання «Які радянські і зарубіжні художні або документальні фільми про Другу світову війну Ви бачили? Як вони вплинули на формування Вашого світогляду та думки про війну?» більшість студентів як чоловічої, так і жіночої статі відповіли, що переглядали в основному кінофільми радянського і американського виробництва. Серед найбільш популярних радянських кінострічок про війну виявилися «В бой идут одни старики», «Три танкиста и собака», «Аты-баты шли солдаты», «Молодая гвардия», «Летят журавли», «Освобождение», «Они сражались за Родину», «А зори тут тихие» тощо. Серед фільмів останніх років виробництва студенти називають «Диверсант», «Звезду», «Штрафбат» та ін. Якщо аналізувати вплив голлівудських кінокартин, то найбільш видовищним вважають фільм «Перл Харбор» (США).

Однак, попри значну кількість переглянутих кінострічок, особливого психологічного впливу вони не справили. Як зазначив Роман Подкопаєв, «Ніяк не вплинули». Руслан Головченко в анкеті написав: «Я дивився фільм «В бой идут одни старики». На мене фільм вплинув несильно, хоча фільм гарний. Взагалі я не можу судити, тому що не знаю, як це пережити таку небезпеку»¹⁰. Лише троє з десяти опитаних хлопців відповіли, що перегляд фільмів про війну значно розширив їхнє уявлення про ту жахливу трагедію в житті українського народу. Зокрема, Ярослав Гриб зазначив: «Я зрозумів, що це дуже страшно», а Олександр Ніколаєнко – «Після перегляду цих фільмів я зрозумів, що війна – це велике горе для будь-якого народу та будь-якої країни». Ярослав Бондаренко був більш конкретнішим: «З цих фільмів я дізнався багато цікавих фактів з ходу війни, та цікавих моментів з життя солдатів і цивільного населення»¹¹.

На дівчат радянський воєнний репертуар мав значно більший психологічний вплив. Як відповіла Ірина Околько: «Ці фільми допомогли відтворити в моїй уяві дійсність Другої світової війни»¹². Людмила

---

¹⁰ Анкета Руслана Головченко, 1990 р.н., м. Кіровоград.

¹¹ Анкета Ярослава Бондаренка, 1990 р.н., с. Івангород Кіровоградської обл.

¹² Анкета Ірини Околько, 1991 р.н., с. Надлак Новоархангельського району Кіровоградської обл.

Веретільник, проаналізувавши зміст радянського і зарубіжного кінематографу, дійшла висновку, що вони суттєво відрізняються між собою. На її думку, радянські кінострічки занадто заідеологізовані, хоча розповідають про війну і роль конкретної людини в ній. Американська кіноіндустрія спрямована на розкриття головної сюжетної лінії лише на фоні військових дій.

На питання «Які радянські і зарубіжні художні твори про Другу світову війну Ви прочитали? Чим вони відрізняються один від іншого?» майже усі опитані відповіли, що спеціально книжок на військову тематику не читали, лише ті, що йшли в рамках шкільної програми, наприклад, «Молоду гвардію» (М.Фадєєва), «Україна у вогні» (О.Довженка) тощо.

Постановка питання «Що таке день Перемоги, коли він відзначається і чи потрібно його відзначати на державному рівні?» неабияк здивувала студентів, які одногolosно відповіли, що відзначати на державному рівні потрібно, адже це є наша традиція, а традиції мають шануватися. Це свято «наших дідусів і бабусь, яким ми завдячуємо своїм життям». Зокрема, Ярослав Бондаренко записав: «9 Травня ми відзначаємо на державному рівні, і так повинно бути. Тому що ми повинні хоча б один раз на рік згадувати наших дідів і прадідів, взагалі усіх воїнів, які захистили нашу країну від німецьких окупантів. Для того, щоб ми жили і працювали на нашій землі, вони йшли на смерть – заради нашого майбутнього. І ми повинні це пам'ятати і цінувати подвиг дідів і прадідів». Руслан Головченко теж переконаний, що День Перемоги слід і надалі відзначати на державному рівні, адже «хто не знає свого минулого, той невартий і майбутнього».

Дівчата теж одностайні у цьому питанні. Зокрема, Ірина Околько написала: «Відзначати День Перемоги – це наш громадянський обов'язок, адже наші пращури принесли в жертву своє життя заради нашого світлого майбутнього». Альона Новицька теж переконана, що «День Перемоги – це загальне свято всієї України. За період війни мільйони українців поклали

своє життя тільки заради того, щоб здобути перемогу та звільнити Україну, щоб ми, їхні діти та онуки, жили у незалежній процвітаючій державі».

Найважчим для відповіді виявилось питання «Чи можливе примирення радянських ветеранів війни з вояками УПА?». Тут думки студентів розділися. Більшість хлопців (6 осіб) вважають, що це неможливо, оскільки під час війни «вони вбивали один одного». Двоє переконані, що це все ж таки можливо, адже «усі ми люди». І ще двоє утрималися від відповіді. Серед дівчат теж спостерігаються різні думки. Одні вважають, що примирення можливе, інші – що ні. Досить несподіваною виявилася позиція Людмили Веретільник. «Усе залежить від свідомості ворогуючих, – написала вона. – Ті, хто розуміє, що вони воювали не один проти одного, а за ідею, що їм нав'язувалася, вже примирилися»¹³.

На питання «Як Ви вважаєте, чи можливо усім учасникам війни присвоїти загальний статус «Ветеран Другої світової війни?» майже усі студенти відповіли, що «так», оскільки всі вони воювали за свою Батьківщину. Зокрема, Роман Подкопаєв написав: «Так. Через те, що вони всі пройшли пекло». Ярослав Гриб теж упевнений, що «можна, тому, що вони всі разом боролися за нашу свободу, хтось менше провоював, хтось більше, але вони всі учасники війни, а тепер ветерани війни». Ірина Околько переконана, що «кожен так чи інакше брав хоч невелику участь у війні. Хтось був безпосередньо на фронті, хтось в тилу ворога, хтось постачав продовольство і боєприпаси. Тому всі вони заслуговують називатися ветеранами війни». Однак її однокурсниця Валентина Мироненко вважає інакше. «На мою думку, присвоїти загальний статус ветерана Другої світової війни можна не всім її учасникам. А лише тим, хто дійсно воював за свою країну», – написала вона.

На питання «Як Ви вважаєте, чи можливо сформувати об'єктивне ставлення до подій Другої світової війни, спираючись лише на радянську інтерпретацію війни?» 6 хлопців-першокурсників відповіли (4 утрималися

---

¹³ Анкета Людмили Веретільник, 1990 р.н., м. Світловодськ Кіровоградської обл.

від відповіді), що «неможливо», адже «Радянський Союз інформував населення про війну з вигідного для нього боку», тому для порівняння слід ретельно вивчати зарубіжну історіографію. Подібної думки дотримуються дівчата. Зокрема, Ірина Околько написала: «Неможливо, тому, що кожна з сторін буде висвітлювати дані події із висоти своїх поглядів». Її однокурсниця Людмила Веретільник теж вважає, що неможливо, адже навіть у суді для винесення справедливого вироку вислуховують обидві сторони. До того ж відома схильність авторитарної радянської системи фальсифікувати факти, нав'язувати свої ідеї. Аліна Сиротюк теж переконана, що події війни кожна країна подає по-своєму, тому розібратися складно, адже «війна, як Сфінкс, така ж загадкова, хоча с першого погляду здається, що все так очевидно, але воно далеко не так»¹⁴.

На питання «Що б Ви розповіли своїм дітям про події Другої світової війни?» 9 хлопців відповіли «Все, що знаю по цій темі», а один написав: «Коли будуть, тоді й подумаю». Дівчата теж серйозно підійшли до цього питання. Зокрема, Валентина Мироненко написала: «Своїм дітям я б розповіла, як наш народ відчайдушно і віддано боровся за свою свободу. І, незважаючи ні на які обставини, гноблення – все ж патріотизм зберіг». Подібна думка простежується і в анкеті Аліни Сиротюк, де вона записала: «Своїм дітям я б розповіла, як наші солдати воювали за свої землі, за свободу, незалежність, про те, як ішли в бій з гаслом «За Родину!», про їхній героїзм і вічну пам'ять про них». Людмила Веретільник більш прагматично підійшла до вирішення цього питання. На її думку, діти мають знати основні події Другої світової війни, плани ворогуючих сторін і їхню роль у війні, а все решта – це емоції.

На питання «Що б Ви порадили сучасним політикам і історикам, які вивчають та аналізують події Другої світової війни?» п'ятеро хлопців утрималися від відповіді, а решта відповіла так: «не повторювати помилок тодішньої влади» (Р.Подкопаєв), «радити нічого не буду, оскільки моя думка

---

¹⁴ Анкета Аліни Сиротюк, 1991 р.н., Кіровоград.

нікого не цікавить. Політики слухають Президента, а історики підкоряються політикам» (Р.Головченко), «історикам я б порадив бути правдивими і писати так, як було насправді. І щоб вони не паплюжили історію, підлаштовуючись під владу, і не замовчували багато фактів із життя нашого народу. Ми ж українці, і повинні знати свою історію, тому що, не знаючи минулого, у нас немає майбутнього» (Я.Бондаренко), «порадив би лише одне, щоб усе це було максимально об'єктивно і доступно для усіх бажаючих» (О.Ніколаєнко), «бути правдивими» (Е.Дамаскін, Є.Биков).

Дівчата теж виявилися активними порадиниками. Зокрема, Ірина Околько порадила історикам звертатися до пам'яті очевидців війни, а Валентина Мироненко – об'єктивно оцінювати події війни і неупереджено до них ставитися. Інна Пруднікова пропонує політикам «не використовувати історію в своїх корисних цілях і не висвітлювати її так, як вигідно їм самим. Адже історія має одну жахливу властивість – повторюватися, і потрібно сподіватися, що весь жах, пережитий колись нашими пращурами, ніколи не повториться знову»¹⁵. Анна Саленко вважає, що історикам варто звернути увагу на малодосліджений нацистський окупаційний режим, зокрема на життя селян і міського населення¹⁶.

Отже, підсумовуючи, можна стверджувати, що історична пам'ять молодого покоління про події Другої світової війни багатозарова. Вона містить у собі розповіді родичів, що пережили воєнні роки, матеріал шкільної і вузівської програм, спогади про перегляд воєнних документальних та художніх кінострічок, читання спеціалізованої літератури тощо.

Аналіз анкетних даних також засвідчив, що у студентів під впливом різних джерел, особливо завдяки розповідям родичів та телебаченню, сформувалося чітке ставлення до подій Другої світової війни та до роботи сучасної історичної науки. По-перше, майже всі продовжують апелювати радянськими термінами «німецькі фашисти», «німецько-фашистські

---

¹⁵ Анкета Інни Пруднікової, 1991 р.н., смт Новоархангельськ Кіровоградської обл.

¹⁶ Анкета Анни Саленко, 1991 р.н., м. Кіровоград.

загарбники». По-друге, звинувачують членів УПА у державній зраді, не довіряють сучасній інтерпретації воєнної історії, а також засуджують політиків, які використовують її задля власного піару.

Олена Трибуцька
начальник відділу інформації та використання документів
Державного архіву Кіровоградської області

Роль Державного архіву Кіровоградської області у справі формування патріотичної самосвідомості громадян

Слово «патріот» походить від грецького слова «patriotes» – земляк, що, в свою чергу, походить від слова «patris» – батьківщина, вітчизна. На сучасному етапі значення слово «патріот» трактується як людина, що віддана своєму народу, вітчизні та готова на жертви і здійснення подвигів в ім'я інтересів своєї батьківщини. Саме завдяки своїм патріотам Україна здобула омріяну незалежність, завдяки сотням і тисячам героїв-патріотів стала можливою Перемога у Великій Вітчизняній війні.

Справжнім патріотом неможливо стати без осмислення історії своєї Вітчизни в усій її різнобарвності, з її світлими і трагічними, героїчними і, на жаль, ганебними сторінками. Довгі роки історична правда про буття України та її народу приховувалась і замовчувалась, але все-таки існувала, до часу залишаючись у таємних схронах людських душ та у вигляді суспільної пам'яті, зафіксованої у матеріальній формі – на сторінках архівних документів. Проте у радянські часи доступ до архівів був обмежений, велика кількість документів зберігалася під грифом «Таємно».

Та часи змінилися. На сучасному етапі найголовніше завдання сучасних архівних установ полягає саме в тому, щоб якнайповніше зібрати, зберегти та репрезентувати у соціум інформацію, що міститься в архівних першоджерелах задля об'єктивного осягнення історії та усвідомлення її уроків. Здійснення архівами своєї суспільної місії щодо актуалізації історичних джерел слугує насамперед тому, щоб кожен, хто перегортає вже відомі та відкриває для себе нові сторінки історії, мав змогу сформуванати у собі почуття Батьківщини, виразно відчувати біль і прагнення свого народу. А це і є тим, що ми називаємо «патріотизм».

Демократизація архівів розпочалася наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття. Поступово було ліквідовано обмеження, встановлені з політичних та ідеологічних міркувань, створено можливості вільного доступу громадян до ретроспективної інформації. Значним кроком у цій справі стало масове розсекречування архівних документів. У ДАКО упродовж 1991–1995 рр. було розсекречено 82 фонди і переведено на загальне зберігання 6810 справ. У цих справах – десятиліттями приховувана тоталітарною системою інформація документів державних та партійних органів влади періоду нацистської окупації. Робота по розсекречуванню матеріалів триває й нині.

Згідно з постановою Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р., на державне зберігання було передано деякі категорії документів колишнього КДБ УРСР. Унаслідок цього ДАКО прийняв на державне зберігання близько 14 тис. архівно-слідчих справ на громадян, репресованих у 20-50-х рр. ХХ ст. та понад 38 тис. фільтраційних справ на громадян – жертв нацистських переслідувань, вивезених на примусові роботи до Німеччини та її сателітів.

Таким чином для суспільства вперше стали доступними архівні документи, що віддзеркалюють події найдраматичніших періодів історії України: колективізації, голодоморів, депортацій, масових репресій 1920-х – 1950-х рр. ХХ ст.

Держархів популяризує свої першоджерела за кількома основними напрямками: оприлюднення архівної інформації у тематичних збірниках документів, на документальних виставках, радіо і телебаченні, газетних шпальтах, в мережі Інтернет. Невід’ємною частиною використання інформаційних ресурсів є організація роботи користувачів у читальних залах архіву. Ретроспективні матеріали, що у тій чи іншій формі популяризуються, містять інформацію з історії кіровоградського краю та України у різні часи. Палітра тем дуже різноманітна і різнопланова: від історії освіти, медицини, культури, розвитку місцевого самоврядування, благодійних інституцій на

теренах нашого краю у ХІХ ст. до висвітлення складного і тернистого шляху становлення української державності у період національно–визвольних змагань 1917–1921 рр., українізації 20-х років ХХ ст., етапів конституційного процесу, голодоморів, репресій, життя Кіровоградщини під час нацистської окупації. Так, протягом 2007–2010 рр. в ДАКО підготовлено 43 документальні виставки, більшість з яких експонувалися у приміщенні обласного архіву, частина, створена спільно з музейними та бібліотечними закладами міста, – у цих закладах, а частина була розміщена на офіційному веб-сайті архіву.

За матеріалами стаціонарних виставок нашими працівниками обов'язково проводяться екскурсії для учнівської та студентської молоді міста. І ми вважаємо свою місію виконаною сповна, коли після екскурсії та знайомства з матеріалами експозиції молодь відкриває для себе нові сторінки історії або поглиблює знання в тому, що уже знайоме із шкільних та вузівських підручників.

На сьогодні все більш популярною формою оприлюднення архівної інформації стають документальні виставки On-Line: розміщення таких виставок на веб-сайті архіву дає змогу ознайомитись із документами досить широкій аудиторії громадян. Не менш популярною формою донесення до громадськості ретроспективної інформації є статті у пресі, виступи на радіо та в телепередачах. Протягом 2007–2010 рр. ДАКО підготовлено 32 статті, що друкувались у місцевих та всеукраїнських ЗМІ, 39 телепередач та 36 радіопередач, що транслювались в ефірі обласної державної телерадіокомпанії.

Серед значного масиву архівної інформації вагоме місце належить матеріалам, що ілюструють народну боротьбу за незалежність та державність України. Свідченням цього є підготовлені експозиції: «360-річчя перемоги українського війська під Зборовом», «Шлях до самовизначення» (до 17-ї річниці незалежності України), «Становлення суверенної держави» (до 18-ї річниці незалежності України), «Втілення соборницької ідеї» (до Дня

соборності України), «Симон Петлюра: портрет на тлі епохи» (до 130-річчя з дня народження С.Петлюри), «А ми тую червону калину підіймемо» (діяльність українських січових стрільців); стаття «За свої права, за кращу долю...» (національно – визвольний рух на теренах Єлисаветградщини у 1917–1921 рр.), радіопередачі «Процес українізації на теренах нашого краю у 20-х роках ХХ ст.», «Протидія політиці більшовиків на Єлисаветградщині у 1918–1919 рр.».

Велика кількість матеріалів присвячена темі Голодомору 1932–1933 рр. Результатом вагомої роботи, проведеної ДАКО по виявленню та аналітичному опрацюванню матеріалів щодо Голодомору, стали збірники документів «Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів» (Кіровоград, 2008), «Імена, повернуті із забуття. За матеріалами судових справ репресованих селян 1929–1950-х років» (Кіровоград, 2008) що зберігаються у ДАКО і містять унікальні за репрезентативністю та новизною матеріали. Архівом проводилась активна робота по розповсюдженню збірників у ВУЗи, бібліотечні та шкільні заклади міста і області.

Особливе місце у науковому доробку працівників ДАКО посідає тема Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Протягом 2007–2010 рр. підготовлено 9 експозицій, 3 статті, 7 радіопередач, присвячених роковинам Перемоги, Дню партизанської слави, роковинам визволення України від німецьких загарбників. Знаковими подіями у даному зв'язку є створені у 2010 р. спільно з обласним художнім музеєм виставка документів та творів образотворчого мистецтва «Не згасне подвиг у віках!» та спільно з обласним краєзнавчим музеєм фотоекспозиція «Пам'ятаємо! Шануємо! Не забудемо!».

Значне розширення джерельної бази досліджень з теми ВВВ, що є результатом розсекречення раніше таємних документів періоду нацистської окупації, дозволило використати раніше невідомі документи так званих «окупаційних фондів», де зосереджено значний інформаційний масив, що висвітлює життя населення України та Кіровоградщини часів німецької

окупації, події Голокосту, жорстокість і нелюдську суть війни. У той же час ці та інші документи яскраво свідчать про безприкладний героїзм та мужність українського народу, безмежну відданість Вітчизні, бажання вижити і перемогти. Так, орієнтованими саме на ілюстрацію життя окупованої фашистами Кіровоградщини є матеріали виставок «Кіровоградщина у період окупації», «Знівечене війною дитинство», радіопередачі «Концтабори на Кіровоградщині періоду фашистської окупації», «Руйнування промисловості Кіровоградщини під час німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр.».

Справжній патріотизм, жертовність і подвиг народу висвітлюють матеріали виставок «Кіровоградщина у роки Великої Вітчизняної війни», «Героїка партизанських буднів», «Літопис України партизанської», матеріали радіопередач «Комсомольці Кіровоградщини у Великій Вітчизняній війні», «Стежками героїв», статей «Краківська місія Олексія Шаповалова», «Герої Кіровоградщини – захисники Вітчизни», «Імена героїв – у назвах кіровоградських вулиць».

Окремо зазначимо, що експозиційні матеріали про діяльність підпільних груп та партизанських загонів, окремих героїв-партизан та підпільників викликають особливу зацікавленість у наших відвідувачів, адже партизанська боротьба – вища форма патріотизму. Ці люди за покликом власної душі піднімались на боротьбу з ворогом в особливо складних умовах нацистської окупації, коли найменша помилка несла за собою смерть. Мужність героїв-спартаківців, вчительки-підпільниці Олени Бур'янової та багатьох інших патріотів незмінно вражають молодь, яка відвідує наші виставки, і, ми впевнені, час не стиратиме, а лише рельєфніше відтінятиме той великий подвиг.

У 2010 р. на веб-сайті архіву відкрито тематичну рубрику, присвячену 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні, де розташовані різнопланові матеріали, що ілюструють регіональний аспект історії війни у розрізі перебігу її подій на теренах нашого краю. На допомогу дослідникам і

усім, хто цікавиться історією Другої світової війни, Великої Вітчизняної війни, фахівцями Держархіву області створено електронну версію довідника «Державний архів Кіровоградської області. Анотований реєстр описів. Т.2 Фонди періоду після 1917 року. Книга 4. Фонди окупаційного періоду» (Кіровоград, 2009). Довідник розміщено на веб-сайті архіву. У довіднику вперше робиться спроба дати вичерпну інформацію про документи періоду нацистської окупації 1941–1944 рр.

Уведення ДАКО до наукового обігу та суспільного вжитку джерельної бази матеріалів, що стосується періоду Другої світової війни, зокрема Великої Вітчизняної, національно-визвольної боротьби українського народу у ХХ ст., інших важливих історичних подій дозволило значно розширити тематику досліджень, що проводяться користувачами у читальних залах архіву. Лише в останні роки для дослідників стало можливим проведення повноцінних наукових розвідок на теми: «Нормативно-правове забезпечення діяльності окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна»: історичний аспект», «Окупаційний режим на території рейхскомісаріату України (1941–1944 рр.)», «Морально-психологічний стан населення України під час окупації 1941–1944 рр.», «Олександрівщина у роки Великої Вітчизняної війни» тощо.

Результати більшості із досліджуваних користувачами тем покладені в основу дисертаційних робіт, статей, книг, методичних посібників, і ми пишаємося тим, що є часточка і нашої праці у створенні цих наукових доробків та видань, що зберігаються на полицях бібліотек, матеріали яких звучать в шкільних класах та університетських аудиторіях.

Слід зазначити, що наша робота ні в якому разі не передбачає будь-якої пропаганди тих чи інших політичних ідей чи поглядів. Нашим «суспільним мандатом» є якнайповніше забезпечення інформаційних потреб суспільства у ретроспективних даних, що підтверджує розмаїття тем наших доробків. І чим повніше і динамічніше буде здійснюватись нами актуалізація архівних ресурсів, тим більш об'єктивною буде картина історичного буття нашої

держави. А правдива і повна історія держави, донесена до народу – то запорука того, що патріотизм стане нормою нашого життя.

Сподіваємось, що наша спільна праця з Кіровоградським інститутом розвитку людини – збірник спогадів, документів і матеріалів, присвячений 65-цю Перемоги в одній із наймасштабніших в історії людства воєн, стане ще одним внеском у справу виховання справжніх патріотів, незалежно від їх віку, статі, соціального статусу та політичних переконань.

**Патріотичне виховання студентської молоді:
з досвіду роботи Кіровоградського інституту
розвитку людини**

В усі часи й епохи суспільство, держава, вища школа ставили перед собою завдання – сприяти становленню громадянина, людини з відповідними правами й обов'язками, яка поважає й дотримується норм і правил співжиття, прийнятих у даному суспільстві, уміє в правовий спосіб задовольнити свої інтереси, відчувати себе соціально, морально, політично й юридично дієспроможною.

Формування у молоді громадянських цінностей є однією із найактуальніших проблем української педагогічної науки та навчально-виховної практики, зумовлена об'єктивними проблемами і закономірностями суспільно-політичного та економічного розвитку нашої держави. Студентські роки – це період становлення ідейно-моральної зрілості і духовного засвоєння моральних цінностей людства. Можна погодитися з думкою В.Сухомлинського, що це пора глибокого осмислення становлення до оточуючого середовища і до власного життя та діяльності, відчуття повноти і розквіту своїх фізичних і духовних сил, усвідомлення щойно відкритої перспективи духовно багатого, головного смислу життя. Це час самовизначення, інтенсивного спілкування з іншими людьми, прагнення контактувати із значно ширшим колом друзів і знайомих. Тобто, перед нами вже особистість, з якою потрібно працювати так, щоб допомогти їй утвердити себе в середовищі однолітків і дорослих, утвердитись у своїх можливостях, зайняти реальну позицію в колективі. Для студентів академічних груп – це насамперед навчання і громадська робота.

На сьогодні необхідність та важливість роботи з молоддю на державному рівні очевидні. Якщо сім'я і школа закладають основи

особистості молоді людини та формують стереотипи її поведінки в майбутньому, то остаточне становлення відбувається саме у студентські роки. Вищі навчальні заклади за своїм статусом зобов'язані професійно готувати не лише дипломованих спеціалістів, а й виховувати різнобічно розвинених громадян. Навчальні заклади мають необхідну інфраструктуру, організаційні та кадрові ресурси для вирішення цього завдання.

Відповідно до законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», а також наказів Президента Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», Кіровоградський інститут розвитку людини упродовж останніх років проводить широкопланову виховну роботу серед студентської молоді. Уся діяльність у цьому напрямку відповідає вимогам демократизації та залучення студентів до активного і творчого становлення громадянина, фахівця ХХІ століття. У виховній роботі докладаються значні зусилля при формуванні моральної, естетичної, духовної, інтелектуальної культури особистості.

Пріоритетним напрямом виховної роботи є формування особистості, яка усвідомлює свою приналежність до українського народу, завдяки втілення в життя української національної ідеї, виховання людини демократичного світогляду, яка поважає громадянські права і свободу, традиції інших народів і культур, національний, релігійний, мовний вибір кожної людини. Проведення комплексу організаційно-виховних заходів в університеті, які сприяють досягненню цієї мети, складаються з планів кураторів академічних груп, планів кафедр і факультетів. Тобто, у виховному процесі задіяні усі підрозділи університету, що робить його значно ефективнішим.

В інституті належна увага приділяється саме патріотичному вихованню молоді. Для цього розроблена й втілюється в життя комплексна програма організаційно-виховної роботи, що об'єднує адміністративні та студентські структури. Досвід організаційно-виховної роботи свідчить про необхідність наукового підходу до виховання майбутніх спеціалістів. Патріотичне

виховання – це планомірна виховна діяльність, спрямована на формування почуття патріотизму, поважного ставлення до Батьківщини та до представників спільної культури; включає розвиток любові до Батьківщини, національної самосвідомості й гідності; дбайливе ставлення до рідної мови, культури, традицій; відповідальність за природу рідної країни; потребу зробити свій внесок у долю батьківщини; інтерес до міжнародного спілкування; прагнення праці на благо рідної країни, її народу.

З метою вивчення національних традицій, культурних надбань українського народу, усвідомлення його морально-етичних цінностей, для студентів були організовані поїздки по історичних місцях України. Студенти інституту відвідали селище Трипілля і Софіївський парк (Черкаська область), м. Батурин (Чернігівська область), музей «Кам'яна могила» і о. Хортицю (Запорізька область), у Полтаві – Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви», літературно-меморіальні музеї П.Мирного і І.Котляревського тощо.

Колектив інституту разом зі студентами в четверту суботу листопада кожного року в фойє інституту запалюють свічки з метою вшанування пам'яті жертв геноциду українського народу у 1932–1933 рр. Відповідно до плану роботи були проведені зустрічі зі свідками Голодомору, обласним краєзнавчим музеєм організована виставка робіт з даної тематики. Студенти усіх факультетів взяли участь у науково-пошуковій роботі зі збору свідчень очевидців Голодомору. Усі зібрані матеріали увійшли до книги «Трагічні сторінки історії Кіровоградщини: Спогади про Голодомор 1932–1933 рр. та Другу світову війну» (Кіровоград, 2009).

Належна увага приділяється культурному розвитку студентів, їх духовному збагаченню. Студенти інституту мали змогу побувати в монастирях України: Матронівському, Лебединському, Диковському жіночому, в Почаївській лаврі; відвідати свято духовного співу «Молюсь за тебе, Україно», що відбулося на території Спасо-Преображенського собору. Найкращі студенти інституту побували у Володимирівському та

Софіївському соборах М.Київ, у Печерській Лаврі. Студенти інституту беруть активну участь у науково-теоретичних конференціях закладу. Зокрема, чимало студентів виступали на щорічній всеукраїнській науково-практичній конференції «Духовність українства», матеріали якої видані у збірці статей «Духовність Кіровоградщини» (Кіровоград, 2009).

Активно впроваджується програма освоєння культурного середовища м. Кіровограда та культурного саморозвитку особистості «У пошуках себе кращого» – написання програми освоєння культурного середовища Кіровограда; «Кіровоградські святині» – складання маршруту духовного зростання; «Тільки у нашому місті такі є скарби» – пізнання історичної та духовної сутності кіровоградських культурних святинь – відвідування музеїв, історичних міст, парків; «Вчимося творчості у кіровоградських майстрів» – відвідування театрів, концертних залів, музеїв, виставок; «Візьми нас, майстре, під своє крило» – проведення зустрічей студентів з кіровоградськими майстрами, організація творчих майстерень.

З початку навчального року студенти інституту систематично відвідують виставки обласного художнього музею, меморіального музею імені І.Кропивницького, обласного краєзнавчого музею. Побували на відкритті експозиції декоративно-ужиткової творчості «Магічна сила української сорочки» та фотовиставок професійно-технічних навчальних закладів області «Весняні настрої», «Ушануйте Ім'я Господа» тощо. Поїздки до Музею родини Тобілевичів (Хутір Надія) вже стали доброю та улюбленою традицією. Студенти інституту із задоволенням беруть участь в усіх театралізованих дійствах, які там відбуваються. Частина студентів протягом кількох останніх років бере активну участь у роботі Ольвійської експедиції – у розкопках пам'ятки давньогрецької цивілізації, античної Ольвії.

Студенти нашого вузу є активними учасниками конкурсу знавців української мови імені П.Яцика і отримують непогані результати. Студентка III курсу спеціальності «Видавнича справа та редагування» Юлія Гонзур у

2005 р. зайняла II місце, а Юлія Гордієнко, студентка спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність», – третє. У 2006 р. студентка I курсу спеціальності «Видавнича справа та редагування» Наталія Бардалим зайняла II місце в обласному етапі VII Міжнародного конкурсу з української мови, за що нагороджена премією Фундації українознавчих студій (Австралія). Традиційно ми разом зі всією країною вшановуємо пам'ять видатного українця, поета і художника Т.Г.Шевченка. Покладання квітів у цей день до підніжжя пам'ятника великому Кобзарю вже стало доброю традицією. Проведення шевченківських читань, вікторин та концертних програм не залишають байдужими жодного студента.

Складовою системи національного виховання є **військово-патріотичне**, що передбачає вироблення високого ідеалу служіння народові, готовності до трудового та героїчного подвигу в ім'я процвітання Української держави. Воно покликане формувати громадянина-патріота, виробляти у нього глибоке розуміння громадянського обов'язку, готовність у будь-який час стати на захист Батьківщини, оволодівати військовими і військово-технічними знаннями, спонукати до фізичного самовдосконалення, а також вивчати бойові традиції та героїчні сторінки історії українського народу, його збройних сил.

Саме з цією метою для студентів-юнаків вже кілька років поспіль організуються екскурсії до військової частини (Канатово-2). За один день, проведений у військовій частині, студенти мають змогу ознайомитися з перевагами військової служби. Поїздки до Музею військової техніки під відкритим небом та Музею історії суднобудування теж не залишили всіх байдужими. Студенти мали змогу побачити військову техніку часів ВВВ та дізнатися про історію суднобудування.

Щороку 9 Травня ми святкуємо День Перемоги – перемоги добра над злом, правди над кривдою. Безсмертним залишається подвиг солдатів, патріотизм і самовідданий гуманізм кожної людини нашої держави і області зокрема.

**Концерт до Дня Перемоги, організований студентами інституту
(2010 р.)**

До відзначення 65-ї річниці з Дня Перемоги над нацизмом було проведено низку заходів: «круглий стіл» на тему «Історична спадщина Великої Перемоги», організованого Фондом ветеранів, акцію «Не залиш без уваги жодного ветерана», літературно-музичну композицію «Низький вам уклін, ветерани!», збір спогадів про війну та нацистський окупаційний режим у ветеранів ВВВ, переглянуто виставку фоторобіт «Дитинство, обпалене війною» тощо.

Студенти інституту мали змогу відвідати музей В.Бикова, який знаходиться в с.Велика Северинка Кіровоградського району, переглянути документальні стрічки про визволення м.Кіровограда від німецьких загарбників та виступити з концертними номерами перед учасниками війни у шпиталі. Під час проведення уроків мужності студенти зустрілися з ветеранами ВВВ, які вже давно стали нашими добрими друзями – санітаркою у роки війни Оленою Трохимівною Чибісовою, почесним громадянином м. Кіровограда Михайлом Івановичем Калиховим гвардії-майором Миколою Івановичем Крижанівським, Тихоном Тихоновичем Довбишем та іншими

учасниками війни. Їх розповіді значно поглибили знання студентів про цей трагічний період в історії України. Тому студенти хвилиною мовчання вшанували пам'ять загиблих співвітчизників, які віддали життя за наше мирне сьогодення.

Підсумовуючи, треба віддати належне нашим кіровоградцям, патріотам, захисникам Вітчизни, які попри труднощі війни вижили, вистояли і розповідають про її будні своїм нащадкам: нам і нашим студентам.

Частина I
НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ
НА КІРОВОГРАДЩИНІ ТА В ІНШИХ
РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

*Край, наш край,
Рідний край!
Ти наше життя,
Ти наша доля,
Ти наша радість,
Щастя і воля!
Друже, про це ти знай!
Рідний край!
Ми сонцем твоїм зігріті,
Росою твоєю умиті.
Хоч роботою зморені
Та повітрям твоїм підбадьорені.
Хлібом твоїм створені,
Ти про це знай!
Рідний край,
Твій дим солодший за оман,
До душі і твій туман.
У серці образ твій
Світить, мов зоря,
Всюдисущий талісман.
Це ти завжди знай!
Край, мій рідний край,
Жовтневий край,
Неповторний край!
Ти – наше життя,
Ти – наша доля,
Щастя і воля!
Завжди пам'ятай!
(«Рідний край», Віталій Вієвський)*

Встановлення «нового» порядку на Кіровоградщині

Напередодні Другої світової війни радянська влада володіла ресурсом, який дозволяв їй розраховувати на підтримку широких народних мас. Система обробки масової свідомості з постійною експлуатацією політичних гасел, які протиставляли переваги класового соціалізму західному «буржуазному капіталізму», створили своєрідний ментальний симбіоз і тип свідомості, в якій перепліталися готовність громадян СРСР терпіти усі негаразди соціалістичної системи в ім'я «світлого майбутнього». Радянська пропаганда переконувала в тому, що соціалізм – це найсправедливіший лад в історії, який здатен перетворити пересічного громадянина з невідготовленого морально і фізично у витривалу керовану особу.

До кінця 30-х років зусиллями радянських ідеологів в масовій свідомості громадян було сформовано образ Німеччини як найбільш вірогідного ворога СРСР, адже ідея німецької експансії на Схід із метою захоплення природних багатств країни виникла ще наприкінці ХІХ ст. у середовищі пангерманістів. Вони вважали Україну економічно привабливим регіоном та майбутньою колонією «Великої Німеччини». Під час німецької окупації України 1918 р. випав шанс реалізувати ці плани. Проте намірам пангерманістів не судилося здійснитися, оскільки Німеччина програла Першу світову війну і за Версальським мирним договором була позбавлена всіх завоювань.

Однак ідея «Дранг нах Остен» («Наступ на Схід») не втратила своєї актуальності, а почала набувати реальних обрисів із приходом Гітлера до влади. На його думку, завоювання «життєвого простору» вирішило б низку соціально-економічних проблем нацистської Німеччини – нестачу сировини для задоволення внутрішніх потреб Рейху, аграрне перенаселення країни тощо. Тому раптова переорієнтація радянської політики на дружбу з нацистською Німеччиною завдяки підписанню у серпні 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа збурила масову свідомість обох країн. Радянське суспільство сприйняло подію неоднозначно.

У донесеннях спецорганів з приводу морально-політичного стану дедалі більше з'являлися випадки нерозуміння суті договору, особливо у середовищі свідомих комуністів. Для ворогів радянської влади, українських націоналістичних кіл союз Гітлера зі Сталіним означав одне – визволення України від комуністичної загрози відкладається на невизначений термін. Серед невдоволених дружбою з Німеччиною були і пересічні громадяни, далекі від політичних уподобань. Війна уявлялася більшістю селян чи не єдиною можливістю звільнитися від сталінської колективізації. Матеріальне становище міського населення теж потребувало поліпшення, особливо у соціально-побутовій та продовольчій сферах.

З початком німецько-радянської війни думки людей розділилися. Одні не розуміли несподіваної агресії гітлерівської Німеччини, з якою СРСР уклав договір про дружбу і співробітництво, інші висловлювали патріотичні гасла і повне переконання у швидкій перемозі ворога, адже люди були впевнені у могутності військово-економічного потенціалу Радянського Союзу. Декому несподіваний поворот подій здавався повною катастрофою, адже переважна більшість населення не чекала на німців і розглядала їх вторгнення як велику біду для українського народу.

Отже, початок військової кампанії проти СРСР поділив населення на кілька умовних груп: тих, хто негативно сприймав радянський режим і чекав від «нової влади» змін на краще; тих, хто критикував сталінську систему господарювання, однак не сподівався на швидке повалення радянської влади; тих, хто зайняв «вичікувальну» позицію без будь-яких політико-ідеологічних та соціально-економічних ілюзій, і тих, хто вірив в ідею відродження державної незалежності за допомогою німецького «визволителя».

До першої категорії належали особи та їх родини, що зазнали психологічного тиску і матеріальної шкоди під час впровадження політики насильницької колективізації і розкуркулення; громадяни, що зазнали морально-психологічних та фізичних знущань від працівників НКВС, частина яких переслідувалася як «вороги народу»; родини тих, хто загинув у

таборах ГУТАБу. Друга категорія населення найбільше потерпала від практики примусового залучення до реалізації економічних програм уряду, контролю за особистим і громадським життям, церковних переслідувань, суцільної централізації, відсутності матеріальних стимулів до праці тощо. До третьої категорії належали представники української творчої інтелігенції, що потайки мріяли про незалежність країни. Окрему категорію склали українські емігранти, які почали прибувати слідом за німецькими військами і заради відродження руху за національну ідею готові були на самопожертву. Саме на ці верстви суспільства окупаційна влада зробила ставку як на потенційних прихильників нового режиму, адже їх середовище стало базою для формування «ідеологічної колаборації».

Проте радянська репресивно-каральна система не могла дозволити, щоб «антирадянський і підозрілий елемент», який вихваляв гітлерівський режим і розповсюджував панічні чутки, залишився на окупованій території. Були прийняті заходи з його виявлення та ліквідації. Однак винищити всіх ідеологічних опонентів радянської влади було неможливо з огляду на поспішну евакуацію її каральних органів.

Таким чином, події початку ВВВ сильно похитнули один із постулатів радянської системи – морально-психологічний стан населення. Постійний відступ червоноармійців, який часто перетворювався на панічну втечу внаслідок побоювання оточення, супроводжувався дезорганізацією тилу, що значно ускладнювало становище бійців. Такий стан речей негативно вплинув на морально-політичне обличчя воїнів Червоної армії, підривав їх довіру до командного складу збройних сил, що не сприяло підвищенню бойової дисципліни і породжувало невпевненість у завтрашньому дні. Окремі мобілізовані жалілися населенню на відсутність зброї і обмундирування. На початку війни німецька армія здавалася їм непереможною.

Попри те, що нацисти ставилися до слов'янських народів як до «унтерменшів», у липневому донесенні 213-ї охоронної німецької дивізії зазначалося, що при вступі частин вермахту на територію «староруської

області» (центральна та східна Україна) сільське населення не було вороже налаштоване по відношенню до німців і виявляло готовність до співпраці. Подібне враження склалося у німецького розвідника Ганса Коха, який у таємному звіті від 30 вересня 1941 р. констатував наявність антибільшовицьких настроїв у місцевому середовищі. Вермахт зустрічали з хлібом–сіллю.

Починаючи з 22 червня 1941 р. армія гітлерівської Німеччини та її союзників досить швидко і упевнено просувалася територією України. І вже за місяць вийшла на кордони Кіровоградської області. 29 липня 1941 р. німецько-горськими військами було захоплено Гайворон, 30 липня – Новоархангельськ, 1 серпня – Малу Виску, Добровеличківку, Новомиргород, а 5 серпня – Кіровоград. Напередодні протягом доби, коли місто залишили червоноармійці, а німці ще не увійшли, точився безлад. Населення, користуючись моментом, грабувало державні установи, промислові об'єкти та крамниці. Тягнули все, що траплялося на очі. З маслозаводу відрами таскали соняшникову олію, в драматичному театрі зірвали оксамитову завісу, на гудзиковій фабриці зрізали шкіряні ремені з трансмісій.

З приходом німців безлад і грабунки припинилися, адже за це вони погрожували розстрілом, встановили свій «новий» порядок. Кіровоградська область стала гебінтскомісаріатом у складі генерального округу «Миколаїв» РКУ. Очолював округ Евальд Опперманн. З 15 грудня 1941 р. територія Кіровоградщини включала Кіровоградський штатдтскомісаріат і 7 адміністративно–територіальних одиниць: 1. Грушка: Новоархангельськ, Підвисоке; 2. Кіровоград: Аджамка, Велика Виска, Компаніївка; 3. Бобринець: Рівне, Витязівка, Устинівка; 4. Долинська: Петрове, Нова Прага, Новгородка; 5. Олександрія: Онуфріївка, Новогеоргіївськ (Світловодськ), Знам'янка; 6. Олександрівка: Єлизаветградка, Чигирин, Кам'янка, Шевченкове; 7. Мала Виска: Новоукраїнка, Хмельове, Златопіль (тепер один з районів Новомиргорода). Згодом деякі районні центри змінили своє

місцезнаходження. Замість Грушок і Малої Виски райцентрами стали Гайворон і Новомиргород.

Допомога у відновленні господарства покладалася на сільські, районні й міські управи. Місцеві допоміжні органи влади були повністю підконтрольні і залежні від німецьких адміністративних і поліційних структур. Підставою для усіх розпоряджень, які вони видавали, слугували накази німецького командування. Вплив військових на східних окупованих територіях регламентувався директивою В.Кейтеля від 13 березня 1941 р.

З метою профілактики і швидкого виявлення «небажаного» елементу, насамперед червоноармійців, що відстали від своїх військ і шукали притулку у місцевих жителів, польова комендатура № 679 видала розпорядження провести негайний облік населення: а) осіб, що мешкали у місцевості до 30 червня 1941 р.; б) осіб, які прибули у місцевість з 1 липня; в) тих, хто вибув з села після 28 серпня. Підлягали негайному арешту усі чоловіки віком від 16 до 55 років, які не мали реєстрації.

Сільські управи підпорядковувалися районним, які, в свою чергу, підлягали обласній управі м.Кіровограда. Сільська управа відповідала за стан справ на селі: вела облік жителів села, громадського господарства, надавала окупаційній владі робочу силу, транспорт, помешкання, реєструвала прибулих і тих, хто вибув з місцевості, стягувала податки, здійснювала загальне керівництво станом сільськогосподарських робіт. Крім того, сільська управа допомагала виявляти євреїв, комуністів, підпільників і стежила за тим, хто з місцевих жителів надавав їм допомогу. Забезпечувала вилучення у населення зброї, боєприпасів, радіоприймачів, дотримання світломаскування.

Згідно з розпорядженням Підвисоцької райуправи від 25 жовтня 1941р., всі старости сільських управ району мали подати список мешканців села за двома окремими формами. До першої треба було включити усі родини, разом з дітьми, з вказівкою прізвища, ім'я, професії, віку, інформацію про те, з якого часу людина мешкає в селі, чи має інвалідність

(хворобу), а в другу – записати тих, хто володів німецькою мовою з вказівкою прізвища, ім'я, професії, віку, національності. Список єврейських родин подавався окремо. Станом на травень 1942 р. в Кіровограді було зареєстровано 68.143 громадян, з них 91,6% – українців, 431 або 0,6% фольксдойче. Із загальної кількості непрацездатного віку (понад 61 рік) налічувалося 3.690 осіб, дітей до 14 років – 18.425 тис.

У вересні 1942 р. на підставі розпорядження миколаївського генерального комісаріату в Кіровоградському гебітскомісаріаті був проведений ще один перепис населення за двома спеціально розробленими формами. Перша стосувалася громадян, зайнятих в сільському господарстві, друга – робітників і службовців. В обох формах зазначалися прізвище господаря будинку, діти до 14 років, працездатні члени родини віком від 14 до 20 років і старше 20 років, непрацездатні особи, загальна кількість населення двору (робітників і службовців), а також записувалися окремо ті, хто працював на будівництві доріг і служив у німецькій армії. Списки склалися у двох примірниках. Один для дільничного коменданта, другий мав залишатися в сільуправі або громадському господарстві. Комендант надсилав список до районної сільськогосподарської комендатури та районної земельної управи. За правильність поданих списків особисто відповідали старости сіл і керівники громадських господарств.

Голова районної управи контролював роботу всіх підлеглих йому місцевих культурно-освітніх закладів, а також радіовузлів, місцевих підприємств, поліції, пошти тощо. Кожна районна управа крім спеціалізованих фахівців мала у своєму штаті 3 конюхів, 3 пожежників, 3 прибиральниць вулиць, садівника. У співробітників Бобринецької управи у лютому–березні 1944 р. зарплата коливалася від 200 до 576 крб. на місяць. Найбільшу місячну ставку отримував голова управи – 1045 крб. Мізерні кошти получали і 24 співробітника пожежної охорони м.Олександрії. Найменший місячний оклад в 280 крб. мали телефоністки. На 20 крб. більше отримували пожежники, 340 крб. – шофери, 350 крб. – старші пожежники.

Найбільша ставка в 600 крб. була в начальника пожежної частини. У пожежній охороні Олександрії працювали переважно молоді люди 1900–1922 р.н.

Оклад працівників залежав від їх освіти, кваліфікації, обсягу, досвіду і стажу роботи на відповідній посаді. Чим вища посада і кваліфікація, тим більша заробітна плата, що видавалась за місцем роботи готівкою. До уваги також бралися особисті здібності працівників, їх відповідальність, працьовитість, політична надійність. Так, особисті анкети службовців Ново-Володимирської та Голоківської сільських управ за лютий 1943 р. містили інформацію: прізвище, ім'я, по батькові, рік і місце народження, національність, віросповідання, освіта, фах, стаж роботи за фахом, а також дані про те, яку посаду займає працівник в установі й з якого часу на ній працює. Обов'язково зазначалися родинний стан і детальний склад сім'ї (ім'я та вік кожного члена родини), домашня адреса.

Оклад робітникам міг бути збільшений керівництвом установи, але з обов'язковим затвердженням місцевого гебітскомісаріату. Усі місячні оклади діяли при регулярній роботі в 48 годин на тиждень. Понадурочні роботи до 54 годин не оплачувалися. Теоретично за постійну роботу у понаднормований час і при високій продуктивності праці мала нараховуватися премія в розмірі 1/5 місячного окладу за кожну відпрацьовану годину. Роботи в нічний час, у вихідні та святкові дні розглядалися як понадурочні при умові більше 54 годин на тиждень і підлягали оплаті. Особливі доплати за вихідні та святкові дні не передбачалися. Виробничі надбавки не могли перевищувати 50% основного окладу. Збільшення зарплати могло бути лише у випадку 4-х тижневої роботи з дня зарахування на посаду. Передбачалося преміювання за знання німецької мови: за розуміння – 5%, за володіння письмовою та усною мовою – 15%, за вільне знання німецької мови – 25%.

Кожна районна управа видавала іменні персональні довідки «Personal ausweis» (посвідчення особи), а також довідки-перепустки на проїзд по

території кіровоградського гебіту і РКУ. У довідці німецькою і українською мовами зазначалися прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, домашня адреса, місце перебування, фах, посада, підданство, національність і належність до Компартії. Довідка обов'язково підписувалася її власником, а також посвідчувалася підписом завідувача адресним бюро і німецькою гербовою печаткою. Під час співпраці українських націоналістів з окупаційним режимом ставилася українська гербова печатка з тризубом.

«Personalausweis» (паспорт) з фотокарткою видавався гебітскомісаріатом. Засвідчувався підписами і печатками гебітскомісара і коменданта української поліції. За видачу особистої довідки громадяни сплачували 5 крб. З тих, хто ухилявся від сплати збору, стягувався штраф до 100 крб. Гебітскомісаріат видавав і тимчасові посвідчення особи («Ausweis»), які були дійсні протягом трьох місяців, тому підлягали подовженню.

У січні–лютому 1942 р. Знам'янська райуправа видала довідки-перепустки двом мешканцям с.Дмитрівка для перевезення родин зі Сталінської області на Кіровоградщину і прохала німецьку військову і цивільну владу не чинити їм опір. Хоча проїзд залізницею заборонявся, як і ходіння залізничною колією. Військова охорона залізниць отримала вказівки застосовувати зброю проти порушників відповідних розпоряджень гебітскомісара і військової комендатури.

Довідки-перепустки видавалися і Устинівською райуправою. Зокрема, їх отримали двоє мешканців сіл Штеїнталь і Устинівки для направлення в Бобринецький комісаріат за одержанням перепустки терміном на два–три тижні, для поїздки до своїх синів в Миколаївську і Кам'янець-Подільську області. Подібні довідки, після узгодження з міським комісаріатом, видавалися Кіровоградською міською управою, котра після перерахування усіх подорожуючих вказувала на них і дату прибуття в той чи інший населений пункт.

Відповідний суворий контроль за пересуванням населення не міг не позначитися на його ставленні до нової влади. Кожна людина перебувала на

обліку у відповідних органах влади, тому, у разі необхідності, на її пошук не витрачалося багато часу і сил.

Керівник району призначався і звільнявся з посади за пропозицією німецької комендатури. Голова міської управи Кіровограда призначався штадскомісаріатом. Кожна управа мала декілька відділів, що відповідали за соціально-економічне і культурне життя міста (району). У лютому 1942 р. Хмельівська райуправа складалася з таких відділів: господарського (харчування і сільське господарство), фінансового (бухгалтерія і податки), охорони здоров'я (медицина і ветеринарна медицина), просвіти (організація і контроль за роботою шкіл, церков, театрів, кіно і друку), дорожньо-будівельного (енергія, зв'язок, будівництво, шляхи, транспорт), поліційного (керівництво кур'єрською службою, нагляд за єврейськими родинами, контроль за роботою бюро праці, очисткою вулиць, за виконанням штрафних санкцій і дотримання порядку на базарах і вулицях району).

Усі управи мали складати витратний кошторис, де зазначалися витрати на транспорт, придбання господарського інвентарю, матеріалів, палива, фуражу, продуктів харчування. Тривалість робочого дня тривала з 7.00 до 18.00 години. Перерва на обід коливалася 1,5–2 години. З 5 грудня 1941 р. робочий день в районних і сільських організаціях та установах встановлювався з 8.00 до 16.00, з перервою на обід з 12.00 до 13.00 години дня. Заборонявся виїзд працівників райуправи без дозволу голови. Якщо ж існувала крайня необхідність у відрядженні, керівник відділу мав знайти собі тимчасову заміну і ознайомити свого заступника зі своїми обов'язками.

До складу міської управи обов'язково входили житловий, промисловий і фінансовий відділи. Житловий відділ надавав приміщення під виробництво, промисловий затверджував статут і штат підприємства, а фінансовий – видавав дозвіл на розпорядження коштами підприємства, приймав податкові звіти, рахунки місячної орендної платні тощо.

Під час окупації серед проблем, що потребували негайного вирішення, стало надання житла тим громадянам, чії помешкання використовувалися

окупаційною, як військовою, так і цивільною владою, а також тим, хто був евакуйований німцями під час їх відступу протягом 1943–1944 рр. До місцевих органів влади увесь час «сипалися» заяви від громадян про надання їм альтернативного житла, зазвичай того, що вони самі собі обрали. Самовільне займання державних чи громадських будинків особливо не каралося, але їх мешканці, згідно з розпорядженням окружного комісара від 16 грудня 1941 р., мали офіційно оформити дозвіл на проживання і вчасно сплачувати квартирну плату. За державні будинки квартплату приймала сільуправа і направляла її на рахунок фінансового відділу райуправи, а за будинки, що належали МТС і громадським господарствам – останні. Квартплата нараховувалася з розрахунку за 1 кв. м житла – 1 крб. на місяць.

Допоміжні структури займалися вирішенням питання повернення житла і тим громадянам, які зазнали репресій з боку більшовиків. Однак розпорядження обласного комісара від 17 березня 1942 р. призупинило роботу у цьому напрямі. Клопотання людей про повернення житла офіційно не розглядалися, а їх дописувачі штрафувалися. Проте постанова не діяла, про що свідчать рішення Кіровоградської комісії по розгляду скарг громадян та голови Кіровоградської райуправи Г.П.Штельмаха. 28 березня 1942 р. комісія при райуправі розглянула 13 звернень громадян (3 мешканців Кіровограда і 10 жителів навколишніх сіл Вишнякове, Федорівка, Ганнінське, Первозванівка, В.Северинка, Дар'ївка, Лелеківка, Калинівка) і по кожному клопотанню винесла рішення.

Одним як розкулаченим радянською владою житло і присадибні ділянки поверталися повністю, інші, як ті, що вже мали житло в інших населених пунктах або мали родичів-чекістів, отримували відмову. Житло поверталося і частково, у вигляді половини або чверті будинку, присадибної ділянки, господарських споруд. Якщо будинок новим власником був зруйнований або пошкоджений, він зобов'язувався його відремонтувати. У жовтні 1942 р. Г.П.Штельмах підписав дозвіл на повернення одному із мешканців с.Вишнякове кімнати та половини сараю в його бувшому

будинку, в якому жив інший чоловік, а в листопаді – дозволив проживання священика у бувшому будинку церковної общини с.Федорівки, що належав громадському двору, але ним не використовувався.

Увесь персонал допоміжних структур проходив перевірку на політичну надійність. Перевагу у наданні роботи надавали антирадянськи налаштованим особам, з досвідом роботи у відповідній сфері. Здебільшого у місцевих органах влади працювали представники родин репресованих або тих, чий рідні загинули під час Голодомору 30-х років. Вони не виявляли особливого захоплення від нового режиму, але повернення старого теж не бажали.

Поліцейський контроль на місцях здійснювала німецька поліція, що підпорядковувалася начальнику СС і поліції. До генерального комісаріату була прикріплена поліція безпеки і СД, що виконувала функції гестапо, кримінальної поліції та СД. Їхні агенти «фаумани» – довірені особи, завербовані з числа добровольців або заарештованих, займалися виявленням потенційних ворогів Рейху: радянської партійної номенклатури, активістів, співробітників НКВС тощо. На початку окупації в Кіровограді за допомогою «фауманів» були виявлені і розстріляні колишні співробітники НКВС, що не встигли евакуюватися. Через довірених людей окупанти складали списки осіб, які підлягали негайній перевірці та ізоляції.

На початку окупації на Кіровоградщині діяли айнзацгрупи – оперативні формування, що займалися виявленням і ліквідацією «небажаного елемента» (євреїв, циган, комуністів), намагалися попередити і ліквідувати в зародку будь-який рух опору. У регіоні діяла айнзацгрупа, очолювана капітаном Олендорфом. Паралельно з нею працювала таємна військова поліція, яка проводила контррозвідувальну і каральну діяльність з виявлення радянської агентури, партизанів та пов'язаних з ними підпільників.

При таємній військовій поліції діяла група агентів і 124-й шуцманшафтбатальйон, сформований із військовополонених, які погодилися служити німцям і використовувалися для виконання каральних акцій проти

партизанів, під час проведення облав, охорони таборів військовополонених, в'язниць, конвоювання заарештованих. В області діяли і абвергрупи військової контррозвідки вермахту: 102-га перебувала в м.Олександрії, 103-тя – у Малій Висці, а з вересня 1941 р. – в Онуфріївці. Каральним органом вважалася охоронна поліція, яка підлягала міським і польовим комендатурам і контролювала в'язниці й табори.

Паралельно з каральними функціями вона допомагала айнзацкомандам здійснювати фільтрацію військовополонених, полювання на політично небезпечних та небажаних елементів, «расово неповноцінних» осіб. Також була швидко сформована українська допоміжна поліція, що використовувалася для виконання місцевих поліційних, комендантських та охоронних завдань польових і гарнізонних комендатур. Допущені до служби місцеві жителі постійно перевірялися таємною польовою поліцією чи службою безпеки і завжди перебували під їх контролем.

Із захопленням східних земель першочергове завдання окупаційної влади полягало у приверненні українського народу на бік нового режиму, а надто збереження його зовнішньої лояльності. 13 грудня 1941 р. до взаємовигідної співпраці закликав селян комісар Новомиргорода. Хоча в багатьох адміністративних установах німці поводитися з українцями, як з представниками нижчої раси, демонструючи свою арійську перевагу над східнослов'янськими народами.

Відтак настрої населення невпинно погіршувалися. Українській народ найбільше турбувало зневажливе ставлення до нього, особливо погрози фізичного покарання. Запровадження свободи віросповідання суттєво не вплинуло на довіру до окупаційної влади і не зміцнило слабкі українсько-німецькі стосунки. Показовим прикладом незадовільного ставлення селян до окупаційної влади є розпорядження Олександрівського гебітскомісара від 23 липня 1942 р. про покарання осіб, які саботували роботу в сільському господарстві району, ув'язненням у робочі табори.

Унаслідок запобігання диверсій проти окупаційної влади встановлювалася комендантська година з 20.00 годин вечора до 6 годин ранку. За її порушення передбачався розстріл. Згідно з повідомленням обласного комісара Гінца, у Новомиргороді 22 грудня 1941 р. були розстріляні 4 євреї за те, що напередодні обстріляли його квартиру. Наприкінці 1943 р. ситуація з комендантською годиною не змінилася. Заборонялося пересування вулицями без спеціального дозволу ортскомендатури з 18.00 до 5.30 годин ранку. Суворо каралося недотримання затемнення з 15.30 до 5.30 години.

Під час окупації за сприяння нової влади запрацювала судова система. Хмелівський і Новоукраїнський райони обслуговував Український третейський суд (Новоукраїнка). Він приймав до розгляду карні справи, що стосувалися лише українського населення. Заявки від фольксдойче не розглядалися. Українському третейському суду підлягали справи про дрібні крадіжки, побої, майнові питання. Саботаж і політичні питання відносилися до компетенції гебітскомісара або німецького суду. У 1943 р. у Знам'янському районі працювала система мирових судій, які розглядали серед усіх інших і питання оплати найманого житла. З однієї зі справ відомо, що несплата за орендоване житло не слугувала причиною виселення з помешкання квартиронаймача.

Встановлення нового режиму супроводжувалося відновленням промислового виробництва. У Златопільському районі було відремонтовано і пущено до виробництва шкіряний завод. Працювали всі державні колгоспні млини й олійниці. Відновила роботу гончарня та майстерня з пошиття одягу. У Хмелівському районі працювали пекарня, завод безалкогольних напоїв. У січні 1942 р. промисловий відділ Кіровоградської міськуправи мав у підпорядкуванні 21 підприємство, на якому рахувалося 1063 особи, а також різні дрібні виробництва з колективом до 500 чол.

Промислові підприємства поділялися на 4 групи. До першої належали швейна фабрика, пральня, трикотажна, кожушна та пошивочні майстерні. До

другої групи входили механічні майстерні, обозний завод, «Віялка». Далі йшли підприємства з виготовлення галантерейних речей (гудзикова фабрика, дзеркальна, щіточка майстерні). До останньої групи відносилася меблева фабрика. Проте перешкодою для нормального функціонування промислового виробництва стала відсутність палива, запасів необхідної сировини, матеріалів і транспорту. Розцінки на послуги ремісничих майстерень (швацьких, взуттєвих, кравецьких) встановлювалися міською управою.

Станом на 14 лютого 1942 р. в області вже працювали 1 гуральня, 4 спиртозаводи, 1 броварня, 38 млинів, 20 хлібопекарень, 4 шкіряні заводи, Маловісківський цукрозавод, Чигиринський маслозавод. Кіровоградський автотрактороремонтний завод приймав замовлення на електрозварку, ремонт двигунів, шліфовку валів та запчастин, а гудзикова фабрика – на електрозварювальні роботи і виготовлення різного церковного начиння.

Україна приваблювала нацистів як потужний аграрний регіон, відтак економічні цілі щодо неї вважалися пріоритетними. Фюрер розглядав українські землі насамперед як об'єкт колоніальної експлуатації й наголошував на життєвій важливості аграрного сектора України для економіки Третього рейху. Напередодні німецько-радянської війни були розроблені чисельні нормативні документи щодо ефективної експлуатації східних земель: «Зелена папка» («Директиви з керівництва економікою в новоокупованих східних областях») і «Коричнева папка» («Директиви з ведення господарства»). «Папка окружного сільськогосподарського фюрера» містила вказівки для майбутніх керівників сільського господарства (крайсляндвіртів) на окупованих територіях.

З метою найефективнішої експлуатації українських земельних ресурсів у жовтні 1941 р. нацисти приймають рішення зберегти колгоспно-радгоспну форму господарювання на селі у вигляді громадських господарств (дворів) та державних маєтків як перехідну форму до створення хліборобських спілок, а згодом і наділення селян землею в індивідуальне користування. Мешканцям села залишають власну присадибну ділянку, яку за ефективну роботу можна

було збільшити. Обробіток власної ділянки не мав впливати на ефективність роботи у громадському господарстві. Якщо селянин не встигав працювати на обох земельних ділянках, присадибну могли відібрати.

Громадські господарства поєднували в собі колективні форми праці та спільне користування реманентом і індивідуальну відповідальність за утримання худоби. Створення хліборобських спілок передбачало наділення селян землею однакового розміру для одноосібного господарювання, за так звану «особливу працьовитість і політичну надійність». Землю мали обробляти гуртом, але збір урожаю проводити самостійно. Якщо селянин недоброякісно ставився до роботи на своїй земельній ділянці, вона в нього конфісковувалася і передавалася іншому. Земельна реформа проводилася під гаслом «Роботящому селянинові – своя земля!». Селян змушували постачати німецькій владі урожай та продукти тваринництва, садівництва, городництва. Здебільшого керівниками громадських дворів призначалися колишні бригадири або голови колгоспів з досвідом роботи, які не встигли або не змогли з різних причин евакуюватися на початку війни. Такими були Мартин Захаренко з с.Новомиколаївка Знам'янського району і Йосип Солтик з с. Грушка Ульяновського району Кіровоградської області.

Відповідно до розпорядження керівника обласного сільського господарства фон Петерсдорффа, Кіровоградська обласна земельна управа 18 жовтня 1941 р. видає розпорядження про дозвіл колгоспникам тримати 1 корову, 1 телицю до 2-х років і 1 теля, 3 свиней і 10 овець. Решту тварин належало здати у колгосп, незалежно від того, в який спосіб вони були придбані. За таємний забій домашньої худоби передбачалася смертна кара через публічне повішання. У Маловисківському районі кожен господар мав здати свиню новій владі вагою не менше ніж 100 кг, а вже решту забивати для власного споживання. Ті господарства, що здали свиней військовій владі, звільнялися від податку. Контроль за виконанням м'ясоздаті покладалася на керівників громадських господарств.

Окупаційною владою конфісковувався обмолочений хліб, що зберігався в колгоспах і радгоспах, а також олійне, стручкове та інше насіння. У січні 1942 р. у Підвисоцькому районі усе тягло працювало на вивозі цукрового буряка і хліба. Посилився обмолот і очистка посівного матеріалу, щоденний ремонт сільськогосподарської техніки. Керівники громадських господарств мали відзвітувати на нараді у райземуправі про кількість необмолоченого зерна, посівних матеріалів та їх очистку, кількості відправлених зразків на аналіз і стану сільськогосподарського інвентарю.

Німецька влада весь час намагалася переконати населення у необхідності працювати на полі, щоб забезпечити себе хлібом і тим самим віддячити їй за визволення від жидо-більшовизму. Трудову повинність відбувала і молодь 1922–1925 рр. народження. Члени громадських дворів (трактористи, комбайнери, конюхи та ін.) працювали за трудодні, хоча у лютому 1942 р. видача їм зерна та олійних культур була призупинена, а згодом і заборонена взагалі. Збіжжя отримували лише ті, хто не мав інших засобів для існування (10 кг на дорослу людину і 5 кг на утриманців до 14-ти років на місяць). Можливо, такий крок з боку німецької влади був вимушено-каральним заходом, адже перевірка 20 січня 1942 р. заступником німецького коменданта по сільському господарству Бехе готовності до посівної кампанії громадського господарства №1 с.Кам'яне виявила повну відсутність трудової дисципліни серед членів господарства.

Двір знаходився у хаотичному стані. Весь інвентар (вози, гарби, борони, плуги, сівалки) та інший реманент були розкидані у різних місцях, а гній складався не у гноярці, а прямо посеред подвір'я. Не виконувався наказ вищого німецького командування про повне використання возів та саней для вивозу цукрового буряка, хліба і гною. Тягло до посівної кампанії не було підготовлене, адже значна частина коней мала фізично виснажений вигляд через незадовільний догляд і харчування.

Робочий інвентар не був приведений у порядок, а той, що підлягав ремонту, не ремонтувався. Не було запасів посівного матеріалу, а внаслідок

незадовільної організації молотьби ціпами і гарманами значна частина зерна залишалася необмолоченою. За безгосподарність і неналежну підготовку до посівної кампанії керівник громадського господарства був оштрафований на 200 крб. і зобов'язувався до початку сівби виправити існуючі недоліки в організації виробничого процесу. За подальший саботаж передбачалося покарання відповідно до військового часу.

Загалом, згідно з наказом генерального комісара Опперманна від 20 лютого 1942 р., голови громадських дворів і державних маєтків несли особисту відповідальність за збереження зернових культур від псування, крадіжок і підпалу. За виявлене недбальство передбачалося покарання терміном до 2-х років, грошовий штраф або смертна кара.

Незадовільний стан справ у громадських господарствах підтверджується спогадами про те, що селяни не поспішали працювати на німецьку владу, а навпаки, намагалися саботувати її розпорядження. Навіть обіцянки німецького уряду про запровадження приватної власності на землю, як в Німеччині, не могли суттєво вплинути на ставлення населення до нового режиму. «Я працювала в громадському дворі. Це так німці називали колгосп, який вони грабували. – згадувала К.Войтенко (с. В.Байраки). – Фашисти і їх слуги-поліцаї силою гнали людей на роботу. А люди наші не поспішали працювати, бо знали, що та праця на шкоду нашим, які били німців, гнали їх з радянської землі. Як німці не злилися, як вони не били нас за невихід на роботу, все-таки кожний намагався ухилитися від неї, якщо це вдавалося». Ті, хто не був зайнятий у сільському господарстві, наприклад сільська інтелігенція, купували пшеницю за власний кошт.

У Бобринецькому районі план посіву озимини на осінь 1941 р. встановлювався по 547 га озимої пшениці і жита з обов'язковою заготівлею по 820,5 ц відповідних сортів зерна. Заборонялося засівати сільськогосподарськими культурами площі, передбачені під лісопосадки. Наказ районного крайсляндвірта від 20 травня 1942 р. зобов'язував кожне громадське і державне господарство та хліборобські спілки щоденно, а також

у неділю і святкові дні не менш як 6 підводами вивозити зерно і олійні культури (30 ц) до найближчого пункту заготівлі зерна. У першу чергу здавати пшеницю, жито та соняшник, а потім решту культур (овес, ячмінь, гречку, просо). Кожен керівник господарства мав щотижня звітувати перед районним агрономом про кількість зданої продукції. За невиконання наказу передбачалося персональне покарання керівників громадських дворів у вигляді штрафу від 200 до 400 крб.

25 липня 1942 р. обласний крайсландвірт видає наказ про завантаження обмолоченого збіжжя на підводи до 500 кг, навіть у неділю та свята. Голови громадських господарств, хліборобських спілок та державних маєтків мали щотижня звітувати про площу збору збіжжя, стручкових і олійних зерен, про скошену площу в га для кожного роду збіжжя, площу в га, з котрої вже змолочено збіжжя (для кожної культури окремо), кількість зданої культури (в кг) на пункти прийому з вказівкою кількості возів, що доставляли збіжжя. Підлягали покаранню, як за саботаж, ті керівники хазяйств, які приховували або використовували вози для приватних цілей, а не з метою цілодобової відправки зерна на заготівельні пункти.

Громадські двори Олександрійського району мали здати за 1942 р. 70,2 т картоплі, 15 т капусти, 12 т огірків, 10,8 т помідорів, 1,75 т цибулі, а засівати насамперед озиму і ярову пшеницю, вирощувати жито, ячмінь, овес, просо, гречку, кукурудзу, соняшник, тютюн, картоплю, баштан, городину. Якнайефективніше збирати врожай з кожного га землі. Громадські двори с.Володимирівки Підвисоцького району, які мали 910 га в обробітку, отримали вказівку у 1942 р. засіяти 374 га землі зернобобовими культурами, 89 га технічними і олійними, 45 га кормовими, 19 га овочевими, а також 3 га городиною та коноплями.

Кожне громадське господарство обкладалося податком по 5 крб. за 1 га рільної землі. Наприкінці 1941 р. громадське господарство №1 с.Володимирівка мало сплатити за 927 га 4635 крб. земельного податку, а також протягом 1941 р. – 6111 крб. подохідного податку. Уводився річний

податок на собак від 300 крб. за одну і 400 крб. за всі наступні. Корисні собаки (сторожові або ті, хто охороняв стада корів) від податків звільнялися.

Згідно з розпорядженням окружного комісара, староста Копанської сільуправи Хмелівського району і керівник громадського двору №19 отримали наказ щодо здачі молочної продукції на III–IV квартал 1942 р. Власники однієї корови мали здати у III кварталі не менше 250 л молока, а в IV – не менше 100 л жирністю в 3,8%. З кожної другої та подальшої кількості корів – 350 л (III квартал) і 150 л (IV квартал). Молочні пункти зобов'язувалися повідомляти районного сільськогосподарського коменданта про власників корів, які не виконували або частково виконували норми здачі молока. Покаранням слугував штраф або конфіскація корови. У Бобринецькому районі кожен власник корови мав за 1942 р. здати владі 730 л молока з однієї корови. За невиконання молокоздачі – корова теж конфісковувалася.

Підлягала оподаткуванню і продукція бджільництва. У 1942 р. громадські двори, що займалися бджільництвом, мали здати чистого меду з одного вулика – 8 кг, воску – 400 г, прополісу – 10 г. А також попідкуватися про запаси меду на зимовий період не менше 16 кг. Решта продукції могла бути розподілена між членами громадського господарства або використана для продажу на ринку. Продавати продукцію бджільництва іншим організаціям або приватним особам, окрім Кіровоградської обласної контори бджільництва, суворо заборонялося.

У березні 1942 р. німецьким комендантом по сільському господарству Вільде був виданий наказ про те, що у Підвисоцькому районі видача зернофуражу для годівлі тварин дозволялася лише з відходів або зернозбіжжя, засипаного на фураж. Припинялося авансування зернозбіжжям членів громадських господарств за трудовні, вироблені в 1942 р., та з фонду допомоги пристарілим непрацездатним і дітям-сиротам. Установлювалися нові норми оплати за вироблені трудовні. Для усіх працюючих на сільськогосподарських роботах, в т.ч. дітей, передбачалося: до 20-ти робочих

днів на місяць – 10 кг на дорослого і 6 кг на утриманців до 14-ти років; від 20 до 22 робочих днів – 15 кг і 6 кг; від 22-х до 23-х – 16 кг і 7 кг; від 23-х до 24-х – 17 кг і 7 кг; від 24-х до 25-ти – 18 кг і 8 кг; від 25-ти до 26-ти – 19 кг і 9 кг; від 26 і більше – 20 кг і 10 кг. Тобто, чим більше людина працювала, тим більше отримувала зерна, як собі, так і своїм утриманцям, по 1 кг за кожен наступний день після 22-го виходу на роботу.

Молодь віком від 14-ти до 18-ти років, яка мала менше ніж 20 виходів на роботу на місяць, мала отримувати зернозбіжжя по нормах утриманців – 6 кг на місяць. Отримувати по 10 кг зерна (утриманці – 6 кг) мали також непрацездатні дорослі, старі, пенсіонери, а також працездатні дорослі, що лишилися без роботи у зимовий період. Дітям-сиротам передбачалася щомісячна видача зерна – 6 кг, картоплі – 8 кг, пшона та крупів – 2 кг, соняшnikової олії – 0,5 кг.

Улітку 1943 р. німецька влада, спостерігаючи падіння авторитету і неможливість перехилити на свій бік селян, вдається до останнього методу – надання землі у приватну власність, згідно з декларацією «Про запровадження приватної власності на землю» від 3 червня 1943 р. Обласний комісар Кіровограда Шульце підписує спеціальний документ на право володіння 34,88 га землі громадським господарством № 58 с.Жеванівки Новоархангельського району. Проте широкого втілення реформи в життя не відбулося, адже вона мала своїх супротивників, зокрема в особі рейхскомісара Е.Коха. Під час відступу вермахту директивою рейхсмаршала Герінга від 7 вересня 1943 р. «Про знищення сільськогосподарської виробничої бази» вся продукція сільського господарства, засоби виробництва і техніка підлягали терміновому вивозу.

Крім виконання сільськогосподарських робіт селян часто залучали до дорожніх робіт: взимку для очищення шляхів і полів від снігу, а влітку – від бур'яну. Питання облаштування шляхів завжди перебувало на порядку денному в органах окупаційної адміністрації, оскільки належний експлуатаційний стан шляхів повинен був забезпечити вільне просування

німецьких військ і техніки, а також швидкий вивіз сільськогосподарської продукції. Контроль покладался на шляхові відділи райуправ відповідно до розпоряджень гебітскомісарів.

Так, голова Хмелівської райуправи Білоус 3 лютого 1942 р. видає розпорядження для всіх старост сіл, колгоспів, комендантів служб порядку райшляхвідділу і районної поліції про термінове, протягом 2-3 днів, очищення від снігу шляхосполучень для проходження військового транспорту на фронт: Новоархангельськ–Кіровоград, Хмельове–Мала Виска, Хмельове – Петроострів, Хмельове – Глодоси, Хмельове – Злинка, Глодоси – Добровеличківка, Глодоси–Новоукраїнка і Новоархангельськ–Новомиргород. На осіб, що ухилялися від виконання наказу, передбачалося накладання штрафних санкцій в розмірі 100 крб. або ув'язнення. Проте такі мізерні штрафи абсолютно не лякали старост сіл і керівників громадських господарств № 48 та 55, які не поспішали його виконувати і саботували розпорядження шефа Хмелівського району.

З часом нестача робочої сили в Німеччині внаслідок мобілізації чоловіків на фронт змусила керівництво Третього рейху вдатися до пошуку трудового контингенту на окупованій території, зокрема на Сході. Організація вивезення працездатного населення з України покладалася на відомство фон Заукеля. На місцях йому допомагали міські, районні і сільські управи, біржі праці, що відбирали відповідний людський ресурс. Першочерговій мобілізації підлягав так званий «політично ненадійний елемент» та безробітні, згодом для виконання плану поставок робочої сили людей почали знімати з різних підприємств і установ, звільняти від сільськогосподарських робіт, виявляти тих, хто переховувався, а починаючи з літа 1942 р. – проводити масові облави на базарах, до яких уже потрапляли всі – від людей похилого віку до малолітніх дітей.

Протягом 1941-го – початку 1942 р. нацисти планували досягти виконання запланованих норм переважно шляхом добровільного набору, але він не виправдав себе. Відтак у травні 1942 р. фон Заукель видає спеціальне

розпорядження про перехід до примусового набору робочої сили – 10% від загальної кількості мешканців певного населеного пункту. Починаючи з березня 1943 р. депортація з РКУ мала досягти 3 тис. завербованих осіб в день.

Щоб якнайефективніше виконати поставлене завдання, окупаційна влада, особливо на початку вербувальної кампанії, вдалася до агітації та пропаганди. Агітаційна кампанія базувалася на розповсюдженні гасел про гарні умови життя і праці в Німеччині, а пропаганда запевняла, які переваги отримає молодь від перебування за кордоном. Німецька агітаційно-пропагандистська кампанія з вербування робітників, з одного боку, була продуманою, цілеспрямованою, масштабною і досить переконливою акцією. Окупаційна влада використовувала всі наявні методи й засоби інформаційно-психологічного впливу на громадян України, зокрема пресу, листівки, брошури, плакати, радіомережу. Місцева преса часто публікувала листи остарбайтерів про їх чудове життя в Третньому рейху. Таким виявився лист Марії Сипович (Кіровоград), в якому вона розповідала про цілком пристойну роботу на одному з берлінських заводів, гарне 4-х разове харчування і задовільні умови проживання у гуртожитку.

З іншого боку, ефективність пропаганди повністю залежала від ступеня довіри до нового режиму, правдивості пропонованих гасел, а також соціально-економічних і політико-ідеологічних заходів окупантів. Проте пропагандистські кліше, застосовані для виконання плану поставок робочої сили, часто суперечили жахливим умовам перебування остарбайтерів у Рейху. У листах своїм рідним вони часто жалілися на погане харчування, особливо на підприємствах, і незадовільне ставлення до них з боку німецького керівництва (господаря), завеликий робочий день тощо. Численні облави й транспортування у товарних вагонах додали масла у вогонь і призвели до масового уникнення виїзду за кордон. З часом населення повністю розчарувалося в діях нової влади й перестало довіряти нацистським обіцянкам кращого життя.

Перший ешелон у 1000 осіб вибув з Кіровограда 20 березня 1942 р. Добровольців з обласного центру налічувалося 800 осіб. Згодом (16 квітня, 4 травня тощо) влада набрала ще кілька ешелонів з Кіровограда, Олександрії, Знам'янки, Кіровоградського, Компаніївського, Аджамського, Новомиргородського та інших районів. Згідно з даними Олександрійського РК КП(б)У, з району було відправлено до Німеччини 7000 осіб, в тому числі з Олександрії – 750 віком від 15 до 22 років. З Олександрівського району угнано 2640 осіб, з с. Аджамки – 891, з Єградківського району мобілізовано 1438 людину 16–18 років. З с.Козарівка до Німеччини місцева влада відправила вихованців місцевого інтернату, дітей до 16 років. З Петрівського району потрапило на примусові роботи 1456 осіб, в тому числі 190 дітей до 12 років. Зі Знам'янки виїхало 163 особи, з них двоє дітей до 14 років, а з Чигиринського району 3076 осіб тощо.

Згідно з розпорядженням Олександрівського гебітскомісара Ланге, трудовій мобілізації підлягали особи 1920–1921 і 1926 років народження. Чоловіки і жінки Чигиринського району мали зібратися біля біржі праці Чигирини 3 і 9 серпня 1943 р., о 7 годині ранку. Мати при собі документи, що посвідчували особу, необхідні речі і продукти на дорогу. Батьки неповнолітніх мусили взяти із собою посвідчення про народження дитини. За ухилення від трудової мобілізації німці лякали ув'язненням або смертною карою для остарбайтерів і позбавленням земельної ділянки або спаленням домівок їх родичів.

Рідним заборонялося проводити остарбайтерів через жнива, адже вони мусили працювати на полі, а не вештатися по дорогах. З одного боку, такий крок з боку окупаційної влади мав свою логіку, а з іншого – лише посилював невдоволення громадян новим режимом. Не допомогла навіть виплата по 200 крб. на місяць родинам працюючих у Рейху осіб. Згідно списку Надлакської сільуправи, відповідну допомогу у жовтні 1943 р. отримали 63 родини. Проте мобілізовані все одно переховувалися і намагалися будь-яким чином уникнути виїзду. У Знам'янці завербовані

навмисно травили себе, робили опіки, імітували укуси собак. З лютого 1942 р. по червень 1943 р. налічувалося понад 1000 таких випадків. З Німеччини люди поверталися хворими, часто на туберкульоз, адже більшість працювала по 12 годин в антисанітарних умовах, а деякі навіть по коліна у воді. На роботу і з роботи їх супроводжував конвой.

В Олександрії кожне підприємство чи установа міста мали до 13 серпня 1943 р. подати у міську управу списки працюючих вже 1927 р.н., тобто 16-річних підлітків, а домовласники і квартиронаймачі у кожному будинку на вхідних дверях вивісити список мешканців будинку з обов'язковою вказівкою прізвища, ім'я та віку проживаючого. Такими заходами окупаційна влада намагалася контролювати стан робочої сили в регіоні та ефективно її використовувати, особливо працю новоприбулих, які навмисно не реєструвалися у паспортному відділі міськуправи задля уникнення громадських робіт або відправки до Німеччини.

У таємному донесенні контррозвідки групи армій «Південь» повідомлялося, що наприкінці серпня 1943 р. в Кіровограді морально-психологічний стан населення характеризувався погіршенням ставлення до німців. Серед причин виділялися методи відправки молоді в Рейх, погане продовольче забезпечення і жорстоке поводження місцевих чиновників з жителями. Вербування робітників викликало панічний страх, оскільки людей з силою вштовхували у товарні вагони, а солдати грубо поводитися з проводжаючими рідними.

Хоча ще на початку окупації німці намагалися завоювати довіру жителів окупованих територій, щоб якнайефективніше використати їх на польових роботах в сільському господарстві, на відновлювальних роботах підприємств, установ тощо. Щоб виправдати жорсткість окупаційної політики і виправити натягнуті відносини з населенням, комісар Гайворонської округи (Грушківський, Гайворонський, Голованівський, Новоархангельський і Підвисоцький райони) 1 січня 1942 р. звернувся до українців з проханням зрозуміти значну роль Адольфа Гітлера та вермахту у

визволенні країни від більшовизму, «важкі», але необхідні розпорядження німецького управління, адже за більшовицької влади було не ліпше.

«Подумайте про долю тих українських чоловіків, що пішли страшною дорогою в Сибір, – йшлося у заклику, – про працю рабів Білого моря, подумайте про всі неспокійні ночі, пережиті Вами, і будете певні Ви, що всі наші розпорядження зараз Вам підуть на користь і що вони повинні послужити тільки на благо українському народу і повинні допомогти встановити порядок, спокій та мирну працю. Від Вас і Вашої благонадійної спільної праці з Німецьким Управлінням залежить доля Вашої Батьківщини».

Забезпеченням населення Кіровограда продуктами харчування опікувався відділ постачання міськуправи. На продуктову картку працюючого можна було отримати 350 г хліба, 300 г олії, 100 г пшона, 50 г м'яса, а на утриманця – втричі менше. У місті відкрилася їдальня. Станом на 1 січня 1942 р. в місті працювало 27 торговельних точок, з яких 14 хлібопродуктових. Проте на такий «щедрий» раціон від нової влади прожити було неможливо, тому люди користувалися послугами ринкових торговців. Продаж продукції сільського господарства не заборонявся, а лише обмежувався певними днями з метою запобігання спекуляції і максимального уникнення товарно-бартерних відносин між населенням і представниками окупаційної влади, що мало місце не лише на Кіровоградщині, але й в інших регіонах України. На ринках можна було купити або виміняти все. Селяни привозили продукцію власного господарства (садівництва, тваринництва, городництва) і купували у городян товари для домашнього вжитку (меблі, одяг, взуття, сірники, гас), яких зазвичай не вистачало через штучно створений дефіцит і часткову конфіскацією майна.

У липні 1942 р. у Хмелівському районі торгівля на базарах Хмельового і Глодосів дозволялася лише раз на тиждень, в неділю, з 6.00 до 9.00 години ранку, з обов'язковим дотриманням установлених владою твердих цін. У Гайворонському районі ярмаркові дні встановлювалися теж по неділях, але з 6.00 до 13.00 години влітку і з 7.00 до 14.00 години в зимовий період. При

торговельних розрахунках використовувався окупаційний карбованець, зрідка рубль, оскільки у липні 1942 р. проходила фінансова реформа, за якою радянські рублі обмінювалися на окупаційні карбованці з розрахунку 1х1. У цей час німецька влада вдалася до роз'яснювальної кампанії. Запровадження грошового обміну пояснювалося тим, що більшовицька влада на окупованій території ліквідована, тому не має сенсу користуватися її грошовими знаками. Обмін мав відбутися за три тижні з 6 по 25 липня 1942 р.

Торговці платили ринковий збір від 5 до 20 крб. в залежності від товару. За несплату торговельного збору товар конфісковувався поліцією, а його власник сплачував подвійний штраф. Заборонялося продавати зерно, хліб, борошно, молоко, свіже масло, рибу, горілку, а також гусей та качок. Дозволялося продавати свіжі або сушені фрукти, овочі з власного городу, олію, курей, півнів і яйця, і то лише після виконання трьохмісячної планової задачі яєць владі, про що власник мусив мати при собі відповідну довідку з сільуправи.

У Новомиргородському районі у лютому 1942 р. торговельний збір сплачувався у поліційній дільниці і лише після цього власник товару міг його продавати на ринку, при цьому обов'язково зробити вивіску з власним прізвищем, назвою товару та його встановленою ціною. За спекулятивне завищення цін передбачався штраф у 1000 крб. або смертна кара. Попри це, взимку 1941/1942 рр. у Чигиринському районі значного поширення набула спекулятивна торгівля хлібом, одягом і взуттям. Недорогий хліб з Чигирина перепродували у Кременчуку і Черкасах.

За несанкціоновану торгівлю поза межами базару (на вулицях, тротуарах, у дворах, на околиці міст) передбачався штраф в 200 крб., але попри це населення все одно намагалося торгувати там, де вигідно, уникаючи отримання офіційного дозволу, а тим більше встановлених владою твердих цін.

Під час окупації великого значення надавалося системі охорони здоров'я і санітарно-епідеміологічному стану не лише населених пунктів

загалом, а й робочих місць зокрема. В області відкрилися медичні заклади та аптеки. У Кіровограді працювала лікарня № 1 (на Валах), а при ній дитяча поліклініка. Доба перебування на лікарняному ліжку коштувала 10 крб., амбулаторний прийом – 5 крб. Дорослих обслуговували лікарі невропатолог, фізіотерапевт, отоларинголог. Медичний заклад пацієнтів приймав щоденно, проте недовго, лише з 12.00 до 14.00 години дня.

Кіровоградська лікарня імені Св.Ганни обслуговувала хворих з хірургічними, гінекологічними і дитячими хворобами. З 2 січня 1942 р. платний прийом здійснював пологовий відділ. Доба перебування у стінах закладу, розрахованого на 120 ліжок, з харчуванням обходилася пацієнтам в 15 крб. Окремо сплачувалися витрати на оперативне втручання, послуги рентген-кабінету, лабораторні дослідження. У місті працювали також периферійні амбулаторії з кабінетами на Балашівці, в Привокзальному та Биківському районах. Для продажу ліків відкрилося 5 аптек та магазинів мережі «Оптики і хірургії». Притулок дітям–сиротам здійснював дитячий будинок на 50 осіб. Крім того, деякий час працювали будинки інвалідів, розраховані на 460 і 200 місць.

Населення Кіровограда і навколишніх сіл мало можливість користуватися послугами зуботехнічних і урологічних кабінетів. Останній відкрився при вендиспансері. Зуботехнічний кабінет приймав замовлення на виготовлення і ремонт зубопротезів і коронок. При міській поліклініці було організовано водолікарню, також відновили роботу обласний тубдиспансер і санстанція. У Златопільському районі влада налагодила роботу двох лікарень і аптеки, у Новоархангельському районі – лікарні, аптеки і 10 фельдшерсько-акушерських пунктів.

Проте, попри значні успіхи в роботі системи охорони здоров'я, існувала і низка труднощів. Серед найбільш поширених – відсутність у медичних закладах посуду, теплих ковдр, миючих (мила) і транспортних засобів для обслуговування населення на дому, завезення продуктів

харчування і палива. У лікарнях частими стали і перебої з електропостачанням.

Згідно з постановами Кіровоградської міськуправи від 27 і 29 жовтня 1941 р., у місті проводився обов'язковий медогляд робітників харчової промисловості, водопостачальних споруд та підприємств по сангігієнічному обслуговуванню населення. Керівники всіх без винятку підприємств зобов'язувалися проводити систематичне очищення від гризунів і паразитів своїх приміщень, де зберігалися продукти харчування: зернохранилища, крамниць, їдалень, кухонь, млинів, готелів, постійних дворів, учбових та медичних закладів.

Узимку 1941/1942 рр. у Кіровограді і Хмельівському районі керівники всіх установ, підприємств і організацій мали привести в належний санітарний стан канцелярії, контори, клуби, лазні, житлові приміщення. Заборонялося палити і носити головний убір у приміщенні. Місцеві органи влади мали слідкувати за прибиранням прибудинкових територій, вулиць, тротуарів, місць громадського скупчення (базарів), слідкувати за очисткою колодязів і стічних ям, за вчасним вивозом сміття. Проте, попри розпорядження обласного комісара, санітарний стан населених пунктів протягом окупації залишався незадовільним. В Олександрії постанова міської управи від 23 червня 1943 р. взагалі ігнорувалася, адже місто залишалося в антисанітарному вигляді.

Влада намагалася контролювати і епідемічну ситуацію в регіоні. У січні 1942 р. через епідемію тифу відділ охорони здоров'я Хмельівського району заборонив будь-які масові зібрання у театрах, кінотеатрах, концерти труп місцевої самодіяльності, відзначення родинних свят (хрестин чи весіль), заняття в школах, виїзд з району. Даний крок з боку місцевої влади отримав результат, адже сприяв зменшенню захворюваності населення району.

Довгий час нацисти намагалися створити серед поневоленого європейського населення ще один (окрім більшовиків) образ «чужого» – єврея. Юдофобія в Україні існувала ще до початку війни, особливо виразно

на побутовому рівні. Проте під час війни розіграти «єврейську карту» у масовій свідомості громадян німцям так і не вдалося. Ураховуючи непоодинокі факти антиєврейських вчинків українців та представників інших народностей, все ж слід наголосити, що кількість праведників світу та людей, які в той чи інший спосіб допомагали євреям у роки Голокосту, переконують нас у тому, що вони сприйняли «розв'язання єврейського питання». Мабуть, сприяло цьому власне горе тих, хто допомагав євреям.

Винищення єврейського населення Кіровоградщини відбувалося, як і в інших регіонах, швидко і організовано. Цим займалися спеціальні зондер- і айнцацкоманди айнцацгруп. Масові акції знищення євреїв Кіровограда розпочалися у вересні 1941 р. Їх майже усіх було зібрано біля синагоги і розстріляно у протитанкову рові за містом, там зараз стоїть обеліск, який нагадує про трагедію. У Новомиргороді місцем масових розстрілів став Грушевий Яр та підвальне приміщення колишньої МТС, у Новоукраїнці – Гусарський ліс, в Олександрівці та Голованівську – навколишня лісосмуга. Про масштаби трагедії свідчить статистика. Лише по обласному центру гітлерівцями було знищено близько 6 тис. євреїв, а ще страчено 2572 тис. жителів Олександрії, 2,5 тис. мешканців Олександрівського, Кам'янського, Єлизаветградківського та Чигиринського районів.

Не кращим виявилось становище військовополонених в роки Другої світової війни. Не очікуючи такої гігантської кількості полонених (лише в перші місяці близько 2,5 млн. червоноармійців потрапили в полон), німецьке командування не змогло забезпечити їх належне утримання. Сотні тисяч погано одягнених, хворих і поранених радянських солдатів та офіцерів утримувалися під відкритим небом й етапувалися в тиллові райони, масово гинули від голоду, холоду і хвороб. Пізніше, усвідомивши можливості їх працевикористання, німці відпустили додому значну частину (понад 600 тис.) мешканців України, які мали забезпечити збирання врожаю.

Таким чином, акція по масовому звільненню з полону військовослужбовців радянської армії відрізнялася певним прагматизмом,

адже їх використовували як дешеву робочу силу, оскільки працювали вони за миску баланди і шматок хліба. Кожному військовополоненому видавалося посвідчення про звільнення, яке він мусив носити при собі постійно. У посвідченні зазначалися особисті дані (прізвище, ім'я, дата і місце народження, національність), місце прибуття, що посвідчувалося підписом і печаткою місцевої комендатури. Військовополонений мав зареєструватися в комендатурі протягом 8 днів.

Використання дармової робочої сили супроводжувалося порушенням всіх міжнародних норм і приписів. Харчування не забезпечувало навіть мінімального існування. Згідно з наказом німецького командування від 8 жовтня 1941 р., на одного полоненого передбачалося 9 кг хліба, 80 г м'яса, 250 г жирів, 900 г цукру. Зайняті на другорядних роботах мали одержувати 6 кг хліба, 440 г жирів, 600 г цукру. Насправді асортимент харчування військових бранців ніколи не відзначався задекларованою різноманітністю. Досить часто полоненим не видавали їжі по кілька днів або видавали зіпсовані продукти харчування. Траплялося, кидали у натовп трупи вбитих під час обстрілів коней, свійських тварин. Смертність від голоду та спричинених ним хвороб перевищувала усі інші чинники.

На Кіровоградщині жертвами нацистського терору стало близько 54 тис. радянських військовополонених, яких тримали у таборах, у нелюдських антисанітарних умовах і використовували на будівництві доріг, відбудові економічної інфраструктури регіону, для військових потреб тощо. Табори для військовополонених, обнесені колючим дротом, були створені у Кіровограді, Олександрії та інших населених пунктах області. За непокору або спробу втечі ув'язнених били або розстрілювали. Немічних і поранених добивали. В Олександрії німці розстріляли і замордували 5500 червоноармійців, з яких в шахті 250 чоловік.

Невелику матеріальну допомогу надавав Червоний Хрест, відділення якого працювали у кожному районі. У квітні 1942 р. секція Червоного Хреста Підвисоцької райуправи утримувала госпіталь військовополонених і

надавала допомогу вихованцям Лебединського дитбудинку за рахунок благодійних внесків громадян і добровільно-примусового оформлення членства в організації. З метою заповнення лікарень і аптек лікарськими засобами мобілізувалися діти та пенсіонери на збирання лікарських рослин та їх здачу аптечним пунктам для виготовлення ліків. Членами Червоного Хреста були й співробітники кіровоградської міськуправи, які перерахували свій одноденний заробіток (12 тис. крб.) на його користь. Станом на 23 січня 1942 р. усі підприємства Кіровограда перерахували на рахунок Червоного Хреста 43.308 крб. Найбільший внесок зробили авторемонтний завод – 6290 крб. і спиртозавод – 4277 крб.

Питання освіти і культури розглядалися окупантами не в інтересах українського народу, а в контексті завдань, які ставилися перед ними. У німецького керівництва спочатку не існувало чіткої концепції та єдиної думки стосовно розвитку шкільництва на окупованих територіях. Це спричинило появу численних, інколи суперечливих наказів, директив і розпоряджень, які часто дублювались або анулювали попередні, тим самим гальмуючи освітні процеси. Кожний гебітскомісаріат самотужки вирішував шкільні питання в залежності від ситуації на місцях. Деякі генеральні комісари РКУ, щоб не потрапити в немилість від своїх патронів (Е.Коха і А.Розенберга), вимушені були писати «дуті» звіти про відкриття тих чи інших навчальних закладів. З часом окупаційна влада надала дозвіл на відкриття лише тих освітніх установ, які готували кадри із дефіцитних спеціальностей у промисловості та сільському господарстві. Так, у грудні 1941 р. розпочав роботу Бобринецький сільськогосподарський технікум.

Вищі навчальні заклади гуманітарного спрямування підлягали повній забороні. Навчальні заклади початкової освіти («народні школи» – чотирирічки) як в місті, так і в області працювали по кілька місяців, з огляду на використання приміщення окупаційною владою для власних потреб, відсутність пального, продуктів харчування і навчально-методичного

забезпечення. Унаслідок відсутності палива наприкінці січня 1942 р. закрилася Олександрівська школа.

У багатьох районах області заняття в середніх школах розпочалися в жовтні 1941 р. У Хмельівському районі школи відкрилися 13 жовтня 1941 р., але навчально-виховного процесу фактично не велося. Усі діти віком від 6–7 до 14 років мали обов'язково відвідувати школу, а учні від 12 років ще й працювати у сільському господарстві. За непокору на батьків накладався штраф від 10 до 50 крб. або арешт до 5 діб. Але штрафні санкції не допомагали, адже сільські учні школу майже не відвідували, оскільки залучалися до робіт у домашньому господарстві. Ураховуючи відсутність пального, школи району швидко закрилися і розпочали роботу лише з 1 вересня 1942 р.

Подібна ситуація спостерігалася і в інших районах області. У Рівненському районі взимку школи не працювали за браком опалення та у зв'язку з епідемією тифу. Проте шеф району Кравченко сподівався, що шкільне навчання буде продовжуватися і закликав батьків посилати своїх дітей до школи. «Дайте можливість своїм дітям опанувати хоча б елементарні правила грамоти, не дайте їм залишитися на все життя неписьменними. Боріться, домагайтеся за всяку ціну того, щоб кожна дитина дістала освіту хоч за перші чотири класи», – йшлося у зверненні до громадян.

У червні 1942 р. у Маловисківському районі працювало 34 «народні» школи. У вільний від занять час учні проводили збір кольорових металів.

Культурні вимоги населення цілком задовольняло театральне мистецтво. У Кіровограді, Знам'янці і Олександрії функціонували драматичні театри. Згідно з розпорядженням фельдкомендатури кіровоградський драмтеатр імені І.Тобілевича ставив вистави по суботах та неділях для військових, а у будні дні – для цивільного населення. У репертуарі перебували п'єси як українських, так і закордонних митців, зокрема, «Сватання на Гончарівці» (14.12.41), «Циганка Аза» (17–19.12.41), «Ніч під Івана Купала», «За двома зайцями» (29–30.10 і 29.12.41), «Ой, не ходи Грицю

та й на вечорниці» (7.01.42), «Слуга двох панів» (14.07.42), «Запорожець за Дунаєм» (20.08.42) тощо. У червні 1942 р. Олександрійський театр гастролював з п'єсою «Назар Стодоля».

Під час окупації працювала архівна система. У Кіровограді відновилися робота обласного архіву. У внутрішньому розпорядку зазначалося, що за недбайливе виконання обов'язків співробітників архіву чекало звільнення або переведення на іншу посаду. Директор архіву мав слідкувати за збереженням майна і документів, піклуватися протиповітряною обороною, підготувати ящик з піском і резервуари з водою. Легкозаймісті матеріали не зберігати під самим дахом або біля вікон. Вхід у приміщення архіву було дозволено лише штатним співробітникам, тимчасові наймані робітники працювали у присутності постійних.

Колектив архіву зобов'язувався швидко відновити списки фондів і описів, вивезених під час евакуації. Особливу увагу звернути на «революційні» фонди і документацію, яка стосувалася фольксдойче. Списки фондів подавались до крайового управління архівами, бібліотеками і музеями. Архів не мав права передавати своє майно іншим установам і продавати архівні матеріали на макулатуру без письмового дозволу крайового управління. Партійний архів наприкінці 1942 – на початку 1943 р. проводив упорядкування справ Кіровоградського міського партійного комітету та обласного комітету КП(б)У, займався й іншою роботою.

З 14 грудня 1941 р. розпочав роботу обласний краєзнавчий музей. Працював щоденно з 11 до 17 години дня, окрім понеділка.

В окупованому Кіровограді та області відновилися церковні богослужіння. У с.Марто-Іванівці Олександрійського району була відбудована церква св. Воскресіння, яку освятив о.Григорій Гаценко. Окупаційна влада дозволила населенню відмічати церковні свята: Різдво, Трійцю, Великдень. Різдвяну службу та концерти-колядки можна було почути в Преображенській і Покровській (Ковалівській) церквах Кіровограда. 15 лютого 1942 р. відбувся духовний концерт хору міської

общини євангелістських християн-баптистів. Після концерту проводився добровільний збір пожертвувань на користь Червоного Хреста. Якщо духовні свята припадали на робочі дні – їх робили вихідними.

У лютому 1942 р. Знам'янська райуправа дозволила деяким мешканцям району вигнати 5 і 8 л самогонки для святкування хрестин, що говорить: по-перше, про намагання населення дотримуватися релігійних традицій, а по-друге, про ігнорування самою місцевою адміністрацією німецьких розпоряджень щодо заборони самогоноваріння ще з жовтня 1941 р. з метою уникнення хуліганства і невиходу працездатного населення на роботу.

Церква стала духовим містком між владою та громадянами і намагалася окрім суто церковної роботи проводити ще і пропагандистську діяльність, як найліпше вислужитися перед новою владою. І це цілком зрозуміло, враховуючи довоєнну політику атеїзму в Радянському Союзі, переслідування священнослужителів і заборону релігійного життя. Після прийому у генерального комісара Опперманна єпископ української автокефальної церкви Михайло подякував новій владі за «визволення» від більшовизму і побажав фюреру здоров'я, мудрості і удачі у запланованих справах. «...Ми просимо Вас передати великому Фюреру німецького народу Адольфові Гітлерові нашу глибоку щире подяку, – промовляв він. – Ми просимо Фюрера, щоб він був певний, що ми цілком розуміємо значення теперішнього часу і нашу відповідальність перед Фюрером та всіх своїх сил докладемо для участі в побудові щасливої Європи. Ми благаємо Всевишнього благословити Фюрера і молимо Бога, щоб дарував і надалі здоров'я, мудрості і удачі в здійсненні всіх його справ». На день народження Гітлера (20 квітня 1942 р.) у храмах Кіровограда відбулися урочисті молебні за його здоров'я.

Під час окупації Кіровоградщини в обласному центрі та окремих райцентрах (Бобринці, Новогеоргіївську) стали виходити окупаційні газети. Деякий час в Кіровограді працювала редакція патріотично налаштованих українських сил «Український голос», яку очолював Іван Мозговий.

Містилася на третьому поверсі обласного архіву. Організацію видавництва було покладено на міську управу, за дорученням військової комендатури і гебітскомісара. Газета мала яскраво виражену націоналістичну спрямованість, адже прикрашалася тризубом і публікувала матеріали про українських культурних і політичних діячів Б.Грінченка, М.Міхновського, гімн «Ще не вмерла Україна», багато віршів, присвячених Україні, рідному краю: «Слався, Україно» (20.12.41), «Тебе я вітаю, моя Україно!» (20.12.41), «Співай, Україно!» (17.12.41), «Тобі, мій рідний краю» (6.12.41) та ін.

Поезія закликала громадян пригадати, що вони «українці» і мають право на свою державність:

*Українцю, не чекай,
Що «хтось» прийде, «хтось» збудує,
«Хтось» життя твоє влаштує!
Українцю, пам'ятай:
Ти господар в своїй хаті,
В Україні своїй – пан,
І куди лиш не поглянь,
Треба працю починати...
Час настав, щоб показати,
Хто ми є, якого роду,
І для нашого народу
Долю нам самим кувати!
Українцю, пам'ятай:
Ти господар на Вкраїні,
І як рідную дитину
Прапор свій оберігай!
(«Українцю», автор невідомий)*

***

*Тебе я вітаю, моя Україно,
Від щирого серця тебе я вітаю,
Моя Україна, коханий мій краю!
Минув бо ганебний комунії час,
Коли зневажала Московщина нас.
За щастя, за волю,
За рідную долю,
Брати українці, вставайте
І піснею рідною,
Працею гідною
Неньку свою привітайте!
І з Богом до праці народ наш стає,
Він викує з криці майбутнє своє,
А труд возвеличить століттям на славу,
Могутню та вільну Вкраїнську державу!
(П.Полторацький)*

Часопис «Український голос» значну частину матеріалу передруковував з інших окупаційних друкованих джерел, зокрема пронимецькі публікації Уласа Самчука з «Вінницьких вістей» («Адольф Гітлер», «Європа і ми», 17.12.41), антирадянські статті з київського «Українського слова» («На антибільшовицькому конгресі», 20.12.41), «Вінницьких вістей» («Україна в духовній неволі», жовтень 1941) тощо.

Привертає увагу матеріал «З щоденника школяра» (1.11.41), в якому автор аналізує радянську шкільну політику, що навіть у дитячі мізки насаджувала культ особи вождя. «Після занять нам цілу годину розповідали двадцятий раз біографію Сталіна. Увечері вдома не було світла. Уроків на завтра не готую», – ішлося у повідомленні. В антирадянській публікації «Що таке більшовизм» (19.11.41) читачам пояснювалося, що «більшовизм – це смерть і руїна, свідоме знищення усіх культурних цінностей, що їх створило людство протягом тисячоліть; це безупинні кров, сльози і горе тих, над якими панував Сталін зі своїми прибічниками».

Не забувала преса і про возвеличення німецької нації та нацистської партії. В одному з номерів з'явилася стаття «Співпраця: наше ставлення до німецького народу», в якій «могутні удари Німеччини освіченим ворогам Європи – плутократам та жидо-комуністам, показали всьому світові велич та оновлюючу творчу акцію націонал-соціалізму. <...> Так, Німеччина є прикладом нам. Треба знати, що кращі наші діячі, кращі поети, мислителі, політики завжди поважали саме німецьку організацію культурного, економічного та військового життя нації».

Проте націоналістичне забарвлення видання не вписувалося в політичну концепцію окупаційної влади і до кінця 1941 р. вихід газети було призупинено, а її саму перейменовано на «Українські вісті». В оновленому часопису зникла пропаганда відродження української державності, але націонал-патріотичні ідеї залишилися. Редакція продовжувала наповнювати видання українофільською тематикою. У пресі з'являється матеріал про видатні постаті української історії й культури: Олексу Довбуша, Тараса

Шевченка, Лесю Українку, Миколу Лисенка, а також «Про національну гордість і національну гідність» (передрук з «НУС», 10.01.42).

Водночас газета не забувала публікувати оперативні зведення ОКВ про хід військових дій на усіх фронтах війни, матеріали антирадянського і антисемітського змісту, на сільськогосподарську і шкільну тематику, накази, постанови і розпорядження окупаційної влади тощо. Зміст публікацій періодичних видань відповідав тим вимогам, які ставилися перед редколегією часописів. Цілком зрозуміло, що основний акцент робився на популяризацію німецької воєнної сили, «фюрера-визволителя» від «жидобільшовицького ярма». Населення гебіту агітували до виїзду у Велику Німеччину, закликали до боротьби з партизанськими «бандами» і наполегливо працювати на благо своєї країни та німецьких «визволителів».

Друк газети забезпечувала місцева друкарня. Матеріал розміщувався на 4-х шпальтах, виходив двічі на тиждень, але за браком паперу починаючи з 25 липня 1942 р. – раз на тиждень. Керівництво газетою «Українські вісті» продовжував здійснювати головний редактор І.Мозговий, що не зазнав репресій під час кадрової чистки видання. До обов'язків головного редактора належали: підпис на всіх фінансових документах, підбір кадрів, загальне керівництво господарчими справами, звіт про виконану роботу перед німецькою цивільною і військовою адміністрацією тощо.

Кандидатури керівників видавничих осередків, що підпорядковувались луцькому підприємству «Преса України» на чолі з німецьким шефом Гансом Горнауером, затверджувалися ним особисто, а також шефом преси генерального округу, гебітскомісаром регіону та головами міських (районних) управ. Згідно з наказом Ганса Горнауера від 16 лютого 1942 р., на посаду головного редактора призначались люди з вищою філологічною освітою і досвідом роботи у видавничій сфері. За розпорядженням Е.Коха від 18 лютого 1942 р. їх не можна було принижувати і ображати, тим більше заподіювати фізичну шкоду.

Основний кадровий склад видавничих підприємств також мав бути освіченим, знати українську мову і літературу, історію України. Під час влаштування на роботу перевагу надавали знавцям німецької мови. Тому більшість працівників видавничих колективів були вихідцями з інтелігенції – вчителями і викладачами, науковими співробітниками. Кожен фахівець був на вагу золота, адже значна частина населення була малограмотною, особливо мешканці села. Як правило, контингент підбирався з політично нейтральних осіб, проте перевага надавалась людям з ворожим ставленням до радянської влади.

Видавниче підприємство мало посади коректора, технічного редактора, літературного редактора, радіоінформатора-перекладача, технічного секретаря, а також експедитора-кур'єра, бухгалтера, завгоспа, прибиральниці та ін. Дані вакансії належали до постійних кадрових. Кількість окремих з них, таких, як кур'єр, коректор, могли бути збільшені в залежності від обсягу роботи редакції часопису.

Друкарня складалась з політурного, набірною і друкарського цехів. Начальники цехів особисто відповідали за збереження майна друкарні. Вхід до друкарського цеху стороннім було заборонено, як і винос газет для своїх працівників. Прийом працівників на роботу відбувався завдяки місцевій біржі праці. Вона пропонувала директору видавництва кадри. Той в свою чергу міг встановити для низькокваліфікованих робітників випробувальний місячний термін, якщо він не влаштувався – його звільняли. Оплата праці, прийом і звільнення працівників видавничих підприємств обов'язково узгоджувались з біржею праці.

Робітники, які бажали звільнитися з попереднього місця роботи і перейти на інше, зверталися на біржу праці, та в свою чергу надсилала письмове доручення директору видавництва про звільнення того чи іншого працівника. Це пояснюється розпорядженням Е.Коха від 4 березня 1942 р. «Про обмеження зміни місця роботи». В ньому наголошувалося, що адміністрація установи, підприємства чи організації не мала права звільняти

жодного робітника з його власного бажання до того часу, поки не отримає згоди місцевої біржі праці. Якщо остання протягом 3–10 днів не надсилала повідомлень, потрібно було вважати це за згоду. Перехід працівників з однієї установи до іншої, які входили в одне підприємство, згоди біржі праці не потребував.

Відрядження працівників оплачувались згідно п.7 розпорядження Е.Коха «По регулюванню зарплати і умов праці для всіх місцевих службовців, зайнятих на роботі в німецьких установах», що набуло юридичної сили 1 квітня 1942 р. Оплата залежала від групи, на які поділялись всі працівники. Посада головного редактора відносилась до другої групи і оплачувалась за наступними тарифами:

– за добу:

1-3 групи – 32 крб.;

4-5 групи – 24 крб.;

6-8 групи – 16 крб.;

– відрядження по області рейху (за добу – подвійний тариф):

1-3 групи – 60 крб.;

4-5 групи – 45 крб.;

6-8 групи – 30 крб.;

– оплата за нічліг:

1-3 групи – 16 крб.;

4-5 групи – 12 крб.;

6-8 групи – 8 крб.;

– оплата за нічліг по області рейху (подвійний тариф):

1-3 групи – 40 крб.;

4-5 групи – 30 крб.;

6-8 групи – 20 крб.;

Якщо службове відрядження не потребувало повного робочого дня, то оплата нараховувалась наступним чином:

– 6-8 годин – 0, 3% (від суми за добу);

– 8-12 годин – 0, 5% (-/-);

– від 12 годин – виплачувалась повна сума.

Якщо протягом дня відбувалось кілька поїздок, то кожна з них розраховувалась окремо. У випадку надання установою, що приймала відрядного, харчування і житла, оплата за нічліг не нараховувалася. За даним розпорядженням виплати оподаткуванню не підлягали.

Працівники редакції поділялись на штатних і позаштатних. Перші працювали за окладом або на погодинній оплаті, другим нараховувався гонорар. Головний редактор мав найвищу зарплату, в середньому, біля 1000 крб. Його посада відносилася до другої групи, в яку входили наукові технічні службовці з повною вищою освітою і відповідальною роботою, а також наукові, технічні, комерційні службовці з відповідною діяльністю. Також на ставці працювали літературні редактори, бухгалтер, водій, кур'єр, секретар-друкарка і завгосп.

Погодинна оплата працівникам нараховувалася згідно з розпорядженням Е.Коха «По врегулюванню зарплати та умов праці промислового робітництва» від 17 липня 1941 р. і залежала від групи, на які поділялися всі робітники. Однак при не виконанні роботи проводились відрахування з зарплати, а за високу продуктивність праці всім робітникам (крім євреїв) передбачалась надбавка до основної платні не більше 50%. Фольксдойче отримували, незалежно від ефективності виконаної роботи, премію – 50%. Жінки і євреї отримували зарплату – 80% від ставки. Розпорядження набуло чинності з 1 грудня 1941 р. Саботажем вважалось навмисне невиконання роботи, псування замовлень і матеріалів.

У липні 1942 р. гонорар по редакції газети «Українські вісті» залежав від художньої і змістовної вартості тексту і становив від 50 коп. до 2,50 крб. за рядок. У листі редактора і голови видавництва Мауле від 9 листопада 1942 р. до одного з авторів часопису І.Артеменко (м. Чигирин) повідомлялося про те, що йому нарахований гонорар в розмірі 335 крб. 50 коп. за дві статті, надані для друку.

Чи вистачало цих грошей, щоб прожити? Однозначно, що ні. Жоден з окладів працівників окупаційних видань, навіть у головних редакторів, а також решти працівників підприємств (установ), не відповідав прожитковому мінімуму, про що свідчить цінова політика «нової влади» на товари і послуги першої необхідності. Чому тоді люди погоджувались працювати на окупаційний режим? Чи замислювались вони над своєю долею після повернення радянської влади? Напевно, у кожного були свої причини.

Серед найпоширеніших можна виділити наступні: неможливість евакуюватися внаслідок важкого фінансового і матеріального становища, наявність хворих родичів, небажання залишати свою дімівку з нажитим майном або віра в лояльність окупаційного режиму тощо. Під час окупації, враховуючи вкрай важке матеріальне становище більшості простих громадян, військові дії, постійне недоїдання та проблеми зі здоров'ям, люди трималися за роботу, завдяки якій можна було вижити.

Крім місцевих мешканців друкувалися у пресі працівники органів місцевого управління (міських, районних і сільських управ), аграрно-промислового сектору, для яких було обов'язковим подавати звіт або інформацією про роботу свого підприємства (установи). Так, у кіровоградський часопис подавали інформацію міській водоканал, банк, гончарна крамниця, краєзнавчий музей, метеостанція, міська облспоживспілка, транспортний відділ міської управи тощо. Останній повідомляв, що після вступу німецьких військ відділ вже за тиждень мав в наявності 19 коней та 4 автомашини. За рік праці міської управи під проводом комісаріату наявність транспорту зросла до 161 голів, 13 автомашин та було організовано біржу приватних перевізників в 390 возів. Весь транспорт міста разом з підприємствами складав 874 коней та 90 автомашин. Але транспортних засобів все одно не вистачало, адже на одну конячку претендувало до 80 чоловік.

Окремі місцеві жителі самі просилися на роботу в редакції періодичних видань, при цьому маючи досить прагматичні цілі – отримати довідку про

зайнятість і тим самим уникнути виїзду в Рейх, а також користуючись можливістю «насолити» радянській владі за переслідування до війни. З листа Миколи Бородавченко (с.Павлиш) від 3 вересня 1942 р. відомо про його прохання стати кореспондентом газети і друкуватися в кіровоградській пресі. «Перебуваючи на засланні в Сибіру з 1929 по 1941 рік, я зібрав дуже багато матеріалів про життя українців, висланих до Сибіру..., – писав він. – Матеріал цей я настільки зміг переклав в літературні оповідання, ці оповідання цікаві ще й тим, що в них згадуються особи, родини яких живуть зараз в визволеній Україні. Якщо Вас цікавить цей матеріал, прохаю відповісти мені». Незабаром автору надійшла відповідь від завідувача відділом листування Ходака («Українські вісті»), у якій він пропонував надіслати матеріали, але в скороченому вигляді, адже часопис не мав можливості публікувати великі оповідання.

Співробітники редакції і друкарні могли піти у відпустку згідно з п.8 розпорядження Е.Коха «По регулюванню зарплати і умов праці для всіх місцевих службовців, зайнятих на роботах в німецьких установах». Її оплата залежала від середнього розміру окладу за останній місяць. Тривалість основної та додаткової відпустки не повинна була перевищувати 12 днів на рік, і тільки для тих робітників, які на одному підприємстві пропрацювали не менше року. Надання відпустки повністю залежало від директора підприємства, що нерідко призводило до зловживання посадовим становищем. Він вирішував сам, коли й на скільки днів робітник має право піти у відпустку.

Працювати в іншій установі під час відпустки заборонялося. Якщо такий факт мав місце, робітнику відпускні не виплачувались, а у випадку виплати – утримувались із зарплати. Згадане розпорядження рейхскомісара України врегулювало оклад службовцям німецьких установ, до яких входили і видавництва україномовної періодичної преси. За псування майна редакції або друкарні, несвоєчасну явку на роботу і за недбайливе відношення до праці на робітників накладались великі штрафи або вони взагалі могли бути

звільнені з роботи. Штат і ставки з 1942 р. затверджував промислово-торгівельний відділ міської управи і відділ праці.

Найбільш прибутковою вважалася робота друкарень за рахунок обслуговування органів окупаційної влади і місцевих підприємств (установ) із виготовлення різноманітних бланків ордерів і відомостей, журналів, перепусток, карток тощо. Хмелівська друкарня не мала права без письмового дозволу голови райуправи здійснювати друк будь-яких матеріалів, тим більше для інших установ чи організацій району (області). У січні 1943 р. Бобринецьке відділення Віртшафтсбанку м. Кіровограда прохало дозволу у гебітскомісара надрукувати в друкарні газети «Бобринецький голос» 10 тис. особових рахунків, 2 тис. шт. бухгалтерських журналів та інші бланки. У березні – травні 1943 р. з подібним проханням звернувся Бобринецький маслозавод, якому потрібно було надрукувати 3000 шт. журналів, 6000 шт. розрахункових відомостей, 450 шт. особистих рахунків, близько 7000 різноманітних ордерів, а також 1000 шт. накладних і 1500 шт. двотижневих зведень. Замовлення маслозаводу дає можливість припустити, що його продукція користувалася певним попитом.

Патент на право виконувати друкарські роботи видавав відділ підприємств міської управи. Підприємство мало власний рахунок в місцевій філії рейхсбанку. Всі місцеві організації, підприємства, установи, а також приватні особи мали перераховувати туди гроші за виконані для них друкарські роботи і розміщення оголошень в газеті.

Видавництво «Українські вісті» регулярно сплачувало податки в казну гебітскомісара, але не було збитковим, попри оподаткування і витрати на оренду приміщення. Орендна платня надходила до фінансового відділу міської управи. Видавництво постійно отримувало замовлення від окупаційної влади і українських установ на свою газетну продукцію. Заявки на поставку газет надходили від міських і районних управ, поліції, гебітскомісаріату, різних організацій і приватних осіб. Так, Музей-архів переходової доби, що був створений в Києві навесні 1942 р., передплачував

всі українські окупаційні видання РКУ з метою зберегти їх для історії та використовувати як джерело інформації.

У листі директора музею-архіву О.Оглобліна і наукового секретаря Л.Руліної до редактора часопису І.Мозгового від 7 вересня 1942 р. йшлося про прохання надіслати примірники газети з початку її виходу, адже музей-архів мав документально відобразити процес звільнення України від «жорстокого гніту жидо-більшовицьких правителів» і показати процес відновлення господарського і культурного життя. «Музей-архів збирає, систематизує й експонує на своїх виставах історичний матеріал, який висвітлює життя Києва (фотознімки, малюнки, часописи, книжки, документи, письмові та усні свідчення окремих осіб тощо)», – писав О.Оглоблін.

Крім того видавництво передплачувало друкований матеріал своїх колег з інших регіонів РКУ з метою: по-перше, мати уявлення про тамтешнє життя, а по-друге, передруковувати матеріал німецького інформбюро і місцевих дописувачів для оформлення власної газети. Між головними редакторами існували тісні взаємозв'язки. У річницю роботи нібито «вільної» преси вони вітали один одного з цим святом на сторінках своїх видань.

Однак не завжди доставка газет була регулярною. Про це свідчить лист відповідального редактора криворізького часопису «Дзвін» М.Жосана до редакції газети «Українські вісті» від 10 серпня 1942 р.: «Невідомо з яких причин ми не одержуємо вашого часопису. Просимо надсилати регулярно, а ми, в свою чергу, будемо надсилати Вам наш часопис «Дзвін». І.Мозговий відповів, що завжди вчасно надсилав часопис, а чому редакція його не отримувала – невідомо, адже кореспонденція з Кривого Рогу до Кіровограда й навпаки йшла всього три дні.

Автор допису «Варфоломіївська ніч в Чигирині» 29 липня 1942 р. прохав головного редактора надіслати йому кілька примірників часопису, щоб постійно читати газету і відстежувати свій матеріал. «Шановний пане редакторе! Щойно я довідався, що для Чигиринського району Ви не будете

надсилати жодного примірника Вашого часопису, – писав він. – Це дуже й дуже сумно для нас, і зокрема, для мене. Я просив би Вас надсилати окремо для мене особисто хоч один примірник газети, адже я співпрацюю з Вами. Лишіться без часопису – це відірватись від нього зовсім, не мати можливості навіть стежити за власними вміщуваними у часопису матеріалами. Я передплатив через свою пошту газету на квартал уперед, але, коли цього не досить, то вирахуйте вартість передплати з мого гонорару». 1 серпня 1942 р. І.Мозговий відповів, що надіслав йому два останніх номери часопису, де було вміщено «Варфоломійвську ніч». А також повідомив про те, що стаття «Три криниці» скорочена і чекає на чергу.

Видавництва самі вирішували, скільки примірників надрукованої газети залишати в редакції для своїх співробітників, а скільки відправляти у продаж. Пошти (відділення зв'язку) приймали передплату, а також за окрему плату реалізовували газети і надавали послуги по пересилці кореспонденції. Зокрема, громадяни Кіровоградщини одержували «Українські вісті» (передплата – 7 крб. 50 коп. на місяць), «Дніпропетровську газету», газету «Волинь» (25 крб. на 3 місяці), журнал «Український хлібороб» (15 крб. на 3 місяці) і журнал «Орленя» (7 крб. на 3 місяці). У селах газети отримували сільські управи і роздавали селянам та шкільній інтелігенції. По Новоукраїнському району було розповсюджено 2500 прим. Часопису «Українець» (Новоукраїнка) і 700 – «Українського голосу» (Новогеоргіївськ). Кіровоградську газету передплачували Олександрійський (1500 прим.), Підвисоцький, Тишківський, Добровеличківський (по 500 прим) та інші райони області.

Отже, розповсюдження газет відбувалось трьома шляхами: через співробітників, пошту і торговельну мережу. Те, що україномовні періодичні видання мали свою читацьку аудиторію, підтверджується як змістом газет, так і архівними матеріалами. По-перше, газети друкували матеріал позаштатних співробітників, а по-друге, на останній сторінці містились оголошення і об'яви громадян про загублені документи, розшук родичів,

худоби, транспортних засобів, накази і оголошення окупаційної влади та місцевих адміністративних установ. Плата за розміщення приватних оголошень становила 3 крб.

Деякі працівники видавничих осередків за сумісництвом обіймали по дві посади. Особливо це явище почало фіксуватись з другої половини 1943 р. Це мало місце з наступних причин: постійна потреба в фінансових ресурсах; відсутність необхідних кадрів внаслідок вивозу людей до Німеччини; небажання працювати на існуючий режим, який здавав свої позиції; хвилювання за своє майбутнє після повернення радянської влади. Дві останні причини – найвірогідніші, адже ситуацію на Східному фронті змінило швидке просування радянських військ углиб української території, особливо звільнення Києва в листопаді 1943 р.

Однак робота редакцій продовжувалась майже до останніх тижнів окупації. Періодичність виходу газет вже повністю залежала від кількості залишеного паперу, який почали вивозити разом з обладнанням друкарень, що робилося в першу чергу. Евакуація видавничих підприємств проходила швидкими темпами, організовано і продумано, з німецькою педантичністю й орієнтувалась на обстановку, що постійно змінювалась на Східному фронті. У разі неможливості евакуювати видавничі осередки приміщення редакцій і друкарень підлягали знищенню. Персонал видавництва мав можливість виїхати з німцями, проте вибір був індивідуальним і залежав від багатьох чинників, що на широкий загаль не виносилися, тому й донині їх встановити важко.

Під час окупації в області працювала кіномережа. Відповідало за її роботу фільмооб'єднання «Схід» (Zentralfilmgesellschaft Ost – ZFO). Філії (дочірні підприємства або товариства з обмеженою відповідальністю) ZFO розташовувалися в Ризі – «Остланд-фільм» (Ostland Film G.m.b.H) та Києві – «Україне-фільм» (Ukraine Film G.m.b.H). Згідно з постановою Е.Коха від 8 грудня 1941 р., на товариство «Україне-фільм» було покладено керівництво кінопроцесом у РКУ. Це передбачало поточний контроль за роботою

кінотеатрів – затвердження списків працівників, планів показів кінострічок, назв кінофільмів, а також за діяльністю кіностудій, кінокопіювальних закладів, підприємств кінопрокату, фабрик виготовлення кіноплівок і кіноапаратури. Обов'язком товариства стала також зйомка документальних фільмів про РКУ.

Товариство «Україне-фільм» намагалося забезпечити репертуаром більшість населених пунктів РКУ, у тому числі генеральний округ «Миколаїв». Однак доставка і показ кінострічок залежали від стану транспортних комунікацій, експлуатаційних можливостей кінотеатрів і наявності робочої апаратури. У разі неможливості демонстрації населенню фільмів на місцевому обладнанні ця функція покладалась на роти пропаганди вермахту, сформовані відділом пропаганди ОКВ для кожної групи армій, згідно із домовленістю з міністерством народної освіти і пропаганди рейху.

Контроль за ефективністю кінорепертуару покладался на органи німецької адміністрації – генерал- і гебітскомісаріати. Таємний контроль здійснювала також поліція безпеки і СД. Мешканцям Кіровоградщини здебільшого показували художні фільми та кінохроніки («Вохеншау») виробництва корпорації УФА, кіностудій «Терра», «Астра» та інших кінокомпаній рейху. Для глядачів України німецькі кінострічки перекладалися українською і російською мовами. Зокрема, у Кіровограді працювало 2 кінотеатри, в яких демонструвалися як українські, російські, так і німецькі фільми. Серед них «Великий вальс», «Безприданниця», «Гроза», «Музична історія», «Людина з ресторану» та ін. У червні 1942 р. йшов німецький фільм з російським перекладом «Мій найкращий друг». Проте на початку окупації, через затримку постачання фільмів з Києва і Рівного, населення було вимушене переглядати одні й ті самі кінострічки.

Загалом використання кінематографу з метою пропаганди і проведення дозвілля зіткнулося з певними труднощами. Катастрофічно не вистачало придатних до експлуатації кінотеатрів, які мали незадовільну матеріально-

технічну базу, а також практична відсутність кіномережі у невеликих населених пунктах. Українцям демонстрували переважно німецькі розважально-пригодницькі кінострічки, які не несли в собі істотного пропагандистського навантаження. Глядачі здебільшого цікавилися кінохронікою, а не художніми фільмами.

Мовлення на східні окуповані території здійснювали 35 німецьких радіостанцій. Головний центр знаходився в Берліні, повідомлення якого передавали радіостанції Варшави, Бухаресту, Белграду і Гельсінки. На території України їх сигнал приймали радіовузли найбільших міст і військові радіостанції. Трансляцію україномовних передач в 1943 р. періодично здійснювали 15 радіостанцій. На початку німецько-радянської війни радіо «Вейксель» (Варшава) російською мовою агітувало військовослужбовців Червоної армії переходити на бік Німеччини й закликала повернути свої штики на Кремль і Сталіна. Однак з часом напрями пропаганди були змінені, адже у травні 1942 р. варшавське радіо передавало музику, останні новини з фронту, про життя оstarбайтерів в Німеччині, порівнюючи з роботою німецьких селян і робітників, про порядок і красу німецьких домівок. Центральна радіостанція РКУ знаходилася у Вінниці.

До кінця серпня 1941 р. у Кіровограді відновилася радіотрансляційна мережа. Начальник обласного радіовідділу та виконувач обов'язків директора міського радіовузла Кучеров 10 лютого 1942 р. повідомляв через газету «Кіровоградські вісті», що під час відступу більшовики зруйнували всю обласну радіомережу: знищено 29 радіовузлів, вивезена апаратура. Особливо значних руйнувань зазнали радіовузли Кіровограда, Знам'янки, Аджамки, Долинської, Добровеличківки. Апаратуру Кіровоградського радіовузла розібрали для відправки в тил, а коли вивезти не вдалося, побили на місці, зокрема знищили радіолампи. Радіогосподарство зазнало пошкоджень і від бомбардувань. Збудований на початку 1941 р. великої потужності радіовузол в м.Знам'янці був повністю знищений, а апаратура

вивезена. Від радіовузла на 500 Ват та електростанції в с.Аджамці не залишилося нічого.

10 серпня 1941 р. за дозволом військової комендатури розпочалося будівництво та налагодження радіогосподарства в м.Кіровограді. До 20 серпня радіовузол став до ладу, а уже 30 серпня за дозволом військової комендатури населення міста почуло першу трансляцію німецьких радіостанцій українською і німецькою мовами. Наприкінці січня 1942 р. Кіровоградський радіовузол мав уже потужність більшу, ніж до війни, і обслуговував 3000 радіоточок міста. При радіовузлі працювала майстерня з ремонту радіоапаратури для військових та абонентів, яка вже на той час відремонтувала близько 1000 радіоапаратів. Найближчими завданнями стало збільшення кількості радіоточок до 4500, проведення ремонту лінійного господарства, заміни деяких частин устаткування в апаратній для покращення якості мовлення, будівництво нової студії за наявності фінансування, адже тамтешня студія не забезпечувала якісного звуку.

Роботу радіомережі було відновлено і в районних центрах області. 15 серпня 1941 р. почав працювати потужний радіовузол в м.Новоукраїнці, на 1 жовтня відбудовано і запущено радіовузли в Олександрії, Кам'янці, Бобринці. Станом на 1 січня 1942 р. стали до ладу ще 38 радіовузлів, з яких нову апаратуру отримали Рівненський, Аджамський, Маловисківський, Бобринецький. У цей же період в області було відремонтовано до 9000 радіоточок. Загалом роботу радіовузлів відновили в 29 районах гебіту. Велику допомогу надали технічні працівники військових частин. Але серед труднощів залишалася ще й відсутність палива. Попри проведену значну роботу, гебітскомісар Олександрії Ульманн на нараді в Миколаєві влітку 1943 р. доповідав А.Розенбергу, що в його місті радіотрансляційна установка не працювала і потребувала ремонту. Тому він радив для поліпшення пропаганди в усіх областях генерального округу придбати хоча б одну радіоустановку з мікрофоном і програвачем.

Робота радіослужб була дозованою, проходила цензуру і переважно здійснювалась через вуличні та пересувні гучномовці. Велика частина ефіру присвячувалася щоденним зведенням ОКВ, огляду преси і розважальним музичним програмам. Відбувалася популяризація життя німецьких робітників і селян, робота остарбайтерів. Водночас незначна кількість годин, що відводились німецькими радіостанціями на україномовні передачі (15 хв. 2–4 р. на день), вилучення у місцевого населення радіоприймачів, а також технічні складнощі у підключенні вуличних гучномовців не сприяли використання радіомережі з пропагандистською метою.

На початку окупації відновився і поштовий зв'язок між населеними пунктами, який знаходився в зруйнованому стані. Більшість будинків зв'язку мали побиті вікна, двері, меблі. Усе поштове майно та транспортні засоби, 510 коней, 11 автомашин, 120 возів і бідарок, було знищено або пограбовано. Телеграфно-телефонна апаратура і обладнання виведено з ладу. Лінійно-стовпове, дровове та кабельне господарство міських, районних та міжміських телеграфно-телефонних сполучень мало незадовільний стан, адже дроти були обірвані, кабелі пробиті, стовпи зруйновані, спалені або розкрадені.

Після вступу в Кіровоград німецьких військ і організації спочатку контори зв'язку, а потім обласного управління зв'язку була налагоджена робота усіх засобів зв'язку: пошти, телеграфу і телефону – окрім радіо. Нова влада виділила кошти на ремонт міської телефонної станції, що цілодобово обслуговувала близько 200 абонентів, а також на обладнання і ремонт міжміської телефонної станції і всіх міжміських дротів, які використовувалися для державних потреб.

У райцентрах відремонтовано комутатори та номерники, налагоджено телефонний зв'язок. В області організовано кінний поштовий зв'язок для пересилки листів і газет. Обмін пошти проводився двічі на тиждень, по середах і суботах. Усі села області мали можливість надсилати листи в усі населені пункти, де існувала державна пошта. Як в місті, так і в райцентрах організовано доставку кореспонденції на дім. Усі будинки контор зв'язку

були відремонтовані, приведені в належний стан і забезпечені паливом на зимовий період. Поштовий транспорт отримав коней, вози і фураж.

Проте наприкінці окупації розлючена поразкою німецьких військ на всіх фронтах Другої світової війни німецька влада посилює репресії щодо українського населення, починає застосовувати політику «випаленої землі». В Олександрії спалено театр, підірвано кінотеатр, а також будинок піонерів, медшколу, водогін, дитячі ясла, електростанцію, брикетну фабрику, затоплено шахту № 2. Виведено з ладу шкільні приміщення, поліклініку, залізничну колію. Розгромлено 47 житлових будинків і 54 спалено. Збитки, які були підраховані по м.Кіровограду, сягнули понад 602 млн. крб. У місті майже цілком були знищені всі промислові підприємства, у т. ч. цехи «Червоної Зірки», хлібозавод, електростанція, водогін, а також зруйновано або пошкоджено школи, педінститут, технікум, лікарні, дитячі заклади, кінотеатр, клуб, бібліотеку, 1300 житлових будинків, пограбовано фонди 3 музеїв і обласного державного архіву.

Окупаційна влада активно забирала все працездатне населення разом з дітьми до рейху, особливо чоловіків, придатних до військової служби. Виробничі колективи евакуювалися пішки. Від першочергової евакуації звільнялися вантажники, робітники установ і підприємств, що працювали на потреби вермахту. Евакуація решти цивільного населення відбувалася лише у випадку незалучення до виконання різнопланових робіт за місцем проживання. Для родин колаборантів передбачалося збільшення норм продовольчих пайків до рівня фольксдойче. Проте забезпечення евакуйованого населення продуктами харчування залишалося незадовільним, попри переповнені продовольчі бази вермахту.

Поспішні кроки окупаційної влади лише посилили германофобські настрої серед громадян. Тому не викликають подиву німецькі повідомлення про те, що у зв'язку з воєнними подіями продуктивність праці селян суттєво знизилася. Робоча дисципліна була низькою. Зокрема у наказі Маловисківської райуправи від 12 листопада 1943 р. повідомлялося про

саботаж і невихід робітників і службовців на роботу, за що владою передбачалося ув'язнення або покарання стратою. Однак це не надто лякало людей, вони масово покидали свої робочі місця, тікали до партизанів або чекали вдома на своїх. Майже все населення сіл Плоске, Веселий Кут і Вдовин Хутір пішло в партизанські загони, забравши із собою майно і скот.

Радянські війська наблизилися до кордонів Кіровоградщини у вересні 1943 р. На початку жовтня частини 37-ї армії, 4-ї і 5-ї гвардійських армій за підтримки 5-ї повітряної армії форсували Дніпро й почали визволення Новогеоргіївського і Онуфріївського районів. Жорстокі й запеклі бої точилися на підступах до Олександрії, населення якого було звільнено 6 грудня 1943 р., а також довкола Знам'янки і Кіровограда. На ранок 8 січня 1944 р. обласний центр став вільним від німецьких окупантів. Протягом всієї зими червоноармійці тиснули війська вермахту і СС на Захід. Останнім районним центром області стало смт Вільшанка, звільнене від нацистів 21 березня 1944 р.

ІНТЕРВ'Ю З ОЧЕВИДЦЯМИ – ДІТЬМИ ВІЙНИ

*...Мир – це сонце і повітря,
Мир – це радісне життя.
Мир – це посмішки, привітна доля,
Світле майбуття!...
(«Мир», Віталій Вієвський)*

ВІЄВСЬКИЙ ВІТАЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ

*Дата і місце народження – 5 березня 1937 р.н.,
селище Добровеличківка Кіровоградської області*

Місце проживання – м. Кіровоград

*Освіта – вища, філологічний факультет
Одеського державного університету імені
І. Мечникова (1959)*

Запис інтерв'ю: 15 березня 2010 р.

Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині

Скільки Вам було років на момент окупації? Мені було чотири роки, пішов п'ятий. Але я багато чого пам'ятаю, особливо те, що розповідали рідні.

З кількох чоловік складалася Ваша родина? На той час родина складалася з шести осіб. Наша родина не встигла евакуюватися, не було транспорту, бабуся сказала: «Як мають убити десь у дорозі, то краще ми залишимося у своїй хаті, бо в погрібі є картопля, морква і буряк».

Чи були мобілізовані на фронт? Як проходила мобілізація? На фронт мобілізували батька, двох дядьків, які не повернулися з фронту, пропали безвісти. А батько повернувся. Старший мій брат, 1927 р.н., був мобілізований при звільненні села радянськими військами і дійшов до Берліна.

В якому населеному пункті Вас застала війна, а згодом і німецька окупація? Що Ви пам'ятаєте про початок війни? У с.Добровеличківка. Населення було у великій тривозі, яка передавалася й дітям. Усі переховувалися у погрібах, тому що бомбили ст.Помічну. Німці увійшли в село чорною хмарою. Одягнені у сірий темний колір, на мотоциклетах, на танках, на машинах. Забрали порося. У дворі стояла пасіка, а вони з криком кидалися на вулики, але бджоли давали відсіч. Відстрілювали курей. Мені

запам'яталося, як німець відстрілював курей і напівживих чіпляв за пояс. По його одязі на землю з курей стікала кров.

Як ставилося населення до початку воєнних дій (займало очікувальну позицію, критикувало більшовиків, чекало на німців тощо)? Населення перебувало у тривозі. Радянську владу не критикувало, але вело себе насторожено.

Чи пам'ятаєте той день, коли Ви вперше побачили представників німецької окупаційної влади у Вашому населеному пункті? Які враження від цієї зустрічі? Що кинулося у вічі? Огидне враження. Бідон з медом перевернули. Хотіли налити меду, але не вдалося.

Як поставилися німці до населення окупованої території (ображали, допомагали, глузували, грабували)? Якщо грабували, то що забирали? І грабували, і глузували, називали нас «русіш швайн» («руська свиня»).

Чи пам'ятаєте Ви приклади людяного ставлення представників німецької влади до місцевого населення протягом окупації (чи попереджали про облави, виселення, арешт тощо)? Серед німців, що поселилися в нашій хаті, виділявся один, котрого звали Вальт. Він, як виявилось потім, при відступі, виявився німецьким комуністом, але про це ніколи не говорив. Вальт попереджав мою родину, особливо бабусю, про нічні облави і рекомендував, як себе поводити, щоб не вбили. Попереджав про облави під час мобілізації молоді до Німеччини. Проклинав війну, а при відступі сказав, що воювати більше не хоче.

Який був приблизний відсоток прихильників і противників окупаційного режиму? Протягом окупації були люди, які закликали прислужуватися німцям й іти у поліцію. Агітували старшого брата, бо там давали пайки. Проте підтримки вони не мали. Пам'ятаю, був знайомий сільський фельдшер, який допомагав людям тим, що писав на домах «тиф» для того, щоб німці не забрали господарів на роботи до Німеччини.

Чи працювали освітні заклади (школи, інститути), дитячі садки, інтернати, лікарні, заклади культури (театри, кінотеатри)? Якщо так, то які саме, протягом якого періоду і за яких умов припинили роботу? Усе це на селі не працювало. Зі школи німці зробили конюшню, де тримали коней.

Як діяли санітарно-епідеміологічні служби? Не знаю, напевно, не діяли.

Що Ви пам'ятаєте про нацистську пропаганду (листівки, брошури, плакати)? Хто нею займався? Які гасла пропонувалися? Як їх сприймали пересічні громадяни? Пам'ятаю, як розповсюджувалися німецькі листівки. Їх розповсюджували поліцаї. Але люди їх не вивчали, а використовували здебільшого для розпалювання груби, печі, вогнища у хаті.

Чи працювали видавництва періодичної преси? Якщо так, то які газети виходили в регіоні і чи читало їх населення? Як ставилося до газетних публікацій? Чи була розповсюджена німецька преса? Який відсоток населення знав німецьку мову? Якщо не знали, то чим це пояснюється? Не пам'ятаю, дуже малий був.

Чи працювала радіомережа? Якщо так, то які передачі транслювало радіо? Радіо не працювало. Був радіоприймач у нашого сусіда. Так ми його слухали у погрібі, потайки. Дуже боялися, що німці викриють і закидають погріб гранатами.

Чи працювала економічна інфраструктура (заводи, фабрики, дрібні підприємства)? Якщо так, то які саме? Це все не працювало. Був лише народний двір, куди німці зганяли людей на роботу.

Що Ви знаєте про Голокост (вимищення єврейського населення під час війни)? Чи були у Вашому населеному пункті масові страти єврейського населення? Чи допомагали їм люди переховуватися? Якщо ні, то чому? Чи приймала участь місцева поліція у ліквідації єврейства? У селищі були єврейські поселення, але більшість єврейських родин на початку війни встигли евакуюватися. Проте у нас під час окупації

переховувалася одна сім'я: жінка і два хлопчики. Ми їх постійно переодягали, змінювали імена, фарбували волосся. І вдалося врятувати. Їх ніхто не видав, навіть сусіди, які знали про це. Ці два хлопчики врятувалися. Ми з ними ходили разом до школи. Ми й досі товаришуємо, підтримуємо зв'язки. Один живе у м.Києві, інший – тут, в м.Кіровограді.

Які податки і повинності накладали німецькі власті? Як карали за їх невиконання? Не пам'ятаю, був малий.

Які ціни існували на продукти і речі широкого вжитку (сірники, гас, одяг, взуття, мило тощо)? Знаю, що ціни були дуже високими. Одяг, взуття виготовляли самостійно. Купувати не було за що.

Що Ви пам'ятаєте про релігійне життя? Церква була. До війни нас усіх похрестили. Але бабуся ходила до церкви вже після війни. Під час окупації ніхто до церкви не ходив, хоча вона працювала.

Як проводили своє дозвілля? Під час окупації як такого дозвілля не було, люди боялися ходити один до одного. Був комендантський час.

Як німці поводитися з арештантами? Чи діяли суди? Полонені тікали, їх услід розстрілювали. За чутками, був один чоловік, якого німці хотіли поставити старостою села, але він відмовився і за це отримав 25 палок на сільському майдані, біля церкви.

Що Вам відомо про радянських військовополонених? Пам'ятаю, біля церкви був створений табір для військовополонених, які потрапили у полон під час відступу під Зеленою Брамою. Німці часто робили облави, бо населення переховувало радянських солдатів. Бабусі йшли до табору з метою подивитися, чи раптом немає там своїх, рідних і близьких. Навіть вимінювали у поліцаїв наших солдатів. Приводили додому по 5–10 чол., переодягали їх у цивільний одяг. І це було неодноразово.

Серед радянських солдатів було багато хворих і немічних. Їх лікували народним способом. Бабусі варили у котлах гіркий деревій і давали пити. Серед них були узбеки, киргизи, прибалтійці. Хворіли в основному на дизентерію, цингу, діарею. Один солдат-узбек, якого виходила моя бабуся,

після війни став доктором філософії і приїздив до нас у гості. Наша родина досить довго підтримувала з ним зв'язки.

Пам'ятаю, як німці будували дорогу і полонених приганяли гуртами на дорогу. Місцеве населення, і моя бабуся теж, збирали харчі і носили військовополоненим. А німці їх, звичайно, проганяли, не допускали до бранців. Один німець взагалі побив якусь бабуся за поміч солдатам. Люди копали на полях моркву і носили. Солдати були сильно виснажені, не могли навіть жувати, тому просили, щоб моркву варили. Люди носили їжу у відрах. Солдати самі рекомендували людям, де потрібно залишати їжу до їх приходу.

Яким був щоденний раціон сім'ї? Протягом окупації користувалися лише плодами свого городу. Їли те, що було: картоплю, буряки, огірки, помідори, кукурудзу. Не голодували.

Скільки німці платили за роботу в сільському господарстві, у промисловості, в різних установах? За роботу в народних дворах платили, але я не знаю чим. Там жінки молотили зерно.

Чи були у Вашій місцевості кримінальні угруповання й бандити? Не пам'ятаю, здається, не було.

Що Ви пам'ятаєте про трудову мобілізацію населення до Німеччини? Як проходив цей процес у Вашому населеному пункті? Всі люди плакали, хвилювалися, а молодь переховувалася.

Чи були бажуючі їхати до Німеччини? Чим пояснювався такий крок? Бажуючих їхати точно не було. Наприклад, у с. Андріївка комендант поводив себе дуже жорстоко по відношенню до населення, і його люди вбили. За це німці спалили все село.

Як відбувалася доставка пошти у Ваш населений пункт? Доставки пошти не було.

Як ставилося населення до колаборантів (тих, хто співпрацював з окупаційною владою)? Чи йшло населення на масову співпрацю з новим режимом? Якщо так, то чому? Такого не було. До тих, хто йшов на співпрацю, люди ставилися негативно. Сільського поліція після війни було

осуджено, дали йому 25 років таборів. Люди йому радили не йти до поліції, казали: «Повернеться радянська влада, і що ти будеш робити?». Але він не послухав.

Чи діяли у Вашому населеному пункті українські націоналісти (представники похідних груп ОУН)? Що робили і які ідеї пропагували? Як ставилося населення до пропаганди ідеї незалежності України? Не знаю, напевно, не було.

Як ставилося населення до радянської пропаганди? Чи читало радянські агітаційно-пропагандистські матеріали під час окупації? Читали і обговорювали потайки.

Чи діяли радянські підпільно-партизанські групи у Вашому населеному пункті? Якщо так, то чим займалися? Чи допомагало їм місцеве населення? Чув про те, що працювали групи агітаторів, які з людьми вели роботу, закликали їх не їхати до Німеччини. Допомагали переховуватися у балках, лісах, рили землянки. Але подробиць не знаю.

Що Ви пам'ятаєте про відступ німців і прихід радянських військ? Чи були бажані виїхати з німцями до Німеччини? Як поставилися радянські війська до людей, що перебували в окупації? Пам'ятаю стрілянину, вибухи. Німець Вальт попередив нашу родину, що вони будуть від'їжджати і ми мусимо переховуватися, щоб нас не вбили. І ми заховалися на деякий час у погрібі. Потім бачив, як йшли танки. Через річку був місток, його зірвали. Німці залишили село вдень. На ранок увійшли наші. Люди вибігали їм назустріч, раділи. Гріли у котлах воду, варили їм їсти. Картоплю варили.

Чому населення досить швидко розчарувалося в німецькій окупаційній владі? Чи правда те, що люди масово чекали на «своїх»? Це правда, люди масово чекали на своїх, бо німці наших людей не вважали за людей, а називали свинями. Нас виселили з хати, ми жили майже всю окупацію у сараї.

Як вплинула окупація на подальшу долю Вашої родини? Чи були репресовані? Репресованих не було, але два дядьки загинули на війні. Після звільнення села наших людей не карали. Повоєнне життя було складне, крізь розруха. Ми робили каганці, гноти, бляшаночки і підпалювали їх. Це називалося освітлення. Житла опалювали також палками від соняшника, стовбурами від кукурудзи, хмизом (сухим гіллям). Після війни дуже цінилася макуха. Ми брали її до школи. Пам'ятаю, як мати купила халву. З якою радістю я її їв! Я й донині пам'ятаю смак тієї халви. Навіть зараз постійно її купую.

Чому люди і зараз неохоче розповідають про цей період в їхньому житті? Що їх турбує? Розповідають неохоче, бо були великі страждання, німці розстрілювали без суду і слідства. Пам'ятаю постійні приниження, ненависть з боку німецьких солдатів.

Що потрібно знати молодому поколінню про війну загалом та німецький окупаційний режим зокрема? Перш за все, ніколи не допускати більше воєн. Адже жорстокішої і жахливішої війни, як ця, людство ще не знало.

ЄМЧЕНКО (КЛОЧКО) РАЇСА

ГРИГОРІВНА

*Дата і місце народження – 24 січня 1929 р.н., хутір
Степовий Компаніївського району Кіровоградської
області*

Місце проживання – м. Кіровоград

Освіта – середня, 10 класів

Запис інтерв'ю: 20 березня 2010 р.

Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині

Скільки Вам було років на момент окупації? На початку війни мені виповнилося 12 років.

З кількох чоловік складалася Ваша родина? Сім'я складалася з трьох чоловік: батька, матері і мене.

Чи були мобілізовані на фронт? Мобілізованих на фронт не було.

В якому населеному пункті Вас застала війна, а згодом і німецька окупація? Що Ви пам'ятаєте про початок війни? Війна застала в м.Кадіївка Ворошиловградської області, на Донбасі. Німці йшли, як сарана. І їсти не було що. У 1942 р. через голод наша сім'я переїхала на хут.Степовий на Кіровоградщину. Спочатку тягнули тачку до Дніпропетровська, а потім сіли на потяг до Кіровограда. Так переїхали в село.

Як ставилося населення до початку воєнних дій (займало очікувальну позицію, критикувало більшовиків, чекало на німців тощо)? Не пам'ятаю.

Як поставилися німці до населення окупованої території (ображали, допомагали, глузували, грабували)? Якщо грабували, то що забирали? Не грабували, але заставляли працювати і дуже били. Дівчат били пліткою, щоб йшли на роботу у степ. Одну дівчину німець достав навіть з печі, але вона втекла і заховалася біля річки.

Чи пам'ятаєте Ви приклади людяного ставлення представників німецької влади до місцевого населення протягом окупації (чи попереджали про облави, виселення, арешт тощо)? Облава була під час наближення фронту. Німці виселили усіх селян в сусіднє с.Водяне, потім знову перегнали в інше село, бо казали, що тут буде проходити фронт. У с.Софіївка ми жили по кілька родин в одній хаті. Варили їсти по черзі. Опалювали хату соломою.

Який був приблизний відсоток прихильників і противників окупаційного режиму? Прихильників нового режиму не було. Усі чекали на своїх.

Чи працювали на селі освітні заклади (школи), дитячі садки, лікарні? На селі нічого не працювало.

За що німці вбивали українців, росіян та інші народності? У нашому селі ніхто нікого не вбивав. Німецька контора була в Компаніївці. Там головним був Кох. Всі люди мали йому вклонятися, знімати перед ним шапку. За непокору бив. Якщо їхав машиною, а люди йшли і не вклонялися, то зупиняв машину, виходив і бив.

Як діяли санітарно-епідеміологічні служби? Санстанція не працювала.

Що Ви пам'ятаєте про нацистську пропаганду (листівки, брошури, плакати)? Німці розкидали листівки, ми їх знаходили в степу. Рвали і використовували для розпалювання печі. Чоловіки крутили з них цигарки.

Чи працювала радіомережа? Радіо не працювало.

Що Ви знаєте про Голокост (внищення єврейського населення під час війни)? Чи були у Вашому населеному пункті масові страти єврейського населення? У селі євреїв не було.

Які податки і повинності накладали німецькі власті? Як карали за їх невиконання? Німці заставляли стригти гілля вишні. Шпориш рвали. Усі працювали у колгоспі. За невиконання били.

Які ціни існували на продукти і речі широкого вжитку (сірники, гас, одяг, взуття, мило тощо)? Мама ходила пішки на базар до Кіровограда (за 25 км) за сірниками, сіллю. Намагалася купити щось взути на ноги, калоші, здається.

Що Ви пам'ятаєте про релігійне життя? У Компаніївці працювала церква, а у нас на селі ні. Ми з дівчатами ходили святити крашанки на Пасху.

Як проводили своє дозвілля? Хлопці вечорами грали на балалайці коло клуба.

Як німці поводитися з арештантами? Чи діяли суди? За суди не знаю.

Що Вам відомо про радянських військовополонених? У Кадіївці в школі було повно військовополонених. Жінки підгодовували їх хлібом. Але німці нікого не відганяли. Ми стояли біля забору і все бачили.

Яким був щоденний раціон сім'ї? В основному їли картоплю, квасолю, просо, буряки, кукурудзу.

Скільки німці платили за роботу в сільському господарстві, у промисловості, в різних установах? Німці нічого не платили за роботу в сільському господарстві. Люди крали самі. Терли зерно. Ховали. Якщо бачив поліцай, то забирав усе собі.

Чи були у Вашій місцевості кримінальні угруповання й бандити? Не було бандитів.

Що Ви пам'ятаєте про трудову мобілізацію населення до Німеччини? Як проходив цей процес у Вашому населеному пункті? Забирали молодих дівчат і хлопців. Везли в Кіровоград. Дівчата тікали дорогою.

Чи були бажаючі їхати до Німеччини? Бажаючих їхати до Німеччини не було.

Як відбувалася доставка пошти у Ваш населений пункт? За пошту не пам'ятаю.

Як ставилося населення до колаборантів (тих, хто співпрацював з окупаційною владою)? Поліцаїв боялися. Поліцаї забирали продукти харчування, які люди крали в степу. Але людей не били.

Чи діяли у Вашому населеному пункті українські націоналісти (представники похідних груп ОУН)? Українських націоналістів в регіоні не було.

Як ставилося населення до радянської пропаганди? Чи читало радянські агітаційно-пропагандистські матеріали під час окупації? Радянських листівок не читала. Але ходили чутки, що скоро прийдуть наші.

Чи діяли радянські підпільно-партизанські групи у Вашому населеному пункті? За партизан не знаю.

Що Ви пам'ятаєте про відступ німців і прихід радянських військ? У Софіївці ми застали наших. Сиділи у погрібі, бо наші розвідники попередили нас, щоб усі ховалися, бо буде бій. Люди зустрічали наших з радістю. Мама напекла хліба і пригощала їх. Солдати йшли голодні, обірвані, зморені.

Чому населення досить швидко розчарувалося в німецькій окупаційній владі? Німцям і не були раді.

Як вплинула окупація на подальшу долю Вашої родини? Після війни ми повернулися в наше село. Я пішла до школи. Усі почали робити в колгоспі. Люди сіяли вручну. Техніки не було. Діти носили батькам воду. А мати в'язала снопи.

КАРНАЖУК ЛЮДМИЛА ОЛЕКСАНДРІВНА

Дата і місце народження – 15 грудня 1935 р.н., с. Аджамка

Кіровоградського району Кіровоградської області

Місце проживання – смт Димитрове Олександрійського району

Кіровоградської області

Освіта – 8 класів

Запис інтерв'ю: 23 березня 2010 р.

Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині

В якому населеному пункті Вас застала війна, а згодом і німецька окупація? Що Ви пам'ятаєте про початок війни? Був серпень, стояла чудова погода, сади були налиті запахом яблук, а сливи були сині-сині. Краса вкрила наше с.Аджамку. І цю красу одного чудового, але страшного літнього ранку порушила війна. Ми почули вибухи – бомбили нашу невелику річку. У цей час наші війська відступали. Відходили вони досить хаотично, неорганізовано. А німці, коли заходили в село, йшли, як на парад. Для них не існувало меж, вони почувалися на нашій землі хазяями – співали, шуткували. Як людей вони нас не поважали. Постріляли всіх собак.

Але і серед наших знайшлися зрадники, вони за мізер продали свою душу фашистам. Вказували на тих людей, які до війни працювали в державних установах. На третій день окупації до нашої наляканої родини прийшли німці з одним із зрадників, саме він розповів окупантам, що мій батько працював в Раді. Фашисти почали його шукати. Мою матір послали на горище, під дулом автомата змусили її штрикати у сіно вилами – вони чомусь вважали, що батько там. Але перед самим приходом німців батько забіг до хати, тоді вже бомбили річку. Ми сиділи під клунею – я, бабуся, брат і мама. Батько говорить: «Ходімо зі мною, там у ліску, біля с.Медерове, на нас чекає машина, і ви будете евакуйовані». Бабуся наша була дуже старою, вона відповіла: «Я не покину хату, тут і помру». І батько побіг у город, у високу кукурудзу. Тоді, у цій кукурудзі, ми і бачили батька востаннє.

Що Вам відомо про становище радянських військовополонених?

Нашим селом почали гнати полонених. Це було страшне видовище. Кожного дня з м.Олександрії на м.Кіровоград гнали тисячі й тисячі людей. Голі, босі, поранені, обірвані, кров тече. Полонені були холодні та голодні. Їх гнали, як собак. Біля колгоспної стайні німці огородили ділянку і зробили табір, туди заганяли полонених на ніч. Сільські жителі носили бідним солдатикам їжу. Але десять тисяч голодних не нагодуєш. Полонених гнали на початку жовтня, йшли дощі, після них шлях блищав, неначе скло. На дорозі залишалися вбиті, їх не дозволяли підбирати. Сільські жителі збирали загиблих вночі й ховали.

В одну з ночей солдати спалили конюшню – грілися. Жінки виносили полоненим воду і просили: «Пан, дозволь дати краплю води». Солдати брали воду в жменю, в пілотку, в коробочку, бо ні склянок, ні пляшок у них не було. Їм в с.Аджамці кидали буряки, гарбузи. А кожного ранку їх гнали на м.Кіровоград. А потім через наше село прогнали ще десять тисяч нових полонених. Все це страхіття продовжувалось десять днів. Дорога наша була червоною від крові. Німці вкидали мертвих у колодязі, щоб прості люди не могли напиться води. Але пройшло трохи часу, і люди призвичаїлись, якщо до всього цього можна звикнути. Полонені солдати кидали записки через колючий дріт, повідомляючи, хто ще залишився живий. Жінки брали ті записки, підходили до охорони та визволяли своїх. Підкупляли німців чим могли – їжею, одягом.

Що Ви пам'ятаєте про німецький окупаційний режим загалом?

Фронт пішов. У с.Аджамці встановилася німецька влада, був поліцай і староста. Кожен день людей виганяли на тяжку працю, але ж і вдома потрібно було за городиною доглядати. Одного разу ми сапали город, і тут звідкілясь їде жандарм. Ми і попадали в кукурудзі, бо як побачить, що ми працюємо на своєму городі, – 25 ударів пліткою.

Йшли роки. 1941, 1942, 1943. Жити під окупантами було дуже тяжко, недоїдали, десь роздобували дрова, солому, вдітися не було у що, деякі

селяни ходили взимку босі. І ось нарешті німці почали відступати. Нам, селянам, потрібно було здавати молоко, м'ясо. А виживали ми з городу. Що вродило, те й наше. Вже як німці відступали, їм не було чого їсти, пиячили постійно. Гнали за собою людей в бік Умані і там їх розстрілювали.

Одного разу німці набили голубів, і моя бабуся мусила їх зварити. Зварила вона їх у казанку і накрила кришкою, а в тій глиняній кришці було до цього масло, яким німці змазували зброю. Бабуся не помітила цього. Масло зіпсувало обід. Німці почали говорити на мою бабуся: «Партизан, партизан...». А один заступився: «Не чіпайте матку, це я лагодив зброю». Якось німці зовсім здуріли, почали дебоширити, кидати стільці у вікна. Повибивали шибки. Бабуся поскаржилася їхньому старості, то шибки були вставлені, і по цей день вони стоять там.

Чи пам'ятаєте Ви ще приклади людяного ставлення представників німецької влади до місцевого населення протягом окупації (чи попереджали про облави, виселення, арешт тощо)? Були серед окупантів і добрі люди. Мені запам'ятався один, який звертався до моєї мами і говорив: «Ти матка, маєш цвай кіндер, і я маю цвай кіндер». При цьому цілував фотографію своїх дітей і плакав. Цього німця, коли привезли вбитого, поховали одягненого, притому що всіх німців ховали без одягу. В нашому садку досі є кілька могил тих часів.

Що Ви пам'ятаєте про відступ німців і прихід радянських військ? Пройшло трохи часу, німці почали відступати, гнали нашу сім'ю за собою на Знам'янську дорогу, через с.Веселівку. З німцями воювали також румуни, але вони не хотіли воювати. Румуни та італійці тікали. Діти ловили жаб на річці та обмінювали у італійців на галети. Коли нас забрали на етап, у велику юрбу людей, яких гнали на м.Умань, мій дядько Іван Колясенко (він знав німецьку мову, бо у 1914 р. був у німців у полоні) підійшов до конвоїра, переговорив з ним. І нашу сім'ю, Шепеленків і декількох ще чоловіків випустили з етапу. Інші пішли далі, на вірну смерть.

Ми в роки війни мали при собі корову і коняку. Наша сім'я поїхала на с.Гаївку, там теж стояли німці. Люди боялися нас впускати до себе в дім, але знайшлися сміливці, які взяли нас на ніч. Зранку ми пішли далі на с.Бережинку, там нас ніхто не впускав, йшли далі на с.Первозванівку. Там ми знайшли хатинку, оселилися.

І ось настало 6 січня 1944 р. Різдво. Моя бабця і мати щось знайшли зварити поїсти до свята. Ми, діти, вийшли на двір погуляти, подивитись, що там робиться. Неподалік пролягав берег річки Інгул. Ми побачили, що там котяться якісь білі кулі, неначе кулі снігу, а то вже наші визволителі прийшли. Тут раптом відкрилися двері до хати, перед нами стоїть високий чоловік у білому халаті й запитує: «Німці є?». Ми всі на нього накинулися, почали цілувати, обіймати. Які тут німці, всі свої! Нарешті з'явилася надія на порятунок.

Зранку ми побачили силу-силенну чорного люду. Степ у снігу, але їдуть обози, танки, йдуть солдати. Це йшов наш фронт на м.Кіровоград. На ранок Різдва ми запрягаємо корову – нарешті їдемо додому! Виїхали ми в степ, а там наші солдати, танки, машини, а ми на противагу їм йдемо до рідної хати. Доїжджаємо нарешті до с.Аджамки. Усі люди з наляканими очима, дивляться, чи рідні хати цілі, не розгромлені. І ось і наші очі засвітилися радістю: наша хата ціла-цілісінька. Приїхали додому, а в нашому дворі стоїть польова кухня. Зайшли в хату, стали топити піч. І ось нарешті наші серця трохи відтаяли. Ми вдома. Фронт пішов.

**КРАСНОКУТСЬКИЙ
ВОЛОДИМИР ОЛЕКСІЙОВИЧ**

*Дата і місце народження – 27 вересня 1937 р.н.,
м. Кіровоград*

Місце проживання – м. Кіровоград

*Освіта – вища партійна. Кіровоградський
інститут марксизму-ленінізму, факультет
партійного будівництва (60-ті рр.)*

Запис інтерв'ю: 15 березня 2010 р.

Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині

Скільки Вам виповнилося років на момент окупації? В якому населеному пункті Вас застала війна, а згодом і німецька окупація? Що Ви пам'ятаєте про початок війни? Було мені тоді 4–6 років. Війна застала в м.Кіровограді. Ранок 22 червня 1941 р. видався чудовим, але звістка про початок війни його зіпсувала. Ми жили на Новомиколаївці (тепер один із районів м.Кіровограда), неподалік аеродрому. Увечорі ми з батьком йшли до дідуся і бабусі, але раптом над аеродромом ми почули стрілянину і побачили німецький літак з чорними хрестами. Відразу ж ми повернулися додому, де зустріли матусю і старшого брата в сльозах. Хоча я й не досить розумів, що відбувається, але пам'ятаю й понині те відчуття страхіття.

Ворожі літаки продовжували обстрілювати м.Кіровоград. Жінки та діти почали копати окопи, переважно на подвір'ї. Хтось переховувався у льоху. Згодом німці нас вигнали з будинку, з якого зробили їдальню. Поставили біля нас німця з радіостанцією на машині. Хоча нас, дітей, не чіпали. Ми переселилися до сусідів. Голодували. Просили у німців хоча б шматок хліба, щоб не померти з голоду. А вони, як собакам, кидали той хліб. Ми зі смітників вибирали голівки риби і варили юшку.

Після цього ми переїхали до с.Каніж Новомиргородського району. Але німці зайняли і те село, і ми повернулися назад. Людей у селі зігнали в одну хату, а самі поселилися в одному з кращих будинків.

З кількох чоловік складалася Ваша родина? З п'ятьох осіб.

Чи були мобілізовані на фронт? Як проходила мобілізація? Батько був мобілізований Кіровоградським міськвійськкоматом. З війни повернувся, але поранений.

Як ставилося населення до початку воєнних дій (займало очікувальну позицію, критикувало більшовиків, чекало на німців тощо)? Населення ставилося до німців негативно, бо вони знущалися над людьми, ображали їх і глузували з них. Били, гвалтували жінок. Познущалися навіть над моєю матір'ю.

Чи грабували місцеве населення? Так. Населення грабували. Забирали курей, свиней, корів. У кого що було, те і забирали. Люди голодували. Жували пшеницю, траву, калачики, акацію, рогозу. Одягти і взутися теж не було що. Ходили у лахміттях. Обідрані та голодні.

Чи пам'ятаєте Ви приклади людяного ставлення представників німецької влади до місцевого населення протягом окупації (чи попереджали про облави, виселення, арешт тощо)? Пам'ятаю, як напередодні приходу наших німець, що з нами жив, ламаною російською мовою сказав, що скоро придуть «ваші радянські війська і Гітлеру капут». Дійсно, за двоє суток наші були вже в селі.

Німці дітям кидали цукерки, викидали на смітник головки з риби. Ми їх підбирали, чистили, варили та їли. Збирали по смітниках і хліб. Іноді крали хліб з німецької їдальні в авіамістечку. Сала, ковбаси не було. Виживали за рахунок помий, які були викинуті з їдальні (розташовувалася в Кіровограді на території ШВЛП). Ми, діти, рилися на смітниках, а тікали по водостічних трубах.

Який був приблизний відсоток прихильників і противників окупаційного режиму? Прихильниками режиму були поліцаї. У Каніжі вони ображали людей. Вишукували комсомольців і комуністів. Хтось доніс, що моя бабуся була нібито жидівка. Її забрали у гестапо, ми з братом і мамою

ходили, просили німців, щоб її відпустили. Приводили свідків. І її через два тижні відпустили.

Чи працювали освітні заклади (школи, інститути), дитячі садки, інтернати, лікарні, заклади культури (театри, кінотеатри)? Якщо так, то які саме, протягом якого періоду і за яких умов припинили роботу? Не пам'ятаю, щоб щось працювало. Були постійні бомбування. На заводі «Червона Зірка» був зруйнований один цех.

За що вбивали українців, росіян та інші народності? Українців за непокору, а євреїв за національність. Усіх вішали, розстрілювали, арештовували, знущалися над людьми.

Як діяли санітарно-епідеміологічні служби? Про це нічого не знаю.

Що Ви пам'ятаєте про нацистську пропаганду (листівки, брошури, плакати)? Хто нею займався? Які гасла пропонувалися? Як їх сприймали пересічні громадяни? Німецькі гасла сприймали негативно. У листівках закликали до співпраці. Чіпляли їх на хатах. У листівках йшлося про те, що за поміч партизанам або комуністам людей чекає розстріл. Комуністів і комсомольців розстрілювали за доносом, навіть нічого не питали, без суду і слідства.

Чи працювали видавництва періодичної преси? Якщо так, то які газети виходили в регіоні і чи читало їх населення? Як ставилося до газетних публікацій? Чи була розповсюджена німецька преса? Який відсоток населення знало німецьку мову? Якщо не знало, то чим це пояснюється? Німецька преса була, агітували, щоб працювали на них.

Чи працювала радіомережа? Якщо так, то які передачі транслювало радіо? У Кіровограді радіо працювало. На селі ні.

Чи працювала економічна інфраструктура (заводи, фабрики, дрібні підприємства)? Якщо так, то які саме? У місті нічого не працювало, і на селі також.

Що Ви знаєте про Голокост (вимищення єврейського населення під час війни)? Чи були у Вашому населеному пункті масові страти

єврейського населення? Чи допомагали їм люди переховуватися? Якщо ні, то чому? Чи приймала участь місцева поліція у ліквідації єврейства? Німці знищували євреїв, усіх від малих до старих.

Які податки і повинності накладали німецькі власті? Як карали за їх невиконання? Треба було здавати хліб, худобу. За невиконання били. Там, де не здавали, самі забирали.

Які ціни існували на продукти і речі широкого вжитку (сірники, гас, одяг, взуття, мило тощо)? Самими цінними були гас (керосин), сірники і мило. Адже усі були з вошами. Навіть німці. Вони били вошей, а називали їх партизанами. «Партизанен, капут», – казали вони.

Що Ви пам'ятаєте про релігійне життя? Як такого релігійного життя не було. Церкви не працювали.

Як проводили своє дозвілля? У нас не було дозвілля. Був комендантський час із сьомої години вечора. Із розваг пам'ятаю, як котили колесо з палкою. Також каталися на ковзанах, санчатах з фюзеляжу.

Як німці поводитися з арештантами? Чи діяли суди? Суди були німецькі. З арештантами ніхто не церемонився. Вибивали з них зізнання, а потім вішали чи розстрілювали.

Що Вам відомо про радянських військовополонених? Ми чули крики, вереск. Наших катували, а потім розстрілювали на Валах і біля Будинку офіцерів, є братська могила.

Пам'ятаю, як моя бабуся у с.Каніж під час окупації підгодовувала двох радянських розвідників, які переховувалися на горищі у сусідів. Після звільнення села вони прийшли до нас у хату і запропонували свої послуги, які виражалися у наданні підводи і конячки, а також дали солдата для супроводу. Тягло потрібне було нам для переїзду в м.Кіровоград.

Яким був щоденний раціон сім'ї? Як такого раціону не було. Щось купити не було грошей, тому крали хліб. Огорода власного теж не було.

Скільки німці платили за роботу в сільському господарстві, у промисловості, в різних установах? Людям нічого не платили.

Чи були у Вашій місцевості кримінальні угруповання й бандити?
Не пам'ятаю. Грабували лише німці.

Що Ви пам'ятаєте про трудову мобілізацію населення до Німеччини? Як проходив цей процес у Вашому населеному пункті?
Брали молодь, а потім і жінок, і дітей, загрузали у вагони. У Німеччину потрапили дві сестри моєї жінки. Одна вже померла, інша ще жива. Також німці вивозили нашу землю, чорнозем. З Німеччини тітки повернулися каліками.

Чи були бажаючі їхати до Німеччини? Чим пояснювався такий крок? Бажаючих їхати до Німеччині не було.

Що Вам розповідали родичі чи знайомі про перебування у Німеччині? Чи хотіли Вони повертатися додому? Якщо ні, то чому?
Повертатися хотіли всі. Не поверталися лише запродавці.

Як відбувалася доставка пошти у Ваш населений пункт? Доставки пошти не було.

Як ставилося населення до колаборантів (тих, хто співпрацював з окупаційною владою)? Чи йшло населення на масову співпрацю з новим режимом? Якщо так, то чому? Люди ставилися вороже, з ненавистю, навіть донині так відносяться. Односельці не можуть пробачити те, що окремі дівчата проводили своє дозвілля з німцями.

Як ставилося населення до місцевої поліції? Чи були бажаючі до неї вступати? Які умови роботи пропонували їм німці? Бажаючих вступати до поліції не було. Люди ставилися до німців вороже.

Чи діяли у Вашому населеному пункті українські націоналісти (представники похідних груп ОУН)? Що робили і які ідеї пропагували? Як ставилося населення до пропаганди ідеї незалежності України? Націоналістів не було.

Як ставилося населення до радянської пропаганди? Чи читало радянські агітаційно-пропагандистські матеріали під час окупації?

Радянські листівки читали. Їх скидали з літаків. Читали і чекали на своїх, на визволителів.

Чи діяли радянські підпільно-партизанські групи у Вашому населеному пункті? Якщо так, то чим займалися? Чи допомагало їм місцеве населення? Групи діяли. Пускали під укіс німецькі ешелони, спалювали мости.

Що Ви пам'ятаєте про відступ німців і прихід радянських військ? Чи були бажані виїхати з німцями до Німеччини? Як поставилися радянські війська до людей, що перебували в окупації? Бажаних виїхати з німцями не було.

Чому населення досить швидко розчарувалося в німецькій окупаційній владі? Чи правда те, що люди масово чекали на «своїх»? Тому, що поводити себе дуже жорстоко. І масово чекали на своїх, це правда.

Які події війни Вам запам'яталися найбільше? Збирали серед помий їжу. Матір хотіли звалтувати. Казали нам: «Кіндер – капут». Бабуся сказала, що хвора тифом, то її не чіпали.

Як вплинула окупація на подальшу долю Вашої родини? Чи були репресовані? Хорошого не було нічого. Погана та пам'ять. Спогади негативні.

Що потрібно знати молодому поколінню про війну загалом та німецький окупаційний режим зокрема? Молодому поколінню потрібно знати все, читати про героїчні подвиги наших пращурів. Молодь має пам'ятати і шанувати ветеранів війни.

ПЕТРОВА (ДІОРДІЄВА) ВАЛЕНТИНА АНТОНІВНА

Дата і місце народження – 9 липня 1939 р.н., с. Станкувате

Вільшанського району Кіровоградської області

Місце проживання – с. Станкувате

Освіта – середня спеціальна. Олександрійський сільськогосподарський технікум (зоотехнік)

Запис інтерв'ю: 25 березня 2010 р.

Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині

З кількох чоловік складалася Ваша родина? Наша сім'я складалася з семи чоловік.

Чи були в родині мобілізовані на фронт? Ні.

В якому населеному пункті Вас застала війна, а згодом і німецька окупація? Що Ви пам'ятаєте про початок війни? У с.Станкувате. Смутно пам'ятаю, як ходили німці – грабували, було страшно. А як увійшли в село – змушували жінок їм готувати та одягати (шили їм шинелі). Ми оборонялися як могли. Рили протитанкові рви біля р.Синюхи.

Чи пам'ятаєте той день, коли Ви вперше побачили представників німецької окупаційної влади у Вашому населеному пункті? Які враження від цієї зустрічі? Що кинулося в вічі? Пам'ятаю, як зайшли німці у хату, а я сиділа на припічку, гріла ноги зі своєю старшою сестрою Ніною. Мама в хаті не було. Вони запитали, де мама, я збрехала, що вона пішла до тітки, і збрехала, де тітка живе. Кинулося в вічі те, що вони з автоматами, у формі – ми думали, що вони нас повбивають.

Як поставилися німці до населення окупованої території (ображали, допомагали, глузували, грабували)? Якщо грабували, то що забирали? Усе забирали: курей, яйця, мед, сало, змушували людей варити «шнапс» (горілку), біля дворів ставили вартових.

Чи пам'ятаєте Ви приклади людяного ставлення німців до населення? Ні, такого не було.

Що Ви пам'ятаєте про німецький окупаційний режим загалом? Під час окупації життя людей проходило в умовах небачених мук і страждань. Німецькі окупанти встановлювали свої порядки, допомагали їм місцеві поліцаї-прислужники, які були підпорядковані управі. Вони вели облік місцевого населення, реєстрували прибулих, стягували податки, надавали робочу силу, гужовий транспорт, квартири. Крім того вони виконували завдання німецьких каральних органів з розшуку партизанів, політпрацівників, активістів, виявляли тих, хто надавав їм притулок.

Під час війни люди працездатного віку працювали у місцевій сільській общині, яка була утворена на базі колишнього колгоспу. Пам'ятаю, як горів склад із зерном, а я сиділа і дивилася у вікно з хати дідової тітки. У школі було засипане зерно, та люди його розтягували. Колгоспне добро розділили по дворах – нам дали конячку, але вона шкутильгала. Один поліцай був надто жорстокий, я пам'ятаю, як він знущався навіть над своєю дружиною: коли вона годувала дитину, він постійно тримав біля неї автомат і погрожував відразу вбити після того, як дитина наїсться.

Чи були прихильники окупаційного режиму? Прихильників було дуже мало.

Чи працювали освітні заклади, санітарно-епідеміологічні служби? Німці відкрили школу. Там читали молитви, діти пішли до школи у перший повоєнний рік. Працював один лікар-підпільник.

За що німці вбивали українців, росіян та інші народності? Окупанти стратили тисячі наших земляків. Були розстріляні німцями 26 березня 1942 р. Іван Петрович Афанасьєв, 1901 р.н., комуніст, до війни працював головою сільради; Артем Дем'янович Боев, 1899 р.н., болгарин, комуніст, активіст, розстріляний німецько-фашистськими окупантами у Вільшанці в березні 1942 р. Похований на кладовищі с.Станкувате.

Що Ви пам'ятаєте про трудову мобілізацію до Німеччини? Понад 2 тис. чоловік вивезли до Німеччини з Вільшанського району в 1943 р., в тому числі понад 30 чоловік наших односельців, молодих дівчат та юнаків. Серед

них: І.В.Тончев, Є.Д.Милова, П.С.Владов, Г.М.Стоянова, С.С.Діордієв, П.І.Кордюков, М.С.Величко, І.Я.Федоров, В.Г.Константинів.

Чи діяли радянські підпільно-партизанські групи у Вашому населеному пункті? У 1942 р. були зігнані в хату Івана Щурова чоловіки, яких звинувачували у зв'язках з підпільниками. Їх хотіли спалити разом з будинком, але завдяки втручанню перекладачки, яка працювала в німецькій управі, Марії Костянтинівні Добровій-Величко, цих людей було виправдано і відпущено на волю.

Чи працювали колгоспи? Колгоспи працювали, щоб забезпечувати фронт хлібом, жінки сіли за трактори.

Що Ви знаєте про Голокост (вигнання єврейського населення під час війни?) Винищували євреїв у сусідньому с.Лиса Гора. Скидали їх у яму та засипали землею. Казали, три дні земля була «жива».

Що Ви пам'ятаєте про релігійне життя? Знаю, що нас хрестили у будинку завгоспа – Сарія.

Як проводили своє дозвілля? Яке там дозвілля! Населення виганяли на найтяжчі роботи й примушували працювати з ранку до пізньої ночі. Жінки пасли корів вночі.

Як німці поводитися з арештантами? Жорстоко: били їх, страчували.

Що Вам відомо про радянських військовополонених? Мої три брати були в полоні у німців. Один – утік через р.Буг (ледве не втопився). А інших німці погнали у полон, дуже над ними знущалися. Змушували їх мити коней, запрягали в шлейки замість коней і так гнали до самої Болгарії. Там радянські війська їх звільнили і призвали до радянської армії. Брат Петро загинув на війні, а інший – Гриша – воював до закінчення війни.

Яким був щоденний раціон сім'ї? Що було, те й їли (картоплю, буряк).

Скільки німці платили за роботу у сільському господарстві? Нічого не платили.

Що Ви пам'ятаєте про трудову мобілізацію населення до Німеччини? У нас все село мобілізували, всіх, хто народився 1926 року. Їх відправляли в Австрію і Францію (М.Федорова, Г.Полікарпова). Сусідка, що працювала, казала, що було непогано – їла нарівні з усіма і спала у хаті.

Чи працювала на селі пошта? Був поштар, який бігав у Вільшанку і назад – 20 км.

Як ставилося населення до колаборантів (тих, хто співпрацював з окупаційною владою?). Ставилися з презирством.

Як ставилося населення до місцевої поліції? Зі страхом ставилися.

Що Ви пам'ятаєте про відступ німців і прихід радянських військ? Пам'ятаю, що було велике болото і через наше жито проїхало 40 німецьких підвід, а ми сиділи в хаті із зачиненими вікнами (вікна закривали подушками), щоб німці не бачили світло. Вони всі тяглися до шляху, де їхні війська відступали. Звечора чулося, що йшли бої, а на ранок 20 березня 1944р. наші увійшли в село. Вибігали зустрічати їх хто в чому, босі, голодні, нещасні, зі сльозами на очах, але щасливі.

Чи правда те, що люди масово чекали на «своїх»? Звісно, чекали. Село було глухе – ніякої звісточки, не було радіо, все передавали лише з вуст у вуста. Після війни залишилися снаряди, нам наказували нічого не чіпати, бо німці прикрашали міни шовковими платочками та іншими гарними хустинками.

Як вплинула окупація на подальшу долю Вашої родини? Чи були репресовані? Репресованих не було. Але один мій брат Петро Антонович (був чудовим музикантом, сам робив інструменти) в 21 рік загинув на фронті.

Чому люди і зараз неохоче розповідають про цей період в їхньому житті? Що їх турбує? Бо вони бояться той жах згадувати, не хочуть ворухити той тягар, що залишився на душі. Ми були малі й то пам'ятаємо.

Що потрібно знати молодому поколінню про війну загалом та німецький окупаційний режим зокрема? Потрібно знати всю правду, бо зараз почали виправдовувати «закарпатських» злочинців, а вони знищували

наших людей. Я пам'ятаю, як відправляли моїх односельчан в Західну Україну, і вони не поверталися, їх там вбивали.

1957 р.

САВЧЕНКО ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ

Дата і місце народження – 26 травня 1937 р.н.,

м. Кіровоград

Місце проживання – м. Кіровоград

Освіта – середня

Запис інтерв'ю: 10 березня 2010 р.

Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині

Скільки Вам виповнилося років на момент окупації? На момент окупації мені було 4 роки, був зовсім маленький.

З кількох чоловік складалася Ваша родина? У ті важкі та нелегкі часи для всіх людей наша сім'я складалася з 5-ти чоловік: батько, матір, дві молодші сестри, але виховувала, переховувала від німців, фронту та лихої окупації тітка, яка проживала у Великій Балці (один із районів Кіровограда).

Чи були з родини мобілізовані на фронт? Мобілізацію, звісно, проводили, батька й матір забрали, а нас із сестрами тітка переховувала.

В якому населеному пункті Вас застала війна, а згодом і німецька окупація? Німецька окупація застала у Великій Балці, було дуже страшно, але тітка намагалася ховати від лиха в підвалах, собачих будках, погрібах, навіть заривала в окопи.

Як ставилося населення до початку воєнних дій? Людям було дуже страшно, але намагалися боротися із ворогами, ховали дітей, вивозили далі від ворогів, намагалися тікати.

Чи пам'ятаєте той день, коли Ви вперше побачили представників німецької окупаційної влади у Вашому населеному пункті? Які залишилися враження від цієї зустрічі? Що кинулося у вічі? Уперше німців побачили із сестрою у тітки в хаті (ховалися під ліжком), вони весь час розмовляли по телефону, весь час щось незрозуміле для нас кричали. Коли вийшли із хати, мені стало дуже цікаво, я виліз і слухав трубку

телефону, але раптом залетів ворог, вдарив мене по голові. Згодом тітка відправила нас до матері, тому що народилася наймолодша сестра, потрібно було допомагати.

Як поставилися німці до населення окупованої території (грабували, ображали, глузували тощо)? Якщо грабували, то що забирали? Німці були всюди, грабували магазини, забирали худобу, за те, що не підкорялися – вбивали.

Чи пам'ятаєте Ви приклади людського ставлення представників німецької окупаційної влади до місцевого населення? Так. Пам'ятаю, одного разу, коли матір тільки-но народила наймолодшу сестру, німці залетіли в хату (мене сховали під столом). Побачили дитину, почали кричати. Як звати? Мати відповіла – Катя, німцям дуже не сподобалося, але сказали, що стріляти не будуть, бо дуже мале.

Що Ви пам'ятаєте про німецький окупаційний режим загалом? Загалом було важко, страшно, ми були ще зовсім малими, хотілося батьківської любові, але тата й мами поряд не було, бо були мобілізовані на фронт. Тітка виховувала, одягала, годувала, але часто із хлопцями переховувалися у підвалах. Інколи навіть ловили та їли горобців.

Який був приблизний відсоток прихильників і противників окупаційного режиму? Звісно, противників було більше.

Чи працювали під час окупації освітні заклади? Так. Я пам'ятаю, як ходив до школи № 26 в Кіровограді, надягали будь-що (чуні, калоші).

За що німці вбивали українців, росіян та інші народності? Убивали українців за зраду та непокору, батько мені завжди говорив: «Синку, не ляпай багато язиком».

Чи діяли санітарно-епідеміологічні служби? Працювали лікарні та госпіталі.

Що Ви пам'ятаєте про нацистську пропаганду (листівки, брошури, плакати)? Як їх сприймали пересічні громадяни? Було дуже багато листівок, але ми їх не читали, не вважали за потрібне.

Чи працювала радіомережа? Радіо працювало, слухали цілими днями, навіть збереглося до цих пір.

Яким був щоденний раціон сім'ї? Сім'ї були дуже різні, хто як міг, так і виживав, їли, що було. Нас із сестрами тітка годувала дуже добре.

Що Ви пам'ятаєте про трудову мобілізацію населення до Німеччини? Можна сказати, що трудова мобілізація на той час була примусовою, забирали всіх: дорослих, старих, молодь, навіть малих дітей. Не жаліли нікого, тому малих дітей ховали в підвалах, вивозили далеко за місто (нас із сестрами тітка вивозила до діда з бабою, які жили в с.Обознівка).

Як ставилося населення до колаборантів (тих, хто співпрацював з окупаційною владою)? Люди ставилися дуже погано, ненавиділи.

ЧАЙКА ЛІДІЯ АНТОНІВНА

Дата і місце народження – 3 січня 1930 р.н.,

м. Кіровоград

Місце проживання – м. Кіровоград

Освіта – середня технічна

Запис інтерв'ю: 12 травня 2010 р.

Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині

Скільки Вам виповнилося років на момент окупації? На момент окупації мені було 11 років.

З кількох чоловік складалася Ваша родина? Наша родина складалася з чотирьох чоловік: мама, брат, сестра і я.

Чи були мобілізовані на фронт? Як проходила мобілізація? Не були, бо чоловіків не встигли мобілізувати.

В якому населеному пункті Вас застала війна, а згодом і німецька окупація? Що Ви пам'ятаєте про початок війни? У Запоріжжі. Заводи там були усі розбиті, тому німцям не було особливо чого красти.

Як ставилося населення до початку воєнних дій (займало очікувальну позицію, критикувало більшовиків, чекало на німців тощо)? До початку воєнних дій населення ставилося таким чином: боялися війни і рота не розкривали. Казали, що своя влада краща.

Чи пам'ятаєте той день, коли Ви вперше побачили представників німецької окупаційної влади у Вашому населеному пункті? Які враження від цієї зустрічі? Що кинулося у вічі? Я бачила німців у Запоріжжі, але дуже здалека. Заводи стояли, тому їм там нема чого було робити. Я боялася бомбувань. Уночі нічого не було видно, що підсилювало мій страх. Мене прозвали в народі так: «Вы, комиссар паники!».

Як поставилися німці до населення окупованої території (ображали, допомагали, глузували, грабували)? Якщо грабували, то що забирали? Нічого не забирали. Свиной ніхто не тримав, бо якщо б тримали,

то забрали б і маленьке на шпик. Курей і качок вони не брали, тому що їх треба було ловити.

Чи пам'ятаєте Ви приклади людяного ставлення представників німецької влади до місцевого населення протягом окупації (чи попереджали про облави, виселення, арешт тощо)? Ставлення представників німецької влади до населення не було людяним. Одного разу хлопець перерубав сокирою кабель зв'язку, то одразу вирішили сказати про цей випадок німцю, а він, почувши, з усієї сили вдарив хлопця, викрикнувши: «Wekh!». Німці ловили чоловіків, щоб не було допомоги фронту. Їх ставили в колону, тобто тих, кого будуть гнати і відвозити до Німеччини.

Що Ви пам'ятаєте про німецький окупаційний режим загалом? Я пам'ятаю усе, що я бачила.

Який був приблизний відсоток прихильників і противників окупаційного режиму? Усі були проти. За німців був лише один староста і дуже мала купка людей.

Чи працювали освітні заклади (школи, інститути), дитячі садки, інтернати, лікарні, заклади культури (театри, кінотеатри)? Ні. Школи не працювали. Нічого не працювало.

Як діяли санітарно-епідеміологічні служби? Не знаю. Люди знімали одяг і трусили воші.

Що Ви пам'ятаєте про нацистську пропаганду (листівки, брошури, плакати)? Хто нею займався? Які гасла пропонувалися? Як їх сприймали пересічні громадяни? Не знаю. Пропаганда була одна: «Приглашаем в Германию на работу!».

Чи працювали видавництва періодичної преси? Якщо так, то які газети виходили в регіоні і чи читало їх населення? Усю пресу уособлював базар. Там дізнавалися про всі новини. Більш не було нічого.

Чи працювала радіомережа? Якщо так, то які передачі трансливало радіо? У м.Кіровограді, може, й було, але на Великій Балці не було ні світла, ні радіо.

Чи працювала економічна інфраструктура (заводи, фабрики, дрібні підприємства)? Якщо так, то які саме? Заводів не було, окрім «Червоної Зірки». При німцях давали хліб з опилками.

Що Ви знаєте про Голокост (внищення єврейського населення під час війни)? Чи були у Вашому населеному пункті масові страти єврейського населення? Чи допомагали їм люди переховуватися? Якщо ні, то чому? Казали, що внищення єврейського населення було. Євреїв заставляли носити жовті пов'язки, щоб усі бачили, що це єврей. Але вони їх знімали. Я пригадую, як мені розповідала одна знайома, яка знала єврейську родину. Цю родину розстріляли, залишилася лише дівчинка.

Скільки німці платили за роботу в сільському господарстві, у промисловості, в різних установах? Не платили нічого. Давали по 300 г за трудовдень, а кукурудзу, зерно і насіння вивозили до Німеччини. Залишали тільки трохи на посівну. Людям давали багато землі.

Які ціни існували на продукти і речі широкого вжитку (сірники, гас, одяг, взуття, мило тощо)? За відро картоплі можна було купити стакан солі.

Що Ви пам'ятаєте про релігійне життя? Почали відкриватися церкви. Преображенську церкву відкрили, бо я у ній була. Я говорила, що це будинок з круглим дахом. Уперше я туди потрапила, коли мені було 12 років, бо до того я не знала про Бога і про церкву, взагалі нічого не знала. А у Запоріжжі не було ніякої церкви.

Як проводили своє дозвілля? У кінотеатри ніхто не ходив, бо боялися німців. Люди боялися облав, щоб не забрали їх до Німеччини.

Яким був щоденний раціон сім'ї? Хліб був поганий: кукурудзяний і ячмінний. Мололи муку вручну на спеціальному приладі. Картопля і буряк були свої. Колгосп давав людям багато землі, і вони з цього жили.

Що Ви пам'ятаєте про трудову мобілізацію населення до Німеччини? Як проходив цей процес у Вашому населеному пункті? Чи були бажаючі їхати до Німеччини? Чим пояснювався такий крок? Були облави. Перший набір: половина поїхала добровільно, подивитись Європу, гарно одягнутися, а інші – примусово.

Що Вам розповідали родичі чи знайомі про перебування у Німеччині? Чи хотіли Вони повертатися додому? Якщо ні, то чому? Я пам'ятаю одну жінку з Кіровограда, яка виїхала до Німеччини і назад не повернулася, бо вийшла там заміж за француза. Більше нічого не знаю.

Як відбувалася доставка пошти у Ваш населений пункт? Чи листувалися Ви з рідними, які працювали в Німеччині? Листувалися. Сусідці Саші Дубиній писали листи до Німеччини.

Як ставилося населення до колаборантів (тих, хто співпрацював з окупаційною владою)? Чи йшло населення на масову співпрацю з новим режимом? Якщо так, то чому? Мовчали й нічого не казали, бо боялися. Йшли працювати за землю, щоб дали город.

Як ставилося населення до місцевої поліції? Чи були бажаючі до неї вступати? Які умови роботи пропонували їм німці? Я не знаю, що їм пропонували. Було два парубка, ми їх називали партизанами. Вони завжди сповіщали про наступ. Їх постріляли обох за те, що вони багато разів сповіщали. Їх поховали, як партизан. Хата одного була у степу, коло Молдаванки, а другого – на Шустівці, проти Молдаванки.

Як ставилося населення до радянської пропаганди? Чи читало радянські агітаційно-пропагандистські матеріали під час окупації? До нас вона не доходила.

Чи діяли радянські підпільно-партизанські групи у Вашому населеному пункті? Якщо так, то чим займалися? Чи допомагало їм місцеве населення? Діяли. Оці два парубка, про яких я розповідала, що їх згодом розстріляли.

Що Ви пам'ятаєте про відступ німців і прихід радянських військ?

Везли воду в бочках волами.

Чи правда те, що люди масово чекали на «своїх»? Так. Чекали, діждатись не могли.

Які події війни Вам запам'яталися найбільше? День визволення міста Кіровограда. Ми стояли чорні під білою стінкою хати. Ми ніколи не називали червоноармійців червоноармійцями, бо боялися, а говорили: скоро вже «наші» прийдуть.

Як вплинула окупація на подальшу долю Вашої родини? Чи були репресовані? Не було нікого.

Що потрібно знати молодому поколінню про війну загалом та німецький окупаційний режим зокрема? І німецький режим, і будь-яка інша країна не зроблять добра українцям.

**ІНТЕРВ'Ю З КІРОВОГРАДЦЯМИ –
ОЧЕВИДЦЯМИ НАЦИСТСЬКОГО РЕЖИМУ
В ІНШИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ**

ВАРФОЛОМЕЄВА (КОСОГЛЯД)

АНТОНІНА ОЛЕКСАНДРІВНА

Дата і місце народження – 1930 р.н.,

с. Градижськ Полтавської області

Місце проживання – м. Кіровоград

Освіта – середня технічна

Запис інтерв'ю: 20 березня 2010 р.

Нацистський окупаційний режим на Полтавщині

Скільки Вам виповнилося років на початку окупації? Мені виповнилося 12 років.

З кількох чоловік складалася Ваша родина? Родина складалася з шести чоловік: чотирьох дітей, папи і мами.

Чи були мобілізовані на фронт? Як проходила мобілізація? Батько був мобілізований на початку війни. Їх везли на підводах. А я бігла за ним і плакала.

В якому населеному пункті Вас застала війна, а згодом і німецька окупація? У с.Градижськ.

Як ставилося населення до початку воєнних дій (займало очікувальну позицію, критикувало більшовиків, чекало на німців)? На німців ніхто не чекав.

Чи пам'ятаєте той день, коли Ви вперше побачили представників німецької окупаційної влади у Вашому населеному пункті? **Які** враження від цієї зустрічі? **Що кинулося у вічі?** Ми вийшли в город, щоб подивитися, як німці заїжджають в село на мотоциклах. У той час люди стали бити вікна у магазинах і тягнути все, що можна, наприклад, іграшки. Німці побачили це і почали стріляти. І швидко всі розбіглися. Багато селян у цей день получали за трудодні зерно. А німці їх розігнали, заборонили видавати зерно.

Як поставилися німці до населення окупованої території (ображали, допомагали, глузували, грабували)? Грабували, але не ображали. Бачила, як вони їли сирий фарш. Німецька кухня стояла неподалік від нашого дому, і ми все бачили. Просили «яйко», «млеко». Мама сказала, що в неї багато дітей, і нічого їм не дала. Продукти ми ховали у погрібі. У нас було багато квашених яблук, помідорів, огірків, а один німець це побачив, підігнав машину і почав все грузити на полуторку. А я ховалася від нього на печі в хаті.

Чи пам'ятаєте Ви приклади людського ставлення представників німецької влади до місцевого населення протягом окупації (чи попереджали про облави, виселення, арешт тощо)? У мене була старша сестра. Її намагалися забрати в Німеччину. На збірному пункті їй сказали тікати, і вона втекла. Ми її ховали всю окупацію. Тому вона так і не потрапила в Німеччину. Пам'ятаю, як один німець, офіцер Отто, отримував сухий пайок і пригощав нас. «У мене теж кіндер вдома», – казав він. Лікували нашу українську жінку, яка обпекла обличчя, у своїй санчастині. І вилікували. Не було такого, щоб когось били. На роботу нас не ганяли, бо ми були дітьми. Німці боялися заходити до нас у двір через полотняні воші. Мій дід скидав сорочку і лякав німців вошами.

Який був приблизний відсоток прихильників і противників окупаційного режиму? Німці у парку зняли пам'ятник Леніну і зробили там танцмайданчик. Танцювали вони з нашими молодими дівчатами. Серед них було багато тих, хто працював в німецькій комендатурі секретарями, перекладачами. Німці були чистоплотні. Чоботи начищені. Чисті костюми.

Чи працювала школа і лікарня в селі? Нічого не працювало.

За що вбивали українців, росіян та інші народності? Нікого не вбивали, але били за непокору. Хоча пам'ятаю, як в центрі райцентру висіла шибениця з повішеним комуністом.

Як діяли санітарно-епідеміологічні служби? Які там служби? Санстанція не працювала.

Що Ви пам'ятаєте про нацистську пропаганду (листівки, брошури, плакати)? Хто нею займався? Які гасла пропонувалися? Як їх сприймали пересічні громадяни? Про це нічого не пам'ятаю. У районній управі, здається, нічого не висіло.

Чи працювала радіомережа? Радіо було. Висіли гучномовці. Хоча всі радіоприймачі позабирали.

Що Ви знаєте про Голокост (вигнання єврейського населення під час війни)? До війни у селі було багато євреїв. Знаю, що німці усіх погнали на Кременчук, і після цього вони зникли. Хоча одна єврейська дівчинка врятувалася, бо весь час переховувалася. Але хто її переховував, не знаю.

Які податки і повинності накладали німецькі власті? Як карали за їх невиконання? Не знаю. Пам'ятаю, як просили продукти харчування. Один сів корову доїти, хотів молока, а мати прогнала.

Які ціни існували на продукти і речі широкого вжитку (сірники, гас, одяг, взуття, мило)? Стакан солі на базарі коштував 25 крб., мило варили самі, продавали, як холодець. Наші люди купували у німців і продавали сахарин. Хліб не солили, пекли його з жита.

Що Ви пам'ятаєте про релігійне життя? Церква на селі працювала. Мій дід і до війни, і під час війни співав у церковному хорі. Його там і відспівували після смерті. Під час церковних свят службу вести не забороняли. При відступі церкву зірвали, бо наші могли її використати як пункт для спостереження, адже з неї було видно все село і околиці. Церква знаходилася на пагорбі.

Як проводили своє дозвілля? Клуб не працював. Працювала по неділях лише танцплощадка.

Що Вам відомо про радянських військовополонених? Пам'ятаю, як гнали їх через село. Люди набирали корзини, що в кого було, і кидали їм яблука, кабаки. Наші солдати були голодні, хапали все, що можна, а німці їх за це били прикладами і самі підбирали фрукти. В одному з колгоспів зробили табір військовополонених. Люди їм і туди носили картоплю. Щоб

якось витягти, казали: «То мій чоловік, то мій син». То їх відпускали. Так їх і рятували.

Яким був щоденний раціон сім'ї? Харчувалися борщем. Спасалися городом, у нас була велика левада. Ми не голодували. Голодували у 1947 році.

Скільки німці платили за роботу в сільському господарстві? Не знаю, бо на роботу не ходила.

Що Ви пам'ятаєте про трудову мобілізацію населення до Німеччини? Як проходив цей процес у Вашому населеному пункті? Приносили повістку. І всі мали з'явитися в районну управу. Потім садовили на підводи і вивозили.

Чи були бажуючі їхати до Німеччини? Ні, бажуючих не було. Дівчат брали насильно.

Що Вам розповідали родичі чи знайомі про перебування у Німеччині? Сусідка робила у німецького фермера. Доїла корову. Харчувалася непогано. Давали масло, хліб.

Як відбувалася доставка пошти у Ваш населений пункт? Доставка пошти була. Носили листоноші з районної управи.

Як ставилося населення до тих, хто співпрацював з окупаційною владою? Нормально. Усі працювали в колгоспі на німців. Про поліцаїв не можу нічого поганого сказати. Попереджали людей про облави.

Чи діяли у Вашому населеному пункті українські націоналісти (представники похідних груп ОУН)? Не діяли.

Як ставилося населення до радянської пропаганди? Чи читало радянські агітаційно-пропагандистські матеріали під час окупації? Листівки читали.

Чи діяли радянські підпільно-партизанські групи у Вашому населеному пункті? Якщо так, то чим займалися? Чи допомагало їм місцеве населення? Підпілля і партизанів у нас не було.

**Що Ви пам'ятаєте про відступ німців і прихід радянських військ?
Як поставилися радянські війська до людей, що перебували в окупації?**

Під час відступу німців ми ховалися, щоб нас не чіпали. Підпалили все село. Усе спалили. Ми викопали дві землянки, одну для корови. Ховали корову, бо вони все забирали. У нас забрали кабана. Не підпалили хату лише одній жінці, у якої було четверо дітей. Її чоловік перебував в Німеччині в полоні й написав листа, що працює на німецькому заводі. Вона показала листа німцю, і він не став підпалювати її хату. Пожаль. Коли прийшли наші, ми працювали і день і ніч. В'язали вночі снопи. Голова колгоспу виганяв усіх на роботу. Мати ховалася, бо вдома мала багато роботи.

Після війни з фронту повернувся батько, і ми стали будувати хату, бо нашу німці спалили. Пам'ятаю, що не було що взути, що вдягти. Ходити гуляти не було в чому. У 1947 р. всі люди дуже голодували. Мали сіре, чорне обличчя. Пам'ятаю страшні погляди голодних людей. Їли картопляне лушпиння, пекли з гнилої картоплі млинці.

Чому населення досить швидко розчарувалося в німецькій окупаційній владі? Чи правда те, що люди масово чекали на «своїх»?

Звичайно, правда, люди чекали на своїх. Вони їхали такі нещасні. Обідрані. Німці приїхали такі випечені, а наші були виснажені, в обмотках. Шинельки такі страшні. Коні худі. В'їхали в село підводами на конях. Були дуже озлоблені на нас, що ми лишилися в окупації. Дуже довго не могли переправитися через Дніпро. Брали всіх працездатних чоловіків для того, щоб робити плоту для переправи. Через постійні бої вода в Дніпрі була вся червона. Багато загинуло під час форсування річки. Перешли через Дніпро лише на Різдво. Довго чекали, коли ріка замерзне.

Які події війни Вам запам'яталися найбільше? Як німці бомбили Кременчук. Я під час бомбування переховувалася у кущах.

Що потрібно знати молодому поколінню про війну загалом та німецький окупаційний режим зокрема? Пам'ятати про війну і бути добрішими.

ЛЯШЕНКО (МІЩУК) ФАЇНА АНДРІЇВНА

*Дата і місце народження – 11 листопада 1938 р.н.,
с. Кузьмівка Сарненського району Рівненської області*

Місце проживання – м. Кіровоград

Освіта – неповна середня

Запис інтерв'ю: 12 травня 2010 р.

Нацистський окупаційний режим на Рівненщині

Скільки Вам було років на момент окупації? На момент окупації мені було 4 роки.

З кількох чоловік складалася Ваша родина? Наша родина складалася з чотирьох чоловік.

Чи були з родини мобілізовані на фронт? Як проходила мобілізація? Не було. Батька перед війною забрали.

У якому населеному пункті Вас застала війна, а згодом і німецька окупація? Що Ви пам'ятаєте про початок війни? У с.Кузьмівці. Німці їхали з гармошками у роті й на велосипедах. Кури і свині кричали по всьому селу, і німці кричали: «Млеко, млеко, яйко, яйко!». Німці збирали на гніздах яйця і пили. Нас вивозили у ліс на підводі. Німці кричали: «Partizanen!». І корови ревли. Тушки німці забирали, а те все викидали. І автоматом могли вбити. Ми виїжджали увечері, щоб ніхто не бачив. Собака Жучка схопила німця, укусила його за литку – і тікати. Німці в кущі не лізли, бо боялись партизанів. Радянська влада здалась би, якщо б німці не пішли жорстокістю.

Як ставилося населення до початку воєнних дій (займало очікувальну позицію, критикувало більшовиків, чекало на німців тощо)? Ніхто не чекав тих німців. Усі знали, що Молотов і Ріббентроп заключили договір, а німці пішли війною. Сталін не вірив у те, що буде війна. Одного німця, який переплив річку, застрелили, бо ніхто не вірив у те, що він сказав, що розпочалась війна. Хто що не встиг вчасно забрати, то все кидали, дітей забирали, збіжжя там, яке було, позакопували у землю хліб, щоб ніхто не забрав. Курей ховали в ямах, сипали гній, а коли їх відкривали,

то кури посліпли. Але німці все одно з'їли все і попили у казанках всю воду. Люди, звичайно, були злі, що прийшли німці, і казали на них «німчура», це така в них була кличка, що вони німці. Люди казали: хто їх сюди кликав, чого вони сюди поприходили? Все забирали. Навіть скот гнали до Німеччини. Горіло й палало усе.

Чи пам'ятаєте Ви приклади людяного ставлення представників німецької влади до місцевого населення протягом окупації (чи попереджали про облави, виселення, арешт тощо)? У нас на селі ніхто нікого не попереджав. Хто ж це про таке буде попереджати? Це треба дурним бути.

Чи працювали освітні заклади, дитячі садки, інтернати, лікарні, заклади культури? Нічого не працювало, бо бомбили. Хоча дід Іван навчався під бомбами. Зошити були із цементних мішків (дід сам із Хутора Надія під Кіровоградом).

Чи діяли санітарно-епідеміологічні служби? Які там служби? Війна.

Чи працювали видавництва періодичної преси? Якщо так, то які газети виходили в регіоні і чи читало їх населення? Як ставилося до газетних публікацій? Чи була розповсюджена німецька преса? Який відсоток населення знало німецьку мову? Хто бачив ті газети? Та нічого не було. Німецьку мову знали добре.

Чи працювала радіомережа? Якщо так, то які передачі транслювало радіо? Радіо передавало, що йде війна.

Які ціни існували на продукти та речі широкого вжитку (сірники, гас, одяг, взуття, мило тощо)? Узагалі все було дорого, сірників не було. Дід Микола добував вогонь від тертя кресала об кресало.

Що Ви пам'ятаєте про релігійне життя? Бога згадували.

Як проводили своє дозвілля? Ховалися.

Як німці поводитися з арештантами? Розстрілювали одразу.

Чи були бажуючі їхати до Німеччини? Чим пояснювався такий крок? Бажуючі були.

Що Вам розповідали родичі чи знайомі про перебування у Німеччині? Чи хотіли Вони повертатися додому? Якщо ні, то чому? Усі хотіли їхати, і ніхто не хотів залишатися.

Чи діяли радянські підпільно-партизанські групи у Вашому населеному пункті? Якщо так, то чим займалися? Чи допомагало їм місцеве населення? Діяли. Населення допомагало. Я ще пам'ятаю, як ішли рейдом ковпаківці.

Що Ви пам'ятаєте про відступ німців і прихід радянських військ?

Пам'ятаю, як Червона армія йшла на Берлін. Це був вечір. Вони вступили, постукали у вікна, попросилися погрітися – мені було років п'ять чи шість. Вони у нас стояли десь із тиждень і в нас спали, насипавши соломи на підлогу. У дворі танк стояв. Їх по всьому хуторі було багато. Вони одягнені спали. Розвідка довела, що тут росіяни. Бомбовоз дуже важко гудів. Це, мабуть, був кінець березня, бо був сніг із водою. Літак розпочав бомбити, зробив коло і опустився нижче. Бачили, що це німець. Поставили кулемет і строчили. Один німець спускався із парашутом, і в нього вистрелили і застрелили. Я бачила, як збили літака. Він був набитий бомбами і був дуже великий вибух. Залишилася воронка у лісі.

У нас був повар і варив їсти. Він пік у нас хліб для солдатів. Його звали Калман, очевидно, єврей. Офіцери до нього зверталися: «Калман». Але я його не знаю. Він нас сухофруктами пригощав, шоколад нам давав і цукерки, полуницю на нитках. Він уже був пристарілий дядько. Бувало, сяде і плаче. Він такий дядько непоганий був. А тісто він місив сам. У нього були свої сухі дріжджі, але йому було дуже важко справлятися із чужою піччю. Тоді всі червоні зібралися, бо наказ був, і вони всі поїхали на Брест.

Як вплинула окупація на подальшу долю Вашої родини? Чи були репресовані? Репресовані були – тітка і дід перебували в Іркутській області.

Що потрібно знати молодому поколінню про війну загалом та німецький окупаційний режим зокрема? Щоб це ніколи не повторювалось.

СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ

ВОЙТЕНКО КЛАВДІЯ ЯКІВНА
(с. Високі Байраки Кіровоградського району
Кіровоградської області)

Наше село зазнало чимало лиха під час німецької окупації. Я працювала в «громадському дворі». Це так німці називали колгосп, який вони грабували, як тільки могли грабували. А люди наші не поспішали працювати, бо знали, що та праця піде на шкоду нашим, які били німців, гнали їх з радянської землі. Як німці не лютували, як вони не били нас за невихід на роботу, все-таки кожний намагався ухилитися від рабської праці, якщо це вдавалося.

Одного разу ми косили ячмінь за залізницею. Німецькі наглядачі слідкували за тим, щоб люди працювали: німцям потрібний був хліб. Це було, здається, в липні 1942 р. Під'їхала бричка. У ній сиділи комендантська прислужниця і кучер. Коли ця прислужниця побачила, що люди не працюють, як того вимагає комендант, вона почала наказувати, щоб всі працювали. «Якщо ви будете погано працювати або тут сидіти, то ввечері всіх поженемо до коменданта і там дамо вам по двадцять п'ять гарячих. Працюйте, – пригрозила вона. – А хліба ніхто вам давати не збирається».

Ми проклинали і фашистів, і їх прислужників. Кожний із нас чекав своїх і намагався якось допомогти їм. А допомога цю ми бачили в тому, щоб побільше зробити шкоди німцям, поменше працювати на них.

Оригінал. Машинопис. 03.01.1967 р.
ДАКО. Колекція спогадів, інв. № 474.

ГНИП ЛЮДМИЛА

(г. Кировоград)

Что я пережила во время нацистской оккупации

Красная армия под натиском превосходящих сил противника с боями отступала на Восток. Мужественно, до последней капли крови защищали советские воины каждый клочок родной земли. Как хотелось уйти вместе с ними от рабства и издевательств, которые приготовил для нас враг! Но моя болезнь помешала, и мы вынуждены были остаться. Пришли немцы. Приблизительно через месяц была объявлена всеобщая регистрация на бирже труда. За неявку грозили наказанием. Из нашей семьи все же никто не пошел регистрироваться. До февраля 1942 г. никто из нас нигде не работал. Но вот пришли полицаи на дом, я не успела спрятаться, и меня записали в списки рабочих на дорожное строительство. Я вынуждена была пойти работать на дорогу.

Брат мой Сережа после вступления немцев ушел из города. Работал он чернорабочим в Лелековском совхозе (там же работал и отец). Ненависть к немцам, отнявшим право на человеческую жизнь, возрастала в нем с каждым днем. В Лелековке был лагерь русских пленных. Видя их положение, он старался помочь им, чем только мог. Однажды по дороге в хозяйство встретила нам группа пленных, возвращавшихся с работы, некоторые отстали от конвоя. Сережа обратился к одному из них: «Скажи, откуда ты?». «Из Новосибирска», – [ответил он]. «Почему не удираешь? Хотел бы? Удирай! Я помогу тебе! Запомни мой адрес. Удерешь, приходи ко мне. Я дам тебе паспорт и денег», – [сказал Сережа].

В это время я, проработав некоторое время на дороге, ушла оттуда, предварительно заявив в полиции, что вместе со всей семьей переезжаю в село. Сама же поступила шпаклевщицей на фабрику детских игрушек, которая как раз объявила набор. Тут пришлось мне проработать недолго. Записали в Германию. И вот я, во избежание поездки в Германию, попадаю в качестве картотетчицы на биржу труда.

К этому времени я узнаю, что брат является членом партизанско-диверсионной организации имени Ворошилова. Часто направлял он ко мне своих товарищей для оказания им содействия в деле освобождения от биржи или поездки в Германию. Ни одному из них не отказывала, всегда удовлетворяла их просьбы. Часто брат просил меня принести несколько паспортов. Не задумываясь, рискуя жизнью, я брала на бирже паспорта, принадлежавшие лицам, отправленным в Германию, и отдавала ему. Я знала, для чего они предназначались.

Радиоприемник появился у нас месяца через два после вступления немцев. Было приказано населению сдать все приемники, за не сдачу – расстрел. Несмотря на это, через несколько дней приносит брат среди бела дня на плечах какой-то ящик в мешке. Поставил в коридоре. Мама заметила сразу. Развернули – большой, красивый приемник, в центре полукруг с красными и зелеными надписями городов Союза и других стран.

<...> Волнение улеглось, и мы начали советоваться, куда его спрятать, так как электричества не было, чтобы послушать. Придумали – проделать отверстие в плите и вложить его туда вместе с ящиком. Землю из плиты носили ночью. Наконец все готово, приемник надежно укрыт. Так пролежал он с полгода вместо двух дней. И вот, наконец, появляется возможность слушать. Сережа устанавливает приемник на печке. Антенной служил тоненький проводок, идущий от окна к печке по бельевой веревочке. Сначала слушала только наша семья по вечерам, а потом начали и днем включать, предварительно запершись в квартире.

Если же кто-нибудь стучал, моментально выключали, накрывали подушкой и кто-нибудь ложился на печке в роли больного. Затем начали посещать нас и товарищи брата, члены той же подпольной организации: Алексей Белоус, Володя Резников, Гриша Шаповалов, Толик Трофимов. Тесным полукругом сидели на полу возле шкафа, в который на это время переносили приемник. Все вместе мы слушали, как победоносно продвигается Красная армия вперед, занимая все новые и новые населенные

пункты. Также вместе мы однажды услышали, что капитулировала Италия. Радостные вести быстро распространялись по городу. Тайну приемника свято хранили все.

Воодушевленный словом из Москвы, еще с большей энергией принимался Сережа за свои дела (он уже был дома и работал на заводе «Профинтерн»). Так начальство завода и не узнало, кто неправильно включил рубильник в электроцехе, так что почти вся электропроводка внутри его обгорела, и оборудование было повреждено. Не узнали немцы также, кто ломал заводские инструменты, лежавшие в специальных ящиках.

Для нашей семьи начались тревожные дни. Как раз в это время случилось несчастье с семьей Алексея Белоуса. Ночью явились к нему немецкие жандармы, чтобы арестовать его как партизана. Но Алексей успел удрать через чердак и крышу дома, переправился через речку на противоположную сторону. По нему стреляли, но Алексей спрятался в куче кукурузных стеблей и там просидел до утра. Рано утром он пробрался к нам. В городе оставаться он не мог, должен был отправиться в село, где жили его родственники. Нужен был паспорт. Это – мое дело.

На протяжении трех дней я смогла достать ему паспорт, и Алексея мы снарядили в дорогу, снабдив продуктами и деньгами. Он отправился в с.Губовку, а оттуда вскоре смог перейти немецкий фронт и вступить в ряды Красной армии. Это он в числе доблестной разведки первый вступил в пределы родного города. А семья его – две сестры, отец и мать – были арестованы в ту роковую ночь, когда он сбежал, и заключены в тюрьму. Впоследствии все они были расстреляны, за исключением младшей сестры Зои, которая смогла убежать прямо с места расстрела. После ареста семьи Белоус у нас уже не было возможности так часто слушать радио.

Кроме того, на нашей улице остановилась какая-то немецкая часть и начали размещать солдат по квартирам. Мы попробовали избежать квартирантов, заперли квартиру на замок, а сами вошли в комнату с другого входа (с улицы). <...> Но немцы, недолго думая, сорвали замок и вошли в

квартиру. В ужасе мы не знали, что делать. Папа успел лечь в кровать, и был представлен в качестве больного, а все остальные стояли, молча перед здоровенным немцем. Не знаю, что ему помешало, но он, намерившись ударить меня, вдруг опустил руку. Им было некогда, они спешили куда-то и остались у нас только на одну ночь. Наутро вся часть выехала.

После этого все чаще стали проезжать военные части, и размещались они по квартирам, в том числе и у нас. Еще тревожнее стало. С трепетом ожидали мы каждый раз возвращения Сережи с работы. И вот однажды он не пришел. Мы узнали, что на заводе случилось несчастье. Несмотря на категорическое запрещение садиться на автомашины кому-либо из украинцев, Сережа это сделал, как делал не раз. Работая здесь, на заводе, он имел задание уничтожать и портить оборудование завода. Сережа сел в бронированную военную машину, умышленно пустил ее на предельную скорость и со всего размаха врезался в стену ремонтной мастерской. Стена вывалилась, искалеченная машина стояла рядом. Надолго были выведены из строя и машина, и мастерская.

<...> Сережа удрал, <...> мой не пошел, скрывался у своих товарищей. Ежедневно ожидали мы, что явится сыщик СД, и тогда наша участь решена. Но администрация завода решила наказать своего рабочего при помощи биржи. Директор завода пишет на биржу труда отношение, в котором просит разыскать виновного и наказать со всей строгостью по законам военного времени. При помощи других сотрудников я смогла отметить на этом отношении, что адреса требуемого рабочего в картотеке нет.

Начальник так называемого штрафного отдела приказал рассыльной отнести повестку в полицию. Но рассыльная принесла ее мне. Снова я написала на повестке, что такой-то не найден. Время проходило. Завод пишет снова, причем в этом письме кроме брата перечислялись и другие рабочие, провинившиеся в чем-либо. На этот раз мне удалось отношение уничтожить совсем. А Сереже пришлось после этого скрываться от немецких жандармов все остальное время оккупации.

Но вскоре и для немцев настали горячие денечки. В городе стояла непрерывная суматоха. Гул машин, мчавшихся в направлении Запада, не умолкал. Ветер с Востока доносил на площади и улицы Кировограда нарастающий гул орудийных залпов. <...> Неудержимой лавиной движутся по фронтовым дорогам советские войска. А вот и первые воины фронта стремительно продвигаются вперед по занесенным снегом садам и улицам пригорода. Вот небольшая группка красноармейцев, они идут прямо к нашему дому через соседние огороды. Все жители стояли у порогов своих квартир и, затаив дыхание, напряженно ожидали, когда же наши приблизятся. Самим себе не верим, каждому хочется тронуть хоть за рукав шинели бойца, чтобы убедиться, что это не сон. Нет, это не сон!

К вечеру территория города была очищена от фашистской нечисти. Войска уходили за бегущим в панике врагом. С ними в первых рядах ушел и Сережа защищать свою родную землю, руководимый сознанием патриотического долга.

Рукопис. Оригінал. 1944 р.

ДАКО. – ф.П -429. – Оп. 3. – Од. зб. 58. – Арк. 201-203.

ГОРЯКА МАРІЯ ФЕДОРІВНА

(с. Войнівка Олександрійського району Кіровоградської області)

Я <...> була мобілізована німецькими властями для відправки до Німеччини як рабсила. 26 липня нам оголосили, що треба з'явитися в табір міста Олександрії. І цього числа нас вночі відправили в Німеччину. Під час відправки ешелону зі ст.Олександрія нас не допустили попрощатися з нашими рідними. Забили двері вагонів і поставили вартових. У вагонах було чути плач і крики відправлених, як нам стало відомо, <...> на каторгу. Повезли нас через Знам'янку, Бобренку та інші [станції]. У дорозі втекти ніяк не можна було, так як вагони охоронялися караулом. І хто намагався бігти – їх вбивали на місці.

У вагони було посаджено по 30 чоловік і більше. Годували дуже погано, по кілька день зовсім не давали їжі й за дрібну провину били чим попало (за вихід із вагону без дозволу). Коли доїхали до Львова, нас висадили з ешелону і помістили у великий двір, обнесений колючим дротом. Ось тут мені стало зрозуміло, що нас чекає страшна доля, і я вирішила втекти. На початку серпня 1943 р. я з іще однією дівчиною з табору пішли й прибули додому приблизно в листопаді 1943 р. У таборі, в якому я знаходилася, було людей близько 4000 чоловік. Тримали нас під відкритим небом, дуже багато було хворих. Медичної допомоги майже не було. Багато хто намагався втекти, їх ловили й били до втрати свідомості резиновими палками.

Рукопис. Оригінал.

ДАКО. – ф.П-429. – Оп. 3. – Од. зб. 23. – Арк. 18.

ДОМАШНЕВА ЕЛЕНА АЛЕКСЕЕВНА

(г. Кировоград)

Что я пережила во время немецкой оккупации

Я родилась в семье служащего 31 мая 1924 г. в Кировограде. До начала войны закончила девять классов. Еще в школьные годы мечтала после окончания десятого класса учиться в МАИ, т. е. быть в будущем инженером-авиастроителем. Но подлые немецко-фашистские захватчики, временно оккупировавшие Украину, а в частности и наш город, лишили меня возможности осуществить свою мечту. Уже зимой 1941-го, попав в облаву, которую немцы устраивали на людей, была отправлена на дорогу по очистке от снега, где заболела воспалением легких. Тяжелое время пришлось пережить. Есть нечего, топить нечем, мать больна, и я тоже слегла в постель.

После выздоровления, чтобы опять не попасть на дорогу и окончательно не потерять здоровье, пошла работать на пуговичную фабрику, но и там через несколько дней была зачислена в бригаду молодежи для очистки дорог от снега. Кроме того начались первые наборы в Германию. Оставив пуговичную фабрику, я поступила на игрушечную фабрику, где работала в должности разрисовщицы. Работали по 12 часов, в холодном помещении, дыша парами краски и бензина. А в городе в это время немцы расстреливали евреев, беспощадно забирали молодежь в Германию. Надо было помогать другим людям, попавшим в беду, и мы спрятали у себя соседку (еврейку Вильвовскую) и многих других девушек, которые должны были отправляться в Германию.

Хотя мы знали, что, может, идем на смерть, но колебаний у нас не было. К этому времени на игрушечной фабрике больше нельзя было оставаться – немцы делали так: невзначай приходили целой компанией в цех, проводили там «медосмотр» и годных отправляли в лагерь. Надо было либо скрываться, либо переходить на другую работу. Скрыться не было возможности, так как нельзя было навлекать подозрения полиции на наш

дом, поэтому я пошла в дорожно-строительный отдел, работать, дежурной у телефона.

В это время вся наша семья (мать, брат и я) были очень тесно связаны с членами подпольно-диверсионной организации, которая занималась выдачей паспортов пленным, евреям и т.д. Для того, чтобы доставать бланки для паспортов, необходимы были большие деньги. Иногда за бланк платили 2–3 тысячи. Мы по мере возможности помогали им деньгами, а когда не стало денег, мать продала свое обручальное кольцо, а я медальон и брошку, и эти деньги (10,5 тис.) отдали Георгию Дамаскину, который жил у нас, для общего дела. В такой работе прошла осень 1942 года. Но однажды случилось то, чего больше всего боялись. Была раскрыта эта организация, и многих членов арестовали, в том числе и нашего квартиранта. Необходимо было другим скрываться, поэтому мы спрятали у себя Бородавкина, одного из членов организации.

Первые несколько дней у нас днем и ночью была засада. Что пережили за эти дни – трудно передать словами. Во дворе – полиция, на чердаке партизаны. Прошел еще месяц. Однажды вечером, придя с работы, я не застала мать дома. Ее арестовали, так как бежал наш квартирант из тюрьмы. Мать продержали сутки в СД, она прикинулась слепой, неграмотной, старой, а выглядела она лет на 60–65, кроме того ничего не понимающей в политике, и ее отпустили. Но у меня и брата взяли после допроса подписку о невыезде. В этот день полицаи устроили опять засаду у нас, поджидали Дамаскина, но убедившись, что он сюда не придет, ушли.

Мать, воспользовавшись передышкой, отправила Бородавкина в другое надежное место, а я с братом переодетого Дамаскина забрали к себе. Он был до того избит, что не мог ни сидеть, ни лежать, ни ходить. Спина его представляла сплошной кусок мяса, так били его немецко-фашистские палачи. Не успел он немного подлечиться и окрепнуть, как дом наш занимают немцы, оставляют всего две комнаты для нас. И вот он больной, избитый, в мороз вынужден был днем сидеть на чердаке. И только ночью

спускаться вниз и, не раздеваясь, спать, вскакивая от всякого шума или стука, так как полиция не лишала нас своей внимательности, и обыски делала за этот период несколько раз.

Благодаря всевозможным медикаментам, которые я покупала в санчасти при доротделе, где я работала, его удалось подлечить, немного затянулись раны. К этому времени ему достали документы, и он ушел в с.Каниж. А над городом нависали все более и более черные тучи. Один набор в Германию сменялся другим, аресты сменялись расстрелами. И опять у нас скрываются еврейка и еще одна девушка от отправки в Германию. А здоровье мое было окончательно надломлено (туберкулез тазобедренного сустава), лечиться надо, а питание плохое, бесконечные волнения и тревоги. Кроме того последний месяц пришлось скрываться в яме, чтобы не угнали немцы из города.

С каким нетерпением ждали мы той минуты, когда снова увидим родные лица, дорогие серые шинели, русскую речь! И, наконец, это день настал. Утром 7 января 1944 г. первые части заняли вокзал. Мы плакали от радости, обнимая дорогих бойцов, вернувших нам свободу и жизнь. Этот день не забудется никогда. В этот день мы возвратились снова в братскую семью нашей непобедимой Родины.

Рукопис. Оригінал. Перші повоєнні роки.

ДАКО. – ф.П-429. – Оп. 3. – Од. зб.58. – Арк. 215-216.

ДРАНДАЛУШ ЛЮДМИЛА ВАСИЛІВНА

(с. Станкувате Вільшанського району

Кіровоградської області)

25 серпня 1941 р. село було окуповане ворогом. Під час фашистської окупації життя людей проходило в умовах небачених мук і страждань. Німецькі окупанти встановлювали свої порядки, допомагали їм місцеві поліцаї-прислужники, які були підпорядковані управі. Вони вели облік місцевого населення, реєстрували прибулих, стягували податки, надавали робочу силу, гужовий транспорт, квартири. Крім того вони виконували завдання німецьких каральних органів з розшуку партизанів, політпрацівників, радянських активістів, виявляли тих, хто надавав їм притулок.

Під час війни люди працездатного віку працювали у місцевій сільській общині, яка була утворена на базі колишнього колгоспу.

Окупанти стратили тисячі наших земляків. Розстріляні німцями 26 березня 1942 р. Іван Петрович Афанасьєв, 1901 р.н., комуніст, до війни працював головою сільради, Артем Дем'янович Боев, 1899 р.н., болгарин, комуніст, активіст, розстріляний німецько-фашистськими окупантами у Вільшанці в березні 1942 р. Похований на кладовищі с.Станкувате.

Понад дві тисячі чоловік вивезли до Німеччини з Вільшанського району в 1943 р., в тому числі понад 30 чоловік наших односельців, молодих дівчат та юнаків. Серед них: І.В.Тончев, Є.Д.Милова, П.С.Владов, Г.М.Стоянова, С.С.Діордієв, П.І.Кордюков, М.С.Величко, І.Я.Федоров, П.І.Константинів. Сама я пішки йшла за підводою до залізничної станції Голта, проводжаючи разом з іншими матерями свого сина Василя, не знаючи, куди їх везуть і чи повернуться вони додому.

Не повернувся із примусових робіт із Німеччини Павло Іванович Константинів, 1926 р.н., загинув у 1944 р. на каторжних роботах. Місце поховання невідоме.

Місцевих болгар на фронт не брали, оскільки Болгарія на той час була в стані коаліції на боці фашистської Німеччини. Але, незважаючи на це, наші земляки йшли захищати свою Батьківщину зі зброєю в руках. Не повернулись у с.Станкувате до рідних домівок Ф.М.Кердіваренко, І.П.Кердіваренко, І.І.Танасов, І.М.Неделков, П.Є.Драганов, М.Д.Стоянов, І.Р.Владов, Д.С.Будугай, загалом 36 земляків.

Населення працювало в місцевій сільській общині, а також на інших примусових роботах – на будівництві окопів та дороги Добрянка – Вільшанка –Тишківка, Вільшанка–Підгородня. Працювали наші односельчани: С.А.Тодоров, В.Г.Констянтинів, Ф.Щ.Танасов, В.Д.Апостолов, М.М.Неделкова, М.Г.Сарій, П.П.Бойчев.

Населення виганяли на найтяжчі роботи й примушували працювати з ранку до пізньої ночі. У нашому селі приміщення школи було перетворено німцями на конюшню для утримування коней.

Усні спогади. Лютий 2010 р.

КАЛІНЧУК ВІРА ЗАХАРІВНА

(м. Кіровоград)

Що я пережила під час окупації

Липень 1941 року. Німецькі війська прорвали радянські кордони. Ця звістка пройняла тривогою все населення нашої батьківщини, а в тому числі й кіровоградців. 5 серпня німецькі війська вступили в наше затишне, невеличке місто. Горді, з піднятими головами, ходили німці по наших вулицях, задивлялися на красу українських дівчат і часто говорили: «Червоним більше сюди не повернутись». Як тяжко було чути ці слова, але багато було таких, які повірили в ці слова й починали нове життя з німцями.

Багато було також і таких, що з ненавистю ставилися до них. Особливо дівчата-комсомолки, що працювали у німців на дорогах, прибиральницями з вищою освітою, вони почали рішуче діяти проти, всякими способами шкодити їм. Слід відзначити той день, коли в місті вперше з'явилися полонені червоноармійці. З яким болем в серці й ненавистю до німців приходилося дивитися на гордого сталінського сокола, який декілька неділь тому героїчно захищав західні кордони! Звичайно, багато хто з дівчат віднісся до цього зі співчуттям. З перших же днів почали допомагати їм. Я теж чим могла тим і допомагала, разом з товаришами навіть була задіяна в підробці їм документів. Усе це я робила свідомо, тому що я не могла забути і змінити все те, що виховала в мені радянська влада і більшовицька партія, а також великим був вплив кола моїх товаришів-більшовиків.

<...> Я пам'ятаю той день, коли ми дізналися, що у нас на аеродромі тримають 18 полонених льотчиків. Ми вирішили з Надією піти туди і побачити хоча б одного, поговорити з ним. Сказано – зроблено. Ми пішли. Ми сіли на лавочці неподалік від 3-ї Новомиколаївської школи. Ось вийшло два молодих радянських льотчики. Один білявий, з голубими очима, а другий – чорнявий, вони направилися до нас. Скільки радості було в наших серцях, скільки питань промайнуло в голові! Вони підшли до нас і з іронією запитали: «Чому ж ви не йдете в город з німцями?». Нам, звичайно,

зробилося неприємно, але їхні запитання ми не прийняли за образу, тому що таке питання було зрозуміле для всіх тоді. Ми відповіли їм: «Ми прийшли, щоб побачити своїх, рідних, гордих соколів, розпитати у вас про життя в нашому тилу, а від німців ми такі далекі, як небо і земля». Вони, звичайно, сіли біля нас і почали розмову. Розпитували нас про життя, де ми працюємо і багато чого іншого.

Після цього ми часто відвідували цю школу і вели розмови з нашими соколами, вони вважали нас за своїх рідних сестер. Вони казали, що ніколи нас не забудуть. <...> Про це дізналися німці і перестали випускати з подвір'я школи наших товаришів. Але через деякий час ця довіра знову до них повернулася. І ось одного вихідного дня я відвідала моїх товаришок Женю і Віру. Ми сиділи і, звичайно, говорили про останні новини. Ось хтось постукав. В кімнату заходять два наші соколи. <...>

Один з них, білявий, з голубими очима, комсомолец Володя, а другий – чорнявий, член партії – Костя. Звичайно, як завжди, розмова йшла про тил, про те, як ми живемо з німцями, і навіть про те, що вони хочуть тікати. <...> Вони пішли. Ми сердечно чомусь з ними попрощалися, неначе серце щось відчувало. Пройшло два чи три дні. Приходить до мене Женя, погляд збентежений, обличчя серйозне. «Що трапилось?», – запитала я. «Шість льотчиків цією ніччю тікали, четверо втекло, а двох спіймали», – [сказала вона]. Це і були Володя і Костя. Сльози покотилися в неї з очей. Їх забрали в тюрму.

Ми не боялися нічого. Ми і там їх відвідували. Носили їм передачі. Я вирішила запитати німця. Я трохи могла з ними говорити, тому що, коли вчилася, любила німецьку мову. Я попросила його, щоб він дозволив одному підійти до забору. Підійшов Володя, але це був зовсім не той Володя, якого ми знали: худий, змучений, побитий, і слези покотилися в нього з очей. Ми теж розплакалися і довго говорили, а німець стояв і сердито на нас дивився. Сиділи вони нарізно, і тому Костю ми не змогли побачити.

Пройшло ще декілька днів. Прийшла я до Жені, а вона глянула на мене і залилася сльозами. Вона не говорила мені ні слова. А потім її сестра Віра сказала мені: «Ти знаєш, цією ніччю вели на страту Костю і Володю. Костя втік, і вчора на 5 хвилин забіг до нас, переодягнувся в цивільне і пішов, залишивши тільки привіт, подяку і надію на майбутню зустріч. Володю розстріляли, паразити, варвари». І дуже часто ми згадували біляве волосся і голубі очі. Так попрощалися ми з ними назавжди.

Слід згадати також день, коли розстрілювали євреїв. Сотнями їх забирали на машини. Крики маленьких, зовсім безневинних дітей. «Куди нас везуть?», – [питали вони]. Стогін напівживих людей, яких вони ще не встигли добити. Одного разу я з Надією йшла в місті, саме в такий страшний день. Було тепло, літній день. З квартир вигонять євреїв. Ось з однієї квартири вигнали матір і дорослу дочку-студентку. Німці самі задивлялися на красу цієї чорнявої, з чорними великими очима дівчини. Гарні коси обвивали її гнучкий стан. Вона підійшла до німця, впала на коліна і почала молити його: «Пан, залиш мені життя, я ще зовсім молода. Я хочу ще жити. Я хочу жити. Я хочу бачити сонце». Вона обхопила його ноги руками, і сльози текли річкою по її молодому обличчю, а її чорні розтріпані коси вкривали плечі в білому платті.

Сотні людей тоді плакали, крики чулись усюди, навіть німці відвертали свої обличчя і очі, наповнені сльозми. А він, пикатий німець, ударив її ногою і показав на машину, розігнавши коло людей. Ми бігли звідти, кров і ненависть закипіли в серці. Ми вирішили всім чим завгодно, але помститися німцям. Отже, німці все більше й більше лютували в місті. Їм хотілося, щоб українці робили на них, а вони як «визволителі» їли пшеничний хліб. Але це їм доводилося робити з великими труднощами.

Народ хвилювався. Почали тікати в партизани. Почали на кожному кроці шкодити окупантам. Ще більше захвилювався народ і ще більше ненависті вони викликали до себе, як почали брати молодь в Німеччину. Це лихо, як грім, звалилося на голову народу. Вони хотіли, щоб українські

дівчата і хлопці були помийницями німецьких «фрау». Вони хотіли перевиховати молоде більшовицьке покоління, виховане ленінсько-сталінським комсомолом. Вони хотіли перетворити молодь у вічних рабів. Почали присилати повістки. Одержала і я цей «дорогоцінний папірець». Коли я сказала своїм подругам, так вони всі вирішили, що будуть [мене переховувати], щоб тільки не поїхала. «Ти навіть і не думай про це», – говорили мені дівчата.

Сім'я моя бідна, відкупитися я не могла, батько мій як старий член партії переховувався в селі. Те, що він там заробляв, було все, чим ми жили. Я не працювала ніде. Брат менший працював чорноробом на аеродромі, йому теж загрожувала Німеччина. Отже, я мусила шукати виходу сама. Скільки було пережито в ці дні, навіть тяжко згадати.

Випадково, як раз саме в цей час, познайомилася я з одним поліцаєм, який жив за декілька кварталів від мене, з Костею Кушко. Це була наша людина, що працювала серед німецьких блюдолизів. І такий він був не один. Він запевнив мене, що я буду звільнена. Але я зовсім цьому не вірила. Він ще навіть не досить знав мене, але дещо дізнався про мене. Мені, звичайно, він про це не сказав. Він тільки сказав: «Я знаю, що тобі можна довіритися і ти сміло покладись на мене, я не зраджу своїм словам. Ти допомагала багатьом і разом зі мною будеш допомагати іншим». Я сумнівалася в цих словах.

Холодний після дощу день. Іду я в школу № 30, на Кущівку. Школа, яка була культурним закладом, тепер стала тюрмою [для] молоді. Зайшла я в цю клітку. Звичайно, я мала довідки від лікарів про те, що я хвора, але це все було зайве. Повне подвір'я дівчат і хлопців. Повні суму і тривоги оточили мене товариші. Плакали дівчата, розпитували [мене], як я сюди потрапила. Усі напружені, чекають комісію. Мені всі говорили про те, що я не пройду комісію, і я була впевнена в цьому, але всі ми помилилися.

Зареєструвалася і я. Декілька дівчат зібралось до купи. <...> Ми відправилися на комісію. Троє наших лікарок і німець-лікар з червоною пікою і злими зеленими очима. Перша дівчина пройшла, друга пройшла, а

третя я. Провірили мені вуха, очі, рота розкрили, вислухали мене. Підходжу я до німця. Мороз пробіг в мене по шкірі, чуб піднявся дибом на голові, сльози здушили горло. «Ці довідки не потрібні мені. Це нічого, що ви трохи нездорова, ви ж говорите по-німецьки хоча б трохи?», – [промовив він]. Я стояла і мовчала. «Ми вам дамо легку роботу, будете працювати у нас перекладачем. Одягайтеся», – [продовжував він]. Я одягнулася, взяла папірець і відповіла: «Дякую. Я все рівно не поїду». «Ха, ха, ха», – роздався бас. Я вийшла. Одна надія в мене була на Костю. Мене оточили товариші, сльози текли з моїх очей. Я плакала, і ніхто не міг зупинити мої сльози.

Вечоріло. Я стояла увесь час на подвір'ї. Раптом я побачила знайому постать. Це був він, мій Костя. «Ти пройшла комісію?», – запитав він. «Так», – відповіла я, і сльози знов полилися. «Ти не плач, ми зараз підемо до нього», – [сказав він]. Він показав мені звільнення, але я ще не вірила. «Мені підписав наш майор, що ти моя сестра. Ходімо тепер зі мною», – [промовив він]. Я попрощалася з такими же нещасними, як і я. Я була вільна. Йшла і не відчувала під собою ніг. Я летіла, а не йшла. Він привів мене додому. «А тепер ти будеш допомагати мені виручати таких, як ти», – [пояснив він]. Я, звичайно, погодилася.

Як можна було не плакати, коли бачиш, як матері ходять біля цієї школи і плачуть? Як можна не згадати навіть те, як «охоче» хотіла їхати наша молодь до Німеччини. Слід згадати пісню, складену дівчиною, яку мати виряджала в Німеччину: «Батьківщина нас проводжала, як трупи живих мерців». Скільки ненависті збиралося в серці, коли проходили повз цієї школи! Крики дівчат з вікон: «Мамо, забери мене. Дай мені життя. Я більше тебе ніколи не побачу». Що думали дівчина або хлопець, яких вони силою забирали до Німеччини? Дехто навіть намагався вискочити з вікна триповерхового будинку, щоб тільки не їхати до Німеччини. Вони думали, краще убитися чи зламати ноги, ніж їхати з батьківщини в неволю.

Звичайно, багато було дівчат, яким ми допомагали, але про всіх не згадаєш. Ось одного разу я пішла до Кості в школу, де він вартував і мусив

змінитися з чергування. Напроти мене йшла стара жінка і дуже плакала. У мене забилося серце. Я з жалем глянула на неї, але не насмілилася її зачепити. Вона, очевидно, відчула на собі мій погляд. Вона зупинилася. «Чому ви плачете?», – запитала я. Вона зі сльозами почала мені розповідати. «В мене одна-єдина дочка, сини в армії, я зараз сама. І ось вчора вночі прийшли поліцаї і забрали в мене останню надію, забрали в мене доньку», – [сказала вона]. <...> «Я зараз іду туди, де ваша дочка сидить, і думаю, що не пізніше завтра вона буде вдома», – [відповіла я]. Вона схопила мене і поцілувала, хотіла взнати мою адресу, але я її не розповіла. Прийшла я до школи і побачила Костю. Розповіла йому про цю зустріч. «Ми все зробимо, ти заспокойся», – [промовив він]. Він покликав мені Ліду.

Підійшла до забору невисока, русява дівчина. Сині, як небо, очі блищали з-під гарних повік і брів. Русі коси, як дві змії, лежали на її молодих плечах. В очах її не було вогню радості, вони наповнилися тугою, обличчя її було сумне. <...> Костя взяв її повістку, і ми вийшли, залишивши її. Вона довго стояла і дивилася нам услід, але нічого не розуміла. Ми пішли з ним до гебітскомісара, і я почала з ним розмовляти. Я сказала, що це його дружина, що він захищає німецьку владу, працює, а тому просить, щоб її звільнили. Підписав гебітскомісар звільнення, і з радістю Костя поніс його у школу.

<...> Мій брат Володя, 1925 р.н., теж отримав повістку. <...> Костя взяв її і пішов на біржу. Там у нього були знайомі, він підмінив карточку з дівчатами, що працювали на біржі, тепер виходило, що такого не існує, що він уже поїхав до Німеччини. Але в домовій книзі фігурувало його ім'я. Треба було виписати його з книги. <...> Я підробила печатку і <...> виписала його. Тепер вже точно такого більше не існує. І так брат пішов на село до батька. <...> Так я підробила виписку з книги і своїй подрузі Надії, яка потім мусила переховуватися. Залишилися ми удвох з матір'ю. <...>

Був заарештований Борис, мій ученик, а ще його декілька товаришів – за підробку полоненим документів. <...> Потім ще більше лихо звалилося на мене – заарештували Костю і з ним 18 чоловік поліцаїв, що визволяли дівчат

від Німеччини. <...> Він писав мені записки: «Віра! Ви скоро будете звільнені. Червоні близько. Німці відступають. Але гляди бережись. Ховайся ти і брат, не попадайтесь їм на очі. Якщо я зможу, прийду провідати вас, але точно не знаю. Написав би багато, та не можна».

<...> На Кущівці у Лізи ми збиралися слухати приймальник, останні вісті. Він стояв замурований у стіні. <...> Але німці снують біля вікон. Не можна. Ми робили інакше. Починаємо грати на гітарі, співати, грати на балалайці, а двоє слухали вісті. Так проходив у нас вечір. Одного разу ми поставили на вікно патефон, одна накручувала і слухала, а ми слухали вісті в іншій кімнаті. <...> Почули втіху – червоні перейшли Дніпро.

Вдома вже знали, коли я іду на Кущівку, то будуть новини, і всі нетерпляче мене чекали. «Ну, що ще нового?», – питала мене сусідка. Я сідаю і починаю розповідати, де пройшли наші війська, які населені пункти зайняті. Одного разу ми зібралися слухати і не встигли ще поставити біля вікна вартового. Раптом гуркіт у двері. Ми всі завмерли. Не було сили щось сказати, навіть слова. Стукіт посилювався. Ми всі розгубилися. Ми все встигли заховати, але наші обличчя ще були схвильовані. Я взяла в руки гітару, але грати нічого не могла. <...> Зайшли німці, промовили щось до нас, ми сказали, що нічого не розуміємо. Усі мовчали. Вони злі залишили кімнату.

<...> Одного разу я приходжу додому, а сусідка говорить мені: «О, Віра сьогодні сяє, очевидно, щось нове». <...> Я почала розповідати: «Червоні вже перейшли Дніпро й зайняли багато населених пунктів». В цей день я принесла [радянську] газету для окупованих територій. Читали ми цю довгоочікувану газету, і всі були в чудовому настрої. Через декілька днів ми побачили, що німці цілими сотнями проїжджають через місто. Ми вже знали, що вони відступають. Шум обійняв все місто. «Червоні близько», – чувся шепіт між людьми.

І ось настав день 6 січня. Це був самий жахливий, страшний день. Про цей день не можна згадувати без сліз і болю. Перший вітряк піднявся у

повітря, клуби диму і полум'я піднялися високо в небо. Далі була підірвана школа ФЗО, потім з шумом і гуркотом піднялася у повітря електростанція. Потім маслозавод, вокзал, велика школа № 21 та інші будинки. Усе місто було в диму й полум'ї. Я не знаю, скільки потрібно було енергії, щоб пережити цей вечір, коли горіла рідна школа, що знаходиться навпроти мене.

<...> Коли згадуєш змарнілі обличчя батька, брата і знайомих, що сиділи в ямах, так сум обіймає серце, сльози навертаються на очі. <...> У такі хвилини можна було і посивіти. Зароджувалася в голові думка, а що коли німці завтра нас виженуть із собою в тил і ми назавжди будемо їхніми рабами <...> І ось цей день прийшов. 7 січня. Морозний січневий ранок. Порожні вулиці, бо люди поховалися по погрібах. Тихо. <...> Добре чути канонаду. Люди почали потроху виходити на вулицю і збиратись купками біля своїх воріт. Це був зовсім інший, новий шум. Тривога проймала кожного. Раптом почувалась команда: «Смирно! Направо!». Не віриться. Невже рідні голоси почули? Незабаром і на нашу вулицю зайшли червоні. Усіх охопила радість.

О, це ж наші сини прийшли, наші соколи! Радісно сяючі обличчя, сльози радості на очах людей. Із сльозами на обличчі зустрічали матері своїх синів, кидаючись їм в обійми і обсипаючи їх своїми поцілунками. Почалися жваві розмови з червоноармійцями. Багато чоловіків з радістю йшли в ряди Червоної армії, щоб разом з ними піти на фронт і добити злого ворога. З цього часу місто почало нове життя. <...> З радістю на серці я з перших же днів пішла працювати на свою роботу.

**Рукопис. Оригінал. Ймовірно 1944 р.
ДАКО, ф.П-429, оп. 3, спр. 58, арк. 216–223 зв.**

КОЗИНЕЦЬ ЄВДОКІЯ ПЕТРІВНА, 1921 р.н.

(с. Войнівка Олександрійського району

Кіровоградської області)

Наповняли ешелони і відправляли на каторгу в Німеччину. Але одного разу, 24 вересня 1942 р., мене спіймали в селі й відправили в Німеччину. Останні хвилини прощання з батьками, знайомими та Україною. Ведучи нас зі збірного пункту до ст.Олександрія, німці намагалися вести колони повз своє начальство, але ці групи людей перетворювалися в стада худоби, кидаючись до батьків прощатися зі сльозами та криком. Німці били батьків тут же на очах дітей на смерть, а в молодь стріляли, нібито як на полюванні зайців. Ще на першому вузлі відправки німці поклали чимало трупів. Їхали далі через станції Знам'янка, Бобринка, Козятіно, тут ще добавилось 5 трупів з ешелону. Це робилося тому, що нас погано годували, везли в зачинених вагонах без свіжого повітря. Їхати далі не було можливості, але й уникнути не було можливості.

Ми їхали далі, але [думали, як] би втекти, щоб в Німеччину не їхати. Їхали через станції Рівне, Ковель, Брест-Литовськ. Ми напоїли німця-охоронника вагона горілкою, повісили гвинтівку у вагоні і, не доїжджаючи до м.Ченстахове, ми втекли, я й ще дві дівчинки. Але нас ловлять і відправляють у табір м.Ченстахове, в бараки смердючі, брудні, огорожені колючим дротом. Прожили ми тут троє суток і знову втекли.

За час окупації <...> людожери-загарбники, «вовки в овечій шкурі», <...> по-звірячому розправлялися з народом, який не встиг евакуюватися разом з військовими частинами Червоної армії. Особливо несли тяжкі покарання люди, які не хотіли їхати до Німеччини, а саме: батьків їх вбивали, саджали в тюрми, спалювали хати. <...> За час, поки ми жили на території окупації, мені чимало приходилося переживати знущань. Коли працювали на окопах та шосейних дорогах, люди, які погано працювали чи не виходили на роботу, були забиті нагайками на смерть, деякі до безтями.

<...> У таборі годували молодь надзвичайно погано, 200 г хліба, 1 л вареної брукви та літр кофе без цукру. За четверо суток в поїздці нам дали двічі води, в Рівному і Ковелі 1 кг хліба та 150 г ковбаси. Виснажені від тяжкої праці молоді люди, від поганого харчування та побиття резиновими нагайками сходили з розуму, їх розстрілювали. З ешелону трупів налічувалося до 50 чоловік.

Рукопис. Оригінал. 24.09.1942 р.

ДАКО. – ф.П-429. – Оп. 3. – Од. зб. 23. – Арк. 16-17.

КОСТЕНКО БОРИС ФЕДОРОВИЧ

(м. Кіровоград)

(розповідь від другої особи)

Борис Костенко народився 1 січня 1929 р. в с. Первозванівка Кіровоградського району Кіровоградської області.

Ріс у багатодітній родині, мав двох братів і сестру. У 1936 р. пішов у 1 клас. Навчався добре, на відмінно. Хоча пригадував постійне відчуття голоду. Зокрема розповідав, як учні на уроці замість того, щоб слухати вчителя, думали про те, коли вже буде перерва на обід і дадуть шматок хліба та тарілку гарячої води з кашею. Про цукерки навіть і не мріяли. Після завершення навчання у 1 класі Бориса запрошують сфотографуватися на дошку пошани, але закінчити навчання йому не вдається. У червні 1941 р. розпочинається війна. Старших братів Б.Костенка забирають на фронт, а він з матір'ю залишається вдома. Під час війни допомагає партизанам. Носив їм їжу та ліки, які готувала його мама. А під час відступу німців навіть захищав рідне село.

Р.С. Після війни продовжує навчання в школі. У 1950 р. закінчує Кіровоградський технікум механізації сільського господарства. За кілька років – з червоним дипломом Кіровоградський інститут сільськогосподарського машинобудування. Працює в міському автопарку, згодом на СТО на посаді начальника фінансового відділу. Нагороджений медалями «Ветеран праці», «Захисник Вітчизни» та «50 років Перемоги».

Усні спогади.

м.Кіровоград, 2005 р.

ОРШАНСКИЙ БОРИС ИЛЬИЧ

(г. Кировоград)

Разве можно забыть.

Тихий снаружи домик по Преображенской улице г.Кировограда. Но этот «тихий» домик подальше обходили жители города. Две буквы «СД» на его вывеске говорили о том, что этот дом превращен в логово фашистского зверя в человеческом обличье. Но пугали жителей не буквы, а страшные дела, которые творились в этом доме. Сотнями приводились и привозились сюда со всей Кировоградской области советские граждане, но выход для них был один – или в могилу, или в фашистскую тюрьму. Другого выхода не было. Он был глазным врачом в заводской поликлинике. Его звали и любили тысячи кировоградских жителей. За свою любовь к людям и очутился он здесь. После первого допроса еле живого, исполосованного плетьюми и шомполами, его вынесли в камеру. После второго допроса он был уже мертв.

Скромный часовой мастер Захаров был заподозрен, как и тысячи других, в несимпатии к фашизму. Три раза с допроса выбрасывали его во двор недвижимым, опухшим от побоев. Обливали водой и снова допрашивали. Уже еле живого его расстреляли. Время от времени к камерам подъезжал «черный ворон» и на глазах у детей увозил родителей, на глазах у родителей забирали детей на расстрел. Фашистская тюрьма была продолжением издевательств и истребления советских граждан.

Переводчик этой тюрьмы Яша Селедин как-то решил позабавиться. Услужливый коридорный Очковский приводил к нему из камеры заключенных. 6 человек прикладами и стволами винтовок были забиты насмерть, трех с разбитыми головами и конечностями удалось откачать. Разве есть сила, которая заставит это забыть? <...>

P.S. Б.Оршанский был заключенным тюрьмы СД. Убив коменданта, переводчика и шуцманов, бежал 19 августа 1943 г. вместе с другими арестованными военнопленными летчиками. В данном случае выступает как очевидец зверств нацистского режима. (Сост.)

Оригінал. Рукопис. ДАКО. - ф. П-429. - оп. 3.-Од.зб. 23, арк. 32–33.

ТУПИЦЯ ІВАН ЛЕОНТІЙОВИЧ
(с.Павлиш Онуфрїївського району
Кіровоградської області)

Зразу ж, тільки радянські війська звільнили Павлиш від фашистів, 25 листопада 1943 р. політоргани 252-ї гвардійської стрілецької дивізії призначили мене головою Павлиської селищної ради, а моїм заступником Івана Івановича Шевченко. Пригадую, в якому стані було селище і що робилося в ньому в цей період. Деякий час після звільнення Павлиш був ще під артилерійським обстрілом, а німецька авіація кілька разів його бомбила.

Почуваючи, що земля горить у них під ногами і не сподіваючись уже повернутися на Україну, німці додержувалися тактики «спаленої землі». Вони нищили все на шляху свого відступу. У Павлиші німці спалили тваринницькі ферми і 14 хат, будинок лікарні, зірвали залізничний міст на р.Омельник, вокзал, водонапірну башту, спалили склад ЗАТ «Озерна», знищили всі містки на гужових шляхах, мінували громадські будинки, школи і навіть церкву. Відступаючи на захід, польова жандармерія розстріляла 14 наших громадян і погнала поперед себе понад 100 мешканців села. Проте більшість павлишан переховувалися і уникли угону в Німеччину. Це було видно з того, що вже в перший день визволення, 26 листопада 1943 р., польовий воєнкомат призвав в селищі до лав радянської армії понад 700 військовозобов'язаних.

Павлишани з нетерпінням чекали приходу радянської армії і всіма силами намагалися їй допомогти. Усі усвідомлювали, що тільки спільними зусиллями можна закріпити перемогу. У Павлиші лишились великі хлібні запаси, багато худоби, уцілів механізований млин, між іншим, єдиний на той час на весь задніпрянський плацдарм. Перед селищною радою було поставлене завдання налагодити постачання фронту харчування, перш за все хліба та сухарів. У селищі розташувалися дві похідні армійські хлібопекарні. Млин працював цілодобово, постачаючи на них борошно. По хатах колгоспників було налагоджено сушіння печеного хліба на сухарі, які

відправлялися на передові позиції. Силами жінок селища було розплановано і обладнано польовий аеродром бомбардувальної авіації, підтримувалося у проїжджому стані 15 км військово-автомобільного шляху.

Павлиські залізничники протягом кількох днів відбудовували зірваний німцями міст та налагодили два кинуті на станції паровози, а також кілька вагонів. Це дало змогу відновити рух на ділянці залізниці між Крюковим і Користівкою.

Наступ радянських військ восени 1943 р. відбувався в умовах важкого бездоріжжя. Автотранспорт з великими труднощами просувався на порізаних танками і розмитих дощами шляхах. Представники військового командування звернулися до селищної ради з проханням налагодити перевозку снарядів з артилерійської бази, яка в свій час була створена в с.Морозівці, на полустанок Бурти. Це завдання можна було виконати лише гужовим транспортом. Для цієї мети було виділено 35 волячих упряжок. Бригадиром призначено вчителя С.Г.Трегуба. Завдання було успішно виконано, вантаж із снарядами перевезено.

У перші дні після звільнення в Павлиші були розташовані два медсанбати. Селищна рада постачала їх необхідним посудом, білизною та харчовими продуктами. 46 сільських комсомолок пішло сюди працювати санітарками. Вони поїхали з санбатами за наступаючими частинами і свій службовий шлях закінчили в 1946 р. десь в Празі та Будапешті.

Перша весняна сівба в 1944 р. після звільнення від фашистів була проведена в обох павлиських колгоспах імені Комінтерну і «Комсомолец» успішно. Посівний матеріал ярих культур був зібраний у колгоспників, і планові завдання по сівбі були перевиконані. Польові роботи виконувалися в основному живим тяглом – кіньми і коровами. Справні трактори хоч і були в наявності, проте не вистачало пального, всі запаси його йшли на фронт.

Самовіддано працювали павлишани, головним чином це були жінки, у воєнний 1944 рік вони допомагали своєю працею кувати перемогу над

ворогом. Планові завдання по здачі радянській армії хліба та інших продуктів цього року обидва колгоспи значно перевиконали.

Оце такі мої спогади за той воєнний період, за стан селища після окупації і про роботу селищної ради.

Оригінал. Машинопис. 60-ті роки XX ст.

ДАКО. Колекція спогадів, інв. № 543.

ШВЕЦЬ ОЛЕНА

(м. Кіровоград)

Мої переживання в часи німецької окупації

Народилася в родині службовця, в 1923 р. <...> У 1940 р. вступила в ряди ленінського комсомолу. Улітку 1941 р. я закінчила 10 класів середньої школи. Майбутній рік навчання я уявляла собі в Київському університеті. Але на другий день після випускного вечора хвилиною пройшло різке повідомлення Інформбюро: «Німеччина віроломно почала війну з Радянським Союзом». З цієї хвилини і починає насуватися хмара нещастя. Нічні нальоти ворога, бомбардування. Мати захворіла запаленням легенів – виїхати з міста неможливо. Так минає місяць.

Одної літньої ночі я прокинулася від шаленого гуркоту танків. Ранком стало відомо, що німці захопили місто. Моїх переживань в той день просто не передати. Це був якийсь божевільний плач, почуття приниження, страху і ще чогось жахливого. І тільки слабкий голос хворої матері нагадував мені про виконання домашніх обов'язків. Минуло кілька тижнів, мати одужала, але матеріальні умови родини дуже погіршали. Я змушена була йти на роботу. Вимагалась робоча сила на електростанції. Пішли ми з сусідкою. Нас прийняли. Її в цех, а мене черговою біля установки водоочищення. Робота по змінах, важка. Особливо важко проходила нічна зміна, за яку треба було перенести 15 відер вапна, розколотити його в чані й перепустити цей розчин у сатуратор – це звалося робити загрузку. І після цих загрузок руки роз'їдає вапно до крові, а м'язи болять від відер.

З сумом пригадувалися мені тоді мої плани майбутнього життя, навчання, мрії, які були ще в школі. Через деякий час мене поставили ученицею-лаборанткою до хімлабораторії. Робота ця була легша, але також по змінах. Лаборанткою працювала я до червня 1943 р., але попадаю під скорочення штату й мушу йти на біржу. Завідувач лабораторії порадив піти й особисто попросити директора, щоб залишив мене хоча б на якій-небудь роботі, тільки щоб не йти на біржу, тому що це загрожувало вивозом до

Німеччини. Пішла до директора. Він залишив мене працювати в конторі секретарем і вчитись писати на [друкарській] машинці.

З цього ж часу починається і моя допомога членам підпільної партизансько-диверсійної організації імені Ворошилова. Улітку 1943 р. звернулася до мене член підпільної організації Люба Лукіна, що працювала також на електростанції, вона попросила дістати кілька географічних карт нашого району і ще кількох. Треба було щось придумати. Карти видавалися зі складу, їх ретельно рахували. І видавали тільки для технічного бюро для креслення на звороті. Я звернулася до директора з проханням виписати зі складу дві карти, щоб застелити стіл. Випросити в нього щось було нелегко, але на цей раз він погодився. Комірник дозволив мені самій вибрати карти. Одну я попросила в нього для дому – він дав мені, щоб ніхто не бачив. Через півгодини Люба одержала від мене три карти зазначених нею районів.

Таких випадків було кілька за час моєї роботи в конторі. Група, в якій була Люба Лукіна і ще 5 співробітників на електростанції, мала зв'язок з партизанами, які діяли не в місті. Я діставала бланки зі штампом для перепусток на право виходу з міста. <...> Іноді приїздив до нас додому секретар Знам'янської підпільної парторганізації А.Федоров. Я допомагала йому розшукати паперу для листівок і антифашистських прокламацій.

Восени 1943 р. почалися посилені арешти комсомольців. Але це не заважало мені виконувати всі завдання підпільної групи. Я знала, що можу загинути, але не загинуть тисячі, які борються за повернення до людського життя, за звільнення від фашистської нечисті. І вірила, що наближається цей день звільнення і я стану знову рівноправною людиною, як було раніше. У грудні 1943 р. я покинула роботу на електростанції, а в січні військами нашої доблесної Червоної армії було звільнено Кіровоград від німецьких загарбників. Цей день, 7 січня, день безмежної радості, залишиться незабутнім в моїй пам'яті. <...>

Рукопис. Оригінал. Ймовірно 1944 р.

ДАКО.- ф. П-429.- Оп. 3.- Од.зб. 58.-Арк. 210–212.

ШЕВЧЕНКО (РОДИНА)

(с. Карбівка Кіровоградської області)

(розповідь від другої особи)

Багато часу минуло відтоді, як пролунали залпи салюту на честь Перемоги у ВВВ. Але й нині свято Перемоги болем відгукується в серці. Бо немає, мабуть, жодної української сім'ї, якої б не торкнулася війна. Який кривавий шлях треба було пройти нашим воїнам задля того, щоб День Перемоги настав. В ім'я миру та щастя Батьківщини вони готові були йти на смерть, бо не могли прийняти навіть думку, що рідна земля підкориться німецьким окупантам.

І моя бабуся Ольга Шевченко згадувала, як все це відбувалося. Їхній дім стояв на околиці с. Карбівка і поділявся на три частини. У першій стояли німецькі коні, в другій жили бабуся та її діти. Щоб німці не вбили дідуся Анатолія, бабуся вночі викопала у стайні яму під кіньми, де й заховала дідуся, закривши дошками та прикидавши сіном. А в третій частині жили німці. Дідусь і бабуся не воювали з ними, але допомагали радянським партизанам, як і всі люди. Дідусь на той час працював на тракторі і витягував з багнюки застряглі машини, гармати та перевозив боєприпаси наших солдатів.

Усні спогади. Лютий 2005 р.

С П О Г А Д И

МЕШКАНЦІВ СЕЛА ВЕЛИКІ ТРОЯНИ

КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Радість вільної праці була затьмарена злодійським нападом на нашу Батьківщину фашистської Німеччини. Найважчим періодом для с.Великі Трояни, як і для всієї країни, була тимчасова німецька окупація. Переважаючи сили гітлерівських військ наступали на Схід. Радянська армія з боями відступала. 30 серпня 1941 р. німці з'явилися у с.Великі Трояни. У південній частині села розгорівся запеклий бій. Радянські воїни, розгромивши механізований загін німців, відступали. У бою було знищено багато гітлерівців. Загинули десятки радянських патріотів. Окупанти не жаліли ані поранених, ані полонених – всіх по-звірячому знищували. У цей день німці спалили хати колгоспників Ф.Кацана, П.Книщука, М.Щербатого, вбили хлопчика Проданчука Дем'яна.

Настали чорні дні. За період німецької окупації з села було насильно відправлено в Німеччину 112 юнаків і дівчат. З Німеччини не повернулося 69 чоловік. Палиці падали на голови тих, хто наслідювався осуджувати «нові порядки». За те, що Федір Довгополий порвав портрет Гітлера, його мали повісити, лише випадковість врятувала йому життя.

Жахливу розправу німці та поліцаї вчинили над родинами євреїв. Німецький комендант наказав поліціям зселити єврейські сім'ї в одну хату. Пограбувавши знедолених, поліцаї виконали наказ коменданта. Хата старого єврея Піня Хаймовича стала останнім притулком 25 чоловік. Серед них було 8 дітей. Після щоденної й важкої роботи на т.зв. «громадському дворі» поліцаї вночі не давали їм спати. Під вікнами влаштовували стрілянину, били вікна, постійно тримали нещасних в страху. Навесні 1942 р. усі вони були розстріляні в районному центрі. «Грабіж і вбивства, розорення принесли німецькі інтервенти, – згадує громадянин В.Ободовський. – Колгоспи пограбували, людей розорили. Та прийшов кінець й на фашистів. Радянська армія звільнила нас, вщент розтрощивши гітлерівську Німеччину».

Відчуваючи, що на радянській землі їм довго не втриматись, німці намагалися вивезти хліб, худобу, птицю та інші багатства. Вони вивезли з села майже весь валовий збір зернових 1942–1943 рр., 5000 голів великої рогатої худоби, понад 15 тис. шт. птиці. 12 березня 1944 р. населення зі сльозами невимовної радості, із хлібом-сіллю зустрічало свою рідну армію – визволительку.

Після визволення населення села зразу ж взялося за відбудову зруйнованого ворогом господарства. Після приходу радянської армії в селі 16 березня 1944 р. були обрані керівні органи. Головою сільської ради став Дмитро Микитович Коцан, секретарем Йосип Євтихійович Книщук. Правління колгоспу «Соцзмагання» очолив Микита Степанович Богачук, імені «Політвідділу» – Олександр Семенович Поворознюк, «17 партз'їзду» – Олександр Григорович Коцан. Німецько-фашистські загарбники завдали величезних збитків. У колгоспах залишилось лише 16% довоєнного поголів'я коней. Великої рогатої худоби, свиней – ще менше. Птиця була повністю знищена. Не вистачало й сільськогосподарського реманенту, насіння, фуражу. Лише напруження всіх сил колгоспників села, велика допомога радянської влади дозволили успішно провести сівбу 1944 р. Велика заслуга в цьому жінок села, які самі сіяли, збирали, молотили й виконували першу заповідь – посилали хліб на фронт для остаточного розгрому ненависного ворога.

Радянська держава надала колгоспу довгостроковий кредит для закупки худоби, посівного матеріалу, для допомоги колгоспникам. У 1945 р. на полях трьох артільей села працювало 7 тракторів, 3 комбайни. Колгоспи мали по одній автомашині. Кожний рік колгоспи міцніли, посилювалась їх база механізації. І уже в 1950 р. кількість тракторів та комбайнів перевищила довоєнний рівень. Зросли порівняно з довоєнним посівні площі. Збільшилось поголів'я громадського тваринництва.

Підписи жителів села Гуманецького О.М., Чорного В.С., Коцана О.Г.

Рукопис, оригінал. ДАКО. Колекція спогадів, інв. № 428.

**СПОГАДИ КІРОВОГРАДЦІВ – ОЧЕВИДЦІВ
НОВОГО РЕЖИМУ В ІНШИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ**

ЗОЛОТАРЕВСЬКА (ФЕЛІКС) МАРІЯ МУС'ІВНА

(м.Кіровоград)

(розповідь від другої особи)

Німецько-румунська окупаційна зона

На початку війни моя бабуся Золотаревська (Фелікс) Марія Мус'ївна, була маленькою дівчинкою. Територія, де вона жила зі своєю сім'єю, була передана до румунської адміністрації, де було організовано румунське гетто для євреїв. Одного дня вона розповіла мені свою історію, історію свого нового народження, коли завдяки «щасливому» випадку уникла смерті. Історія полягала у тому, що коли у гетто не було зовсім нічого їсти, вона тишком вибігала за його межі, навіть під страхом смерті, та бігла у найближче село, де жив її дідусь з онучками, старшими за неї. В один із таких випадків була проведена румунами та німцями облава, щоб схопити всіх, хто втік з гетто. Коли вона її спіймали, мою бабусю, її старших сестер та дідуся повели на розстріл.

Почалися постріли, крик стояв у вухах, повсюди лилася кров. Тут раптом старий дідусь вигукнув по-російськи: «Ты, наверное, на их стороне, Бог! Тебе всё равно, что творят с твоим народом!». Один із німців, почувши це, мабуть, розумів російську, тому що одразу відповів: «Если ты убедился, что на нашей стороне Бог, то я тебе даю жизнь!». «Не нужна мне моя жизнь уже. Ты видишь, я стар. Отпусти лучше моих внушек! Дай им жизнь!», – промовив дідусь. Німець розгубився, але відповів, що всіх відпустити він не може, але наймолодшій у силах надати шанс. Він показав на бабусю та, штовхнувши її сильно від себе, вигукнув: «Беги!». Налякана, голодна, боса, вона бігла геть від місця страти, але все ж таки добігла до гетто. Ось так, переховуючись та голодуючи, сумуючи за рідними, дочекалася вона великого Дня Перемоги.

P.S. Кожного разу, коли бабуся згадує ці страшні часи, на її очах я бачу сльози. Але це не тільки сльози горя та перенесених страждань, але й радість від того, що все це скінчилося, ніколи чорна машина смерті нацизму не зможе запустити у хід свої шестерні.

Усні спогади. Лютий 2010 р.

СПОГАДИ ОСТАРБАЙТЕРІВ

АРСЮТА ГАННА ЯКІВНА, 1924 р.н.

**(с. Мар'ївка Компаніївського району
Кіровоградської області)**

Народилася я в Білорусії. Коли почалася війна, мені виповнилося 17 років. А в жовтні 1942 р. окупанти почали

масовий вивіз молоді на примусові роботи до Німеччини. Звичайно, ніхто добровільно не хотів туди їхати, і тоді німці почали примусово відправляти молодь. Усю молодь навколишніх сіл зібрали у районному центрі і відправили на залізничну станцію. Там нас, як худобу, понапихали в товарні вагони й повезли до Німеччини.

У кожному вагоні було по 150 чоловік. Дихати було нічим. Стояла страшенна задуха. До самої Німеччини їхали всі стоячи. Я потрапила в м. Менден. Працювала на фабриці, де виробляли котушки з дроту різної величини. Жили в дерев'яних холодних бараках по 20 чоловік, спали на двохярусних нарах. А зимою було так холодно, що на стінах виступав іній. Удень, працюючи, холод ми не так відчували, а вночі примерзали до нар. Спали на матрацах та подушках, наповнених тирсою. Денний раціон їжі складав: вранці – кусочок ерзац-хліба і склянка напою з каштанів, обід – черпак якоїсь баланди, вечеря – теж черпак баланди. Від такого харчування нам постійно хотілося їсти.

На роботу ходили під охороною поліція. Працювали з 6-ї години ранку до 18-ї години вечора. У кожного на грудях була нашивка «OST», так що про втечу не могло бути й мови. Разом з нами працювали і німецькі робітники, але ми з ними не спілкувалися. Працювати доводилося у дуже важких умовах, а за найменшу провину жорстоко карали, особливо за порушення техніки безпеки. Був такий випадок: одна робітниця мала довгу косу, але під хустку її не заправляла. Коса попала в станок. За таку необережність Мар'яну лікарка дуже побила, а косу відрізала.

У вихідний день з бараків на територію табору виходити суворо заборонялося. Бувало зберемося і співаємо українські пісні, а потім плачемо, згадавши рідних та близьких нам людей. Вісточки з Батьківщини надходили дуже рідко, а коли щось з'являлося, то читали всі разом і плакали. Одяг з дому з часом зносився, і тоді нам видали всім однакові спідниці й жакети. Для витирання станків нам привозили різне ганчір'я, серед якого ми вибирали собі якийсь одяг. Взуття було на дерев'яній підошві й обов'язково з мотузками. Ось так і жили.

У квітні 1945 р. нас звільнили американці. Під час звільнення в підвалах ми познаходили купи консервів, різних круп та інші продукти, які були призначені для нашого харчування, а нас годували, як свиней. У вересні 1945 р. я повернулася до рідного дому. Серце обливається кров'ю, коли згадую ту каторгу і ті знущання, які довелось нам пережити.

Усні спогади. Лютий 2010 р.

ГОЛОВЧЕНКО АКУЛИНА ТИМОФЕЕВНА, 1920 г.р.

(пгт Петрово Кировоградской области)

При облаве 22 июня 1942 г. забрали меня и привели на биржу. Облаву проводила жандармерия, полиция и писарь сельуправы Дяченко. Меня под конвоем вместе с другими, около 200 человек из с.Петрово, отправили на ст.Долинская, где мы прошли регистрацию в бюро рабсилы, после чего товарным эшелоном под конвоем были направлены в г.Кировоград, где проходили медосмотр и, несмотря на то, что я больна сердцем, меня отправили в Германию.

<...> Среди отравляющихся главным образом была молодежь, и направили нас в г.Люблин. В Люблине производили санобработку и дезинфекцию нашей одежды, много одежды сожгли. Кто отказывался сдать одежду на дезинфекцию, того били палками, шлангом, набитым песком, а кто заходил мыться в трусах, того били горячей кочергой. <...> Я, находясь в санпропускнике, случайно уронила термометр, за что меня переводчица жандармерии била руками по лицу и предложила уплатить <...> штраф салом или печеным хлебом. Но, поскольку у меня не было, ни сала, ни хлеба, мы отплатили ей кулаками, но она нас узнать не могла, так как <...> было темно.

В Люблине нас погрузили в эшелон и в сопровождении конвоя немецких солдат отправили в транспортный лагерь г.Франкфурт. Лагерь этот в лесу, на окраине города, обнесен колючей проволокой в шесть рядов, высотой 5–6 метров, изгородь лагеря опутана крестообразно колючей проволокой так, что пробраться оттуда невозможно было. Кроме этого лагерь был обнесен кругом канавой шириной метра три, глубиной метра полтора, и вокруг лагеря днем и ночью за канавой стояли жандармы, охранявшие нас. Находилось там советских людей, главным образом молодежи, тысяч 12.

Кормили нас один раз в сутки баландой, изготовленной из брюквы, и салат – черный, как помои. Но этих грязных помоев нам давали литр в сутки. Хлеба давали два раза в неделю, по понедельникам и четвергам, при каждой

выдаче 300 г, что составляет 600 г на неделю, или 85 г в сутки, причем этот хлеб испечен был из бурячного жома с примесью каштановых желудей и деревянных опилок. После этой баланды и такого хлеба почти все люди лежали больными.

Я в этом лагере находилась всего 6 суток, и за это время на моих глазах только в одном углу лагеря, где я находилась, более 10 человек сошли с ума. Их увозили неизвестно для меня куда, больше они в лагерь не возвращались. Умерших вывозили повозками днем и ночью, сколько их вывезли – трудно было определить количество, так как их погибло очень много. Очень нас били под видом нарушения порядка в лагере.

<...> В июле 1942 г., не помню какого числа, из этого лагеря вывели нас на какую-то станцию в лесу, погрузили в товарные вагоны и отправили в другой лагерь, километров 15 восточнее Берлина, в лесу. Этот лагерь представлял такую же картину, как и предыдущий, но был разделен колючей проволокой на две половины, в одной из них находились мирные советские люди, угнанные в фашистское рабство, а в другой – военнопленные, при таком же режиме и материальном обеспечении.

Как и в предыдущем лагере, мы томились около 8 суток, ожидали немецко-фашистских капиталистов, помещиков, князей и баронов, а также других поработителей, которые приезжали в лагерь автомашинами. Осматривали нас, проверяли состояние здоровья через медкомиссию. И кто подходил этим господам, они забирали и увозили к себе в рабство. В числе этих рабов и я попала в Берлин на аппаратную фабрику, где изготавливали детали, видимо для танков. Точно мы не знали, для чего и что мы делали. На этой фабрике я поработала около месяца, все время болела вследствие голода, тяжелого труда и сырости в бомбоубежищах, в которых приходилось сидеть по несколько суток из-за массированных налетов английской и американской авиации, которая налетала на Берлин почти ежедневно.

Один раз группа рабов, в том числе и я, для того, чтобы хоть один раз поесть чего-нибудь, украли брюквы. Узнав об этом, фашистские палачи

начали нас всех избивать, пока мы не сознались, кто украл. Били и меня, раздевали, оставляли только в трусах, били шлангом, наполненным песком, по голому телу. Среди рабочих был голод, массово распространялись такие болезни, как цинга, экзема и др.

Советские люди, загнанные на немецкую каторгу, ежедневно погибали, многие кончали жизнь самоубийством. Моя подруга с Донбасса Александра Юркина, девушка 1918 г.р., не выдержав этих мучений, решила повеситься. Но подруги ее сняли из петли. Узнав об этом, жандармерия ее избивала до потери сознания, после чего она скончалась. Были случаи, когда с фабрики за малейшие проступки больных вывозили в карцер и другие места и куда их девали, мне неизвестно, но они больше на фабрику не возвращались.

Видела и такой случай, когда один молодой парень из Ново-Стародуба по имени Николай, фамилии не помню, по пути следования в Германию отошел на два шага от эшелона в сторону и нагнулся, чтобы поднять окурок, фашистский палач застрелил его в упор. Все это вызвало у меня и моих подруг Ревы Марии из колхоза «Коммунист-хлебороб», Елены Бараник колхоз «Красный хлебороб», Татьяны Матяж из с.Александро–Марьевка и двух девушек из Запорожской области стремление бежать, и мы решили уйти из фашистской неволи.

7 августа 1942 г., во время большого налета английской авиации на Берлин и создавшейся при этом паники на фабрике, мы оттуда бежали. Приехали в г.Рюпин, где нас задержали и посадили в так называемый карцер. Он представлял собой глубокую яму, сверху закрытую лядой на замок, где мы сидели трое суток. Нас непрерывно допрашивали и били, есть и пить не давали, за исключением двух стаканов воды в сутки. После чего нас отправили обратно на фабрику, где мы опять должны были работать. Хозяин фабрики Пауль Мехельман на работу нас не принял и отправил в транспортный лагерь как сумасшедших и непригодных к труду. Оттуда нас как саботажников отправили в Брест-Литовский лагерь, где мы находились вместе с военнопленными, под усиленной охраной жандармерии, и в этом

лагере многих расстреливали – как военнопленных, так и мирных граждан. Из этого лагеря мне удалось уйти под видом военнопленного, для чего я использовала одежду одного советского бойца.

Итак, мне с большими трудностями удалось уйти и добраться домой, по пути попадала под аресты и избиения. Но и после возвращения домой в с.Петрово я все время подвергалась побоям и издевательствам немецко-фашистских палачей. Комендант Унтер-Кот и переводчик Мантаи на поле колхоза «Коммунист-хлебороб» во второй бригаде, в присутствии колхозников в количестве 70 чел., били меня плетками и ремнями. Порезали мне ноги плетками и били по голове за то, что я рассказывала людям о невыносимых условиях для угнанных людей в Германии и не признавалась, кто вместе со мной возвратился из того ада.

Второй раз Шмидт-переводчик и полицей-кабардинец по имени Борис, фамилии я его не знаю, избили меня в присутствии колхозников за то, что я отказалась идти на работу секретарем коменданта Шмидта. Кроме того, этот кабардинец-полицей Борис на квартире избил меня и мою мать за то, что моя сестра бежала из лагеря Кировограда.

За месяц до прихода Красной армии меня угнали в концлагерь в Шевченково Долинского района. На этот раз за то, что я украла пшеницу с общественного тока, а перед этим били меня возле комбайна – полицей-кабардинец Борис и другой неизвестный мне полицей. Избили меня перед колхозниками, забрали платок и пустой мешок, но все же я, рискуя жизнью, пшеницы немного ukrала и принесла домой в рубашке ночью. За это я очутилась в Шевченковском лагере. Там я ukrала лошадь и приехала домой, бросила лошадь в своем колхозе, а сама скрылась на руднике Желтая река у своей тетки, у которой жила на нелегальном положении до прихода Красной армии и до изгнания немецких оккупантов из нашего района.

Оригінал. Машинопис. 10.03.1944 р.

ДАКО.- ф. П-429.- Оп. 3.-Од.зб. 23, арк. 23–25.

**З ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Облік населення

Beleg 171 Datum
Дата
17-10-1941

Entlassungsausweis Посвідка звільнення

Der Kriegsgefangene Soldat Семен Громадченко
Wehrmachtgefangener (Dienstgrad) (Vor- und Zuname)
Воєннополонений (Службовий ступінь) (Ім'я і прізвище-фамілія)

Nationalität Ukrainier
По національності

geboren am 17.10.1908 Snamenska
уроджений в (Geburtsort und nächste grössere Stadt)
(Місце народження і найближче місто)

wohnhaft in Snamenska
позаштатний у: (Ort und nächste grössere Stadt)
(Місцевість і найближче місто)

ist aus der deutschen Kriegsgefangenschaft nach Snamenska entlassen
є звільнений із німецького воєнного полону до

unter folgenden Bedingungen:
за таких умов:

- Der Kriegsgefangene hat sich jeder feindsigen Handlung gegen das deutsche Volk, insbesondere gegen die deutsche Wehrmacht und gegen die mit Deutschland verbündeten oder befreundeten Nationen zu enthalten.
- Er hat sich auf dem kürzesten Wege umgehend in seinen Bestimmungsort zu begeben und sich innerhalb von 8 Tagen bei der nächsten deutschen Dienststelle zu melden.
- Änderungen des Aufenthaltsortes sind nur mit Genehmigung deutscher Dienststellen durchzuführen.
- Er hat diesen Ausweis stets bei sich zu tragen und auf Verlangen jedem deutschen Wehrmachtangehörigen vorzuzeigen.
- Ist der Kriegsgefangene in seinen Heimatort entlassen, so hat er bei der Meldung gemäss Ziff. 2) seine militärischen Ausrüstungs- und Dienststücke abzugeben.

- Воєннополоненому слід повздержатись від кожної ворожої дії проти німецького народу, головню ж проти німецької збройної сили, як також проти націй союзних або заприятельованих із Німеччиною.
- Йому слід іти до місця призначення найкоротшою дорогою й до 8 днів замельдуватись в найближчій німецькій службовій станції.
- Зміни місця, де задержався, можна ановати лише за згодою німецьких службових станцій.
- Посвідку звільнення має він все носити при собі й на зазив показати кожному німецькому в'їськовому.
- Якщо воєннополонений є відпущений до дому, так йому слід при мельдуванні згідно з ч. 2) віддати його військовій часті оружжя й однострою.

Diensttempel
des entlassenden
Dienstortes.
Major und Kommandant

Wird im Uniform Ortskommandantur II/33

Der entlassene Kriegsgefangene hat sich am 17.10.1941 Snamenska bei Snamenska gemeldet.
Звільнений воєннополонений замельдувався 17.10.1941 в Snamenska Snamenska Snamenska
(Ort) (Dienstort) (Dienststellung)
(Місцевість) (Службовий ступінь, службова станція)

4. Nov. 1941
Leutnant u. StB.

Посвідка про звільнення військовополоненого солдата Семена Громадченка, видана Знам'янською комендатурою. 17 жовтня 1941 р. ДАКО. – ф.Р-2638. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 6.

Польова Комендатура 679 Кірово 28/УІІ.1941 р.

До всіх старшин волгоспів, райгоспів та МТС у області Кірово.

З даного інструкції, що російські офіцери, комісари і т.п. у цивільному одязі, щоб уникнути пошкоду, зупиняють собі притулку на роботі, в мету творити саботаж та злочинні вчинки.

Тому дається застереження розповсюдження, на належне виконання цього особисто відповідальні місцеві старшини та підполки МТД.

1. Місцеві старшини мають негайно вести облік:

- а/ осіб, що мешкали у місцевості до 30 червня 1941 року;
- в/ осіб, народжених в І-го липня 1941 року /прізвище, місце народження, відмітка крива, чим працює на місці/;
- с/ всіх осіб, що після дня оголошення цього розпорядження вийшли: /прізвище, у якого мешкає, чим працює на місці, куди виїхав; чи діти, що може бути використані в військовій обслушанні, проповідати/.

2. Місцеві старшини, в моменті за при співвідповідальності місцевих старшин має варту арештувати та передати до найближчої Німецької Комендатури:

- а/ всіх не приєднаних до місця чоловіків від 16 до 55 років, за винятком сезонних робітників, що вже раніше працювали на місці;
- в/ всіх осіб, пов'язаних у тому, що можуть вийти в арешт Німецької військової сили та її улаштувань /електричні посуда, склади, оселі/;
- с/ всіх осіб, що слухом ободіями виходять сільсько-господарським, або іншим підприємством /включі до праці, побутові справи, проповідати, саботажники і т.д./.

Російські старшини належить збирати та особисто вивести в найближчі МТД, не пізніше 15 вересня, адварту у Польову Комендатуру Кірово списки волгоспів, райгоспів та МТС по району обліку всім особам прибулих та виходних осіб по району /див. п. 1 в та с/ та списки осіб евакуйованих та відправлених у Комендатуру /див. п. 3/.

КОМЕНДАНТ -
ГРАФ ПОСЛАВІТЬ
СЕРГІЙ.

Розпорядження польового коменданта про порядок ведення обліку населення в області. 28 серпня 1941 р.
ДАКО. – ф.Р-2786. – Оп. 1. – Од. зб. 220. – Арк. 1а.

ПІДВИСОЦЬКА

25.Х.1941

Всім СТАРОСТАМ СІЛЬСЬКИХ УПРАВ

по призначених формах, всі старости сіл повинні доставити на 5 листопада 1941 року:

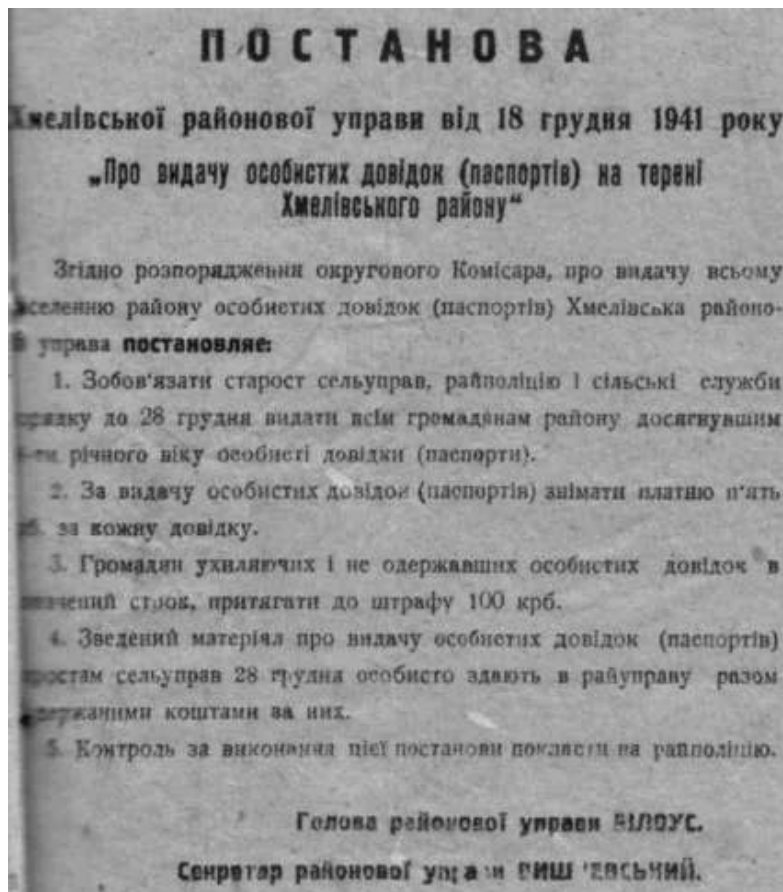
По формі № 1 масовення данного села, включаючи діти. Стр'я повинні бути записані разом. Для видів силости окремо відомості по данних формах.

По формі № 2 записати всі мешканці, що володіють німецькою мовою. Для видів окрему форму. форми скласти поширше, щоб поруч можна було перекласти на німецьку мову.

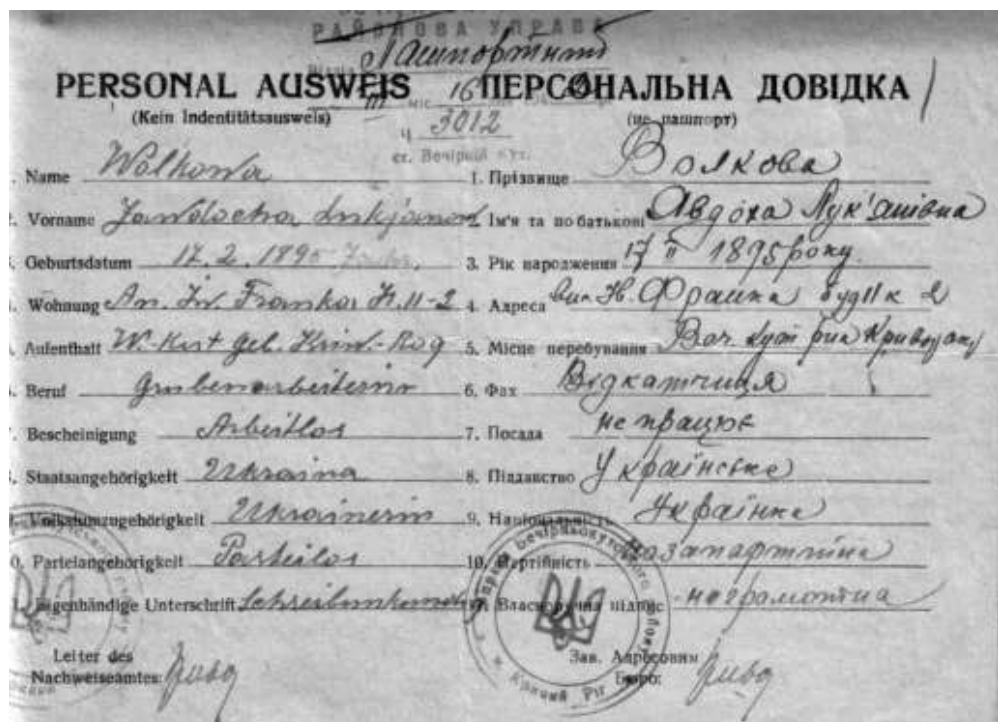
КОМЕНДАНТ.

Назва села	Відомості про наявність населення				ф. № 1.
Прізвище	Ім'я	Професія	Вік	З якого часу в даному селі	Примітка
					Хворий, інвалід
Назва села	Відомості про населення, що володіє німецькою мовою				ф. № 2.
Прізвище	Ім'я	Професія	Вік	Німець чи ні	

Форма обліку населення по Підвисоцькому району.
25 жовтня 1941 р.
ДАКО. – ф.Р-2786. – Оп. 1. – Од. зб. 461. – Арк. 6.

**Постанова Хмельської районної управи «Про видачу особистих довідок (паспортів) на терені Хмельського району». 18 грудня 1941 р.
 ДАКО. – ф.Р-2612. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 19.**

**Персональна довідка Волкової Явдохи Лук'янівни, видана Вечірньокутською районною управою Криворізької округи.
 27 жовтня 1942 р.
 ДАКО. – ф.Р-2635. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 1.**

PERSONAL AUSWEIS (Kein Identitätsausweis) **ВІСІРНЬОКУТСЬКА РАЙОННА УПРАВА** **ПЕРСОНАЛЬНА ДОВІДКА** (не паспорт)

27 10 1942 4.182.50

1. Name Конпельська 1. Прізвище Конопельська

2. Vorname Векла Антонівна 2. Ім'я та по батькові Векла Антонівна

3. Geburtsdatum 1899 3. Рік народження 1899

4. Wohnung 9. Alexandrinskac Kreis Gebiet Krimoj Bog 4. Адреса Олександрівська безкур'я

5. Aufenthalt Гансфран 5. Місце перебування Криворізької округи

6. Beruf Гансфран 6. Фах Домогосподарка

7. Bescheinigung Гансфран 7. Послді Домогосподарка

8. Staatsangehörigkeit Ukraina 8. Підданство Українське

9. Volkstanzugehörigkeit Ukrainerin 9. Національність Українка

10. Parteilanghörigkeit Parteilos 10. Партіаність Непартіанка

11. Eigenhändige Unterschrift Векла Антонівна 11. Власпоручна підпис Конпельська

12. Nachweisendes: Wilhelm G... 12. Зав. адресовим бюро: Криворізька

Персональна довідка Конопельської Векли Антонівни, видана Вечірньокутською районною управою Криворізької округи. 27 жовтня 1942 р. ДАКО. – ф.Р - 2635. – Оп. 1. – Од.зб. 4. – Арк. 4.

Ausweis **Посвідчення**

Inhaber dieses Ausweises Wolcowa Пред'явник цього посвідчення Волкова Ніна

Nina народився 1922 в Криворізькій

geb. 1922 in Krivosche мешканець Радська

wohnhaft in 3. Fackuska в кр. 96 „Мих. Герасимов“

ist bei Kolchok, 10h. Pogromski як Х. підпол.

In 3. Fackuska фах Х. підпол.

als Landwirtin

beschäftigt.

Dieser Ausweis verliert ohne Erneuerung nach 3 Monaten seine Gältigkeit. Посвідна дійсна 3 місяці, після цього терміну треба (обов'язково) перемінити, інакше вона буде не дійсна.

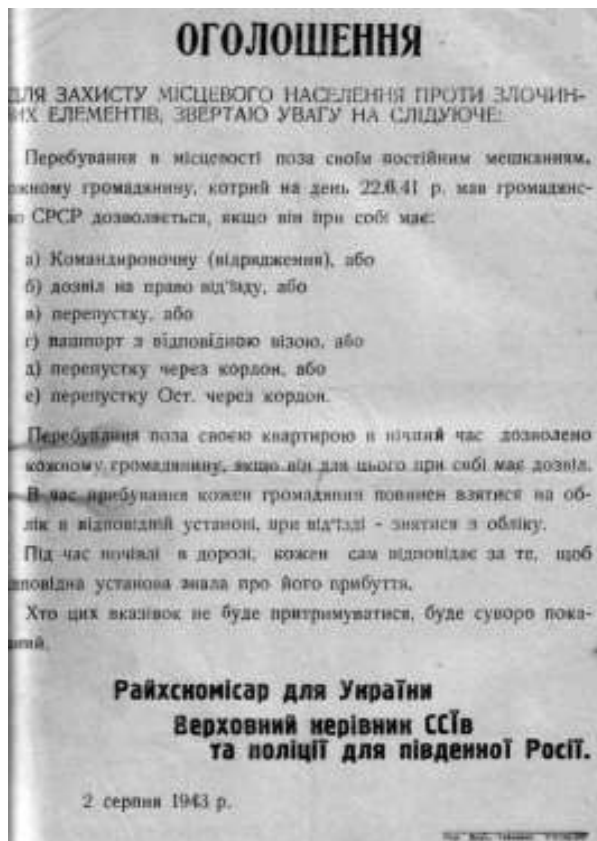
Der Gebietskommissar Arbeitsamt Bobrinez ...

Bobrinez, am 26 November 1942 ... 26.11.1942 р.

Посвідчення Волкової Ніни, видане гебітскомісаріатом. 26 листопада 1942 р. ДАКО. – ф.Р-2370. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 100.

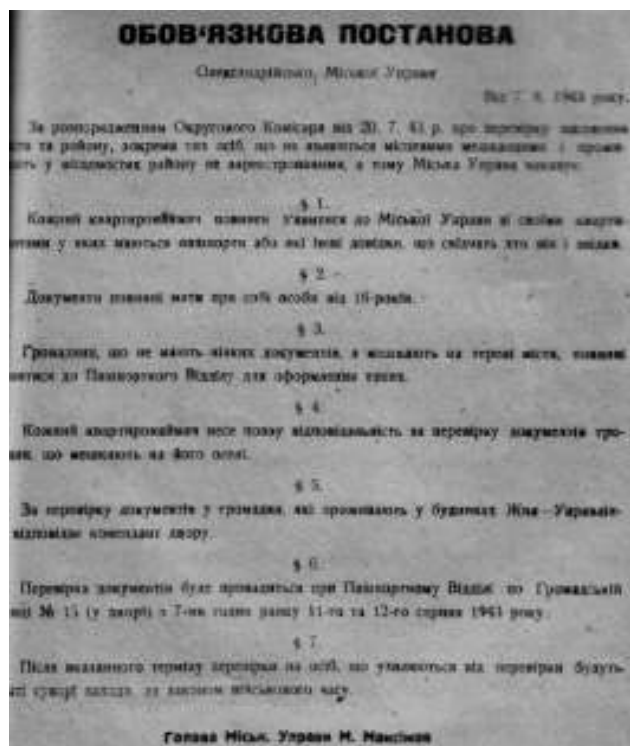

Оголошення рейхскомісара України про дотримання вимог перебування громадян поза межами місця постійного проживання.

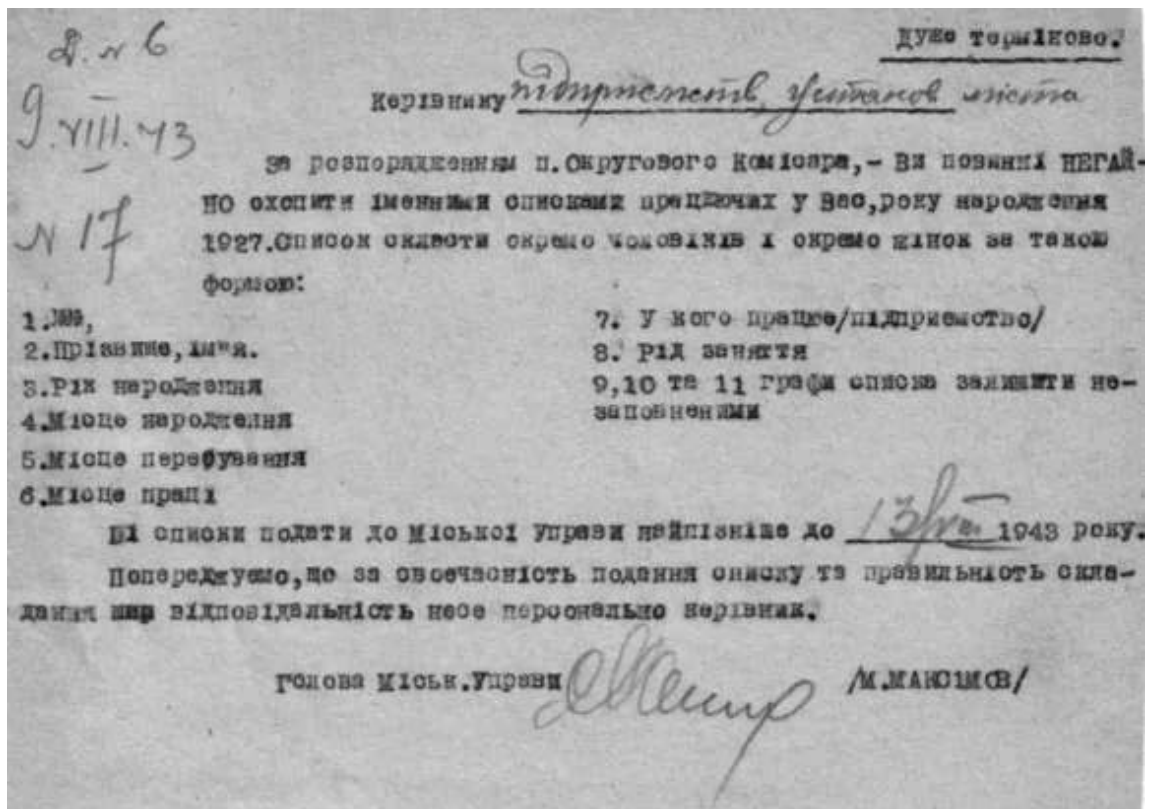
2 серпня 1943 р.

ДАКО. – ф.Р-3121. – Оп. 1. – Од.зб. 3. – Арк. 9.

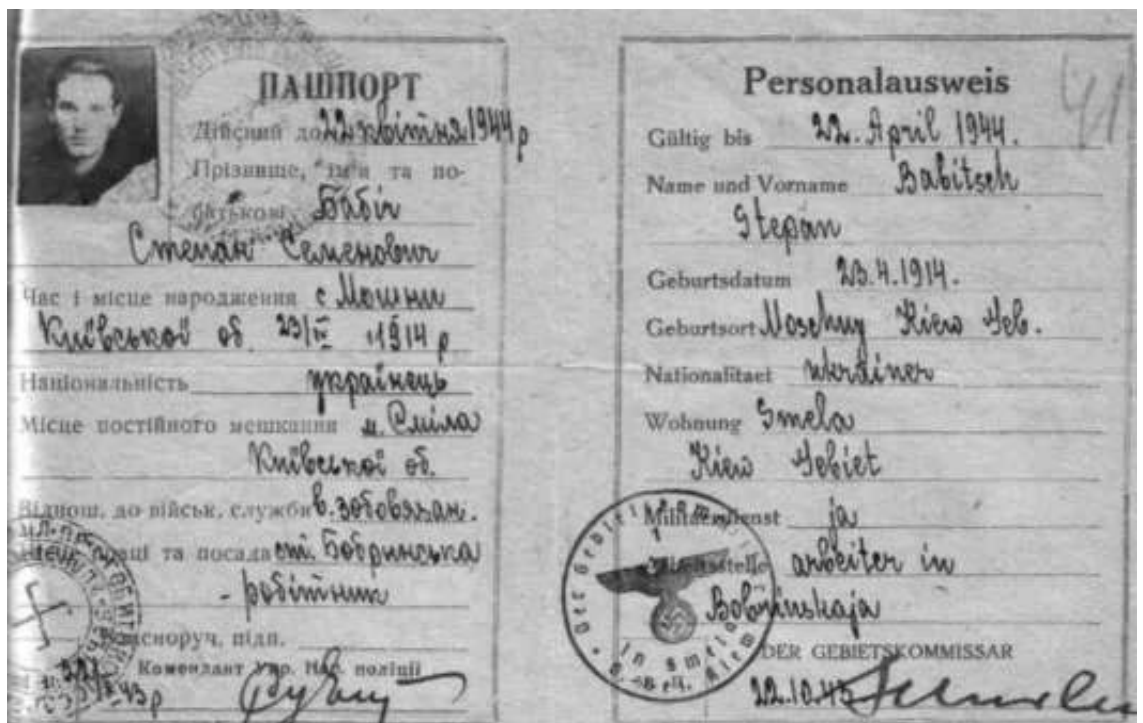

Обов'язкова постанова Олександрійської міської управи про облік та порядок перевірки документів у громадян. 8 серпня 1943 р.

ДАКО. – ф.Р-2557. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 28.

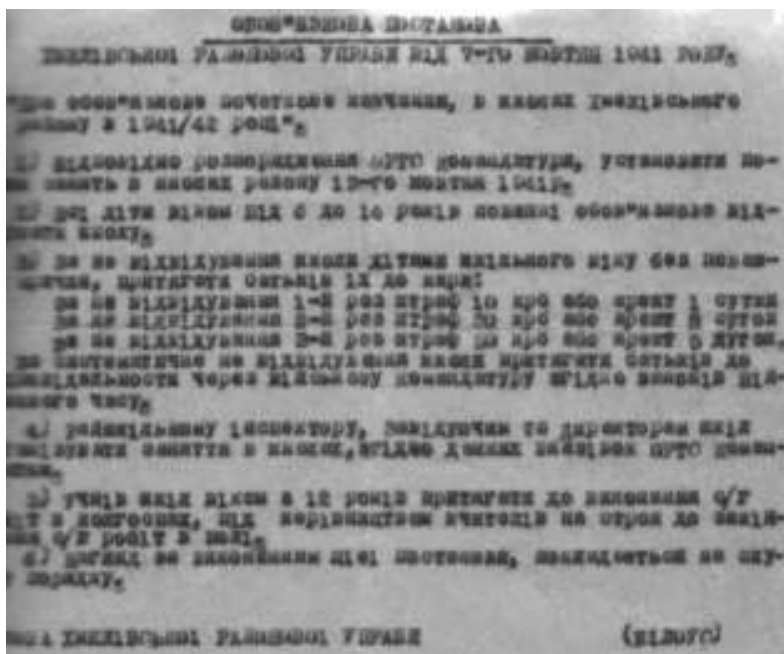

Лист голови Олександрійської міської управи керівникам підприємств та установ м. Олександрії про облік працюючих 1927 р.н.
9 серпня 1943 р.
ДАКО. – ф.Р-2547. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 5.

Паспорт Бабіча Степана Семеновича, виданий Українською поліцією та гебітскомісаріатом. 22 жовтня 1943 р.
ДАКО. – ф.Р-2370. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 41.

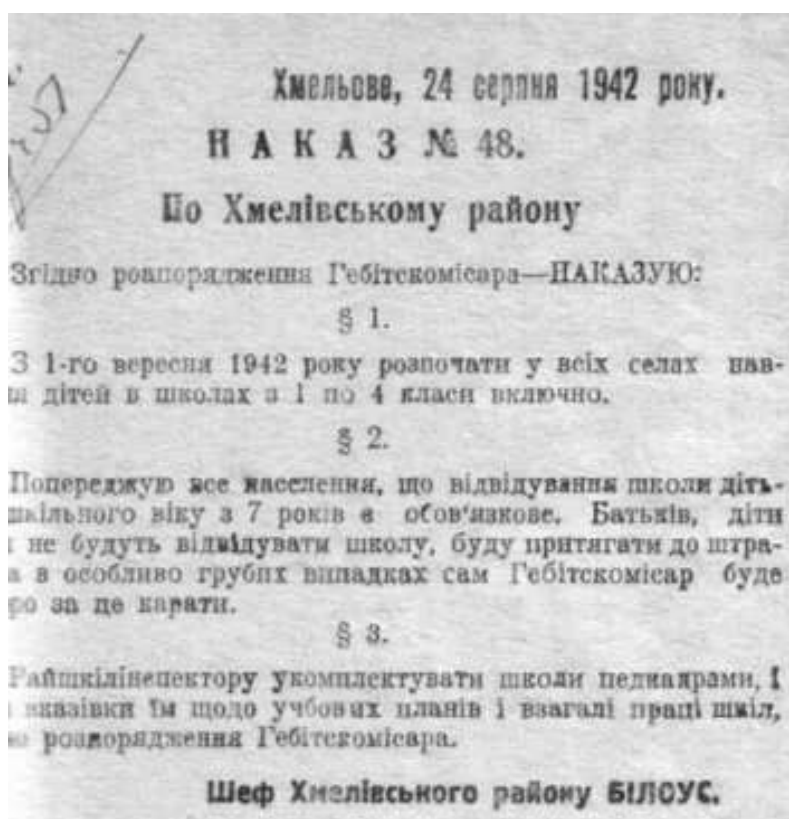
Освіта і церковне питання

Обов'язкова постанова Хмельківської районної управи «Про обов'язкове початкове навчання у школах Хмельківського району протягом 1941-1942 н.р.».

7 жовтня 1941 р.

ДАКО. – ф.Р-2612. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 15.

Наказ № 48 шефа Хмельківського району про запровадження обов'язкового навчання дітей у народних школах з 1 вересня 1942 р.

24 серпня 1942 р.

ДАКО. – ф.Р - 2612. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 71.

Александрія 4 серпня 1942

О ЦЕРКОВНИХ ПРАЗДНИКАХ.

Замечено, что местные службы украинских вспомога-
тельных управ ввиду церковных праздников в буд-
ничные дни часто закрыты. РАЙОСКОМИССАР Украины
воспретил прекращать свое производство сельским
управам из за греческих праздников за исключением
Рождества - 7 и 8 Января и нового года - 14 января
и Троицы - два дня. Я прошу поставить об этом в из-
вестность Бургомистров, старост и прочие места
Служб Вешего района.

П/П Окружной комиссар.

С подлинным верно:

Секретарь Районной управы *[подпись]*

Розпорядження Окружного комісара про заборону припинення роботи українськими допоміжними установами під час церковних свят, крім Різдва, Трійці та Нового року. м.Олександрія, 4 серпня 1942 р.

ДАКО. – ф.Р-2635. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 4.

Газета «Кіровоградські вісті» –
друкований орган гебітскомісаріату(1942 р.)
ДАКО, інв. № 6303

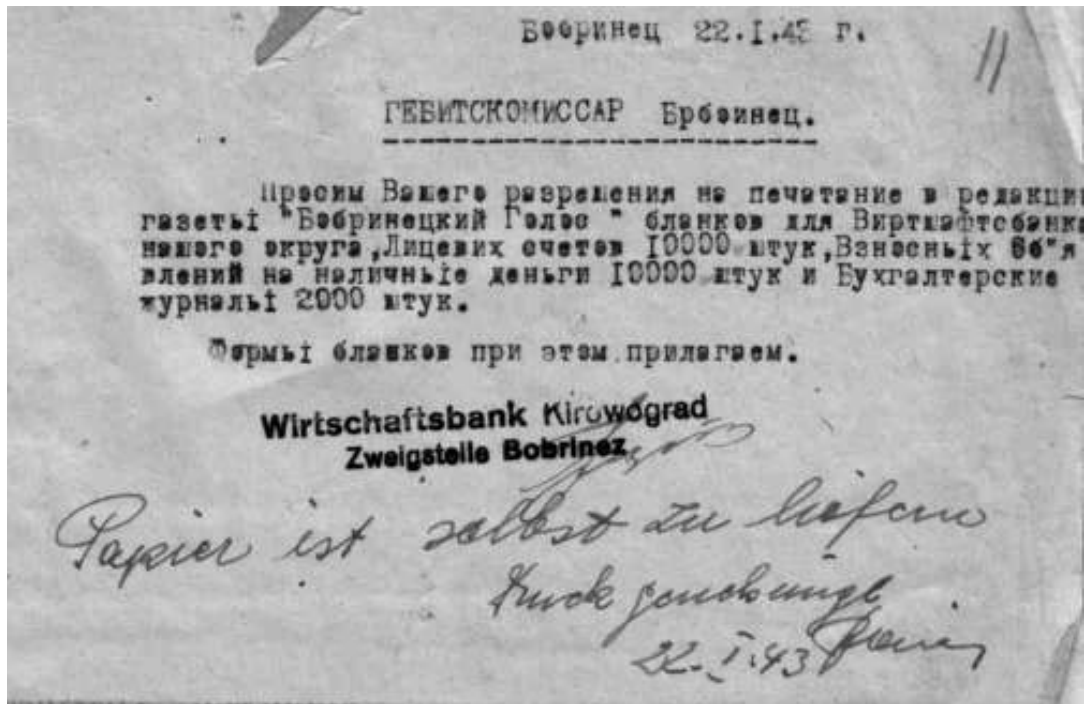
Газета «Українські вісті» – орган міського комісаріату Кіровограда (1942 р.)
ДАКО, інв.№ 6301

Ілюстрований додаток до однієї з окупаційних газет Кіровоградщини
ДАКО, інв. № 6337

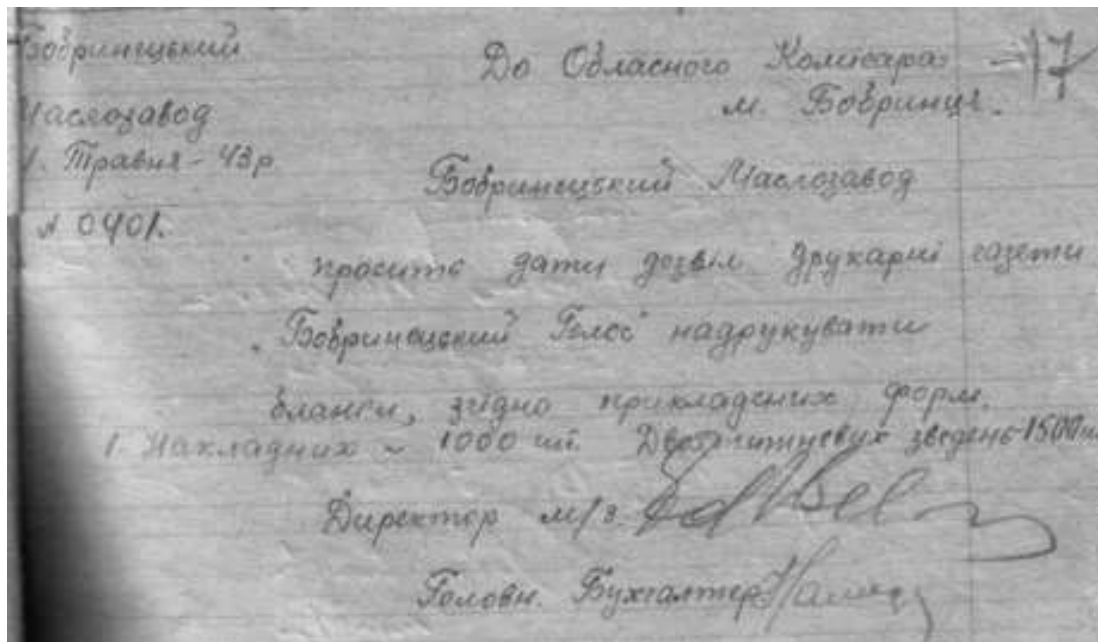
Російськомовна газета для біженців і евакуйованих
«Хлеб, убежище, труд» (Кіровоград, 1943)
ДАКО, інв. № 6315

Лист Бобринецького відділення Виртшафтсбанку (Кіровоград) до гебітскомісара м. Бобринця про надання дозволу на друкування бланків та інших службових документів редакцією газети «Бобринецький голос».

22 січня 1943 р.

ДАКО. – ф.Р - 2677. – Оп. 1. – Од.зб. 2. – Арк. 11.

Лист директора Бобринецького маслозаводу до гебітскомісара м. Бобринця з проханням надати дозвіл надрукувати бланки в друкарні газети «Бобринецький голос». 21 травня 1943 р.

ДАКО. – ф.Р-2677. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 17.

Публікація «Фюрер» (до 53-ї річниці з дня народження А.Гітлера) у газеті «Українська думка» (м. Миколаїв). 20 квітня 1942 р. ДАКО. – ф.Р-3121. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 16.

Наказ голови Хмельівської районної управи № 37 про заборону зберігання зброї та розповсюдження ворожої агітації і пропаганди населенням. 12 жовтня 1943 р. ДАКО. – ф.Р - 2612. – Оп. 1. – Од.зб. 1. – Арк. 119.

Розпорядження про

НОВИЙ ЗЕМЕЛЬНИЙ ЛАД —

це перший крок до встановлення остаточного земельного ладу.

Колгоспній системі — кінець.

Всі закони й постанови
колішнього совєтського уряду скасовані.

Мета розпорядження про новий земельний лад — це одностороннє господарювання землі в користування особи. Цю мету буде досягнуто у формі хліборобської спілки або самостійного окремого одноосібного господарства.

Шлях до цієї мети веде через громадсько-господарство, яке ще в недалекому майбутньому буде потрібне, як тимчасова, перехідна форма. Спершу треба буде ліквідувати всі форми господарстві засоби, перебороти старіші звичаї зупинити для Вас колгоспної системи. Різниця між посто-

яним й самим перед самим тілами голови землі, без усіх земних засобів, краще потрібних для її обробляння.

Тому одноосібне господарювання землі можна ввести негайно лише там, де маються на землі помітні засоби, машини, хліборобські знаряддя й досить робочої худоби.

Щоб земля створити ці засоби, щоб забезпечити необхідний урожай засобами, які маються, спочатку треба встановити у формі громадського господарства.

Громадське господарство

працює за напрямком Німецького Сільсько-господарського Управління. Всі приватні члени громадського господарства зобов'язані до співпраці. Понад громадське господарство це тільки перехідна форма. Супроти колишньої колективної системи вона вже тепер для Тебе значить користь!

Приватна земля. Як Ти, як член громадського господарства маєш у користуванні, — це Твоя приватна, тільки від податків, власність.

Твоє приватне планування землі. На Твоє планування можуть впливати, але при умові, щоб Ти цю землю приватно планувати як слід обробляти своїми власними засобами без шкідли-

вих для громадського господарства.

За приватного господарства колгоспної системи Ти маєш право держати лише одну штуку худоби, а під впливом планово-господарського управління Ти повинен без обмежень здійснювати тільки свою роботу. Тобі навіть будуть шкідливо помагати й відраховувати Тебе, щоб Ти не планувати свою роботу.

Замість звичайної за колгоспної системи участі в прибутках у формі трудових, Ти отримаєш тепер прибуток, відповідний до можливості праці, яка навіть експлуатації — організованій виробничій!

Як тільки дозволять обставини, Вас, земля, на Вас будуть наділяти землі для одноосіб-

ного обробляння її в користуванням землі. Ця форма означає вже здійснення Вашого бажання

самоу господарювати і користуватися землею!

Хліборобська спілка!

Для здійснення рішення про наділ землі, треба, щоб громадське господарство виконало свої зобов'язання — особливо щодо доставки. Самостійний наділ землі заборонений.

Землю для самостійного користування можна доставити у вигляді, як, відповідно до співпраці, навіть у вигляді місця громадської землі. По землі будуть брати під увагу кількість землі та віддалі смуг від селища.

Господарство та роботу худоби, як і всі сільсько-господарські знаряддя громадського господарства, розділять між групами селян, або між окремими селянами за винятком великих сільсько-господарських машин, шолотарок, тракторів та тракторного знаряддя.

Селяни, яких наділено землею для одноосібного користування, об'єднуються в Хліборобську Спілку, яка, згідно з напрямком Німецького Сільсько-Господарського Управління,

на, устійно планує оброблення землі. Після обробляння гуртом. Далеку працю та збір урожаю з наділеної землі повинні переключити на.

Кожній спілчанці одержує земельний наділ певного розміру. Але земляно від обставин може братися під увагу число працюючих членів родини.

Тому, що кожній селянці затримує її самі ділянки землі також і в наступних роках, підтримуючи земельну культуру, а тим самим і виробничість, повинна зріст його власної виробничості.

Хто не відпорядковується розпорядженням Німецького ладу, хто політично неземний або експлуатаційний для самостійного користування землею, той буде відлучений від наділу землі.

Якщо сповнають місцеві умовини та в потрібній кількості і робочої худоби, для самостійного господарювання, то земля може наділяти на

одноосібні селянські господарства.

Самостійні одноосібні господарства повинні мати тільки ті селяни, які дозволяють свою особливу відповідність до праці й виробничості, та під впливом окремих селян.

Щоб допомогти селянству, сільсько-господарські установи, як підставі своїх дослідів та дослідів, виготовляють план оброблення землі й приносять аграрній техніку. Доставка, які при-

надіють на господарство, треба доставити точно. Селяни, що спільно господарюють на своїй земельній ділянці, втрачають її на користь іншим.

Співпраця з нами — чим більше, тим краще буде для Тебе самого!

Все залежить від Вашої праці. Остаточна мета розпорядження про новий земельний лад:

Роботящому селянинові — своя земля!

Агітаційна листівка про запровадження німецькою окупаційною владою «нового земельного ладу» на території України.

ДАКО. — ф.Р- 2786. — Оп. 1. — Од. зб. 220. — Арк. 115.

Обігова відомість.
Бобринської Міської управи

32 Б

з 1/III по 31/IV 1943 року

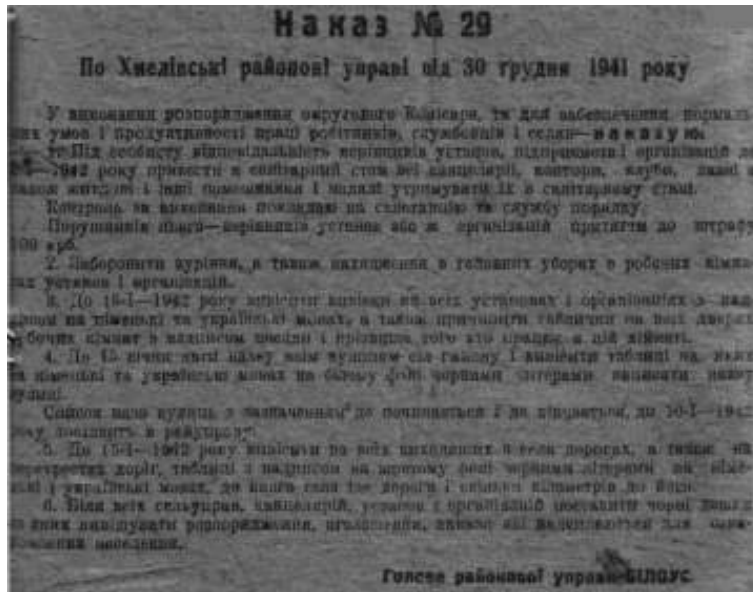
Назва балансових рахових ...	Решта на 1/III 43		введення 1/III 43		Решта на 31/IV	
	Дт	Кт	Дт	Кт	Дт	Кт
Транспортні средства	15897	50	-	-	15897	50
Господарчий інвентар	4820	96	100	-	4920	96
Матеріали	523	50	-	39	529	90
Талики	2201	40	-	1244	951	60
Книжки, папери	992	25	795	80	416	40
Гроші на банківських рахунках	1119	15	-	281	90	75
Резерв на малий ремонт	215	85	3029	57	3079	59
Відсотки	1499	50	-	1069	50	1000
Відрахування з балансу	28	68	193	29	1227	26
Витрати бюджету	37140	74	25923	84	290	40
Возв'язані коштів	-	20518	46	100	-	20618
Возв'язані гроші	6598	57	692	40	-	5906
Відраховані з бюджету	30320	-	-	26200	-	57020
Депозити	13	67	13	67	-	-
Відсотки	687	14	2026	43	1887	23
Відрахування з бюджету	865	65	1515	65	650	-
Разом.	61026	07	61026	07	73875	19
					73875	19
					85556	58
					85556	

Головою Міської управи. *[Підпис]*
Бухгалтер. *[Підпис]*

Обігова відомість Бобринської районної управи
за березень-квітень 1943 р.
ДАКО. – ф.Р-2678. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.32.

Санітарно-епідеміологічний стан

Наказ № 29 голови Хмельівської районної управи про необхідність приведення та утримання у належному санітарному стані установ, підприємств, організацій, житлових та інших помешкань.

30 грудня 1941 р.

ДАКО. – ф.Р-2612. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 20.

Наказ № 3 голови Хмельівської районної управи від 12 січня 1942 р. про організацію боротьби з епідемією тифу у районі на основі розпорядження відділу охорони здоров'я Новомиргородського комісаріату.

ДАКО. – ф.Р-2612. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 40.

ПОСТАНОВА

Олександрійської міської управи

ПРО САНИТАРНИЙ СТАН МІСТА

Олександрія.

23 червня 1943

При приведенні міста в належний санітарний стан Олександрійська міська управа, згідно розпорядження Округового Комісара,

П о с т а н о в и л а :

§ 1.

Зобов'язати всіх керівників Домоуправлінь, Житлоуправу, Домовласників та арендарів будинків на протязі 2-х тижнів привести в належний санітарний стан дворові ділянки і надалі проводити систематичну очистку дворових ділянок, прилеглих до садиб тротуарів та половину вулиць.

§ 2.

Зобов'язати своєчасно очищати вигребні ями від радких нечистот і сироватки від сміття, не припускаючи переповнення їх. Проводити хворняк сміттєвих ящиків та вигребних ям. Вивозку нечистот та сміття надалі проводити лише на визначені міською управою ділянки.

§ 3.

Заборонити всім особам знижувати або поувати дерева на вулицях, на посадах, сквері, а також на терені садиб. Заборонити поування гізонів, квітів, ламати огорожу, прив'язувати худобу до несвідчень.

§ 4.

Догляд за виконанням постанови покладеться на Відділ Благоустрою міської управи.

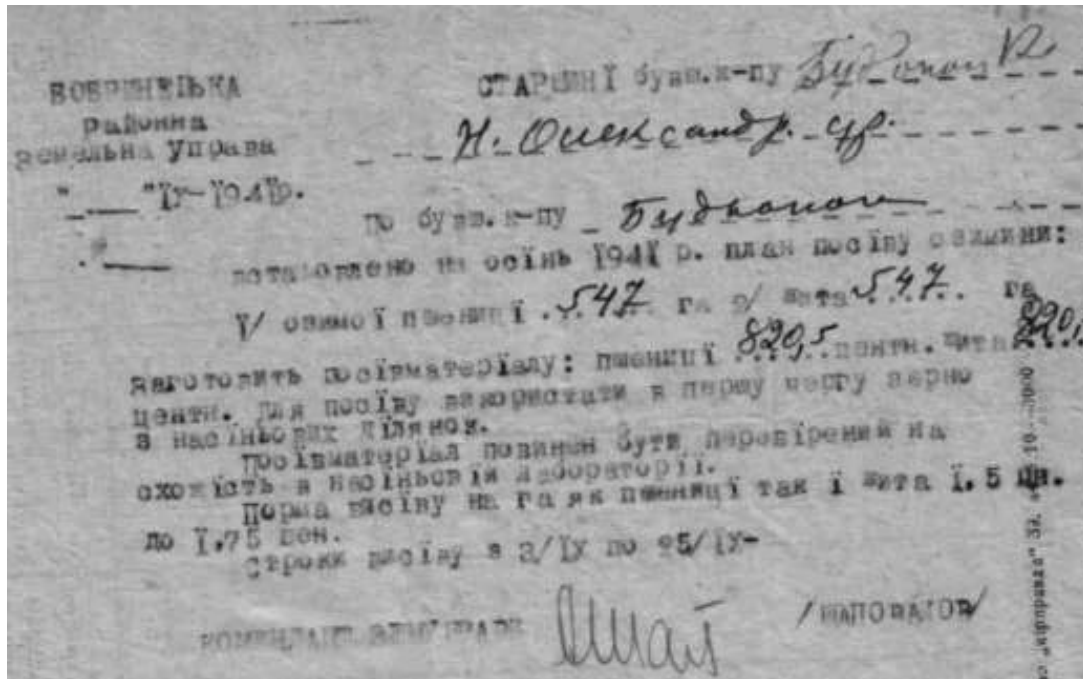
§ 5.

Винні в порушенні постанови підлягають покаранню в адміністративному або судовому порядку.

Голова Олександрійської міської управи МЕРК.

Постанова Олександрійської міської управи
«Про санітарний стан міста». 23 червня 1943 р.
ДАКО. – ф.Р-2557. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 29.

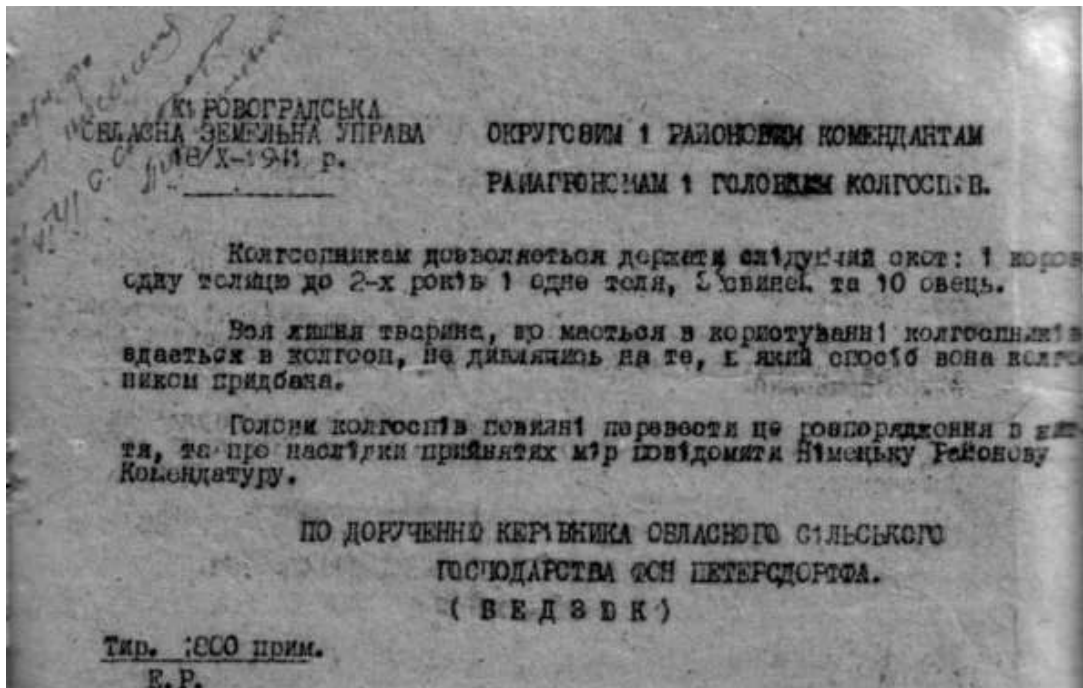
Сільське господарство

Лист коменданта Бобринецької районної земельної управи старшині колишнього колгоспу імені Будьонного Новоолександрівської сільської ради Бобринецького району про встановлення плану посіву озимих культур.

Вересень 1941 р.

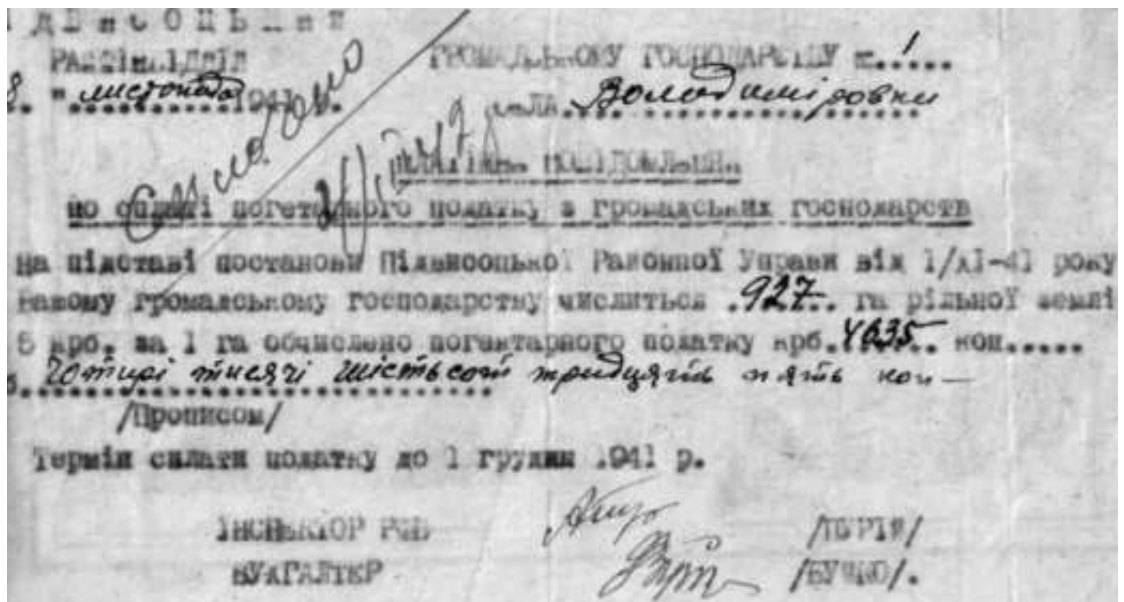
ДАКО. – ф.Р-2786. – Оп. 1. – Од. зб. 29. – Арк. 12.

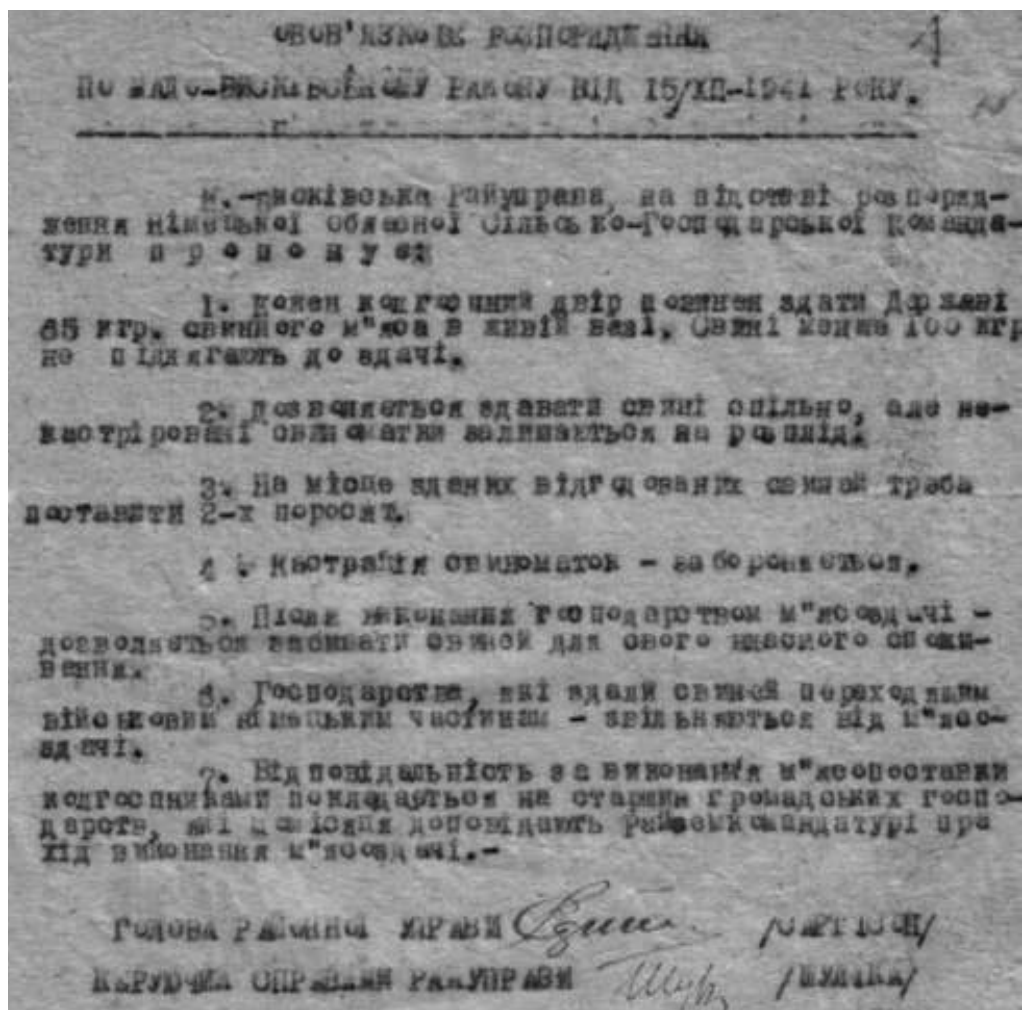
Постанова Кіровоградської обласної земельної управи про дозвіл колгоспникам утримувати у власному господарстві визначену кількість худоби та обов'язкову передачу худоби понад встановлену норму до колгоспу.

18 жовтня 1941 р.

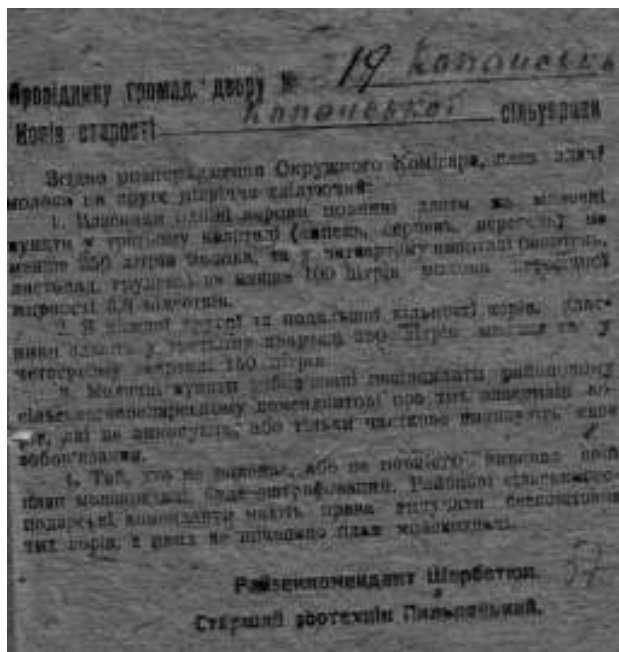
ДАКО. – ф.Р-2612. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 31.

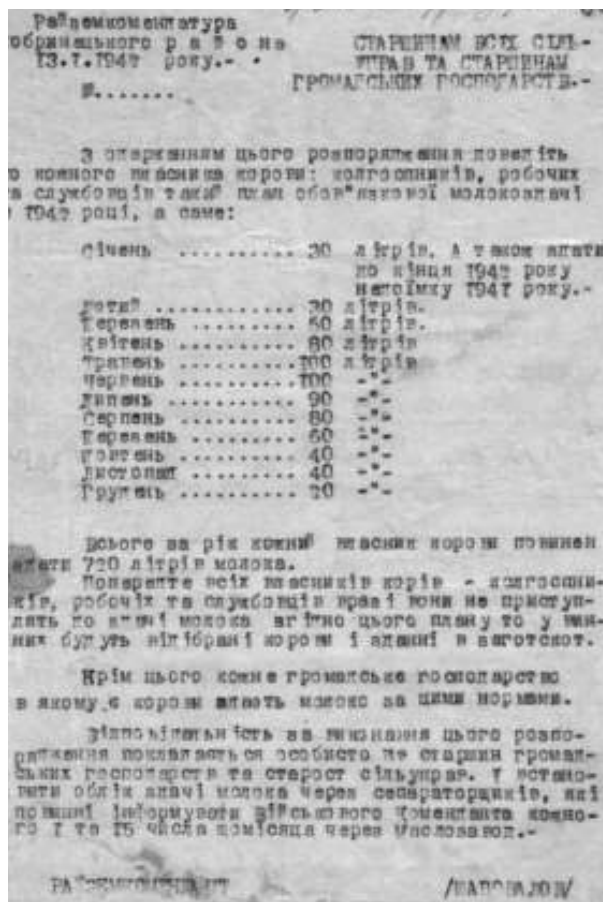
Платіжне повідомлення фінансового відділу Підвисоцької райуправи про встановлення суми погетарного податку по громадському господарству № 1 с. Володимирівки. 8 листопада 1941 р.
 ДАКО. – ф.Р-2786. – Оп. 1. – Од. зб. 461. – Арк. 8.

Обов'язкове розпорядження Маловисківської райуправи про виконання господарствами м'ясоздачі державі. 15 грудня 1941 р.
 ДАКО. – ф.Р-2802. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 1.

Лист земельного коменданта Хмельівського району та старшого зоотехніка провіднику громадського двору № 19 та старості Копаньської сільської ради про доведення плану здачі молока. 1942 р. ДАКО. – ф.Р-2786. – Оп. 1. – Од. зб. 791. – Арк. 160.

Директивний лист районної земельної комендатури Бобринецького району до всіх сільських управ та старшин громадських господарств про доведення плану обов'язкової молокоздачи на 1942 р. 13 січня 1942 р. ДАКО. – ф.Р-2786. – Оп. 1. – Од. зб. 29. – Арк. 67.

**Постанова заступника коменданта по сільському господарству
про незадовільний стан підготовки до посівної компанії у громадського
господарства № 1 с. Кам'яне
(за результатами перевірки). 20 січня 1942 р.
ДАКО. – ф.Р-2786. – Оп. 1. – Од. зб. 523. – Арк. 7.**

ПЛАТІЖНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ
відділу фінансового обслуговування ч. 4 Івано-Франківського Колектора

Заради, виплати податку з суми загальної податкової бази
всього податкової бази і розподілу

Визначено загальну суму податку з суми загальної бази на 1942 рік і нараховано
податковий податок зр. 2111 коп. 75 коп. з суми загальної бази з такою сумою:

до 5-го березня 1942р.	20 % або зр. 422,2	коп. 75
до 1-го липня	10 % або зр. 211,1	коп. 75
до 1-го жовтня	20 % або зр. 422,2	коп. 75
до 1-го грудня	40 % або зр. 844,4	коп. 75

Відбуток податку нараховано згідно окремим розрахунку:

Назва суми	Сума	Відсоток	Сума
Всього податок	2111,15	0,5	1055,57
зр. 7,8 - застосування колекторів	6526	0,5	3263
зр. 7,8 - застосування колекторів на суму загальної бази	3444	0,5	1722
зр. 17 - податок з продукції лісової галузі	-	0,5	-
зр. 17 - податок з продукції лісової галузі з колекторів	-	0,5	-
зр. 17 - податок з продукції лісової галузі з колекторів	3634	0,5	1817
зр. 19 - податок з продукції лісової галузі	-	0,5	-
зр. 19 - податок з продукції лісової галузі	-	0,5	-
зр. 22 - податок з продукції лісової галузі	-	0,5	-
РАЗОМ			6111,15

П. Колектор Колектор

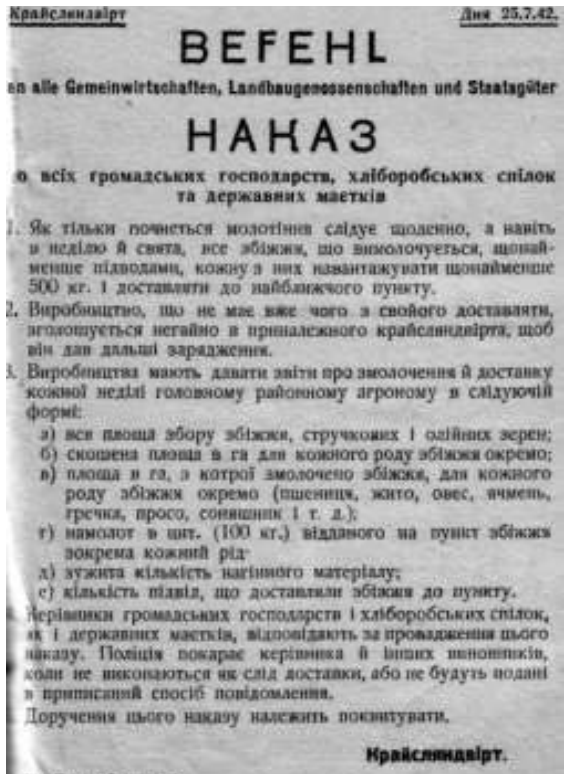
**Платіжне повідомлення Підвисоцького районного фінансового відділу
Миколаївської області про встановлення суми та визначення терміну сплати
прибуткового податку по громадському господарству
с. Володимирівки. 27 лютого 1942 р.
ДАКО. – ф. Р-2786. – Оп. 1. – Од. зб. 461. – Арк. 48.**

Лист німецького коменданта по сільському господарству до керівників громадських господарств с. Володимирівки про доведення нормативів на видачу громадянам зернозбіжжя. 13 березня 1942 р.
ДАКО. – ф.Р-2786. – Оп. 1. – Од. зб. 523. – Арк. 16.

Наказ районного керівника сільського господарства (крайсляндвірта) про вивезення зерна та олійних культур на пункти заготівлі зерна.
20 травня 1942 р.
ДАКО. – ф.Р-2786. – Оп. 1. – Од. зб. 653. – Арк. 107.

**Наказ крайсландвірта про надання щотижневих звітів про обмолот зернових культур та доставки обмолоченого матеріалу до пункту прийому.
25 липня 1942 р.
ДАКО. – ф.Р-2786. – Оп. 1. – Од. зб. 500. – Арк. 33.**

Звіт громадського двору № 57 Щасливської сільської управи про хід збирання урожаю та осінньої сівби станом на 10 жовтня 1942 р.

с. Стасівка, кв. 108 № 108 жовтня 1942 року

№	Назва господарства	Площа під збіжжям, га	Збирало			Всього збіжжя, ц	Всього сівби, ц	Всього зернової маси, ц	Всього зернової маси, ц
			Пшениця	Жито	Овес				
1	Од. Ашань	55	55	—	—	44	66	15	102
2	Лань	47	47	—	—	18	20	2	—
3	Звєда Ашань	14	14	—	—	14	49	25	—
4	Лань	107	107	—	16	107	108	85	—
5	Овєд	—	—	—	—	—	—	—	—
6	Крєвєд	53	53	—	—	53	853	69	—
7	Лань	33	33	—	—	13	25	2	—
8	Лань	62	—	—	—	—	—	—	—
9	Св. Звєда	67	67	—	—	3	18	4	—
10	Лань	260	260	—	—	260	5	82	—
11	Лань	12	12	—	—	—	200	68	—
12	Лань	3	3	—	—	3	85	11	—
13	Лань	4	4	—	—	4	20	22	—
14	Лань	15	15	—	12	15	240	16	—
15	Лань	100	80	—	—	—	—	—	—
16	Лань	200	104	—	—	—	—	—	—
17	Лань	200	85	—	—	—	—	—	—
18	Лань	100	—	—	—	—	—	—	—

Крайсландвірт

**Звіт громадського двору № 57 Щасливської сільської управи про хід збирання урожаю та осінньої сівби станом на 10 жовтня 1942 р.
ДАКО. – ф.Р-2786. – Оп. 1. – Од. зб. 15. – Арк. 46.**

НАКАЗ

На підставі існуючих господарських розпоряджень в цій наказує спірніше:

§ 1.

Весь обмолочений хліб, що зберігається в колгоспах і совгоспах, а також все олійне, стручкове та інше насіння конфіскується.

Конфіскації підлягає також та кількість насіння, яка буде одержана від обмолоту після видання цього наказу.

§ 2.

Конфісковане насіння повинно бути позначене, як таке, прикріпленням таблички з написом німецькою та українською мовою та ого зністу: „Конфісковано для Німецької Держави Генералкомісаром в Ніколаєві. Всяка незаконна дія тягне за собою найсуровішу кару“.

§ 3.

Розпоряджатися конфіскованими товарами має право лише відповідний округовий сільськогосподарський керівник.

Всяка відправка конфіскованого насіння може відбуватися лише на підставі письмового розпорядження Обласного Комісара, відділу харчування і сільського господарства. Поставки хлібним пунктам цією постановою не займаються.

§ 4.

Завідування конфіскованими товарами покладеться на завідувачів колгоспних і совгоспних. Вони зобов'язані вести нагляд за всім насіннєвим матеріалом і зберігати його від всякого роду втрат. Далі вони відповідають за те, щоб насіння зберігалася належним порядком, постійно перераховувалася і не зазнавало псування.

Кожен завідувач колгоспних і совгоспних зобов'язаний вести на друківку йому майно прибутково-визнавчу книгу, в якій повинні міститися такі дані:

1. Від і кількість в центнерах товарів, що зберігаються.
2. Для всіх товарів, що знову поступають, окремо по кожному роду насіння:
  - а) день надходження, обмолот;
  - б) точна вага товару в центнерах;
3. Для всього відлученого насіння, окремо по кожному роду:
  - а) день відлучу;
  - б) одержувач товару;
  - в) вага в центнерах;
  - г) черговий № розпорядження сільськогосподарського керівника про відпуск.

Всі операції повинні зноситися щодня. Видані сільськогосподарськими керівниками або їх уповноваженими розпорядження про відпуск повинні ретельно збиратися, відмічатися черговим № і дбайливо зберігатися.

§ 5.

Певна кількість насіннєвих матеріалів повинна визначитися в кожному господарстві негайно після вступу в силу цієї постанови. Про одержані дані потрібно скласти відомість, яка повинна бути підписана завідувачем колгоспу, чи совгоспу, при чому, перший примірник негайно надсилається відповідному округовому сільськогосподарському керівнику, а другий примірник - районному шефові. У відомості повинно бути зазначено: 1. вага товарів в центнерах, окремо для кожного роду насіння. 2. Якість товару.

§ 6.

Районний шеф повинен стежити за виявленням наявності насіння і якість відповідальним за додержання в його районі виданих постанов.

Для виконання свого завдання він може користуватися послугами уповноважених, а для охорони запасів, притягати міліцію.

§ 7.

Оплата конфіскованих товарів згідно встановлених виробничих цін цією постановою не займається.

§ 8.

Крім того, кожний завідувач колгоспом і совгоспом зобов'язаний постійно оронати від псування, крадіжок і вогню все необмолочене хлібне, олійне, стручкове та інше насіння. Для виконання цього завдання вони можуть притягати до роботи всіх членів колгоспу, або всіх робітників совгоспу.

§ 9.

Порушення цих розпоряджень тягне за собою позбавлення волі терміном менше 2-х років. При наявності злочинного недбалства, або саботажу може бути присуджена смертна кара, а, крім того, грошовий штраф в необмеженому розмірі.

§ 10.

Цей наказ вступає в силу 20 лютого 1942 року.

Наказ № 11. «1

Генеральний Комісар Ніколаєва
ОПЕРМАН.

Наказ керівника генерального округу Миколаїв про конфіскації обмолоченого хліба та іншого матеріалу на користь Німеччини. 13 листопада 1942 р. ДАКО. – ф.Р-2786. – Оп. 1. – Од. зб. 500. – Арк. 7-7 зв.

Документ про надання землі у приватну власність членам громадського господарства № 58 с. Жеванівки Новоархангельського району у розмірі 34,88 га.
2 листопада 1943 р.
ДАКО. – ф.Р-3121. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 3.

Торгівля

Наказ № 7 комісара Новомиргорода про правила торгівлі в районі.

3 лютого 1942 р.

ДАКО.- Ф.Р. – 2612.- Оп.1.- Спр.1.- Арк.45

Правила організації ярмаркової торгівлі у Гайворонському районі. б/д.

ДАКО. – ф.Р-3121. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 6.

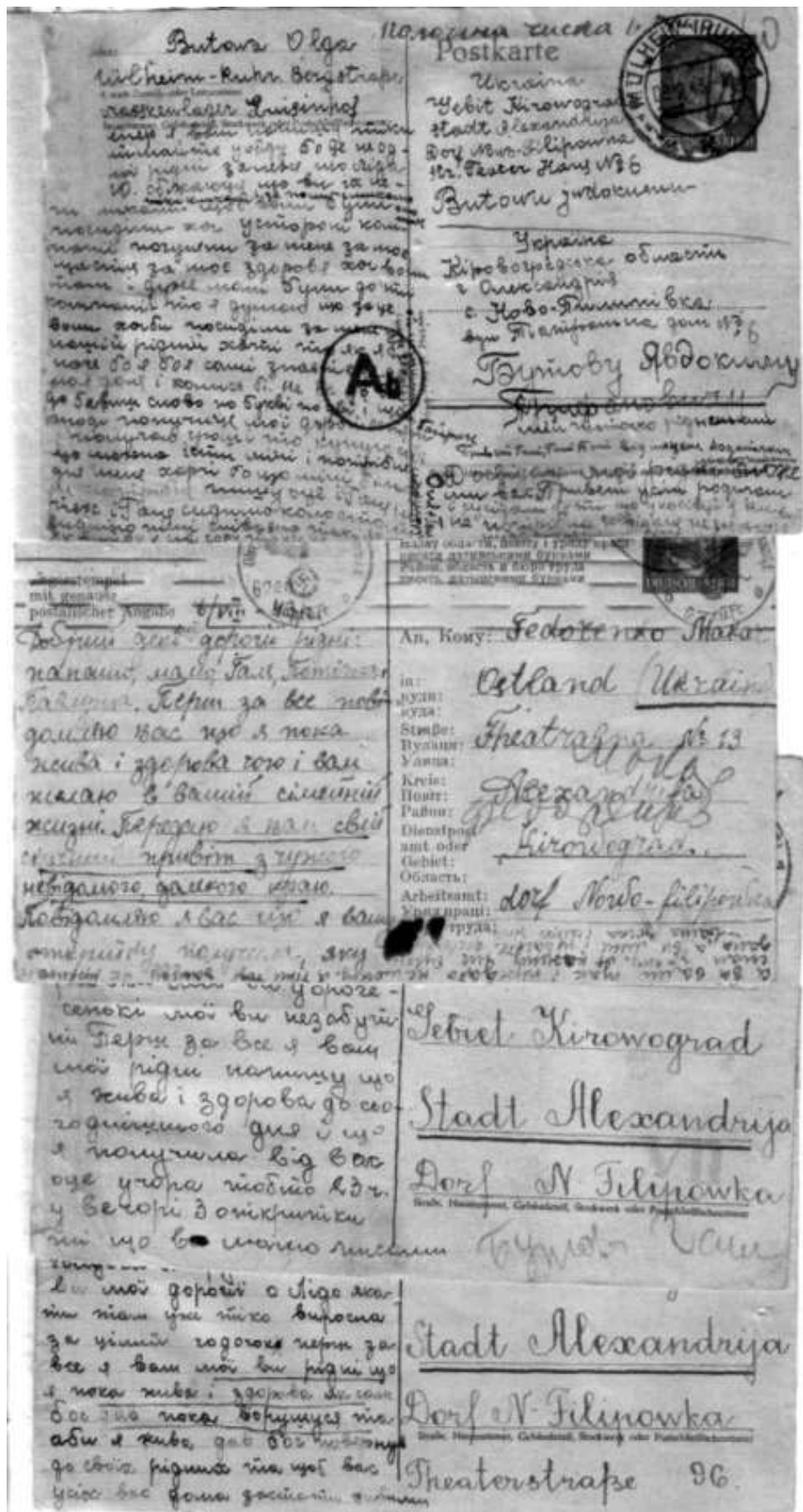
Трудова мобілізація до Німеччини

Пояснення окупаційної влади щодо введення трудової повинності для української молоді 1922-1925 р.н. Б/д. ДАКО. – ф.Р-2786. – Оп.1. – Спр. 472. – Арк. 11.

Розпорядження Олександрівського гебітскомісара про трудову мобілізацію молоді 1920-1921 та 1926 р.н. для роботи у Німеччині. 1943 р. ДАКО. – ф. Р-2546. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 39.

Листи мешканців Кіровоградщини з Німеччини до своїх рідних (1943 р.).
 ДАКО. – ф. П-429. – Оп. 3. – Спр. 23. – Арк. 10-13.

РОЗПОРЯДЖЕННЯ

Олександрівського Гебітскомісара,
від 23-VII—1942 р.

За останні тижні маються часті скарги з боку керівників ріж-них ділянок роботи про недобросовісне відношення до роботи деякої частини місцевого населення.

Так, наприклад, в одному з колгоспів за останні дні відмови-лось від роботи біля 100 чоловік, не дивлячись на те, що на цю роботу вони неодноразово призначалися.

Ще раз нагадую, що в умовах війни вимагається від кожно-го громадянина чи громадянки напруженого і добросовісного відношення до роботи.

Маючи на увазі чесних, добросовісних працівників відокре-мити від ледарів та саботажників,—ставлю до відому, що особи небажаючи працювати чесно і продуктивно будуть відправлені в робочі лагерь. Ізоляція таких осіб в лагерь не є міра пока-рання, а з'являється, як засіб виховання в них бажання до ко-рисної праці.

Кожний, хто попав до робочого лагерь, може бути негайно звільнений, якщо він покаже своє щире відношення до праці.

Для переведення цього міроприємства в життя необхідно, аби кожний староста села, колгоспу, радгоспу, чи то керівник під-приємства, установи, керівники шляхового будівництва та лісо-господарств і т. інш. при повному чи частковому відмовленні від роботи, негайно повідомляли б про це в відділ праці Гебітс-комісаріату.

Сама відправка до робочих лагерів може бути переведена лише з моїм затвердженням і після чого поліція та охорона переведуть відповідні заходи в життя.

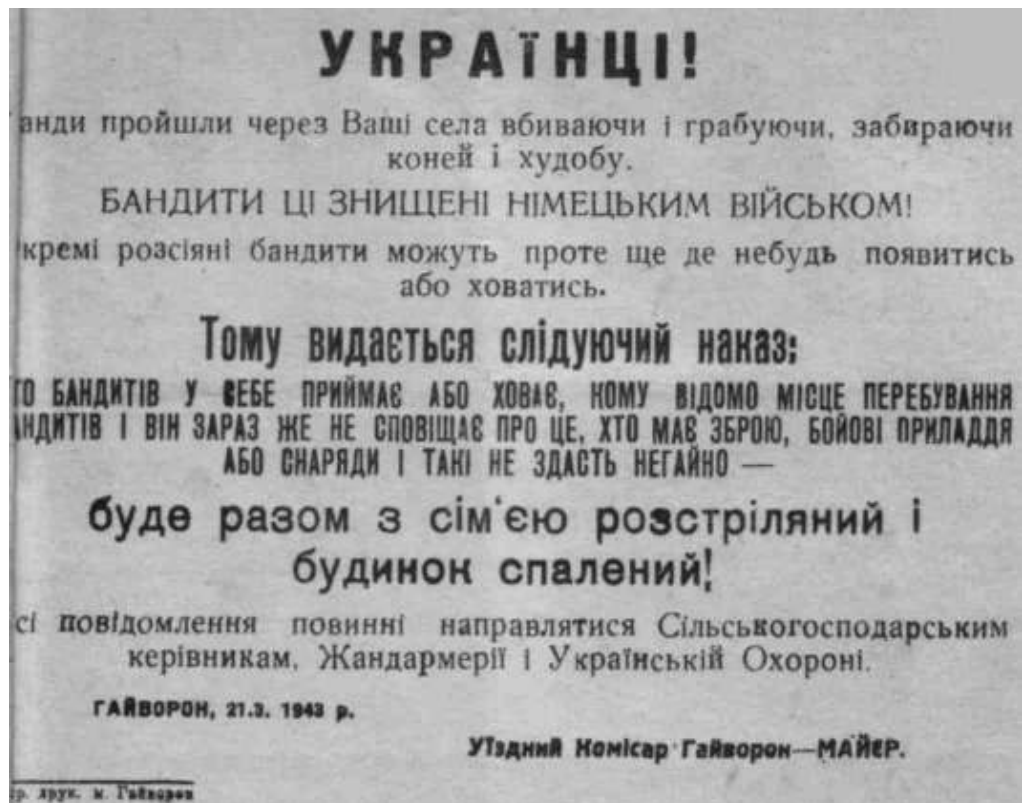
Місця розташування лагерів, охорона їх, а також і харчу-вання мною будуть вироблені при участі районних старшин та керівників земельних відділів.

Гебітскомісар ЛАНГЕ.

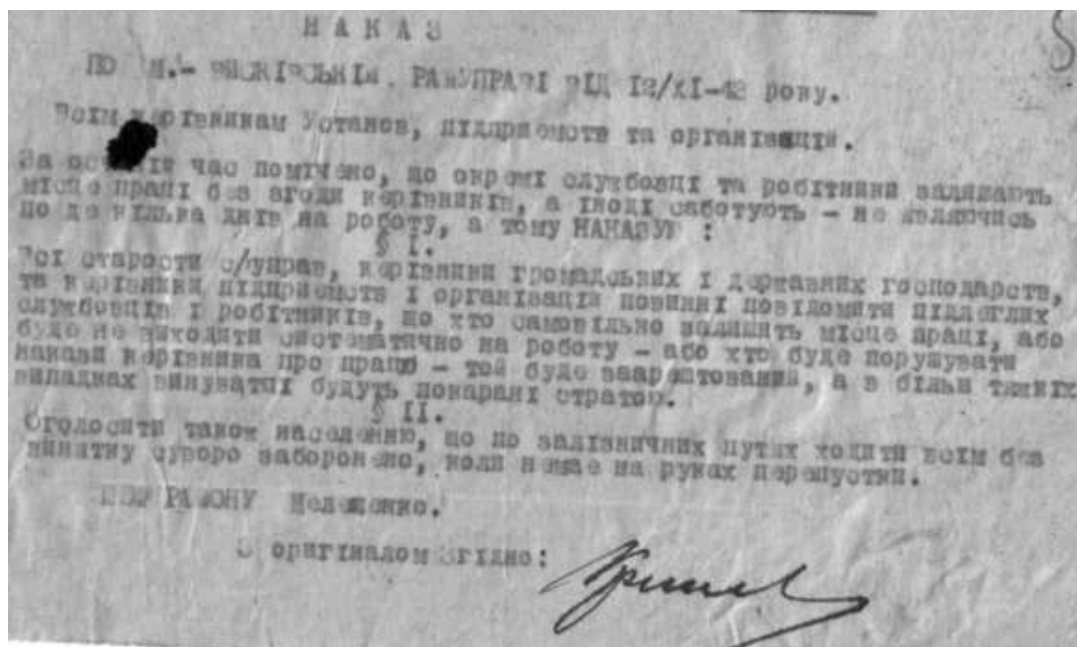
Розпорядження Олександрівського гебітскомісара про направлення громадян до робочого табору за саботаж роботи.

23 липня 1942 р.

ДАКО. — ф.Р-2546. — Оп. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 4.

Наказ Гайворонського повітового комісара про покарання громадян за переховування партизанів та збереження зброї.
21 березня 1943 р.
ДАКО. – ф.Р - 2786. – Оп. 1. – Од. зб. 472. – Арк. 3.

Наказ голови Маловісківської районної управи про покарання службовців та робітників за саботаж та заборону ходити без перепусток по залізничним коліям.
12 листопада 1943 р.
ДАКО. – ф.Р-2802. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 5.

Фінансова реформа

ПРОЄКТ Ч. 1.

Українці!

Німеччина знищила більшовизм на Україні. А знищена влада не може дбати про те, щоб вартість виданих нею грошей збереглась. Тому ці більшовицькі гроші повинні зникнути.

Більшовики ніколи вам нічого не дарували, вони завжди тільки брали у вас. Ви вважали, що вони хотіли вам щось дарити, коли вони під час свого відступу роздавали гроші, або пізніше парашютистами, бандами або агентами привозять велику кількість грошей на Україну?— Ні!— Вони лише хотять знецінити ваші гроші, вашу зароблену зарплатню!

Ви самі знаєте: якщо є багато краму, крам робиться дешевшим; якщо є мало краму, він робиться дорогим. Так само справа з грошми. Як що багато є грошей, крам робиться дорогим, і ви можете мало купувати. Таким чином, зарплата за вашу працю втрачає вартість.

Отже, Німеччина хоче захищати вас від втрат. Хто одержав винагорода, зарплатню за роботу тому ця винагорода й залишиться. Тому тепер на Україні вводиться нова валюта і Центральний Емісійний Банк видає нові гроші, які звуться карбованці.

А що буде зі советськими рублями?

Переможна Німеччина могла зовсім не обмінати советські рублі, але тоді ви потерпіли б великі збитки. Багато хто з вас на себе відчував, як більшовики зробили зі золотми. У вас це було часу обмінати свої гроші, бо строк був такий короткий. **Ви повинні були втратити свої гроші! Але Німецьке Правління дає вам 3 тижні часу!**

Від 6.—25. липня ви можете обмінити свої рублі!

Потім вони будуть недійсні!

У нас не так, як у більшовиків. Лише декілька місць обміну, **кожна людина може обмінити свої рублі у своєму селі, своєму приході або своєму місті. За кожний рубль ви одержуєте один карбованець. Спитайте сільських та голову Управи, читайте плакати!**

Чи всі ваші гроші будуть обмінені?—Так!

Але не можна зразу обмінити всі гроші за готівку. А чому?

1. Тому що тепер під час війни немає металу, потрібного для дрібної монети. Залізо, нікель та мідь тепер потрібні для гармат, рушниць, знарядь, літаків та кораблів, або для машин та струменту, щоб скоріше виграти війну і відбудувати країну. Тому старі гроші до трьох рублів поки ще дійсні. Центральний Емісійний Банк України тільки поступово буде обмінювати гроші.

2. Тому що ніхто на знає, скільки рублів є на Україні. Значить, і не відомо, скільки нових грошей треба наготувати для України. То у лише частина негайно обмінюється на готівку. Але для того, щоб кожній, і найбіднішій, негайно одержати нові гроші, **спочатку будуть обмінюватися на готівку банкноти в 5 рублів та один червонець на 5 карбованців і 10 карбованців.**

Але через те, що й великі більшовицькі банкноти повинні зникнути, ви за ці великі купюри пока що одержите квиток, де записано ваше прізвище. Це є свідоцтво про вклад, і тому це **цінне. Збережіть його добре як цінний папір абоощадну книжку! Як що ви його загубите, ви іншим не одержите. Про цей вклад ми вас потім докладніше сповістимо.**

Тепер ви, все рівно, нічого не могли б робити з цими грошми, тому що немає досить краму в наявності. Так не лише на Україні, але в усіх Європі, бо фабрики в усіх країнах працюють на ведення війни проти більшовиків. Коли війна закінчиться, ви знов будете одержувати більш краму. До того часу ваш вклад не буде втрачений. Тепер тільки ті особи можуть купити щось за великі ціни, які одержали бага о грошей від більшовиків. Але пізніше ви усі можете купити за дешевими цінами.

Тому майте довір'я до Німецького керівництва! Через усунення колгоспного господарства і утворення аграрного ладу, як і через новий порядок ремісництва та через інші міри Німецька влада довела вам, що вона хоче того, що для вас найкраще. Ви побачите, що так і буде з новими грошми. Тому як можна швидше обмінійте гроші і не чекайте до останнього дня.

І ще раз: Сховайте добре свідоцтва за великі купюри рублів, бо вони цінні!

890—26 000 Juli 42.

Повідомлення окупаційної влади про запровадження нової валюти та обмін радянських рублів на карбованці. Липень 1942 р.
ДАКО. — ф.Р-3121. — Оп. 1. — Од. зб. 3. — Арк. 12.

Фотонідбірка

**Загальний вигляд Базарної площі у період
німецької окупації 1941–1944 рр. (м.Кіровоград)**

**Радянські військовополонені, закатовані гітлерівцями
на території фортеці Святої Єлисавети.
(м.Кіровоград, 1944 р).**

**Радянські громадяни, розстріляні гітлерівцями
у передмісті Кіровограда, біля Соколівських хуторів.
(Січень 1944 р.)**

**Радянські громадяни, розстріляні німцями
на території фортеці Святої Єлисавети.
(м.Кіровоград, 1944 р.)**

**Завод «Червона Зірка», зруйнований окупантами.
(м.Кіровоград, 1944 р.)**

Частина II

КІРОВОГРАДЦІ НА ФРОНТАХ ВІЙНИ

*Не хочется оглядываться вспять,
Но жизнь к воспоминаниям толкает,
И прошлое не хочет отпускать,
И в памяти все снова оживает.
Война и кровь, воздушные бои,
Траншеи, и окопы, и землянки,
И как весной пели соловьи,
Не обратив внимания на танки.
И теперь травой окопы заросли
И мирные поля зазеленели,
Не слышно только в шорохах земли,
Чтоб соловьи опять над нами пели.
А над землей, откуда ни взгляни,
Слышны одни лишь радиосигналы.
Неужто надо начинать сначала,
Чтоб над землей запели соловьи?
(«Голос памяти», Георгий Беличенко)*

Наші земляки на фронтах Великої Вітчизняної війни

Кіровоградці воювали на різних фронтах, як на території СРСР, так і за її межами. Героями визволення Чехословаччини стали І.Діброва та Я.Мельник. Розвідувальна група «Голос», учасником якої був О.Шаповалов, родом з Нової Праги, фактично врятувала польський Краків від цілковитого знищення німецькими військами. Командира одного з партизанських загонів Чернігівського з'єднання, Героя Радянського Союзу Г.Балицького нагороджено польським Золотим Хрестом. За проявлену мужність у битві під Варшавою подібним орденом нагороджено Героя Радянського Союзу А.Цимбала. В італійському русі Опору відзначилися кіровоградці В.Поліщук і С.Базенков, а у французькому – В.Порик («Базіль»). Герой Радянського Союзу М.Єрещенко визволяв від нацистів не лише Кіровоградщину, але й Румунію, Болгарію, Угорщину.

Т.Бабенко (Ігіна) протягом 1941–1943 рр. брала участь у захисті від гітлерівської навали міст Одеса, Миколаїв, Севастополь, Новоросійськ, а також Кавказу. Служила в 26-ій роті зв'язку при 5 ГАП ВПС ЧФ. У лютому 1945 р. забезпечувала безпеку з моря під час Ялтинської конференції. М.Басистий напередодні ВВВ стає командиром крейсера «Червона Україна», згодом командує ескадрою ЧФ, обіймає посаду начальника штабу ЧФ. Герой Радянського Союзу А.Бурковський брав участь у боях на Південно-Західному фронті в обороні міст Новоград-Волинський, Коростень, Маолин, Київ. У 1942 р. був направлений на Калінінський фронт. Улітку 1944 р. як командир 3-го стрілецького батальйону брав участь у наступальній операції 1-го Прибалтійського фронту.

Герой Радянського Союзу Ю.Глібко став учасником Сталінградської й Курської битв, визволяв міста Харків, Полтаву, Кременчук. У жовтні 1943 р. відзначився під час форсування Дніпра і створення плацдарму для висадки на правий берег дивізій 53-ої армії. Герой Радянського Союзу О.Жадов також відзначився в Сталінградській і Курській битвах. Армія Жадова визволила від гітлерівців міста Кіровоградської області Олександрію, Знам'янку,

Кіровоград, Новоукраїнку та інші населені пункти. Герой Радянського Союзу О.Єгоров у 1943 р. був заступником командира партизанського з'єднання О.Ф.Федорова. У серпні 1944 р. очолив партизанський загін, що діяв на території Чехословаччини. Уряд Чехословаччини високо оцінив бойову діяльність О.Єгорова і до 20-річчя з дня визволення країни від німецьких окупантів заснував орден «Партизанська зірка імені О.Єгорова».

Двічі Герой Радянського Союзу К.Кошовий під час війни командував дивізією у боях під Тихвином і Ленінградом. У 1942 р. брав участь у Сталінградській битві. Під час звільнення Криму у 1944 р. командував стрілецьким корпусом у військах Ф.Толбухіна, відзначився при штурмі Сапун-Гори під Севастополем, під час звільнення не лише України, але й Білорусії та Прибалтики.

Розвідник М.Кушніренко у 1939 р. став свідком окупації Західної України, а згодом розгрому німецьких військ під Москвою, Ржевом, Старою Русою та іншими містами. Герой Радянського Союзу І.Фісанович був командиром підводного човна «М-172». 21 серпня 1941 р. його човен увійшов до порту Петсамо, атакував і потопив ворожі судна. За героїзм та мужність екіпаж підводного човна був нагороджений орденом Червоного Прапора, а його командира капітан-лейтенанту І.Фісановичу присвоєно звання Героя СРСР. Під командуванням Фісановича здійснено понад 10 бойових походів, під час яких екіпаж виявив надзвичайну сміливість, мужність та героїзм.

Велика Вітчизняна завдала Кіровоградщині важких втрат. Пішло на війну близько 190 тис. жителів області, не повернулося з неї майже 93 тисячі, з яких 44 тис. вважаються зниклими безвісти. На території області загинуло й поховано 152 тис. воїнів, імена більшості з них і донині залишаються не відомими.

СПОГАДИ КІРОВОГРАДЦІВ – ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ

Вербичка в жалобі
Стоїть, мов спокута...
Ніхто не забутий,
Ніщо не забуте!
Не спиться ще вдовам
Бо туга минулась,
Для них і сьогодні
Війна не скінчилась.
Серця в них назавжди
Тривогою скуті
Ніхто не забутий
Ніщо не забуте!

ЛАЗОРЕНКО ПАВЕЛ НИКИФОРОВИЧ

(1921–1996)

Воспоминания о моей службе

в 45-м танковом полку 23-й танковой дивизии

45-й танковый полк 23-й танковой дивизии был сформирован на базе 114-го отдельного танкового

батальона 22-й легкотанковой бригады в апреле – мае 1941 г. В указанную бригаду я прибыл по призыву в ряды Красной армии в декабре 1939 г., когда она дислоцировалась в г. Гродно Белорусской ССР в (закрытом гарнизоне), в бывших царских казармах, как их тогда называли. Впоследствии, после освободительного похода в Прибалтику, бригада располагалась сначала в бывшем юнкерском военном училище в районе Понемуни в г.Каунасе, а затем, после реформирования в 45-й танковый полк, в пос.Паплака Литовской ССР. Это место из-за прекраснейшего чернозема по-местному еще называли «золотым дном». Кажется, это было где-то около Укмерге, но точно не помню, знаю только, что вблизи находилась железная дорога и, естественно, небольшой полустанок. Вот здесь и располагался наш полк перед войной – личный состав в деревянных казармах в лесу, материальная часть (танки и автомашины) – на временно оборудованных около казарм площадках, штаб полка – вдали от казарм, в 1–1,5 км, в двухэтажном, белом с колоннами здании, видимо, принадлежавшем зажиточному хозяину.

Какие еще входили в состав дивизии части кроме нашего полка и 46-го танкового полка не знаю. К тому времени просто не успел узнать, так как я только в мае 1941 г., будучи в звании старшего сержанта, из линейного танкового батальона был назначен на офицерскую должность – заведующим делопроизводством секретной части полка. Это было уже в то время, когда, видимо, ни для кого из служивших в полку, да и в дивизии, не было секретом, что мы находимся в преддверии войны с Германией. Но тогда вслух об этом говорить было не принято, хотя начиная с мая 1941 г. полк

почти ежедневно подвергался ночным учебно-боевым тревогам. Сложность и тяжесть этих тревог заключалась в том, что механикам-водителям танков приходилось таскать на себе тяжелые танковые аккумуляторы, которые почему-то в танках не оставляли. Постоянно шли дожди, была невероятнейшая грязь. Люди изматывались этими тревогами, а при отбое падали от усталости и напряжения, но службу несли исправно.

Среди личного состава полка ходили разговоры, что эти тревоги якобы вызваны необходимостью предупреждения возможных выступлений местного населения в связи с религиозными праздниками, но вряд ли кто этому верил, так как все понимали, что приближается война. Поднимавшиеся по тревоге танковые батальоны совершали каждый раз марши, возвращаясь к месту расположения во второй половине ночи. Я в то время, как уже упоминал, был в должности заведующего делопроизводством секретной части полка. И хотя мое место отдыха было определено в одной из казарм, я почти все ночи проводил в штабе, работая с документами, а также занимался склеиванием топографических карт различного масштаба района Восточной Пруссии. По тревоге я поднимался и бегом добирался до штаба полка, а с объявлением отбоя, во второй половине ночи, возвращался в казарму, чтобы немного отдохнуть до подъема.

В это время дисциплина в полку была крепкая, нарушавшие ее строго наказывались, из-за чего многие красноармейцы, сержанты и командиры недолюбливали назначенного командиром полка майора Николая Кондратьевича Тихоненко. Кстати, судьба этого Н.К.Тихоненко в начале войны сложилась значительно тяжелее, чем у других. И вот спустя много лет, уже в 1972 г., я в намерении рассказать его наследникам или родственникам о его судьбе и будучи уверенным, что его нет в живых, запросил Главное управление кадров МО СССР, чтобы узнать что-нибудь о нем или хотя бы о месте жительства. Каково же было мое удивление, когда я получил ответ, что майор Тихоненко Николай Кондратьевич, 1900 г.р., из армии уволен в запас. Состоит на пенсионном обеспечении в Днепропетровском облвоенкомате.

Получив такой ответ и убедившись, что он остался жив после войны, я, естественно, не стал никому ничего писать, так как считал, что о своей судьбе он и сам мог рассказать. Но об этом позже, а пока по порядку.

Начальником штаба нашего полка был старший лейтенант Курносов (имени и отчества не знаю), помню, что он якобы прибыл на эту должность после окончания обучения в Академии бронетанковых войск имени Сталина. Из остального офицерского состава, или, как он в то время назывался, командно-начальствующего состава, многих изучить или хоть запомнить фамилии, к сожалению, не удалось. А тех, кого знал и не забыл, буду упоминать по ходу рассказа.

Таким образом, к началу войны 45-й танковый полк располагался около ст.Паплака в Литовской ССР и, несмотря на недостатки как в расположении, так и по другим вопросам, занимался активной боевой подготовкой, достиг в этом деле определенных успехов, которые в свое время отмечались. 16 или 17 июня 1941 г. меня вызвал начальник штаба полка и в сопровождении двух автоматчиков на машине направил в г.Либаву (Лиепайя), где располагался штаб нашей 23-й танковой дивизии, за получением боевого приказа. Но после того, что мы пробыли в Либаве почти весь день, нам было предложено возвратиться в полк без приказа.

18 июня 1941 г. в штаб дивизии были вызваны командир и начальник штаба полка, которые получили приказ – привести в боевую готовность все подразделения в соответствии с планами подъема по боевой тревоге, но самой тревоги не объявлять. Всю работу проводить быстро, но без шума, без паники и лишних разговоров, иметь положенные нормы припасов, необходимых для жизни и боя.

Согласно этому приказу, наша дивизия к утру 20 июня 1941 г. сосредоточилась западнее Шауляя. Дивизией в то время командовал полковник Т.С.Орленко. Кроме того в районе г.Шауляя также к тому времени сосредоточились: 28-я танковая дивизия полковника И.Д.Черняховского – в лесах в 20 км севернее Шауляя; 202-я мотострелковая

дивизия полковника В.К.Горбачева – восточнее Шауляя. Эти приведенные мною данные я много лет тому назад почерпнул из какой-то книги. Как она называлась, не записал, но данные не вызывают никакого сомнения, хотя ничего о 202-й мотострелковой дивизии я не знал и не знаю.

Наш полк расположился в лесу, на песчаном грунте, где продолжались занятия, а между ними танки пополнялись боеприпасами, всему личному составу были выданы противогазы, вооружение, боеприпасы, вещевое имущество, сухой паек и т.д. Все это апробировалось, подгонялось. В нашем полку была рота автоматчиков, или, как она тогда называлась, мотострелковая рота, базировавшаяся на танках. Красноармейцы этой роты были так вооружены и обмундированы, что практически вести бой им было очень тяжело. И хотя на них лишнего ничего не было, было неудобно, многие выглядели, как неповоротливые мешки. В этом отношении легче и удобнее было экипажам танков, которые все свои припасы хранили в своих машинах.

Разгрузившись, все машины автороты нашего полка в тот же день, 20 июня 1941 г., были направлены обратно в расположение полка (на «зимние квартиры») за остальным имуществом – боеприпасами, вещевым имуществом, продовольствием и др. На одной из машин был послан и я, чтобы забрать максимум документов и топографических карт. Загрузившись и выехав в место сосредоточения полка, наша колонна перед Шауляем была обстреляна. В машины бросали бутылки с горючей смесью, возникла суматоха, которая быстро была ликвидирована. Машина, на которой я ехал, была в конце колонны, поэтому я в этой суматохе участия не принимал. Но все обошлось благополучно, потерь в людях не было, а возникшие на 2–3 автомашинах возгорания были быстро устранены.

Установить, кто стрелял и бросал бутылки с горючей смесью, не удалось. Одни говорили, что это были подстрекатели из местного населения, а другие – что напали на нас переодетые в гражданскую одежду немцы.

В общем, толком никто ничего не знал. Занимался ли кто расследованием этого случая, тоже не знаю. Думаю, что вряд ли, так как было не до того.

22 июня 1941 г., в 10 часов утра, весь полк был собран на поляне на митинг, на котором комиссар полка старший политрук Хамко (имя и отчество тоже не помню) выступил с краткой речью. Он объявил, что в 4.00 утра фашистская Германия вероломно напала на нашу страну и что полк, как и дивизия в целом, получил боевую задачу к 14.00 во взаимодействии с 10-м стрелковым корпусом 8-й армии из рубежа севернее Шауляя нанести удар по наступающим немецким войскам в направлении Плунге. Однако время наступления менялось несколько раз, и 23-я танковая дивизия в целом начала выдвигаться на рубеж наступления только в 13.00 следующего дня, т.е. 23 июня 1941 г.

В тот же день, 23 июня, наш полк несколькими колоннами, где-то примерно с 12.00 или 13.00 часов, начал двигаться в заданном направлении. Запомнилось, что это было в направлении г.Кретинга. И, не вступая в соприкосновение с немецкими войсками, за 1–2 км до Кретинги, мы получили приказ отступить. Мы были поражены наличием большого количества убитых красноармейцев-пехотинцев на подступах к этому городу. И нам объяснили, что это бойцы той стрелковой дивизии, которая до начала войны располагалась в Каунасе, не доезжая до моста в районе Понемуни, справа в казармах.

Итак, со второй половины дня 23 июня 1941 г. 45-й танковый полк начал позорное, тяжелое и немислимое отступление, которое не укладывалось в наше сознание. Ведь основная масса вынужденных отступить советских красноармейцев была воспитана в духе непобедимой Красной армии, бравурных хвастаний о ее боеспособности и боевитости советских танкистов.

Стояла хорошая сухая жаркая погода, на полевых дорогах от движения танков и автомашин поднималась страшная пыль. Спасение мы находили только в лесу, в тени, на зеленом травяном ковре. Немецкие войска вели

активные боевые действия и стремительным образом занимали наши города и села, а Красная армия, неся громадные потери, все далее и далее откатывалась на восток, к нашим бывшим границам. Получилось так, что наш полк в результате стремительных действий немецких войск был оторван от остальных частей и штаба дивизии и с боями отступал, смешавшись с частями 28-й танковой дивизии, которой командовал самый молодой к тому времени полковник И.Д.Черняховский, будущий талантливый полководец советской армии.

Таким образом, как воевали 23, 24, 25 июня и в последующие дни части нашей дивизии, сказать не могу. Все было перемешано, перепутано, все было в непрерывном отступлении. Причем все это усугублялось исключительной активностью немецкой авиации, самолеты которой гонялись буквально за каждой машиной, танком, за каждым красноармейцем. Это наводило страх, даже ужас. Наш полк 23–25 июня вел тяжелые бои, потерял почти все танки, не говоря уже о людях. Оставшейся частью полка, перемешавшегося с частями 28-й танковой дивизии, время от времени командовал Черняховский. Фактически вся структура и организация были нарушены, наши танковые батальоны отступали по разным маршрутам, штаба полка по сути уже не существовало. А я с небольшим количеством имевшихся секретных документов перемещался с одной на другую автомашину, пристал к одному из батальонов полка, который уже был изрядно потрепан.

Вместе с этим батальоном отступали и некоторые другие военнослужащие штаба полка. Но, повторяю, все перемешалось, все перепуталось и, конечно, спустя время забылось, а кое-что представляется смутно, как во сне или как в тумане. Но то, что я описываю здесь, я все хорошо помню. Будучи связанным по рукам секретными документами, я лично до 26 июня 1941 г. ни в одном бою в прямом смысле слова не участвовал, пока этот злосчастный ящик не пришлось закопать в землю. Где это было, не помню. Было это на территории Прибалтики или уже после

пересечения старой границы, тоже не помню. Тогда мы закопали две машины вещевого и другого имущества и часть штабных документов. Из товарищей, которые проводили эту работу, вспоминается только один – Яков Гошко. Он так же, как и я, служил в расформированной 22-й ЛТБр, а затем в нашем полку, был в то время на сверхсрочной службе. Где-то в 60-х годах я слышал, что он служил не то начальником, не то заместителем начальника окружного вещевого склада КВО, якобы в звании подполковника.

26 июня стало для нашего полка роковым днем. Переночевав где-то на окраине леса в ночь с 25 на 26 июня, оставшиеся подразделения нашего полка (это была уже только небольшая часть их) рано утром остановились по пути следования у какого-то «господского двора», чтобы помыться и поесть, попить холодной колодезной воды. Это было в 9 или 10 часов утра, стояла удивительная тишина, от которой мы за предыдущие дни отступления успели отвыкнуть. Хозяин этого двора, литовец, помог нам ведрами доставать воду, помог солью и еще чем-то – не помню, в общем, отнесся к нам доброжелательно.

Примерно в 11 или 11.30 была дана команда «по машинам», и наша колонна вытянулась перед въездом в лес. Проехали 1,5–2 км. И как только колонна почти полностью заехала в лес, справа был внезапно, подло открыт невероятный огонь из автоматов. Как оказалось, его вели немецкие автоматчики-десантники, высадившиеся в этот район ночью и расположившиеся на деревьях. Причем немецкие десантники находились в значительно более выгодном положении, чем мы. Во-первых, немцы были вооружены автоматами, во-вторых, они сидели на деревьях, и им было сверху хорошо видны каждая наша машина и каждый танк, все до одного красноармейцы и командиры, в-третьих, они были заблаговременно готовы к ведению боя.

А наши красноармейцы и сержанты в основном были вооружены винтовками <...> образца 1891г., небольшим количеством полуавтоматических винтовок, гранатами РГ–I и Ф–I – «лимонками», а

командиры – наганами. Только у некоторой части были пистолеты ТТ. Кроме того, наши бойцы были расслаблены после отдыха, двигались в полнейшей тишине, не думая о том, что будут встречены таким смертельным огнем. Забегая вперед, скажу, что мы, оставшиеся в живых, очень долго делились впечатлениями от этого боя. И каждый из нас высказывал такое предположение, что тот хозяин «господского двора» не мог не знать о том, что рядом, на опушке леса, расположился немецкий десант, тем более, что в течение боя, а он продолжался почти до 18.00, наши бойцы бегали ко двору этого хозяина за водой для раненых, но хозяина и его семьи ни в доме, ни во дворе не было. Мы, естественно, проклинали его измену, хотя, повторяю, он с нами перед этим общался хорошо и выполнил все наши просьбы. Может, и он ничего не знал о расположившемся вблизи десанте, но неприятное чувство к этому человеку не оставляет меня вот уже почти 50 лет.

Но вернусь к встрече с немецким десантом. Как только немцы начали нас расстреливать в упор из автоматов, все стали выскакивать из машин, и в невообразимой панике началась неорганизованная стрельба из винтовок, наганов, а кое-кто начал бросать гранаты. Так продолжалось несколько минут, пока кто-то из командиров не взял на себя управление боем. Немцы сидели на деревьях буквально в нескольких метрах от дороги и, естественно, имели полное превосходство над нами, поэтому нам было очень тяжело. Двигавшиеся впереди нашей колонны, кажется, два или три танка Т-26, пытаясь окружить десант, выдвинулись вперед, свернули вправо и попали в болото, которое их начало засасывать.

Немцы обнаружили танки и по ним тоже открыли уничтожающий огонь. Многие из наших автомашин, которые остались на лесной дороге, были сильно повреждены. Что это был за бой, описать невозможно. У меня, даже спустя почти 50 лет, стоит, как сейчас, перед глазами тот невообразимый кошмар. Видимо, комом в горле он будет стоять у меня до конца жизни, хотя впоследствии и приходилось мне участвовать в боях даже более тяжелых. Но этот первый бой, внезапный, жестокий, глаза в глаза с

врагом, особо памятен. Больно за погибших товарищей, которые не успели даже сообразить, что происходит. Может, не так было бы обидно за павших, если бы это было в «нормальном» бою. А когда нас подло расстреливали в упор, по существу безоружных – это, конечно, преступление таких «зверей», какими были отборные фашистские десантники. Ведь мы были поставлены в такое положение, что вот, допустим, этот, сидящий на дереве, должен первым убить меня, или я его. Выживет тот, кто окажется шустрее.

Бой продолжался. И хотя он вначале был особенно жарким, много наших товарищей погибло, где-то через час, а может и больше, наши бойцы опомнились и сумели потеснить немцев в глубь леса. Хотя и с их стороны было много погибших, они остались висеть на деревьях. Когда через какое-то время напряжение стихло, продолжались единичные выстрелы из автоматов, что дало нам возможность подобрать раненых, оказать им посильную помощь и уложить на машины. Что касается наших погибших, то мы почти всех сумели стащить в небольшие придорожные кюветы и, насколько это было можно, засыпать землей. По-настоящему похоронить их было невозможно, у нас, кроме саперных лопат, ничего другого не было, рыть могилы было нечем. Сколько оказалось погибших – не помню, хотя мы впоследствии пытались сделать подсчеты, но это было неточно, так как мы не знали, сколько же нас было в начале этого страшного и внезапного боя.

Где-то примерно в 16 или 17.00 часов меня с двумя красноармейцами послали установить судьбу тех танков, которые в процессе боя, продвинувшись вперед, пытались обойти немецкий десант с тыла, но попали в болото. Мы должны были что удастся забрать, в том числе и документы, вынести раненых. В одном из этих танков был любимец полка командир роты старший лейтенант Горелов, и о нем особенно все беспокоились.

И действительно, когда мы разыскали место, куда заехали наши танки, то обнаружили один Т-26, который почти полностью уже был погружен в болото, за исключением половины башни. Мы кое-как добрались до нее, открыли люк и сверху увидели в сидячем положении обгоревшего мертвого

Горелова. Что мы могли сделать в данной ситуации? Да ничего, тем более, что за нами уже прибежал красноармеец, который передал, чтобы мы возвращались, оставшиеся на машинах торопились следовать дальше. Мы решили забрать документы Горелова, с трудом достали их из карманов гимнастерки, сняли с руки часы. Планировали при первой же возможности отправить по почте его жене, проживавшей не то в Житомирской, не то в бывшей Каменец-Подольской области, на Украине.

Забегая вперед, скажу, что мне действительно удалось сдать эти документы и часы для отправки на почте уже на окраине г.Пскова, когда мы проезжали его 5 июля 1941 г. Дошли ли они по назначению, не знаю, так как адрес не помню. Псков бомбили немецкие самолеты, на улицах лежали убитые. <...>

Еще раз повторяю, что в том первом для нас бою погибло много наших красноармейцев, сержантов и командиров, фамилии их я уже, конечно, забыл. Кроме Горелова запомнилась только фамилия помощника командира танкового батальона по технической воентехника 1-го ранга Иванова (имени и отчества не помню). Здесь же погиб от автоматной очереди по спине военный фельдшер нашего батальона, когда он перевязывал раненого рядом со мной. В дальнейшем оставшиеся в живых бойцы и командиры нашего полка – кто на разбитых автомашинах, а кто пешком – продолжали отступать в направлении г.Риги. Вот с этого момента или чуть позже наши сохранившиеся подразделения вплотную перемешались с подразделениями 28-й танковой дивизии, и нами время от времени управлял командир этой дивизии полковник И.Д.Черняховский.

В связи с этим людей стало больше, да и танков тоже. Мы отступали с боями. Вот тогда я воочию убедился в смелости, отваге и мужестве Черняховского, который не только принимал наиболее правильные решения в создавшейся боевой обстановке, но и лично участвовал в боях. Помню такой случай, один из многих, когда наши танки, находясь в невыгодном для нас положении, пытались сдержать продвижение немецкой техники. Многие

из них уже были подбиты и горели, а в тех, что вели огонь, не хватало снарядов, Черняховский не только организовал людей для подноса снарядов к танкам, что было смертельно рискованно.

На какое-то время прекращался интенсивный огонь из немецких танков. Бывало, полковник и сам подносил снаряды. И в тот момент, когда Черняховский пытался в очередной раз нести к танкам боеприпасы, над ним начали разрываться снаряды типа «шрапнели». Заметив это, я бросил свои снаряды, подбежал к нему и с ходу повалил его на землю. Это было у леса, на небольшой полянке, а снаряды мы носили через поле с созревающей пшеницей (или рожью). Там я и накрыл его своим телом. К счастью, ни меня, ни его ни один осколок не достал, они рассеялись вокруг.

Черняховский тогда, естественно, возмутился, выругал меня, а потом снова и он, и я, и все, кто был там, продолжали подносить снаряды. К сожалению, немцы имели значительное превосходство. У них было явно больше танков, и мы вынуждены были прекратить бой. Оставшихся в живых наших танкистов удалось вытащить под огнем, который велся уже не так интенсивно, и забрать с собой. Оставшиеся на ходу танки были выведены из-под огня. Где это было и когда, до Риги или после, не помню, но это все точно было еще на территории Прибалтики.

Я забыл написать еще и о таком факте. Несмотря на вынужденное отступление в довольно быстром темпе, наши части все же останавливались поздно вечерами, чтобы хоть немножко передохнуть, поесть и поспать. Как правило, место для такого отдыха выбиралось неподалеку от дорог, на опушке леса или в отдельных рощах, но не в населенных пунктах. Всему личному составу сообщался пароль, выставлялись часовые. Наступала непривычная тишина, а ночи тогда, в середине лета, были очень темными. Немец тоже по ночам не вел огня. И вдруг в одну из таких ночей вблизи нашего расположения начали разрываться снаряды. Так было несколько раз. Тогда Черняховский поднимался и без сопровождающих направлялся в ту сторону, откуда, по его расчетам, был выпущен снаряд.

Пройдя небольшое расстояние, устанавливал, что он был выпущен не немцами, а из расположения такой же, как и наша, части. Кто-то нечаянно во сне нажал ногой на спуск – и произошел выстрел. Просьбы к полковнику не делать этого, даже уговоры командиров, ни к чему не привели. Тогда группа командиров в присутствии Черняховского решила назначить бойца для постоянного сопровождения и охраны его, выбрали одного из числа наиболее надежных и доверенных. Этот выбор пал на меня, и эти несвойственные мне функции мне пришлось выполнять несколько дней, пока мы отступали по территории Прибалтики.

Хорошо помню, что по маршруту нашего отступления мы на время остановились на окраине западной Риги. Затем Черняховский отдал команду всем танкам и автомашинам следовать на продовольственные склады Прибалтийского военного округа, чтобы загрузиться продуктами: сухарями, сахаром, солью, колбасой, консервами и другим. А сам он на танке Т-34 решил проследовать на восточную окраину Риги, уточнить обстановку, чтобы наметить наиболее удобный маршрут дальнейшего следования.

Когда танк Т-34, в котором следовал полковник, а также два или три сопровождавших его танка Т-26 попытались было проехать через Ригу, сделать этого не удалось. С верхних этажей домов танки забрасывались бутылками с горючей смесью, хотя по улицам и ходили люди в гражданской одежде с винтовками, видимо, для поддержания порядка. Тогда Черняховский принял решение добираться до восточной окраины Риги по каким-то окружным улицам. И когда мы достигли границ города, нас остановили военные в новенькой форме командиров Красной армии (в звании полковников, подполковников и майоров), которые не вызывали никакого подозрения, говорили на чистейшем русском языке, без ошибок.

Черняховский подошел к ним, что-то уточнил и, побеседовав с ними 5–10 минут, дал команду сопровождавшим его танкам следовать за его танком туда, где мы оставили своих загружаться на складах. Мы вернулись к ним как раз тогда, когда все имевшиеся танки и автомашины были

загружены (на танках мешки были привязаны веревками). И без промедления вся наша колонна двинулась по уже известному нам пути. Я думаю, что нет необходимости брать под сомнение решение Черняховского о погрузке продуктов – надо было кормить бойцов, а планового снабжения не было, все было нарушено.

Со времени разговора с теми командирами на восточной окраине Риги прошло часа 2–2,5. Каково же было удивление не только Черняховского, но и всех тех, кто был с нами, когда, подъехав к месту встречи, мы обнаружили всех их убитыми, увидели пять или шесть трупов. <...> Мы остановились, и Черняховскому наши «особисты», находившиеся около убитых, доложили, что это были немецкие диверсанты, заброшенные в тыл отступающих советских войск для наведения паники, совершения диверсий и подобного. Тогда я вспомнил, что они Черняховскому рассказывали, что практически отступать некуда, все дороги перекрыты и захвачены немецкими войсками.

Черняховским было принято решение в дальнейшем следовать по одному из выбранных маршрутов, с некоторым рассредоточением отступавших по полевым дорогам. Но не по основным, где немецкие самолеты интенсивно действовали и на лету вели огонь по отступавшим войскам, гоняясь не только за танками, автомобилями, группами измученных бойцов и командиров, но и за отдельно двигавшимися красноармейцами. По каким маршрутам мы отступали в дальнейшем – не помню. Отступление чередовалось, то мы шли пешим порядком, то двигались на машинах. Стояла невероятная жара. И поэтому в дневное время старались двигаться лесами, где под густыми кронам деревьев отступающие части имели возможность передохнуть, поесть и т.д.

Но со временем и в лесах нас стали обнаруживать и бомбить немецкие самолеты, отчего мы сначала были в полном недоумении. Но после второй или третьей остановки под прикрытием деревьев, когда на нас посыпались немецкие бомбы, наше командование начало внимательно изучать, в чем же дело. Ведь под прикрытием деревьев нас сверху было совершенно

невозможно заметить. И вскоре эта тайна была разгадана. Мы задержали нескольких человек в гражданской форме, бродивших по лесу, которые не могли объясняться на русском языке. Каждый из них под рубашкой был обмотан белыми, сшитыми по форме буквы «Г» полотнищами, которые они при обнаружении наших войск выбрасывали на верхушки деревьев, указывая, таким образом, немецким самолетам на цель, которую надо бомбить. Это была еще одна подлость и своеобразная хитрость немецких войск. Кто были эти люди, мы не знаем, были ли это местные жители или уже заброшенные немцы, так нам и не удалось установить.

Когда же мы обнаружили уже выброшенные ими полотнища на деревьях, под которыми мы стояли, наше командование приняло решение поймать этих лазутчиков. В радиус до полутора километров были направлены красноармейцы, которые и отловили 10–15 чел., и у каждого из них были намотаны под рубашками белые полотнища. Командование приняло решение расстрелять их. Черняховского в эти дни с нами уже не было, мы с ним расстались вскоре после Риги. А вообще-то при дальнейшем отступлении, вплоть до последнего пункта сосредоточения, мы знали, что оставшимися нашими подразделениями управлял Черняховский, но уже его не видели. Впоследствии слышали по радио и читали в газетах о его бурном восхождении как полководца, очень потом сожалели о его нелепой смерти в 1945 г. Правда, мне довелось еще раз встретиться с ним в 1942-м на Северо-Западном фронте, когда он был командиром стрелковой дивизии. В ней были сосредоточены спешившиеся танкисты, авиаторы и представители всех родов войск. А когда я узнал о его смерти в 1945 г., не находил себе места, не мог осознать, что погиб такой мужественный человек.

Дальнейшее наше отступление в те первые дни войны было в направлении г.Пскова. Правда, перед этим, хотя и не было непосредственного соприкосновения с немецкими войсками, вскоре после пересечения старой границы в районе городов Дно, Медведь, Порхов мы снова попали под обстрел немецких лазутчиков. Был бой, но с нашей

стороны погибших не было. Командиры знали, что для дальнейших боев необходимо как можно больше сохранить танкистов, в основном механиков-водителей, поэтому нам предлагалось не вступать в бои.

5 июля 1941 г. наша часть проследовала через старинный русский город Псков, но, к сожалению, его бомбили немецкие самолеты, и нам было приказано не задерживаться в городе, быстро проследовать через него. Город стоял мрачный, хотя это и было в ясное июльское утро, на домах и заборах были вывешены плакаты со знаменитым обращением Сталина к народу, с его портретом. На улицах валялись убитые. Собор был разбомблен.

И хотя мы стремительно следовали по городу, я все время высматривал почту, чтобы сдать бандеролью документы погибшего ст.лейтенанта Горелова. И мне все же повезло. На окраине Пскова я увидел небольшой дом с надписью «Почта». Там мне помогли запаковать бандероль, написать адрес и даже выдали квитанцию, которую я даже какое-то время хранил, но потом не знаю, куда она девалась. В бандероль я вложил небольшую записку, сообщив, что Горелов погиб в бою 26 июня 1941 г. там-то. Дней через пять, когда мы уже расположились в пункте нашего сосредоточения, в лесу около пос. Пролетарий вблизи Новгорода, наши товарищи, бывавшие в Пскове, рассказали, что тот дом, где я сдал документы Горелова для отправки, разбомблен. Успели ли документы дойти по назначению, не знаю.

Прикрываемые немецкими самолетами сверху, мы к вечеру 5 июля сосредоточились в лесу вблизи Новгорода, около пос. Пролетарий. Здесь начали приводить себя в порядок, подсчитывать потери, писать и отправлять «похоронки» на погибших, составлять наградные листы на отличившихся бойцов, а через несколько дней были направлены вглубь страны для получения танков. Оставшиеся бойцы и командиры занимались боевой подготовкой. Начало поступать пополнение, том числе и пехотинцы. Мы были сначала в недоумении, что же будет дальше, но потом нам объяснили, что после получения танков подразделение будет направлено в тылы немецких войск для ведения боев по разрушению коммуникаций, наведения

беспорядков и уничтожения материальных запасов, вооружения и живой силы. Потерь в этот период, не считая случайных ранений от немецких снарядов (осколков), у нас не было. Раненым оказывалась помощь, а тяжелораненые отправлялись в тыл.

И действительно, примерно через двадцать, а то и больше дней к нам начали поступать танки Т-26, в основном после капитального ремонта, и нам объявили, что теперь мы уже не 45-й танковый полк 23-й танковой дивизии, а 112-й отдельный ударный танковый батальон. И что после доукомплектования и довооружения батальон будет использован как подвижная ударная единица в тылу противника. Сколько было танков и людей в батальоне, не помню, хотя я и выполнял обязанности старшего писаря батальона, составлял строевые записки, просто прошло уже очень много времени с тех пор. В общем батальон в спешном порядке своим ходом двинулся к еще не твердо установившейся линии фронта, и мы оказались далеко южнее г.Старая Русса, в тылах немецких войск. Это было в середине августа 1941 г. Двигались к месту сосредоточения без боев, скрытно. В нашем батальоне сохранилось прежнее командование полка из тех командиров, кто уцелел. Командиром батальона был назначен тот же майор Н.К.Тихоненко, начальником штаба – старший лейтенант Курносков, комиссаром – старший политрук Хамко.

Таким образом, с этого времени наш 45-й танковый полк и дивизия в целом прекратили свое существование. Не знаю, много ли попало в архив МО СССР документов нашего полка, но мне еще в 1955 г., в связи с приведением в порядок личных дел офицерского состава, пришлось запрашивать кое-какие данные о себе.

<...> С этого периода, повторяю, и 45-й танковый полк, и 23-я танковая дивизия прекратили свое очень короткое (с мая по август 1941 г.), но бурное существование. Казалось бы, на этом, описывая боевые действия полка, в которых я принимал участие, можно было бы поставить точку. Но так как все наши оставшиеся в живых бойцы и командиры вошли в состав 112-го ОУТБ

(или ОТБ), то вкратце остановлюсь на действиях этого батальона и судьбах людей.

Батальон был придан 245-й стрелковой дивизии и получил задание громить тылы немецких войск. Выполняя эту боевую задачу и действуя в основном самостоятельно в районе южнее г. Старая Русса, мы вначале, пока не обратили на себя внимание немецкого командования, имели хорошие результаты. Участвуя непрерывно в боях, не имея передышки и действуя самоотверженно и мужественно, батальон розгромил большое количество живой силы, техники и вооружения немцев. Мы даже захватили двух немецких генералов, следовавших в автобусах, из которых один был убит в перестрелке, а второго переправили через еще не совсем установившуюся линию фронта. Но наши дерзкие нападения заставили немецкое командование обратить на нас внимание, и для уничтожения нас бросили не то головорезов дивизии «Мертвая голова», не то какой-то другой.

И если до того, пока мы с ней не столкнулись, у нас потери были незначительные, то после этого наши силы стали быстро иссякать. И если мы, повторяю, на пути своего следования по тылам беспощадно громили все, что попадалось, вели активные боевые действия, парализуя наступающие немецкие войска, то теперь мы вынуждены были перейти к активной обороне, причем немецкие войска теперь нам не давали ни минуты покоя, преследуя и уничтожая нас.

С этого времени наступили самые тяжелые, самые мрачные дни в жизни нашего батальона. Дошло до того, что на всех без исключения непродолжительных остановках мы вынуждены были буквально зарываться в землю. Каждый рыл для себя укрытие в виде ямы-норы, застилал внутри ветками деревьев и сидел в ней, ждал команды или вызова, а во многих случаях – прямого попадания, от которого, естественно, уже ничто спасти не могло. Потери в этот период были большие, в основном от минометного огня, от неимоверно воющих немецких шестиствольных минометов, прозванных нашими солдатами впоследствии «скрипунами».

Видимо, убедившись в почти полном уничтожении нашего батальона, немцы где-то через неделю прекратили нас преследовать. Это дало нам возможность немного опомниться, подсчитать оставшихся в живых и в сопровождении, кажется, четырех или пяти танков начать выход через линию фронта. В одно прекрасное утро, был конец августа или начало сентября, наша колонна во главе с несколькими танками Т-26, из которых два или три были с заклиненными башнями, начала выдвигаться из леса. Там мы почти спокойно провели первую ночь за все время нашего пребывания в тылу, но командование заметило вдали двигавшуюся на Старую Руссу колонну немецких войск с орудиями, на мотоциклах и машинах.

Не подумав о необходимости сохранения оставшихся в живых людей и стремясь до конца выполнить боевую задачу, поставленную перед батальоном, командование приняло решение открыть огонь из танковых орудий по немецкой колонне. Сначала в течении нескольких минут со стороны немцев не было никакой реакции на эту стрельбу, но через 20–30 минут немецкая колонна развернулась в направлении нас и начала стремительно наступать, ведя очень сильный огонь. По танкам немцы вели огонь из своих противотанковых орудий, как сейчас вижу, окрашенных в красный цвет. А выдвинувшиеся вперед мотоциклисты – из установленных на мотоциклах пулеметов. Их хотя нас в некоторой степени спасало то, что мы находились на окраине редкого леса, хорошо вооруженные и более подвижные немецкие мотоциклисты имели возможность расстреливать нас в упор.

Была даже организована атака в направлении наступавших мотоциклистов, которая, естественно, ничего не дала, так как мы шли в атаку в основном с имевшимися у нас наганам и гранатами, а они поливали нас пулеметным огнем. Бой длился примерно с 11 часов утра и до самого вечера, приблизительно до 16 часов. С середины боя и до конца нам вести огонь, и ходить в атаку было очень трудно еще и потому, что сплошь и рядом лежали

трупы убитых, раненые кричали, просили пристрелить, стоял сплошной гул, крик и шквальный огонь.

Видимо, убедившись, что с нами все покончено, а это было почти так, немцы прекратили наступление и отошли. Мы оказались полностью разбитыми, догорали танки и автомашины. Конечно, и со стороны немцев были потери, но сколько – мы не считали, так как всех погибших они унесли с собой. Мы даже свои потери начали уточнять только на второй день, так как никто из нас от напряжения и усталости не мог передвигаться. Так что очень дорого обошелся нашему батальону проявленный командованием риск. Может, лучше было бы не связываться с этой колонной, а сохранить людей? Все равно силы были явно не равные.

В этом бою был тяжело ранен командир полка (или батальона) майор Н.К.Тихоненко, легко – начальник штаба старший лейтенант Курносов. И вот когда мы заносили в санитарную машину раненых Тихоненко и Курносова, примерно в середине боя, я тоже был ранен в левую ногу. Осколки эти я до сих пор ношу в ноге. В ходе боя санитарная машина с ранеными Тихоненко и Курносовым была отведена вглубь леса, причем по кочкам. Оставшиеся в живых, в том числе и передвигавшиеся раненые, до утра следующего дня приводили себя в порядок, пересчитали оставшихся людей, а их из нашего батальона оказалось примерно до 60 человек. Наутро мы взорвали две машины с танковыми снарядами, отправили на двух легковых автомашинах раненых, а сами начали выходить из окружения.

Дойдя до санитарной машины, в которой находился Тихоненко (Курносов после перевязки вернулся и шел с нами), было принято решение оставить с Тихоненко двух разведчиков, двух санитаров, врача, фельдшера и командира взвода. Тихоненко после полученного тяжелого ранения находился в шоковом состоянии и не давал возможности не то что оказать ему помощь, но и открыть дверь машины сзади. Когда мы через 8 или 9 дней вышли из окружения, а при выходе погибло и утонуло в речках, когда мы их переправляли, 10–20 чел., то узнали, что оставшиеся с Тихоненко вечером

ушли в находившуюся рядом деревню, предварительно заминировав гранатами все двери автомашины. Все ушедшие в деревню были обнаружены немцами, а командиру взвода удалось выйти к нашим.

Говорили, что за самовольный выход и оставление машины с раненым Тихоненко был сужден. Не буду рассказывать о мытарствах и тягестях, перенесенных нами при выходе из окружения, скажу только, что мы с трудом, но попали в расположение нашей части. Нас больше недели откармливали и лечили, и после этого меня забрали в отдел автобронетанковых войск штаба 34-й армии, где я и продолжал дальнейшую службу. На этом деятельность нашего 112-го ОУТБ тоже закончилась. Куда подевались оставшиеся бойцы и командиры, не знаю, за исключением нескольких человек, о которых я еще упомяну.

Так вот, о судьбе Тихоненко я и хотел тогда рассказать его родным, но, убедившись, что он жив, не стал их тревожить. Я полагал, что, конечно, он оказался в плену. Вообще об этом бое я рассказываю кратко. Событий на самом деле было значительно больше. В дальнейшем я все время до конца войны находился в действующей армии, в основном на учетно-кадровой работе. В феврале 1942 г. мне было присвоено первичное офицерское звание «техник-интендант 2-го ранга», а войну закончил я в звании капитана.

Последовательно служил в таких частях и соединениях: до декабря 1941 г. – заведующим делопроизводством эвакуационного отделения отдела автобронетанковых войск штаба 34-й армии, с декабря 1941-го по май 1942 г. – там же завделопроизводством секретной части, с мая по июнь 1942 г. – завделопроизводством штаба 33-й танковой бригады, с июня 1942-го по апрель 1945 г. – в штабе 171-й стрелковой дивизии 34-й, 27-й и 3-й ударной армий последовательно завделопроизводством, помощником начальника; с мая 1944-го по апрель 1945 г. – начальником 4-го отделения отдела кадров сержантского и рядового состава той же дивизии на Северо-Западном, 2-м Прибалтийском и 1-м Белорусском фронтах, принимал участие в боях по освобождению Прибалтики (Лубанская низменность, р.Айвиексте, городов

Арона, Мадона, Огре, Елгава, Вегеряй, Ауце), а затем в составе 1-го Белорусского фронта по освобождению Варшавы, взятию Берлина и штурма Рейхстага (будучи в составе отдела кадров 3-й ударной армии).

За участие в боях и за выслугу лет в армии награжден двумя орденами Отечественной войны 2-й степени, двумя ордена «Красная Звезда», двумя медалями «За боевые заслуги» и еще медалями «За победу», за взятие и освобождение Берлина и Варшавы, польской медалью «За свободу и победу» и другими – в общем 20 наградами. После окончания войны служил в отделе кадров 3-й ударной армии на территории ГДР, затем в 26-й механизированной дивизии в г.Кировокане Армянской ССР и с января 1953-го по август 1961 г. – начальником 3-й части горвоенкомата в г.Кировограде, откуда и уволился в звании подполковника. С тех пор со своей семьей проживаю здесь. <...>

Теперь я хочу перечислить фамилии своих сослуживцев 45-го танкового полка, о которых я более подробно не смог упомянуть в ходе рассказа. Вот то, что я знаю о них:

1. Комиссар 45-го танкового полка старший политрук Хамко. Его я знал очень мало, так как появился он в полку после его формирования. Все время участвовал в боях, проявил смелость и отвагу. И когда мы находились в тылах немецких войск, перед одним из боев, утром, стоя в башне танка, был насквозь прострелен немецким снарядом. Успели похоронить, а где – не помню, было это южнее Старой Руссы.

2. Помощник командира 112-го ОУТБ и в 45-м танковом полку тоже, по хозяйственной части, техник-интендант I ранга Лебедев – погиб во время атаки южнее Старой Руссы.

3. Еще один Лебедев был в нашем полку – весельчак, помощник начальника технической части полка, воентехник 1-го ранга. Это он меня забрал в ОАТБ 34-й армии, когда он был назначен начальником эвакуоотделения (по эвакуации подбитых танков). У меня с ним тоже было много боевых приключений, но куда он девался потом – не знаю. Спустя

много лет, а точнее в 1956 г., я решил разыскать его и установил, что он Лебедев Георгий Александрович, полковник запаса, 1911г.р., член Компартии (с 1932 г. состоял на учете в Молотовском райвоенкомате г.Омска). Помню, он писал, что очень болен. Это было в октябре 1956 г., с тех пор прошло более 30 лет. Если бы он был жив, то ему было бы уже 78 лет.

4. Полковник Блынский. Он был в свое время заместителем командира 22-й ЛТБр по строевой части. Не знаю точно, но предполагаю, что в такой же должности он был и в 23-й танковой дивизии. Во время отступления я его нигде не видел, видимо, он был при других полках дивизии. Это случилось на одной из остановок в ночное время. Тогда еще на каждую ночь выставлялись для охраны часовые, и назначался пароль, который сообщался всему наличному составу. В ту роковую для Блынского ночь я пристроился не на земле, а на крыле одной грузовой машины. Часовой находился от меня буквально в пятидесяти метрах, и я проснулся от шума и крика, все отчетливо слышал.

Когда Блынский подошел на определенное расстояние, часовой крикнул ему: «Стой! Кто идет? Пароль!». На это Блынский ответил: «Я Блынский!». Часовой снова потребовал назвать пароль. Блынский снова так же ответил. И так продолжалось несколько раз, часовой предупредил: «Ни с места, стрелять буду!», а Блынский, видимо, шел, не думая, что часовой сразит его. Эту перепалку слышали многие наши товарищи, но никто в нее не вступал, т.к. это ничего бы не дало. В общем, часовой убил Блынского. Где его похоронили – не знаю.

5. Капитан Антонов. Он прошел все «огни и воды», остался жив, вместе с ним мы выходили из окружения под Старой Руссой. Весной 1942 г. он командовал танковым батальоном на территории 34-й армии (Северо-Западный фронт), дальнейшей его судьбы не знаю.

6. Начальник штаба 103-го ОТБ еще в 22-й ЛТБр старший лейтенант Береснев. В 45-м танковом полку он был тоже начальником штаба одного из

танковых батальонов. В 1942 г. я встречал его в составе одной из танковых частей на Северо-Западном фронте. Дальнейшей судьбы не знаю.

7. Помощники начальника штаба 103-го ОТБ в 22-м ЛТБр лейтенанты Звягин и Мельников. О первом вообще ничего не знаю, а о втором мне мой сослуживец Охрименко писал, что он проживал в 1948 г. в Москве.

8. Мой самый лучший и близкий друг по службе в 103-го ОТБ, тоже из учителей, Гаркуша Григорий Федорович тоже был писарем в каком-то батальоне. Все время в начале войны участвовал в боях, но не со мной вместе, и куда потом подевался – не знаю. И только вначале 1944 г. я случайно узнал, что он служит в одной из танковых частей в должности помощника начальника штаба по строевой части в звании старшего лейтенанта. Тогда он прислал свою маленькую фотокарточку, которую я храню до сих пор. На очередное письмо ответа не последовало, и мне сообщили, что 1 мая 1944 г. он погиб.

9. Писарь технической части батальона в 103-м ОУТБ Василий Данилович Охрименко работал под руководством помощника командира батальона по техчасти воентехника 1-го ранга Иванова, погибшего 26 июня 1941 г. Все время отступал с батальоном. После войны работал в Москве, был уволен в запас. Где проживает и жив ли, не знаю, переписки не веду.

10. Командир взвода лейтенант Бердников. Он с группой молодых офицеров прибыл из училища и был назначен в наш батальон командиром танкового взвода. Во время отступления в одном из боев был убит (на территории Прибалтики). Когда батальон прибыл в район пос. Пролетария (под Новгородом), его посмертно представляли к награждению орденом Ленина.

11. Писарь батальона или роты Якубовский. Он с полком отступал все время, но не помню точно, кажется, при выходе из окружения, когда переплывали одно озеро, утонул или был убит.

12. Радист батальона старший сержант Грибов. Отступал вместе с нашей группой и с радиостанцией, смонтированной на автомашине ГАЗ. Куда девался – не знаю.

13. Писарь батальона Семка. После выхода из окружения из-под Старой Руссы работал в отделе кадров штаба 34-й армии, в 1943 г. был в звании техника-интенданта I ранга. Куда девался – не знаю.

14. Писарь артиллерийского снабжения батальона старший сержант Лева Хачатурян. После выхода группы из окружения работал в артснабжении штаба 34-й армии, в 1951 г. я располагал данными, что по окончании войны в звании старшины он демобилизовался и проживал в Армении.

15. Старший писарь сначала штаба 22-й ЛТБр, а затем 23-й танковой дивизии Трофимов. Знаю, что в 1944 г. он работал в одном из отделов кадров на Северо-Западном фронте, был в звании капитана. Дальнейшая судьба не известна.

16. Писарь 3-й танковой роты 103-го ОУТБ старший сержант Збрижер – тоже работал в 1942–1943 гг. в отделе кадров 34-й армии, а в 1945 или 1946 году в звании капитана уволен в запас.

17. Командир танкового батальона старший лейтенант или капитан Ларионов. В 1944 г. я его видел в звании майора, он носил звание Героя Советского Союза.

18. Воентехник II ранга Милютин, помощник командира танковой роты по техчасти. Когда 103-й ОУТБ стоял в Понемуни (г.Каунас), он женился на местной художнице. Воевал в первые дни с полком, но куда исчез потом, не знаю.

19. Помощник командира роты по техчасти воентехник I ранга Захарченко. Отступал на всем протяжении, вплоть до Новгорода, с нами, участвовал в боях. В 1949 г., когда с семьей я ехал по замене в СССР из ГДР, видел его в Ковеле в звании инженер-майора.

20. Командир взвода танковой роты лейтенант Бесштанько. Где он находился в первые дни войны – не знаю. В 1949 г. я его встречал в г.Магдебурге (ГДР) в звании капитана. Тогда он служил в должности начальника штаба автобатальона 18-й механизированной дивизии.

21. Командир танковой роты капитан Крохин. Ничего о нем не знаю.

22. Командир батальона капитан Ольховенко. Тоже точно ничего не знаю, но в 1948 г. он служил в должности заместителя командира 136-го армейского самоходного танкового полка 3-й ударной армии.

23. Механик-водитель 3-й танковой роты старший сержант Сахновский. Запомнилось, что в одном из боев он погиб на территории Прибалтики.

24. Командир танкового батальона капитан Евгений Иванович Фоминых. Во время отступления вместе с двумя товарищами обнаружили его тяжело раненным в живот. Приняли меры, чтобы отправить на попутной машине в тыл. Впоследствии, когда я служил в ЗакВО в 26-й моторизованной дивизии, в звании генерал-лейтенанта танковых войск, Герой Советского Союза. С ним я в 1951 г. встречался, провел два дня над воспоминаниями про наш полк и дивизию. Позже он служил в Днепропетровске и в Москве. Жив ли он, не знаю, переписки ни с кем не вел.

25. Воентехник I ранга Фессалоницкий, помощник командира роты по техниче. Знаю, что отступал с нами, участвовал в боях, но больше ничего о нем не знаю. В 1949 г. он в звании инженер-полковника служил в Москве. Переписки с ним я не вел.

26. Не помню, кем он был по должности, но выполнял обязанности почтальона в нашем батальоне Иващенко, красноармеец. В бою 26 июня 1941 г. был убит немецким десантом.

27. Лейтенант или старший лейтенант Баталов (имени и отчества не знаю). Был он командиром танковой роты, а где – в нашем полку или в другом полку нашей дивизии, не знаю. Помню только его по боям – умного, рассудительного, мужественного командира. Много лет спустя после войны

слышал от кого-то, что он якобы был генералом и командовал не то дивизией, не то корпусом в составе БВО.

Больше пофамильно пока вспомнить никого не могу. И еще. По возможности стараюсь прочесть все, что печатается о первых днях войны, особенно на нашем участке фронта, но, к сожалению, не то что мало, а почти ничего не печатается. А если и появляется что-то, то в этой писанине события излагаются настолько запутано и искаженно, что порой и читать их не хочется. Так, в журнале «Наш современник» № 5 за 1980 г. были опубликованы заметки Подольского Владимира Григорьевича под заголовком «Дорога через войну». Их я все же прочитал и тогда же написал через журнал на имя автора свои существенные замечания, но ответа от него не дождался. Хотя и получил сообщение журнала «Наш современник», что они переслали их ему. Полагаю, что мои замечания были настолько убедительны, что ему не понравились и он не стал давать ответ. Кем он был, там не указано, и фамилии я такой по службе как в 22-м ЛТБр, так и в 45-м танковом полку не помню. <...>

м. Кіровоград, 30.10.1989 р.

Копія з оригіналу. Машинопис.

ЛАЗОРЕНКО ВЕРА ПЕТРОВНА, 1920 г.р.

(г. Кировоград)

В 1941 г., когда началась война, я работала в г.Бологое Калининской области СССР, в госбанке машинисткой. Начался призыв на фронт, и меня забрали вместе с машинкой в военкомат на казарменное положение.

За воротами горвоенкомата стоял рев женщин, играла гармонь. Но призыв закончился, и меня вернули в банк. Вскоре начались каждый день бомбежки, бомбили железную дорогу. Я уволилась и уехала домой на ст.Березайка, по пути на Ленинград, там меня взяли машинисткой в строительное управление. Срочно строили воинские склады для автобронетанкового имущества. Но так как немцы двигались в сторону Калинина, управление готовилось к эвакуации. Я не поехала, но прибыли люди из военного городка и увезли меня на Юго-Западный фронт. Определили машинисткой автобронетанкового отдела 34-й армии, в секретную часть, которую возглавлял Павел Никифорович Лазоренко. Отдел возглавлял полковник Кукушкин. Находились мы в деревне Ельники Новгородской области. Все жители из нее были выселены.

Зима 1941–1942 гг. была очень суровая. Кукушкин поехал инспектировать бронепоезд и там погиб. Лето же 1942 г. выдалось очень жарким. К фронту двигались колонны солдат, утомленных, запыленных, со скатками через плечо. С жадностью пили воду у колодцев. Готовились к наступлению. Мы из деревни Ельники переехали в деревню Варница. Шла перестрелка.

Во второй половине лета я по беременности уехала домой.

м. Кировоград, березень 2010 р.

Оригінал. Рукопис.

ЛИХАЧЕВ СЕРГЕЙ АРХИПОВИЧ

(Ялта – Александрия)

Это произошло весной 1943 г. К нам в эвакогоспиталь привезли новую партию раненых. Это были в основном воины, участвовавшие в разгроме Ржевской группировки немецко-фашистских войск. Часть раненых разместили в соседней с нами палате. Чтобы мы не тревожили друг друга своими стонами, в первые дни двери обеих палат плотно закрывались. Нам, «старикам», это «мероприятие» не нравилось. Мы жаждали общения с новичками, хотелось услышать от них, как обстоят дела там, в окопах. Они были для нас живой свежей почтой. Ребята были все молодые, неугомонные. Нам не сиделось. Все рвались на фронт.

Наконец карантин закончился. Раненые потянулись друг к другу. Начались расспросы: «Кто?», «Откуда родом?», «Где служил?», «Где ранен?». Мне тоже очень хотелось подняться с постели и «поскакать» к ребятам, поговорить, порасспрашивать, но я был лежачим. Перебитые пулеметной очередью бедренные кости обеих ног плохо срастались, как говорили врачи, «мозоли еще жидкие». В тот вечер все ходячие раненые ушли вниз. В обширном фойе госпиталя шло кино. Я остался в палате. Дверь к соседям была полуоткрыта. Слышу разговор. Говорят двое. Один военврач, второй политработник. Речь идет о коммунистах, о их бесстрашии и мужестве, о большой и щедрой душе этих людей.

Рассказывает военврач: «Прорвали мы укрепленный район немцев у железнодорожной станции Осуга. Это около Ржева. Наступаем. <...> Подошли мы к деревне Елизарово. Разведчики докладывают, что правый берег р. Обши в направлении деревни Шиздерово минирован. Сделали привал. Еще не скрылось за горизонтом солнце, как с наблюдательного пункта докладывают, что по минному полю идут два человека. <...> Один невысокого роста, с длинной суковатой палкой в руке. Второй, наоборот, широкоплечий. Идут медленно, покачиваясь. <...> В этот же миг немцы открыли бешеный пулеметный огонь. Высокий покачнулся и свалился набок.

«Срочно санитаров!», – приказал комбат. Через несколько минут я с двумя санитарями и группой саперов были на правом берегу р.Обши. Доползли. У высокого из груди сочилась кровь. Мы тут же сделали ему перевязку, а санитары унесли его к плоту.

Низенький же, уткнувшись лицом в землю, лежал недвижимым. В правой вытянутой руке его было крепко сжат пистолет. Когда мы перевернули его лицом вверх, чтобы оглядеть, куда он ранен, я ужаснулся. Это были живые мощи, кожа да кости. Глаза ввалились, нос заострился, лицо желтое, высохшее, сморщенное. Обследую. Раны как будто нет. Легонько приподнимаю ему левую руку, прижатую к груди, он чуточку зашевелился и медленно подвинул руку к моему лицу. Вижу – что-то зажато в кулаке. Что – не пойму. Тут он перед моими глазами разжал ладонь, слегка только. Красная книжечка – партбилет.

<...> Только тогда я обратил внимание на его одежду. Теплая поддевочка, под ней выцветшая, вся в заплатках красноармейская гимнастерка, подтянутая широким кожаным ремнем с португеей, темная полевая сумка из искусственной кожи, планшет, на шее белое кашне, на рукавах красные пятиконечные звездочки, в петлицах кубики, они блестели, как новенькие, на ногах сапоги. Вернее сказать, то были не сапоги уже, а голенища только, ступни обмотаны тряпками от плащ-палатки и связаны телефонным проводом. Лицо чисто выбрито, но исцарапано, видно, стеклом брился».

Военврач на минуту смолк. Чувствовалось, трудно ему говорить, собирается с мыслями. «Всякое повидал на своем веку, – продолжал он, – но такой силы и мужества я не встречал! Мы несли политрука в санчасть на руках, бережно, как мать носит новорожденного. Политрук был без сознания. Пульс едва прощупывался. Ясно было, что человек истощен от голода. Надо ввести пищу, но как? Зонда под руками не оказалось, а челюсти не разжимались. У него не осталось сил даже рот открыть. Я попытался открыть ему рот, и, о ужас, у него посыпались зубы».

<...> Доктор снова умолк. И мне послышалось, что он плачет, приговаривая: «Нервы, нервы...». Казалось мне тогда, что, затаив дыхание, рассказ доктора слушает весь госпиталь. «С трудом разжали политруку челюсть, чтобы ввести пищу, – продолжал он. – Обследую рот. Чувствую, у щеки что-то металлическое. Достаяю. А это гильза от винтовочного патрона. В ней туго свернутые бумажки. Как позже выяснилось, то были секретные сведения, собранные им в тылу врага. Пришел комиссар полка. Я передал ему партийный билет. Фельдшер Онищенко кормил политрука, а я вводил глюкозу. Комиссар раскрыл партийный билет и достал оттуда какую-то бумагу. Несколько минут молча разглядывал ее, а потом воскликнул, догадавшись: «Карта минных полей!».

Комиссар подошел к политруку, склонился над ним и поцеловал его, как родного сына отец целует. Настоящий коммунист! Уходя, комиссар сказал мне: «Товарищ военврач Куколь, этот человек должен жить! Как только политруку станет лучше, немедленно сообщите мне, приду навестить. Запишите для истории болезни – политрук Кушниренко Мирон Павлович, 1914 г.р., украинец, член ВКП(б) с 1941г.».

<...> Нет, не ослышался тогда я. Доктор дважды назвал политрука – Кушниренко Мирон Павлович. И все же для меня это было, как сон. Я сорвался с постели, рухнул на пол и стал кричать: «Повторите фамилию, доктор! Доктор, повторите фамилию политрука!». Доктор умолк. Захлопнулась наглухо дверь в соседней палате, и все стихло. В палату вбежала медсестра, когда я уже подползал к закрытой двери. Ни в ту ночь, ни позже мне так и не удалось ничего узнать о судьбе своего фронтового друга политрука Мирона Павловича Кушниренко. Раненый военврач, который рассказал тогда эту героическую страницу из жизни политрука, вскоре выписался из госпиталя и уехал на передовую.

<...> Война застала политрука Кушниренко в местечке Букачевцы на Днестре. Здесь он работал на оперативной работе в органах НКГБ. Отступая из Букачевцев, Мирон Павлович не раз участвовал в горячих сватках с

врагом, топтавшим его родную землю. В июне 1941 г. Кушниренко прибыл в Москву, откуда был направлен в г.Владимир, где формировалась тогда наша 262-я стрелковая дивизия. Невысокого роста, смуглолицый, с мягкой, слегка вьющейся шевелюрой. Таким он запомнился мне с первой встречи в те тяжелые дни 1941 г.

Можайское направление, потом Северо-Западный фронт, тяжелые кровопролитные бои под Старой Руссой, Демянским, Залучьем. В конце ноября 1941-го нашу 262-ю стрелковую дивизию перебросили под Калинин. Политрук Кушниренко к тому времени отделом дивизии был прикомандирован к первому батальону 940-го стрелкового полка. Тут я узнал его как человека и солдата.

В ночь с 5 на 6 декабря войска левого крыла Калининского фронта перешли в наступление. За трое суток упорных боев взято шесть населенных пунктов. Очищено шоссе Москва – Калинин. Наш полк тут же сходу занял участок железной дороги между станциями Кузьминки и Чуприяновка. Заняли дер.Федосово. Фашисты любой ценой стремились удержать железнодорожную ветку Москва – Калинин и против двух наших батальонов бросили крупные силы при поддержке 12 танков. Наши подразделения дрогнули, оставили деревню и залегли в открытом поле на бугре. Убит комбат – капитан Бозин.

Танки фашистов начали утюжить наши окопы. В тот момент дорога была каждая минута, от правильного и своевременного принятого решения зависела судьба батальона. Молодой, но уже нюхавший порох политрук Кушниренко принимает командование батальоном на себя. «Ни шагу назад! Будем стоять насмерть!», – таков был его первый приказ. В ход были пущены все противотанковые средства: связки гранат, бутылки с зажигательной смесью, противотанковые ружья. Созданные ударные группы из коммунистов и комсомольцев поднялись на борьбу с танками первыми.

Батарея старшего лейтенанта Стародубцева срочно была выдвинута к железнодорожной насыпи и тут же прямой наводкой начала бить по

фашистским танкам. Немцы оставили на поле боя 8 подбитых танков. И бежали. Ежедневная красноармейская газета Калининского фронта «Вперед, на врага» 17 декабря 1941 г. писала, что в этих боях с врагом была проявлена негибкая сила и воля советских воинов, их высокий боевой дух, любовь к партии и Родине. За время этих боев было подано 81 заявление о приеме в партию и 30 – в Ленинский комсомол. В эти дни был принят в партию и политрук Кушниренко.

Особо легендарным в истории дивизии был бой у деревни Корытце-Полуденное Ржевского района, который произошел 26 февраля 1942 г. На безымянную высоту, которую удерживали 19 наших бойцов, фашисты двинули целую роту. В течение трех суток горсточка советских храбрецов отбивала яростные атаки врага, находясь в полном окружении. 120 трупов оставил враг у подножья этой высоты, но успеха не добился. Одним из организаторов этого боя был политрук М.П.Кушниренко. Командиру роты Г.Я.Моисеенко, который возглавлял оборону высоты, впоследствии было присвоено звание Героя Советского Союза. Подвигу 19 героев Б.Полевой посвятил рассказ «Горсть земли», напечатанный в книге «Мы – советские люди».

В первых числах июля 1942 г. противник решил ликвидировать группу наших войск в районе г.Белый (станции Оленино – Ржев – Сычевка). Положение наше в этом районе было тяжелым. Не хватало боеприпасов, оружия, продовольствия. В непрерывных боях таяли силы. 2 июля 1942 г. немцы перешли в наступление и закрыли коридор. Мы оказались в мешке. Было приказано: идти на прорыв! 940-й стрелковый полк, в котором служил политрук Кушниренко, прикрывал отход полков дивизии. Пехота и танки противника давили со всех сторон, с воздуха наседали авиация. Выполнив поставленную задачу по обеспечению отхода частей дивизии, полк оказался отрезанным. Прорваться через болота в районе г.Белый не удалось. Тогда было решено выходить небольшими группами. В группе комиссара Г.М.Охупкина оставалось 17 красноармейцев. У командира полка

В.Н.Иванова – около этого. В группе М.П.Кушниренко – 4 человека, т.е. он сам, ст. лейтенант Толстолыткин, младший политрук Бураков и рядовой Алейников.

На борьбу с оставшимися в лесу советскими воинами фашисты бросили карательные отряды с собаками и переодетых в красноармейскую форму полицаев. В группу майора В.Н.Иванова проник предатель и навел ее на карателей. Комиссар со своими автоматчиками при попытке пробиться к своим в районе железнодорожной станции Чертолино вступил в неравный поединок с эсэсовцами. И, когда в живых остались единицы, он с последней гранатой в руках повел бойцов своих в атаку со словами: «Коммунисты, за мной!».

Группа же политрука М.П.Кушниренко была неуловимой. Фашисты знали о ее действиях, обещали за поимку политрука большую сумму денег, но никто их советских людей не пошел на эту приманку. Собрав первые разведанные о противнике, Мирон Павлович переправляет их советскому командованию с рядовым Алейниковым, который под видом нищего благополучно перешел линию фронта.

Оставшаяся тройка героев, сколотив патриотическую группу из местного населения, наводила страх на врага. Патриоты резали провода, нарушали связь, уничтожали предателей, проводили большую агитационную работу среди населения, собирали сведения о составе и расположении сил врага. В деревнях свирепствовали гестаповцы, поэтому приходилось месяцами укрываться в лесу, жить без огня и горячей пищи. Ели все, что было мало-мальски съедобно: ели коренья, жевали хвою, однажды поймали в лесу ежа и съели его сырым.

Когда весной наши войска перешли в наступление, М.П.Кушниренко со своими товарищами пошел им навстречу, чтобы передать командованию собранные разведанные о противнике. Пробирались волчьими тропами, через болота, иной раз брели по шею в воде, без пищи – шли, лишь бы не

попасть в лапы врагу. Младший политрук Буряков все же был схвачен гестаповцами и казнен, но он не выдал товарищей.

Политрук М.П.Кушниренко и старший лейтенант Толстолыткин достигли цели – встретили советские войска <...>

P.S. Все эти годы я продолжал поиск своего фронтового друга. Сведения приходили печальные – казнен фашистами. <...> И только через 25 лет я напал на след капитана запаса Мирона Павловича Кушниренка. Он живет и работает в г. Александрия Кировоградской области. [Мы стретились]. <...> В тот вечер мы долго сидели в семейном кругу, вспоминали военные годы. «Как же вы прошли через минное поле тогда?», – спросил я у Мирона Павловича. Он лукаво прищурил левый глаз и, усмехнувшись, ответил: «Минны-то стояли противотанковые. А мы невесомые. Шли на риск. Пронесло». Провожая меня, Мирон Павлович крепко жал мою руку и как-то особенно тепло сказал мне: «Будем братьями. Навеки!». Я обнял его как родного, самого дорогого и близкого мне человека, как родного брата. «До скорой встречи, дорогой браток!», – крикнул я ему уже из вагона. Поезд тронулся. Мирон Павлович стоял на перроне без головного убора, седая голова чуть вздрагивала, а он махал и махал нам рукой.

Спогади про війну у вигляді очерка «Усім смертям на зло».

Оригінал. Машинопис. Листопад 1966 р.

ДАКО. Колекція спогадів, інв. № 495.

НАЗАРЕТОВ ЮРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

(м. Кіровоград)

Попереду артилерії йшла піхота. Дві фашистські гармати зненацька відкрили вогонь по наших військах, запрацювали кулемети. Артилерія швидко приготувалася до бою. Під наш приціл потрапила ворожа гармата, яку було знищено. Наступним пострілом зняли ворожий кулемет.

Фашисти розгубилися і кинулися до своїх авто, але даремно – влучним пострілом цієї ж 76-ти міліметровки були знищені й автомобілі. Через півгодини наші бійці увійшли в село, що за пагорбом.

P.S. Юрій Назаретов народився в м.Кіровограді, в інтелігентній родині. Мати і бабуся були вчителями, їх на початку війни німці розстріляли. У 1941 р. Юрій призивається до лав Червоної армії, але добре пам'ятає визволення Батьківщини, зокрема запеклі бої в районі залізничної ст.Унчете. Має два ордени Слави. По завершенню війни Юрій Назаретов повертається в рідне місто. Після закінчення будівельного інституту працював в тресті «Кіровоградпромбуд». Нагороджений почесною грамотою Обласної ради товариства винахідників і раціоналізаторів.

Усні спогади.

м.Кіровоград, 2005 р.

СУВОРОВ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ

(1925 – 2004)

Фашисти намагалися відрізати нас від останніх частин і замкнути оточення. Однак наші частини відбивали усі їх атаки, а до грудня 1943 р. оборона стабілізувалася. Нашому командуванню потрібно було знати, що замислюють фашисти. Потрібен був полонений солдат, якого ми називали «язиком».

У пошук ми пішли трьох: командир взводу старший сержант Олександр Воробйов, Михайло Ланцухай і я. Переді мною стояло завдання зробити прохід у німецькому загородженні й оберігати його, доки Воробйов і Ланцухай візьмуть у фашистській траншеї полоненого. Вони зі своїм завданням впоралися – захопили німецького офіцера й почали відступати. Тоді я вступив в бій і вогнем автомата, гранатами примусив фашистів повернутися в свою траншею, а потім приєднався до відступаючих товаришів. Завдання було виконано. Полонений розповів цінні для нас дані. За це нас трьох нагородили орденами Слави III ступеня.

Орденом II ступеня я був нагороджений влітку 1944 р. за рейд у тил ворога. Тоді наша група з начальником розвідки полку капітаном Земляненком пройшла у тил ворога на 10 км., розгромила штаб німецької бригади, захопила штабні документи й чимало офіцерів. Все це ми доставили командуванню.

Орден Слави I ступеня я одержав за форсування р.Одер в січні 1945 р. Тоді нашому взводу розвідки було поставлене завдання прорватися в тил фашистів і захопити невеликий плацдарм на протилежному боці річки. І ми протягом однієї доби відбивали атаки й утримували плацдарм. Потім підійшли наші частини, розширили його й утворився ще більший плацдарм, з якого наші воїни пізніше почали наступ на Південну Німеччину.

Орденom ВВВ II ступеня я був нагороджений за звільнення польського міста Кракова і форсування р.Вісли. Відділення, яким я тоді командував, першим переправилось по кризі через Віслу і забезпечило перехід річки передовим ротам стрілків, що дало змогу швидко звільнити все місто. Це зберегло його від руйнування.

Після закінчення війни я проходив службу в армії. У 1950 р. демобілізувався з армії, працював у партійних органах м.Кіровограда. За трудову діяльність нагороджений орденом Трудового Червоного прапора.

P.S. В.І.Суворов народився 22 серпня 1925 р. в м.Калязині Калінінської області. Коли розпочалася ВВВ, навчався у 8-му класі середньої школи. У січні 1943 р. був направлений в Калінінське воєнне піхотне училище (м.Білінськ). Навчався у спецбатальйоні, який готував армійських розвідників, але училище закінчити не вдалося. У червні 1943 р. був направлений на фронт в 901-й стрілецький полк 245-ї стрілецької дивізії. З цією частиною командиром взводу брав участь у боях на Північно-Західному, Ленінградському, 3-му Прибалтійському і 1-му Українському фронтах. Звільняв Калінінську та Великолуцьку області, Латвію, Естонію, Польщу, Чехословаччину, Німеччину.

За виконання бойових завдань на фронті нагороджений 5 орденами та 16 медалями СРСР. Багато уваги Володимир Іванович приділяв патріотичному вихованню молоді. Він був частим гостем у школах, технікумах та підприємствах зі спогадами про ВВВ. Але 2004 рік став останнім роком його життя. Він помер, залишивши вічну пам'ять про себе – ветерана ВВВ, захисника Батьківщини.

**Усні спогади.
м.Кіровоград, 2004 р.**

**ЧИБІСОВА (ЛІНЬОВА) ОЛЕНА
ТРОФИМІВНА
(м. Кіровоград)**

Коли розпочалася Велика Вітчизняна, брат Василь пішов на фронт добровольцем, потрапив у ПДВ. А жах війни я пізнала з її перших хвилин. З групою вихованців ананьївських дитячих будинків я, учениця 6-го класу, відпочивала у Всесоюзному дитячому санаторії в Одесі.

На світанку 22 червня 1941 р. небо над приморським містом розірвав зловісний гуркіт авіаційних моторів, свист бомб і розриви від зеніток. Діти з жахом прокидалися і бігли до розчинених вікон. Одну з фугасних бомб літак скинув на сусідній санаторний корпус. Разом з вихователем я та інші діти витягали з-під руїн тіла вбитих і поранених ровесників. Потім бігали дивитися на рештки німецького літака, збитого нашими зенітками. Повернувшись в Ананьєв, я старшої сестри Ольги вже не застала. Вона теж пішла добровольцем на фронт, стала мінером. З війни повернулася живою, з бойовими нагородами.

Не забути важких днів евакуації дитячого містечка. Мене з моїм класом закріпили за будинком немовляти. Клали по 8–10 малюків на гарби, застеляли соломою. Везли волами. Влилися у потік біженців. Німецькі літаки безперестанно нас бомбили. Але війна наздогнала нас у херсонських степах. <...> Німецькі солдати доставили вихованців будинку на якусь залізничну станцію. Тут нас чекали платформи зі шпалерами колючого дроту замість стін. Маленьких бранців збиралися вести в неволю. Зрозумівши це, багато хто з хлопців і дівчаток кинувся в розгіч. Услід нам летіли кулі. Німці склали убитих дітей на купу, чимось облили й хотіли вже підпалити, коли раптом над станцією пролунало дружнє «Ура!». Це пробивалася з оточення одна з

наших частин. Багатьох з тих, хто йшов нам на допомогу, скошили кулеметні черги.

У купі розстріляних дітей наші солдати виявили п'ятеро живих, але пораних і без свідомості. Серед них була і я. Я опритомніла вже в медсанбаті, який постійно перебував у русі. Наші відступали. Одужавши від важкого поранення, я залишилася у медсанбаті. Мені пошили по зросту солдатську форму. Носила воду, прала бинти, доглядала за пораними. Разом з військовою частиною, де мене ласкаво називали солдатською донькою, я дійшла до Північного Кавказу. А потім був Сталінград. Там виносила з поля бою тяжкопораних. Отримала медаль «За оборону Сталінграда».

P.S. Олену Трофимівну я* знаю більше 50-ти років. Познайомилася з нею тоді, коли вона працювала ще касиром в Кіровоградському педагогічному інституті імені О.С.Пушкіна. Її лагідна постать, щира усмішка, відвертий погляд і дуже красива довга коса привернули увагу до неї. Вона працювала і наполегливо навчалася в Одеському фінансово-кредитному економічному інституті. Стала інженером.

Потім на деякий час наші стосунки розірвалися: я проживала і працювала в НДР, де проходив військову службу мій чоловік. А в 1964 р. я повернулася в Кіровоград і зустрілася з Оленою. Від неї, як завжди, віяли доброта і щирість. Я в цей час працювала вчителем російської мови і літератури і завучем школи № 11. Згодом я створила музей 170-ї танкової бригади, де в роки війни була зв'язківцем. Олена Трофимівна – частий гість музею, розповідає учням про героїчні події ВВВ з позиції об'єктивності та історичної правди. Має орден «Червна Зірка», орден Вітчизняної війни, орден «За особисту мужність» і 10 медалей. Виходячи від мене, вона попросила: «Розповідай в музеї учням про гірку сирітську долю дітей війни».

Усні спогади.

м.Кіровоград, 2005 р.

* Ймовірно В.М.Крангач (упор.).

ШОЛОГУРОВА МАРІЯ ОЛЕКСІЇВНА,

1924 р.н.

(м. Кіровоград)

На той час мені було 22 роки. Я воювала в 7-й гвардійській армії в роті капітана Кабо. Спочатку мене забрали годувати солдатів та надавати першу медичну допомогу, а потім я стала за кулемет. Лежала в шпиталі, бо була контужена.

Коли лежала в шпиталі, приходили до мене капітани і говорили, щоб я швидше одужувала, звали вони мене «наша Маша». Якось ходили ми по лісі й натрапили на табір радянських військовополонених. Я, звичайно, розповіла про них нашому капітану (прізвище не пам'ятаю), і ми витягнули їх звідти. Це була жахлива картина – багато мертвих і поранених полонених. З того табору ми перенесли 150 чоловік, яких потім поклали в шпиталь.

Я мала чоловіка, 1920 р.н., теж ветерана війни, танкіста. Він завжди говорив: «Пройшов пів-Європи, обійшов пів-Землі, ще й в Японії побував». Після визволення Кіровоградщини його направили на війну з Японією.

Війна – це дуже погано і страшно. Маю медаль «Захисник Вітчизни».

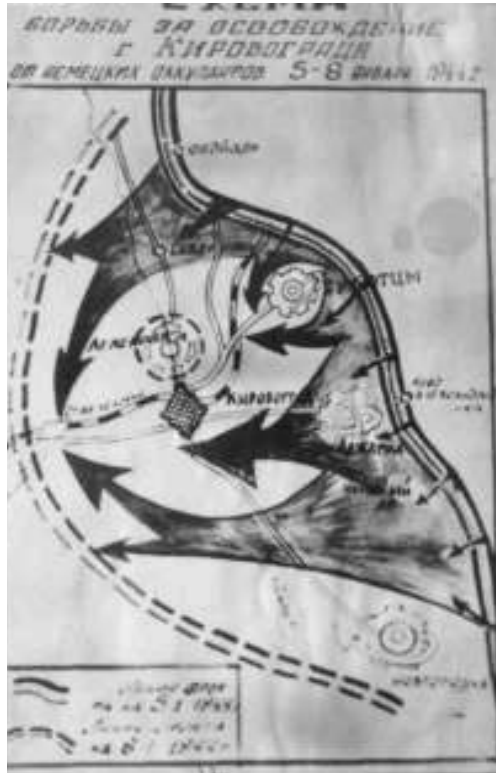
P.S. М.Шологурова в роки війни проживала в с.Завадівка (нині один із районів Кіровограда). На сьогодні мешкає в Кіровоградському психоневрологічному інтернаті.

Усні спогади.

м. Кіровоград, лютий 2010 р.

ІНТЕРВ'Ю З КІРОВОГРАДЦЯМИ – УЧАСНИКАМИ ВІЙНИ

*Давно закончилась война,
Сражений замерли раскаты,
Но знают старые солдаты,
Какая у войны цена.
Здесь, у гранитных обелисков,
Припомнят грустные солдаты
Трагических событий даты,
Потерю дорогих и близких.
Они стоят – печальны, седы,
В цветущем белопенье мая,
С тоскою в сердце вспоминая
Слезой омытый День Победы.
Восторг побед и боль утраты
Хранят в душе своей солдаты...
(«Старые солдаты», Елена Надутенко)*

ГУЛІДА ГРИГОРІЙ МАРКОВИЧ

Дата і місце народження – 25 березня 1922 р.н.,

с. Верблюжка Новгородківського району

Кіровоградської області

Місце проживання – м. Кіровоград

*Освіта – вища партійна, Вища партійна школа при ЦК
КПУ (Київ, 1961 р).*

Запис інтерв'ю: 10 квітня 2010 р.

Скільки Вам виповнилося років на початку війни? 19 років.

Де і як Ви і ваша родина зустріли війну? У Петрівському районі Кіровоградської області.

Чи були мобілізовані на фронт? Так, був. Під час перебування на Брянському, Ленінградському фронтах, на Курській дузі, Калінінському і 2-му Прибалтійському фронтах забезпечив 390 успішних бойових авіавильотів без жодної відмови матеріальної частини.

У які війська Вас було зачислено і чому саме туди? Навчався в авіашколі, а через 9 місяців направили в 171-й Тульський авіапункт з першого дня його формування 15 квітня 1941 р.

Яку роботу Ви виконували? Був мотористом авіапункту.

Що Ви пам'ятаєте про свою військову службу на початку війни? Ще з вересня 1940 р. – на військовій службі. 6 грудня 1941 р. почався наступ радянських військ. Ворога відкинули на 100 км від Москви.

У яких бойових діях під час війни Ви приймали участь? Пройшов бойовий шлях від Тули до Прибалтики.

Чи були Ви поранені, контужені? Якщо так, то де і при яких обставинах? Так, був ранений під час підриву вночі.

Чи Ви особисто мали контакти з німецькими військовослужбовцями? Наприклад, є таке поняття «взяти язика»? Якщо так, то де і при яких обставинах? Ні, не було.

Чи маєте державні нагороди, відзнаки, медалі, ордени? Якщо так, то за що Ви їх отримали? Так, маю. Серед них – орден Вітчизняної війни II ступеня і орден «Червона Зірка», медалі: «За оборону Москви», «За бойові заслуги», «За вірність українським традиціям». Нещодавно до них додалась почесна відзнака Президента України – орден «За мужність» III ступеня. Також є почесна грамота за особливі заслуги перед українським народом від 2007 р.

Як склалася Ваша подальша доля після війни? У 1947 р. був демобілізований. Працював у комсомольських, партійних, господарських органах.

Чи знаєте Ви, як склалася доля Ваших однополчан? Ні, на жаль не знаю.

P.S. На сьогодні Григорій Маркович на заслуженому відпочинку, але активно займається громадською роботою. Ветеран очолює міський клуб «Патріот», час від часу зустрічається з молоддю у військових частинах, молодіжних аудиторіях, навчальних закладах та трудових колективах.

КРАНГАЧ ВАЛЕНТИНА МИХАЙЛІВНА

*Дата і місце народження – 7 лютого 1924 р.н.,
с.Степанівка Андріївського району Донецької області*

Місце проживання – м. Кіровоград

*Освіта – вища, Кіровоградський педагогічний інститут
імені О.С. Пушкіна.*

Запис інтерв'ю: 20 березня 2010 р.

Скільки Вам виповнилося років на початку війни? Коли почалася війна, мені виповнилося 17 років.

Де і як Ви і ваша родина зустріли війну? Звістку про початок ВВВ я з родиною зустріла у с.Степанівка – на моїй батьківщині.

Чи були мобілізовані на фронт? Ні. Я добровільно пішла на фронт.

У які війська Вас було зачислено і чому саме туди? Яку роботу Ви виконували? Мене було зачислено в 170-ту танкову бригаду 18-го танкового корпусу 5-ї гвардійської танкової армії генерала П.О.Ротмістрова. Я була зв'язківцем (телефоністкою) у цій бригаді.

Що Ви пам'ятаєте про свою військову службу на початку війни? Мій позивний – «Тайга». Зв'язківцем бути нескладно, а фізично тяжко. Моїми подругами були дев'ять дівчат-зв'язківців, усі вони добровільно пішли на фронт. Траплялося, що і я, і мої подруги плакали, так тяжко приходилось. Адже ми, такі молоді, маленькі, слабенькі, тендітні, були екіпіровані протигазом, карабіном, лопаткою. Нам же на новому місці в першу чергу потрібно було окопатися. Кожна з нас мала катушку з телефонним дротом. Цю катушку я згадую протягом 65 років, вона ніби до мене приросла. Навіть сниться вона мені до цього часу.

Чергувала у штабі, на спостережному пункті з розвідниками. У кількох метрах знаходилася передова. Без бінокля було видно, як ходять німці: у шортах, з губною гармошкою.

У яких бойових діях під час війни Ви приймали участь? Я брала участь у Сталінградській битві, на Курській дузі, визволяла Донбас, Харків,

брала участь у форсуванні р.Дніпро, визволенні Кіровограда, Кіровоградської області. Закінчила війну аж у Австрії, у м.Енс. Кожен день був однаковий: артпідготовка, атака, вогонь, бій, розриви снарядів, втрати товаришів.

Чи були Ви поранені, контужені? Якщо так, то де і при яких обставинах? Я інвалід війни II групи. Мала поранення в груди в боях під час Корсунь-Шевченківської битви. Я недовго лежала у санчастині, бо дуже сумувала за Миколою Петровичем Чунініним. На фронті він замінив мені рідного батька. Я сумувала за подругами, чи не поранені вони, чи, не дай Боже, вбиті. Саме головне для мене було після поранення повернутися у свою бригаду. Загубити на фронті свою бригаду – все рівно, що втратити батьків, сім'ю.

Що Вам запам'яталося найбільше про війну, чому саме це? На все життя запам'яталася Прохорівка, здавалося, горіли земля і небо. Тут зустрілися дві сталінні машини, дві ідеології. І наша, радянська, перемогла.

Чи Ви особисто мали контакт з німецькими військовослужбовцями? Мала, крім того, що була зв'язківцем, у м.Люботін Харківської області прийшлося нести наряд по охороні німецьких військовополонених.

Чи приймали Ви участь у визволенні Кіровоградщини? Якщо так, то яким чином воно проходило? Так, брала участь у визволенні Кіровограда, Кіровоградщини. Бої за визволення Кіровограда були кровопролитні, тяжкі. Коли розпочалася операція, ми вже визволили чимало міст і сіл. Тому 4 січня 1944 р., коли наша бригада отримала завдання просуватися від Вершино-Кам'янки на Андріївку та Федорівку, ми сприйняли цей наказ, як звичайне бойове завдання, котрих було чимало і до, і після. Ми навіть не замислювалися над тим, що станемо прославленими героями завдяки цій операції.

Я мала протягнути лінію зв'язку між штабом і фронтом. Як я вже казала, моїм позивним було слово «Тайга», тому постійно кричала: «Тайга слухає!». Моїм напарником був Леонід Легоньков, який у разі моєї загибелі

мав продовжити виконання завдання. Навкруги стрілянина, земля горить, небо палає, а треба йти, бо командування без зв'язку нічого не може зробити. Я відчувала втому, втрату сил, а мій напарник Ляоня заспокоював мене, щоб я не плакала, бо зв'язок було налагоджено, тож завдання ми виконали.

Уранці 8 січня 1944 р. розпочалася артпідготовка. Стояв сильний туман, і нічого не було видно. Німці, яких ми повинні були оточити в Кіровограді, ніяк не хотіли його віддавати, адже в місті влаштували базу для ремонту техніки, звідси вивозили тисячі тонн пшениці до Німеччини. Ми в'їхали в Кіровоград на «полупорці» з боку нинішнього Ковалівського парку. Значно раніше від нас увірвались у місто танкісти. Першим в'їхав Сергій Отрощенко. Командував 18-м танковим корпусом Полозков.

Стрілянина в місті тривала увесь день. У бою загинули командир танкової роти Юра Харченко, заступник начальника політвідділу бригади Вася Бойко та інші бійці. Тільки у Плавнях загинуло 46 моїх друзів, 52 були поранені, у Федорівці загинуло 12 чоловік, які поховані у братській могилі в селі. Німці залишили місто повністю зруйнованим. Більшість будинків були заміновані. У нашій бригаді був мінер Саша Новіков, який за розмінування Кіровограда отримав потім орден Слави.

Кіровоградці нас зустрічали з радістю, плакали, виходили з будинків, обіймалися і цілувалися. Казали: «Як ми на вас довго чекали!». Одна жіночка запросила нас до себе додому. Наварила такого смачного кулішу, влаштувала для нас святкову вечерю, повклала спати. А на ранок ми знову вирушили в путь. Попереду була Корсунь-Шевченківська операція.

Як Ви проводили своє дозвілля під час війни? У кожній частині під час війни були і тяжкі бої, і передишки. Під час перепочинку ми співали пісні Клавдії Шульженко, Утьосова, читали вірші Костянтина Симонова. Складали свої пісні і свої вірші, адже була художня самодіяльність. Віктор Пономаренко був самим активним її учасником, став Героєм Радянського Союзу. Цю нагороду він отримав за звільнення Кіровоградщини. Активісткою була Ніна Загоскіна, вона і досі співає в хорі ветеранів у

м.Георгіївськ Ставропольського краю. У дні передишки – стройова підготовка, вчили нас стріляти на полі з карабіна, вчили кидати гранати.

Яким чином був організований побут радянських військовослужбовців? На фронті ми були добре забезпечені одягом, їжею. Для жінок виділяли пакети з ватою, бинтами – все, що необхідне.

Чи маєте державні нагороди, відзнаки, медалі, ордени? Якщо так, то за що Ви їх отримали? Маю медаль «За бойові заслуги». Маю 2 ордени Вітчизняної війни II ступеня, «За особисту мужність». Ці нагороди – за тяжкі бої у Молдавії, в Бельцах. Ми втратили свого командира 18-го танкового корпусу Георгія Іудовича Полозкова в Румунії, але перед смертю він заповів, щоб поховали його на батьківщині – у Бельцах.

Як склалася Ваша подальша доля після війни? Я працювала вчителем російської мови і літератури.

Чи знаєте Ви, як склалася доля Ваших однополчан? Звичайно, кожного року ми зустрічалися у Москві, у Прохоровці, у Володимир-Волинському, у Кіровограді, у Моринцях – на батьківщині Т.Г.Шевченка. Але зараз через стан здоров'я ці зустрічі припинилися.

У яких заходах щодо щорічного відзначення Дня Перемоги Ви приймали участь? У всіх заходах до Дня Перемоги я приймала і приймаю участь. Але головний захід для мене – побувати на наших Фортечних валах і вклонитися подвигу загиблих героїв.

P.S. Кіровоградський колегіум (колишня загальноосвітня середня школа № 11), що в обласному центрі, відомий своєю навчально-вихованою роботою, зокрема, патріотичним вихованням молоді. Тут особливу увагу привертає музей 170-ї Кіровоградської Червонопрапорної орденів Суворова і Кутузова II ступеня танкової бригади, яка прославилась у Кіровоградській наступальній операції. Він створений у 1989 р. завдяки ініціативі директора колегіуму Маргарити Миколаївни Борисової. Довгі роки керівником музею була вчителька цього навчального закладу Валентина Михайлівна Крангач, колишня зв'язкова 170-ї танкової бригади. Впродовж 20 років вона займалася величезною пошуковою роботою по збору матеріалів для музею, побувала в багатьох містах Радянського Союзу, зустрічаючись з героями 170-ї танкової бригади. Завдяки її розуму, таланту, енергії в 2000 р. музею присвоєно звання народного.

Співробітники науково-освітнього відділу активно співпрацюють з Валентиною Михайлівною Крангач, запрошуючи її на уроки мужності, відкриття виставок. Ця сонячна жінка є взірцем для нас, музейних працівників, для молоді. Вона – справжній патріот нашого міста, нашої області та і всієї України.

У 2000 р. вийшов енциклопедичний словник «Жінки України», в якому від Кіровоградської області представлено Валентину Михайлівну Крангач. На сьогодні їй – 86. Роки, звичайно, беруть своє. Але Валентина Михайлівна і сьогодні працює у тісній співдружності з ветеранськими організаціями, окремими ветеранами війни, обласним краєзнавчим музеєм, учнями навчальних закладів.

Тож побажаємо їй довгих років життя, наснаги, здоров'я, тепла, шани, любові!

УСАЧОВА ЛЮДМИЛА СЕМЕНІВНА

Дата і місце народження – 10 жовтня 1924 р.н.,

м. Коблево Миколаївської області

Місце проживання – м. Кіровоград

*Освіта – Одеська фельдшерсько-акушерська школа
(1941 р.).*

Запис інтерв'ю: 15 березня 2010 р.

Скільки Вам виповнилося років на початку війни? Мені було 17 років.

Де і як Ви і ваша родина зустріли війну? Чи були мобілізовані на фронт? Родина перебувала в Кіровограді, а я в Одесі. Мобілізована? Так.

Як проходила мобілізація з Вашого населеного пункту? У які війська Вас було зачислено і чому саме туди? Яку роботу Ви виконували? Нас мобілізували на десятий день, але ще майже місяць ми добиралися до місця призначення. Я прибула з Одеси по направленню в м.Грозний. Звідти направили в Училище прикордонної застави в м.Ордженікідзе (Північно-Осетинська АР СРСР), мала стати навчально-воєнним фельдшером. Через місяць був наказ про відправлення на знищення десанту курсантів училища, фактично офіцерів, але ще без звання. Доки ми їхали до Києва, зупинилися у Святошино на помідорному полі. І почався бій.

До останнього пострілу та до останньої гільзи, до останньої краплі крові ті, хто залишився там назавжди, захищали нашу столицю України. Сили німецьких військ, яких було більше як в артилерії, авіації, так і в живій силі, намагалися заставити нас відступати, але ми ще не відступали. Бо відступати і відходити – між цими словами є дуже велика різниця. Відступати – це коли за твоїм підрозділом йде підрозділ, який несе за собою їжу, боєприпаси, тобто, який рухається за тобою, а також похоронна команда медичного закладу. Та це ще тільки початок, та й то не зовсім. А ми йшли з такими боями! На шляху до Ростова-на-Дону рухалися війська, які приєднувалися до наших відступаючих. Отак і розпочалася ВВВ.

Ми відступали з боями до Ростова-на-Дону, там до нас приєдналися війська, а точніше, офіцери, які були у відпустках і втратили свої військові частини. А головне, що молодь була патріотами, багатьом ще не було 18 років. Хлопці переодягали сорочки і забирали головні убори, а більшість дівчат було у світлих сарафанах у білий горох. При відступі німці намагалися розстріляти тих, хто переховувався в полях поблизу доріг. Втрати були жахливими. Багато хто зараз говорить, що не ховали по дорозі, але тоді найбільше можна було лише листям присипати, адже тоді «горіла земля і плавився метал». Бігали неодягнені жінки, діти, руйнувалися будинки, під завалами залишалися солдати.

Офіцери мали вивести на вихідний рубіж солдат, але не було кого виводити, тому що нікого майже не залишалось в живих. Тому деякі офіцери рятували не Батьківщину, а дітей і дружин, оскільки солдат просто не залишилося. Саме так ми відступали до Ростова-на-Дону. Там нас зустрів організований полк, який мав боєприпаси. Саме тоді почалася сильна стрілянина на залізничному вокзалі. Мені довелося поблизу приміщення сучасного заводу «Ростовсільмаш» влаштувати медчастину, куди зносили поранених, їм надавали першу медичну допомогу і відправляли далі. Але залишилося в мене двоє моряків, які відступали разом з нами, вони обидва були тяжко поранені в ноги, нічого я не могла з ними зробити. Мій підрозділ пішов уперед, а я залишилась, чула неподалік сильні вибухи.

Від Ростова-на-Дону ми відходили без боєприпасів, ми пропускали підрозділи медичних закладів, які везли багато поранених, штаби армії також пропускали. Ми залишилися самі, летіли літаки, йшли танки, які їхали іноді по живих людях. Ми бачили, як гинуть наші товариші. Людей залишилося дуже і дуже мало. І лише перед Краснодаром була одна дорога, по обидві сторони якої були лісосмуги. Там стояли офіцери й розподіляли людей, розповідали, в які траншеї можна ховатися. Неподалік була церква, де я і організувала санчастину, поранених доставляли туди. Ще дві дівчини допомогли організувати медпункт.

Коли німці були вже в двох кілометрах від Краснодару, я пішла до свого підрозділу. Я бачила в Краснодарі людей, які стояли на вулицях з двома відрами в руках, в одному була вода, а в іншому — картопля. Це вони намагалися нагодувати солдатів. Оскільки продукти харчування нам не постачалися, що по дорозі діставали, те й їли. Дійшли до Новоросійська, де було наше училище, в якому ми сподівалися поповнити запаси боєприпасів, але виявилось, що їх там також немає. Ми відступали по грузинській Північно-Осетинській дорозі, це дорога петляє поміж скель. І йде вона лише в один бік, ця дорога була досить розумно колись зроблена, вона проходила зігзагом. Взуття у нас майже не було, а німці скидали бомби, тож ми йшли по уламках скель босими ногами. Коли ми майже дійшли до Тбілісі, були вже десь за 13 км від нього, нас розподілили – когось в піхоту, когось в артилерію, інших – до танкістів. Усі відступали, думаю, що через те, що багато кого з офіцерів не було в частинах.

У м.Кутаїсі нас розподіляли в будинку офіцерів, поблизу площі. Була сформована 394-та стрілецька дивізія, в склад якої входили і грузини також. Але спочатку місцеве населення ставилося до нас вороже, але згодом, при швидкому наступі німців, воно почало підтримувати захисників. Потім нас відправили на Манісонський і Маружський перевали. Ми раніше ніколи не бачили гір, через Сухумі я зі своїм третім стрілковим батальйоном мала йти на Манісонський перевал. Але начальник санітарної служби мене повернув назад. Та в гори я все ж таки потрапила, але не разом із своїм батальйоном, який мав назву «Батальйон, вперед!». Згодом в горах наш батальйон засипала снігова лавина, залишилася тільки я, оскільки мене тимчасово відкликали, і ще один чоловік, якого називала Підсніжник, він дійшов з нами до Югославії та Болгарії.

Коли я підіймалася в гору, відчувала справжній жах, оскільки постійно доводилося йти круто вгору, а потім вниз, і так постійно, а ще й все засипане снігом. З їжі нам дали три оселедця і пакетик сухарів, води не було. Отак ми пройшли Манісонський, а потім і Маружський перевали. Уже на

Маружському нам передали валянки, які на віслюках піднімали для нас вгору. Коли до нас прибули бойові офіцери, то нам почали скидати борошно. Воно було в мішках, які падали і борошно розсипалося. Згодом, зрозумівши помилку, нам почали скидати хліб, який замотували у мішки і скидали їх на сніг. Також скидали консерви.

Коли розпочався наступ на Сталінград, ми йшли до Новоросійська. В 120 км знаходився штаб 18-ї армії. Саме тут воював Брежнєв, і коли ми там перебували, то здивувалися зовнішньому вигляду всіх присутніх в штабі. Далі ми йшли на Новоросійськ. За вокзалом була площа, на якій ми влаштували привал, поряд була залізнична колія, а неподалік цементна гора. Тут же був причал, але човни не могли пристати до нього. Матроси ставали за зростом і передавали поранених на берег, а вода була холодною і червоною від крові поранених.

Наш батальйон був переведений в окрему Приморську армію ЧФ. А коли ми вже пішли в наступ, тунель між Краснодаром і Новоросійськом був набитий німецькими паровозами і повністю замінований. Нашому батальйону довелося підійматися на перевал Оош, а далі йти в Краснодар.

За яким принципом проходив відбір людей у ті чи інші військові частини? У 1941 р. ніякого відбору не було, нам лише говорили, куди необхідно йти, і все. Добровольців було наскільки багато, що підрозділи формувалися на відкритому повітрі. Всі йшли на захист Вітчизни.

Що Ви знаєте про формування загонів народного ополчення на Кіровоградщині? Нічого не знаю, повернулася лише в 50-х роках. Знаю народних ополченців м.Києва.

Що Ви знаєте про діяльність винищувальних батальйонів на початку війни? Перший винищувальний батальйон був у Кривому Розі. У яких поранені не дозволяли себе перев'язувати, оскільки це вважалося покаранням за невиконання завдання.

Що ще Ви пам'ятаєте про свою військову службу на початку війни? Велика кількість поранених, вбитих, дуже важко було без продуктів

харчування і боєприпасів. Взуття як такого також не було. Це був найкривавіший рік війни! Це жах! Це неможливо витримати.

У яких ще бойових дія під час війни Ви приймали участь? Я офіцер, полковник, при надходженні поповнення була нейтральною стороною. Доставила в батальйон 44 чоловіка через балку, що не охоронялася.

Чи були Ви поранені, контужені? Якщо так, то де і при яких обставинах? Була тяжко поранена при відбитті атаки німців за допомогою гранат в районі Нізавітайловки поблизу винного заводу. При спробі перебраться в інше місце отримала друге поранення в руку. В один день отримала два поранення і контузію. Третє поранення мала в Одеській області, після чого залишився шрам.

Що Вам запам'яталося найбільше про війну і чому саме це? Героїчні подвиги нашого народу, які залишилися на все життя. Бої поблизу Одеси. Якось перебували в траншеї і вели бій з німцями, раптом зазвучала голосно пісня «Вставай, страна огромная...» і з'явився офіцер на коні. Він був поранений, його права нога трималася на одному сухожиллі. Мені довелося ножицями відрізати йому ногу, накладати джгут і направити в роту, де лікарі надавали медичну допомогу і далі переправляли у шпиталь.

Ще один випадок, який запам'ятався на все життя, це коли я приймала поповнення з 15 чоловік. У Кривому Розі в лютому хлопець років 18 при налагодженні зв'язку отримав поранення черевної порожнини і перед смертю сказав лише: «Напишіть моїй мамі, що я помер героїчно!».

Чи Ви особисто мали контакти з німецькими військовослужбовцями? Наприклад, є таке поняття «взяти язика». Якщо так, то де і при яких обставинах? «Язика» не брала, але перебувала там, де наші люди брали його, щоб надати медичну допомогу навіть і «язику». Взвод розвідки йшов за «язиком». Я знаходилась на нейтральній полосі, а наші пішли за «язиком». Я мала надати допомогу і нашим людям, і німцям.

Чи приймали участь у визволенні Кіровоградщини? Якщо так, то яким чином воно проходило? Кіровограда ні, а от с.Побужського в Кіровоградській області – так.

Як Ви проводили своє дозвілля під час війни? Коли ми знаходимося в обороні, моє завдання було викупати свій батальйон.

Яким чином був організований побут радянських військовослужбовців? Недостача продуктів харчування, основною роботою було виконати завдання, часу на відпочинок не було. Особливо складно було в 1941 р.

Чи маєте державні нагороди, відзнаки, медалі, ордени? Якщо так, то за що Ви їх отримали? За участь в боях 1941 р. орден Червоної Зірки, медаль «За відвагу», орден Вітчизняної війни II ступеня, орден Вітчизняної війни I ступеня, орден Богдана Хмельницького, медалі «За взяття Новоросійська», «За взяття Кривого Рогу», «За взяття Констанції та Дунайської флотилії», «За бойові заслуги», «За мужність».

Як склалася Ваша подальша доля після війни? Я служила в тому ж підрозділі, пройшла Румунію, Югославію. Далі були в Болгарії, в комендатурі була командиром взводу. Потім повернулася в Кіровоград.

У яких заходах щодо щорічного відзначення Дня Перемоги Ви брали участь? Брала участь у святкуванні 30-ї річниці з Дня Перемоги у Москві.

Фронтіві 40-ві.

МОЛОДЕ ПОКОЛІННЯ ПАМ'ЯТАЄ ПОДВИГ СВОЇХ ПРАЩУРІВ

*В н-ний раз приходить осінь ,
Й курличуть сизокрилі журавлі,
І спогади про ті часи приносять.
У ті роки були ви молоді,
У кожного цвіли солодкі мрії,
Та сталось так у вашому житті –
Воєнний вітер холодом повіяв.
Прийшлося вам край рідний боронить,
Від нечисті фашистської, від люті...
Як землю рідну вміли ви любити –
Голодні і роздягнуті, й роззуті.
Ні крові, ні здоров'я, ні життя,
Для перемоги всі ви не жаліли,
Не буде вам ніколи забуття ,
Бо неможливе ви для нас зробили...*

СУХОВЕРХОВ ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ

(розповідь від другої особи)

Мій дід, 1926 р.н., пішов на війну добровольцем. У 1942-му йому виповнилося лише 16 років, але коли його спитали у військкоматі, скільки йому років, то він відповів, що 18. Так і опинився на фронті.

Служив у розвідці військової частини № 10914, спочатку рядовим, а згодом начальником розвідвідділення. У 1942 р. його частина звільняла Білорусію. За участь у ВВВ дід був нагороджений орденами й медалями. У нього є 8 подяк від Верховного Головнокомандувача Й.Сталіна. Першу подяку він отримав 14 вересня 1944 р. за участь у боях за звільнення передмістя Варшави на східному боці р.Вісла. Другу – 16 січня 1945 р. за прорив німецької оборони на західному березі р.Вісли. Третю подяку – 11 лютого 1945 р. за прорив і оволодіння Дони-Крош у Померанії. Четверту – 4 березня 1945 р. за бойові дії під час прориву укріплень німецької оборони на сході Штаргарда. П'яту подяку 5 березня 1945 р. він отримав за оволодіння німецькими містами Штаргард, Наугард, Польцин. Шосту – 7 березня 1945 р. за оволодіння містами Голнов, Штепенитць і Масів. Сьому – 20 березня 1945р. за оволодіння містом Альтдамм і ліквідацію сильно укріпленого німецького плацдарму на правому березі р.Одер. Останню подяку мій дід отримав 2 травня 1945 р. за ліквідацію німецьких військ, які вели оборону на сході Берліна.

Також під час війни дід був нагороджений орденами «Червона Зірка» (11 квітня 1945 р.), Вітчизняної війни II ступеня, медалями «За відвагу», «За перемогу над Німеччиною», «За звільнення Варшави» (17 січня 1945 р.), «За взяття Берліна» (2 травня 1945 р.). У Берліні, коли лишались лічені дні до

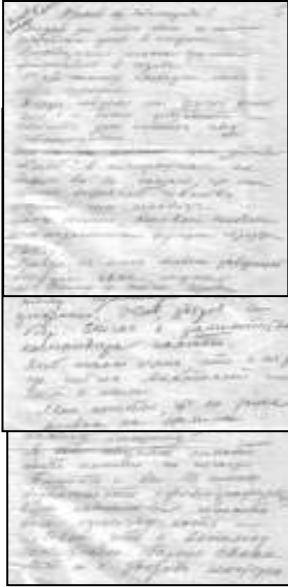
Перемоги, дід був поранений у праве плече. Але попри це, як і інші, 1 травня 1945 р. штурмував Рейхстаг, де на одній з колон залишив свій підпис.

Усні спогади.
м.Кіровоград, 2004 р.

ЛИСТИ З ФРОНТУ

*Не остужайте души до конца,
Пуускай горят, и бьются, и бунтуют,
Пуускай ветры равнодушия не задувают
Огня, что греет души и сердца....
Огонь души, как жертвенник священный,
Небрежностью своею не туши.
Пуускай рвется он, живой и вдохновенный,
Из тайников негаснуцей души!
(«Друзьям-педагогам», Георгий Беличенко)*

ЛИСТ ГЛІБКА ЮРІЯ КІПРІЯНОВИЧА ДО БАТЬКІВ

Привет из Сталинграда!

Сегодня для меня один из самых радостных дней в жизни. Ликвидируем мелкие группы фашистов в городе. Город наконец свободен, хоть и очень изранен. Теперь пойдем на другой фронт, что б и там продолжить и окончить дело, начатое под Сталинградом. Чтобы вы видели этих «завоевателей» в теперешнем их виде, вы бы сказали, что они больше вызывают чувство презрения, чем ненависти.

Плохо одеты, вишивые, голодные и обмороженные фрицы образца 1943 г. Правда, немало боевых товарищей отдали свои жизни за Родину у стен города, но еще больше мы истребили здесь этих поганых собак. Захватили много пленных и трофеи. Вот и сейчас пишу немецким карандашом на немецкой бумаге и немецком конверте. Немецкие самолеты, не зная, где их вишивое войнство, сбрасывают нам в виде премии колбасу и прочее.

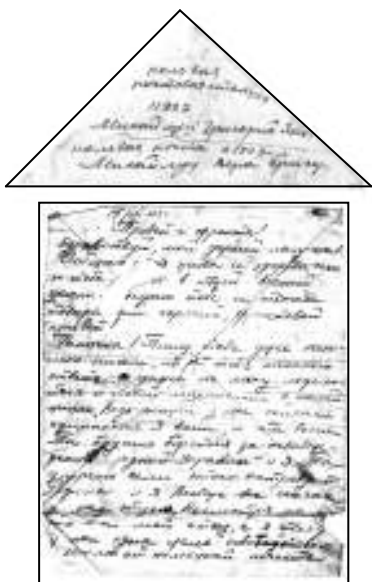
Итак, я сейчас в глубоком тылу. Чувствую себя прекрасно. Жив, здоров и бодр. Сейчас я заместитель командира части. Вот жалко очень, что я не знаю, где сейчас Анатолий и что с ним. Мне кажется, что он тоже воевал на этом же фронте. Сейчас больше ни с кем переписки не имею. Все оторвались. Каждый занят только своим делом.

Как Вы живете? Как здоровье? Аккуратно ли получаете деньги по аттестату? <...> Я вам стараюсь писать хоть немного, но почаще. Пишите и вы. Не имею возможности сфотографироваться. Очень хотелось бы послать вам карточку, хоть и говорят, что я выгляжу значительно старше своих лет, т.е. здорово постарел <...>

Лист початку 1943 р., адже відповідь надіслана 4 квітня 1943 р.

Оригінал. Рукопис. ДАКО. - ф.Р-6960.- Оп.1.- Од.зб.6.-Арк.5.

**ЛИСТ ВІРИ ГРИГОРІВНИ МИХАЙЛУЦИ
ДО БАТЬКА МИХАЙЛУЦИ ГРИГОРІЯ
ЯКОВИЧА ВІД 15 липня 1943 р.**

Привет с фронта!

Здравствуй, мой дорогой папочка!

Сообщаю, [что] я жива и здорова, чего и тебе [желаю] в твоей военной жизни и передаю тебе и твоим [товарищам] горячий фронтовой привет!

Папочка! Пишу тебе уже несколько писем, но от

тебя никакого ответа. Я даже не могу поделиться с тобой мнением о нашей жизни. Ведь жизнь у нас сейчас одинаковая. Я – воин и ты – воин. Ты будешь бороться за освобождение «рідної України», и я. Ты умрешь, если этого потребует Родина, и я. Вообще все сейчас у нас общее. Несмотря на то, что ты мой отец и я твоя [дочь], у нас одна цель: освободить свою землю от немецкой нечисти.

Живу я хорошо. Здесь у нас весело. Воют мины, жужжат пули, поют «катюши». Вообще хорошо. Домой тоже часто пишу, но получать – не получаю. Не знаю почему.

Пока все. До свидания. Привет тебе от моих товарищей.

Крепко обнимаю и целую тебя, мой родной. Твоя дочь Вера.

Оригінал. Рукопис.

Кіровоградський обласний краєзнавчий музей.

Основний фонд. Аі-3118.

ПЕРСОНАЛІ: ПЕРЕСІЧНІ ГРОМАДЯНИ ТА ВИДАТНІ ПОСТАТІ КРАЮ

*Краю мій,
Хліборобський краю,
Серцем я твій,
Тебе прославляю
За людей талановитих
І високі урожаї!
Гей ви, люди, на покосах,
Де упали роси
На поля рясні
Золотавих пшениць,
Там рідна сторона,
Моя Кіровоградщина!...
(«Рідна сторона», Віталій Вієвський)*

БАБЕНКО (ІГНА) ТЕТЯНА ФЕДОРІВНА – учасник ВВВ, червонофлотець. Народилася 27 грудня 1923 р. в с.Шахове Фатезького району Курської області, в робітничій родині. Освіта – 9 кл. середньої школи. Напівсирота, з 7 років залишилася без матері, яка померла від голоду. Жила у дитячому будинку, потім з мачухою. У 16 років пішла працювати. Протягом 1941–1943 рр. брала участь у захисті від гітлерівської навали міст Одеса, Миколаїв, Севастополь, Новоросійськ, Кавказу. Служила в 26-й роті зв'язку при 5 ГАП ВПС ЧФ. У лютому 1945 р. працювала в обслуговуванні Ялтинської конференції. Нагороджена медалями «За перемогу над Німеччиною у ВВВ», «За оборону Кавказу», грамотою «За зразкове забезпечення роботи Кримської конференції».

У листопаді 1945 р. демобілізувалася, потім вийшла заміж, народила сина. З 1954 р. проживала в Кіровограді. У 1970 р. працювала телефоністкою на міській телефонній станції у «довідковому бюро».

***

БАЛИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ (12.03.1906 – 06.12.1989) – Герой Радянського Союзу (1943), командир загону імені Сталіна Чернігівського партизанського з'єднання Федорова. Народився в с. Берестяги Гайворонського району Кіровоградської області.

До війни працював завідувачем особливого сектору Чернігівського обкому КП(б)У, а з початком воєнних дій залишений у тилу ворога для підпільної роботи в якості помічника секретаря підпільного Чернігівського обкому КП(б)У. За офіційними даними, з 26 серпня 1941 р. до 23 серпня 1942 р. він одночасно займався диверсійною роботою на чолі групи з трьох чоловік, яка підриває 3 склади зі зброєю і боєприпасами, 1 залізничний міст. До 8 березня 1943 р. його група збільшується до 30 осіб і пускає під укіс 13 ешелонів на залізничній ділянці Гомель–Брянськ. Знищує 14 паровозів, 125 вагонів, вбиває 1407 німецьких солдатів і офіцерів.

Загалом партизанський загін імені Сталіна винищує 4165 солдатів і офіцерів супротивника, пускає під укіс 135 ешелонів з живою силою і технікою, розбиває 138 паровозів, 958 вагонів, 50 автомашин, 4 танки, 225 мотоциклів, розгромлює 9 гарнізонів ворога. У трофеї бере 7 станкових і 19 ручних кулемети, 4 мінномети тощо. Загін проводив серед населення роз'яснювальну роботу, розповсюджуючи листівки про непереможність Червоної армії. Після війни Г.Балицький жив і працював в Кіровограді, в обкомі КП(б)У.

***

БАСИСТІЙ МИКОЛА ЄФРЕМОВИЧ

(10.05.1898 – 20.10.1971) – радянський військовий діяч, адмірал (1949). Народився в с.Юр'івці Добровеличківського району Кіровоградської області. Військову службу розпочав у 1914 р. на ЧФ.

Закінчив Військово-Морську академію імені Ворошилова (1931) в Ленінграді, два роки вчився в Академії Генерального штабу (1938). Після закінчення Севастопольської школи юнг служив мінно-машинним унтер-офіцером на есмінці «Жаркий». Бойова молодість пов'язана з ЧФ, з Одесою і Севастополем, де він брав найактивнішу участь у боях з кайзерівськими військами та білогвардійцями, з арміями Денікіна і Колчака. У роки Першої світової війни служив на Волзькій і Каспійській військових флотиліях.

Напередодні ВВВ, в першій половині жовтня, стає командиром крейсера «Червона Україна», згодом командує ескадрою ЧФ, обіймає посаду начальника штабу ЧФ. У повоєнний час командує ЧФ (1948), перший заступник Головнокомандувача ВМФ СРСР (1951–1958), працює на відповідальній роботі в МО СРСР. За заслуги перед Батьківщиною нагороджений двома орденами Леніна, чотирма орденами Червоного Прапора, орденами імені Ушакова і Кутузова, багатьма бойовими медалями.

БУРКОВСЬКИЙ АНАТОЛІЙ ТРОФИМОВИЧ
(10.03.1916 – 17.10.1985) – учасник ВВВ, Герой Радянського Союзу (1945), майор, колишній командир 3-го стрілецького батальйону. Народився в м. Новоград-Волинську Житомирської області. У 1938 р. закінчив історичний факультет Харківського педінституту.

Протягом 1938–1939 рр. працював викладачем історії та географії, а також директором вечірньої середньої школи у селищі Кам'яний Брід Барановського району Житомирської області, а згодом директором середньої школи в с. Дубравка того ж району. У 1941 р. був мобілізований на фронт. Взяв участь у боях на Південно-Західному фронті в обороні Новоград-Волинська, Коростеня, Маolina, Києва. У 1942 р. був направлений на Калінінський фронт. Улітку 1944 р. як командир стрілецького батальйону брав участь у наступальній операції 1-го Прибалтійського фронту. У боях під час визволення Латвії зазнав поранення. За проявлений героїзм і мужність отримав звання Героя СРСР. У жовтні 1945 р. демобілізований за станом здоров'я.

У повоєнні 40–50-ті роки працював у системі облвоенторга, заступником облторгвідділу Дрогобичського облвиконкому, заступником планово-фінансового торгового відділу Дрогобичського обкому Компартії України, з 1953 р. – начальником міжобласного управління Главторчермет (Дрогобицька, Івано-Франківська, Черновицька, Закарпатська області). З 1954–1959 рр. – голова правління облпотребсоюзу Дрогобицької області. У березні 1959 р. переїздить на Кіровоградщину і по липень 1975 р. працює головою правління Кіровоградської облпотребсоюзу. З жовтня 1975 р. – директор Кіровоградського кооперативного професійно-технічного училища.

Має нагороди: Золоту Зірку, Орден Леніна, Орден Червоного Прапора, Орден Трудового Червоного Прапора, медаль «За Відвагу», «За Перемогу над Німеччиною», «За оборону Києва».

ВЕРХОЛАНЦЕВ ВАЛЕРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1916–2001) – майор, Герой Радянського Союзу (1946). Народився в с. Устинове Пермської області (РФ). До війни закінчив військово–авіаційну школу пілотів. Під час війни брав участь у боях під Сталінградом, Старою Руссою, Курськом, Берліном. Здійснив 198 бойових вильотів, зокрема бомбив Рейхстаг. Після війни жив і працював у м. Кіровограді. Нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, двома орденами Вітчизняної війни I ступеня, орденом Вітчизняної війни II ступеня, Червоної Зірки. Його іменем названа спеціалізована дитячо-юнацька школа олімпійського резерву № 2 в м. Кіровограді.

***

ГАБДРАХМАНОВ БАРІ ГАЛІЄВИЧ (1912–1944) – молодший сержант, Герой Радянського Союзу (1944). Народився в Татарстані. Під час війни воював у складі 5–ї гвардійської армії 2–го Українського фронту. Відзначився у боях біля с. Грузьке на Кіровоградщині. Нагороджений орденом Леніна, орденами Червоної Зірки, орденом Слави III ступеня. Похований в м. Кіровограді в Пантеоні Вічної Слави. Одну з вулиць Кіровограда названо його ім'ям.

***

ГАЇНА СЕМЕН ЯКОВИЧ

Учасник ВВВ. Народився у 1919 р. у с. Грузьке на Кіровоградщині, в селянській родині. Загинув під час оборони м. Одеси.

ГЛІБКО ЮРІЙ КІПРІЯНОВИЧ

(10.01.1914 – 31.12.1943) – майор, командир 932-го стрілецького полку, учасник визволення Кіровоградщини від нацистських окупантів, Герой Радянського Союзу.

Народився в Житомирі. Навчався в Уманському сільськогосподарському інституті. З IV курсу інституту був зарахований у ВАММ РСЧА (1937), яку закінчив у 1941 р. У роки ВВВ був командиром окремого автомобільного батальйону (1941), начальником штабу стрілецького полку (1942), заступником командира й командиром полку (1943). Учасник Сталінградської і Курської битв, визволяв міста Харків, Полтаву, Кременчук. У жовтні 1943 р. відзначився при форсуванні Дніпра і створення плацдарму для висадки на правий берег дивізій 53-ї армії, за що отримав звання Героя СРСР. Загинув у боях за звільнення м. Знам'янки Кіровоградської області.

Нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го ступеня. Похований на військово-меморіальному кладовищі Кіровограда.

***

ЄГОРОВ ОЛЕКСІЙ СЕМЕНОВИЧ

(22.11.1914 – 15.04.1970) – активний учасник партизанського руху в роки ВВВ, Герой Радянського Союзу (1945). Навчався у Військовій академії, з 1942 р. працював у спецшколі при ЦШПР.

У 1943 р. був заступником командира партизанського з'єднання О.Ф.Федорова. У серпні 1944 р. очолив партизанський загін, що діяв на території Чехословаччини. Народні месники під його командуванням пустили під укіс 20 ешелонів противника, висадили в повітря понад 20 мостів. Уряд Чехословаччини високо оцінив бойову діяльність О.Єгорова і до 20-річчя з дня визволення країни від німецьких окупантів заснував орден

«Партизанська зірка імені О.Єгорова». У 1956 р. О.Єгоров закінчив Вищу партійну школу. Працював першим заступником голови Кіровоградського облвиконкому. Відзначений двома орденами Леніна, орденом Червоного Прапора. Похований на військово–меморіальному кладовищі Кіровограда.

***

ЖАДОВ ОЛЕКСІЙ СЕМЕНОВИЧ

(1901–1977) – радянський полководець, Герой Радянського Союзу (1945), генерал армії (1955), почесний громадянин Кіровограда. Народився в Орловській губернії. Учасник Громадянської війни, воював у складі 1-ї Кінної армії.

У 1934 р. закінчив Військову академію імені М.В.Фрунзе. Командував 66-ю армією, яка у квітні 1943 р. стала 5-ю гвардійською. Відзначився в Сталінградській і Курській битвах. Армія Жадова визволила від гітлерівців міста Кіровоградської області Олександрію, Знам'янку, Кіровоград, Новоукраїнку та інші населенні пункти. Нагороджений трьома орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоного Прапора (5), Суворова (2).

***

КОВТУН-СТАНКЕВИЧ АНДРІЙ ТАТОВИЧ

Учасник ВВВ, полковник, командир 297-ї стрілецької Червонопрапорної ордена Б.Хмельницького II ступеня Слов'янсько-Кіровоградської дивізії, яка протягом 1943–1945 рр. пройшла шлях від м. Красний Лиман Донецької області до батьківщини А.Гітлера м. Лінц (Австрія).

КОШОВИЙ КИРИЛО ВАСИЛЬОВИЧ

Генерал-лейтенант, двічі Герой Радянського Союзу. Уродженець м. Олександрія Кіровоградської області. Під час війни командував дивізією у боях під Тихвином і Ленінградом. У 1942 р. брав участь у Сталінградській битві.

Під час звільнення Криму у 1944 р. командував стрілецьким корпусом у військах Ф.Толбухіна, відзначився при штурмі Сапун-Гори під Севастополем. Брав участь у звільненні не лише України, але й Білорусії та Прибалтики.

***

КУШНІРЕНКО МИРОН ПАВЛОВИЧ

Народився у 1914 р. Мешканець м. Олександрії Кіровоградської області. За освітою вчитель. Військову службу розпочав в казачому кавалерійському корпусі імені ЦК Французької Компартії. На відмінно закінчив дивізійну школу молодших командирів.

Під час Другої світової війни – капітан, політрук, спочатку 433-го стрілецького полку 97-ї стрілецької дивізії, а згодом 940-го стрілецького полку 262-ї стрілецької дивізії, розвідник. У 1939 р. учасник радянської окупації Західної України, а також розгрому німецьких військ під Москвою, Ржевом, Старою Русою та іншими містами. У повоєнний період працював диспетчером в Олександрійському міжколгоспбуді.

***

МАЗУРЕНКО ОЛЕКСІЙ ЮХИМОВИЧ – Генерал-майор авіації, двічі Герой Радянського Союзу. Народився у 1917 р. в с. Ленінка Устинівського району Кіровоградської області. Під час ВВВ командував авіаланкою та авіаполком. Брав участь у звільненні Кіровоградської області від німецьких окупантів.

***

МАНІТА АРХИП САМОЙЛОВИЧ

Уродженець с.Лозоватки Ульянівського району Кіровоградської області. Повторив подвиг Олексія Матросова. Загинув у 1945 р. у боях під Берліном.

***

МЕЛЬНИК ЯКІВ ІВАНОВИЧ

Уродженець с. Перші Бірки Олександрійського району Кіровоградської області. Учасник ВВВ і французького руху Опору в лавах 1-го партизанського з'єднання (Лотарингія).

***

ПОРИК ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ (1920–1944) – Герой Радянського Союзу, національний Герой Франції. Народився у с. Соломірка (тепер с. Порик) Вінницької області. У 1938 р. закінчив сільськогосподарський технікум м. Бобринця Кіровоградської області. Під час ВВВ – учасник Руху Опору у Франції (командував партизанським загonom). Розстріляний окупантами 22 липня 1944 р.

***

ФІСАНОВИЧ ІЗРАЇЛЬ ІЛІЧ (1914–1944) – учасник ВВВ, Герой Радянського Союзу, командир підводного човна «М–172» 4-го дивізіону бригади підводних човнів Північного флоту. Народився у єврейській родині в м. Кіровограді. Навчався у Військово-морському училищі імені М.В.Фрунзе (Ленінград).

Після закінчення навчання з 1936 р. плавав на підводних човнах штурманом. З перших днів ВВВ Фісанович призначений командиром підводного човна «М–172», який здійснив успішний прорив у ворожу гавань. 21 серпня 1941 р. човен проникнув до порту Петсамо, атакував і потопив ворожі судна. За героїзм та мужність екіпаж підводного човна «М–172» нагороджений орденом Червоного Прапора, а його командир 3 квітня 1942 р. капітан-лейтенанту І.Фісановичу присвоєно звання Героя СРСР.

Під командуванням Фісановича було здійснено понад 10 бойових походів, під час яких екіпаж проявив надзвичайну сміливість, мужність та героїзм. За участь у бойових діях бригади підводних човнів Північного флоту у роки ВВВ капітан-лейтенант нагороджений двома орденами Червоного Прапора (1941, 1942), орденом Вітчизняної війни I ступеня (1943) та орденом США «Морський Хрест» (1943).

Загинув І.Фісанович 24 липня 1944 р. У 1965 р. виконком Кіровоградської міської ради прийняв рішення перейменувати вулицю Нижнє-Пермську на вулицю імені І.Фісановича з установленням меморіальної дошки на будинку, де він народився.

***

ШАПОВАЛОВ ОЛЕКСІЙ ТРОХИМОВИЧ
(1921–1992) – учасник ВВВ і партизанського руху Опору, заступник начальника розвідгрупи «Голос», що діяла на території Польщі, почесний громадянин

м.Кракова. Народився 20 серпня 1921 р. в с. Марто-Іванівці Олександрійського району Кіровоградської області. З 1940 р. – курсант військової школи, а з серпня 1941 р. – бойовий командир взводу 164-ї стрілецької дивізії Південного фронту. З травня 1942 р. – розвідник резидентури штабу Південного фронту. З червня 1942 р. до січня 1944 р. займається підпільно–диверсійною діяльністю в партизанському загоні імені Ворошилова в районі Знам'янки і Нової Праги Кіровоградської області. У січні 1944 р. відкликається в розпорядження розвідвідділу штабу 2-го Українського фронту. Закінчує спецшколу ГРУ Генштабу радянської армії. З червня 1944 р. до лютого 1945 р. у складі спецгрупи виконує на території окупованої Польщі завдання командування 1-го Українського фронту.

З 1946 р. працює на комсомольській і партійній роботі. Помер у 1992 р. Похований у м. Кіровограді.

**ФОТОПДБІРКА З ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

**Бійці радянської армії ведуть бій поблизу с. Аджамки
Кіровоградської області (1944 р.)**

**Бійці радянської армії ведуть бій поблизу с. Аджамки
Кіровоградської області (1944 р.)**

**Бійці радянської армії ведуть бій на околиці м. Кіровограда.
(7 січня 1944 р.)**

**Радянські артилеристи проходять по звільненому м. Кіровограду.
(8 січня 1944 р.)**

**Жителі м. Кіровограда після звільнення міста від окупантів.
(Січень 1944 р.)**

Частина III

РАДЯНСЬКИЙ ПІДПІЛЬНО-ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

*Нет, офицер – не просто чин,
Не должность, звездочки и званье –
Диагноз, эпикриз, призванье
И кодекс чести для мужчин!
Увы! Не лаврами увита
Армейских подвигов стезя,
В огне, под пулями, друзья,
Куется воинов элита.
Для пылкой юности примеров
Не счесть в архиве ратных дел,
Отваги, храбрости удел
Водил на подвиг офицеров.
Порой скупой мужской рассказ
Листает прошлого страницы,
Но больше говорят петлицы
И на груди – иконостас!
(«Офицеры», Елена Надутенко)*

Організація та діяльність підпільно-партизанського руху Опору

З початком німецько-радянської війни розпочинається робота з термінової організації в області мережі підпілля. Паралельно цим займалися органи НКВС, обкоми партії та ленінського комсомолу. По лінії НКВС у тил ворога закидаються невеликі диверсійно-розвідувальні групи у кількості 9–10 чоловік, але не з усіма вдається тримати зв'язок. Відомо, що на Кіровоградщині у червні–липні 1942 р. діяли 4 групи під керівництвом Волокітіна, Доброгорського, Ваніна і Ковальчука, проте їхня подальша доля залишається невідомою.

На початку війни обкомом КП(б)У створюються підпільні райкоми партії і визначаються керівники партійних організацій. У липні 1941 р. розпочинає роботу Кіровоградський підпільний обком КП(б)У на чолі з секретарем Михайлом Михайловичем Скирдою та завідувачем сільськогосподарського відділу Петром Кириловичем Василюю. Створюється два підпільних міських комітети – в м.Кіровограді та в м.Знам'янці, 28 підпільних райкомів, 251 первинна організація.

Підпілля Кіровоградщини поділялося на три **кусти**. До першого належали 11 районів (керівник П.Василина): Підвисоцький, Новоархангельський, Тишківський, Добровеличківський, Хмелівський, Песчано-Брідський, Маловисківський, Новомиргородський, Кам'янський і Олександрівський. Другий куст охоплював 12 районів (керівник Колупаєв): Новоукраїнський, Рівненський, Великовисківський, Кіровоградський сільський, Компаніївський, Витязівський, Бобринецький, Устинівський, Долинський, Аджамський, Новгородківський, а також Кіровоград. До третього кусту належали усі інші райони (керівник М.Скирда): Єлизаветградківський, Знам'янський, Новопраський, Петрівський, Олександрійський, Онуфріївський, Новогеоргіївський, Чигиринський райони.

Для підпільної роботи в області залишається група працівників К.О.Ярко, І.І.Нечаєв, О.Н.Оленюк, П.І.Боевець, Є.А.Скабард, П.П.Сидоренко,

З.Є.Іванова, А.Г.Живогляд та ін. Їхня мета полягала у проведенні антинімецької пропагандистської та диверсійної роботи. П'ять партизанських загонів створюються на території районів: Знам'янського (командир І.Нечаєв), Єлизаветградківського (командир І.Щученко), Новогеоргіївського (командир Кириченко), Чигиринського (командир Кравченко) і Кам'янського (командир А.Куценко). Однак підготовлене нашвидкуруч комуністичне підпілля виявляється неспроможним чинити опір німецьким спецслужбам, адже частина підпільних парторганізацій не встигає підготуватися до переходу на нелегальне становище. Більшість з них відходить з червоноармійцями у східні райони, інша потрапляє в руки німців. Серед тих, хто виїхав, було чимало керівників районних парторганізацій і підприємств, що в подальшому вплинуло на організацію тилової роботи тих, хто залишився. Певний час зв'язку із ними не було і підпільники не знали, що робити. Після зайняття німецькими військами території області деякі з них розгубилися, покидали свої ділянки і перешли лінію фронту. Інша частина комуністів здалася окупантам.

На початку 1942 р. підпільні групи області налагоджують зв'язок з Кіровоградським обкомом КП(б)У, що перебував у Ворошиловграді (Луганську), і отримують від нього вказівки щодо підпільно-диверсійної роботи в тилу ворога. Незабаром створюються невеликі партизанські групи, які згодом виростають до загонів і переходять в лісах Кіровоградщини: Чорному, Чутянському, Нерубаєвському, Кам'янському, Холодноярському, Яничанському і Мотронівському. Спочатку більшість загонів діяли незалежно один від одного, часто на одній території, але згодом намагаються об'єднати зусилля, допомагаючи один одному зброєю, харчуванням, людським ресурсом. Перші загани після «чистки» підпілля створюються навесні 1942 р. з членів підпільних парторганізацій, але найбільша їх кількість з'являється в 1943 р., після сформування і висадки в тил ворога ЦШПР.

Народні месники висаджують у повітря залізничні колії, ешелони з ворожими військами і технікою, нападають на автомашини з гітлерівцями, знищують телефонно-телеграфну мережу зв'язку, звільняють з концтаборів військовополонених і мирних громадян, перешкоджають окупантам відправляти населення області на роботи до Німеччини.

Протягом зими 1941–1942 рр. М.Скирда встановлює зв'язок з підпільниками П.Боевцем, Є.Скабардом, А.Живоглядом, С.Долженко, А.Куценко та ін. На той час усі вони створюють довкола себе підпільні парторганізації в Знам'янці, Єлисаветградівці, Новій Празі, Чигирині, Кам'янці, Олександрівці і Кіровограді. Проте до кінця 1941 р. поліція безпеки і СД виявляє, а згодом і страчує керівників підпілля П.Василину, Є.Скабарда, І.Нечаєва, П.Боевця, І.Щученко, а у лютому 1943 р. – підпільну групу Великовисківського райкому партії у складі 22 осіб, у т.ч. А.Д.Жердія, І.І.Кириленка, В.І.Петрова, Г.М.Решетова.

У лютому 1943 р. з 7 окремих диверсійних груп Федорова, Конарева, Поленцова, Бажана, Медведєва, родини Волощенків, що діяли самостійно з серпня 1941 р., створюється Кіровоградська підпільно-диверсійна організація імені К.Є.Ворошилова (керівник В.В.Федоров). Працювала вона в тісному контакті з партизанськими загонами Кіровоградщини, тримала зв'язок з М.Скирдою. Станом на 1 січня 1944 р. в організації нараховувалося 473 особи, з яких 53 члени ВКП(б), 173 – ВЛКСМ, 226 безпартійних. У роботі їм допомагали 140 кіровоградців. Організація мала на меті порушення руху і виведення зі строю залізничного і шосейного транспорту, знищення живої сили і техніки ворога, саботаж на підприємствах і в сільському господарстві, допомогу іншим партизанським загонам, проведення агітаційно-масової роботи серед населення. Своїм впливом охоплювала не лише Кіровоград, але й близько 50 навколишніх сіл та залізничних станцій області.

З серпня 1941-го по січень 1944 років кіровоградськими підпільниками підірвано один залізничний міст, виведено з ладу 72 паровози, спалено 35 вагонів з боеприпасами, підірвано 7 шосейних мостів, знищено залізничні

матеріали і інструменти, виведено зі строю 2887 військових автомашин, 77 військових мотоциклів, 2651 фургонів, 308 тракторів, 347 комбайнів і молотарок, 212 тракторних плугів та іншої сільськогосподарської техніки. Вбито 160 німецьких офіцерів, 1500 солдатів, знищено 8 літаків, 6 нафтобаз і складів з паливом, 6 складів із запчастинами, 14780 м телефонно-телеграфної лінії зв'язку.

Підпільниками взято у трофеї 165 гвинтівок, 5 ручних кулеметів, 30 пістолетів, 360 гранат, 10 автоматів, 144 кг вибухівки, 62 комплекти обмундирування, 1 радіоприймач, 1 автомашину, 8 кулеметів і мінометів, 940 гранат, 93 т продуктів харчування, 235 т палива, 259 тис. руб., які використовувалися для підривної роботи проти окупантів. Звільнено 212 військовополонених червоноармійців, після чого спрямовано їх у партизанський ліс. У результаті агітаційної роботи, проведеної серед добровольців німецьких воєнізованих формувань, 64 з них залишили свої частини і перешли у партизанські загони. Серед населення розповсюджувалися повідомлення, таємно отримані з московського радіо, пояснювала неминучість перемоги над Німеччиною. Усього підпільниками було випущено 17.500 листівок і звернень до громадян.

3 серпня 1941 р. на території Кам'янського, Олександрівського, Чигиринського і Новомиргородського районів Кіровоградської області, а також Смілянського району Київської (суч. Черкаської) області діяв Кам'янський загін імені К.Є.Ворошилова (командир А.Куценко), сформований з винищувального батальйону. До партизанського загону входили 12 підпільно-диверсійних груп. Його бази знаходилися в Грушевському, Смілянському, Капітанівському і Кам'янському лісах. Організацією загону керував член бюро обкому КП(б)У, депутат Верховної Ради СРСР П.К.Василина. Починаючи з 1942 р. керівництво і активна організаційна допомога здійснювалася М.Скиркою.

На день з'єднання з частинами Червоної армії загін нараховував 294 особи і в основному складався з партійно-радянського активу. На озброєнні

мав 169 гвинтівок, 6 кулеметів, 25 автоматів, 47 револьверів, 248 гранат, 25 напіваавтоматів та іншу зброю. У складі загону перебувало 58 членів і кандидатів ВКП(б), 96 комсомольців; за гендерною ознакою 256 чоловіків і 36 жінок; за національністю: 152 українця, 106 росіян, 6 білорусів, 2 євреї та представники інших народностей.

Метою основних бойових операцій стали диверсії на комунікаціях супротивника. На залізничних шляхах Шевченкове–Цибулеве, Шевченкове–Сердюківка і ґрунтових дорогах Черкаси–Кіровоград, Сміла–Кіровоград, Кам’янка–Чигирин, Чигирин–Сміла, Кам’янка–Новомиргород, Кам’янка–Олександрівка, Олександрівка–Кіровоград, Олександрівка–Новомиргород знищено 2 ешелони противника, розбито 1 паровоз, 25 вагонів, а також знищено 90 км міжрайонного телефонного зв’язку, 12 км військових телефонних ліній, 2 німецьких обози, 2 німецьких штаби, спалено нафтосклад на ст.Кам’янка (25 т пального), підірвано 2 цистерни з паливом, 2 мости, 1 бронемашину, 36 автомашин, 13 мотоциклів, 47 німецьких возів, 1 літак, 5 комендатур. Убито 510 солдатів і офіцерів вермахту.

Також загоном було знищено сільськогосподарський інвентар і техніку (7 комбайнів, 23 трактори), роздано населенню 1250 ц хліба. Загін разом з частинами регулярної армії звільнив 19 населених пунктів області від нацистської окупації, зокрема села Голикове, Юрчиха, Кримки. Розповсюдив серед населення 65 тис. листівок зі зведенням Радінформбюро. Після з’єднання з частинами Червоної армії партизанський загін передав свій особовий склад (247 чоловік), матеріально-технічну базу (75 коней, 30 повозок і всю зброю) 252-й Харківській Червонопрапорній стрілецькій дивізії.

Навесні 1942 р. створюється первинна парторганізація при партизанському загоні Єлизаветградківського району, маючи у складі членів партії Скирду, Долженка, Філіпенка, Баранника, Марченка та інших патріотів. Розповсюджувала свій вплив на Єлизаветградківський і Олександрівський райони, а також м.Кіровоград. 3 вересня 1942 р. в

Олександрівському районі також діяв партизанський загін імені М.С.Хрущова, створений в с.Кримки на базі підпільно-диверсійної групи на чолі з Г.Р.Шевченко. Початкова мета полягала у роззброєнні місцевої поліції, проте акція не вдалася, група була виявлена, а її керівники Г.Шевченко і О.Григор'єв заарештовані поліцією. Після звільнення в групу вони більше не повернулися: Г.Шевченко виїхав на Полтавщину, а О.Григор'єва відправили на роботи до Німеччини.

З жовтня 1942 р. підпільну роботу продовжує В.Г.Цупренко. Він озброює людей і розпочинає диверсії проти німецьких окупантів. Особовий склад загону вночі перебуває у лісі, а вдень знаходиться по селах. У березні 1943 р. група встановлює контакт з партизанським загonom М.Наумова, а з вересня – з партизанським загonom імені К.Є.Ворошилова (А.Куценка). За антинімецьку діяльність 13 листопада 1943 р. в с.Кримки окупанти спалюють садибу В.Г.Цупренка. Його дружина вимушена була весь час переховуватися, аж до звільнення села Червоною армією. Під час облави потрапили до німецьких рук разом з 28 жителями села і партизани загону С.Співак і П.Кондратенко. Усі були розстріляні в балці біля лісу.

15 листопада 1943 р. партизанський загін поповнюється дев'ятьма особами, командиром стає Ф.А.Іщенко, штаб очолює В.Г.Цупренко. 20 листопада партизани роззброюють поліційну дільницю с.Красносілки, відбирають зброю (гвинтівки і пістолети), обмундирування, документи і тяглову силу (4 коня). На початок грудня в загоні нараховується 30 осіб. 11 грудня 1943 р. партизанська розвідка біля хут.Нерубаївка зустрічається з регулярними частинами Червоної армії, які згодом відходять на початкові позиції. У лісі залишається 30 бійців і командирів, які виявилися відрізними від своїх і вимушені були влитися в партизанський загін. Діяли всі разом, аж до звільнення району регулярною армією.

Партизани загону імені М.Хрущова виконували роль «провідників» по окупованій території, допомагали 5-му гвардійському корпусу в його операціях на території Олександрівського району. Виконуючи наказ

командувача корпусом генерал-майора Скворцова, партизанський загін 17 грудня 1943 р. займає західну околицю с.Розумівки і здійснює розвідку району у напрямі Новомиргорода. 26 грудня група партизанів під керівництвом Іщенка підриває німецький бронетранспортер на північно-східній околиці с.Кримки по дорозі на Голикове. Під час сутички з німецькими каральними загонами командира було поранено.

Через деякий час партизани мінують дорогу поміж селами Кримки і Розумівка, на якій наприкінці грудня 1943-го – на початку січня 1944 р. підриваються дві вози супротивника, а також німецький бронетранспортер і бронемашина. У ніч на 9 січня партизанський загін захоплює обоз німецької частини, що відходила на ділянці Голикове–Бандурове. У цей же день в с.Бандурове загін з'єднується з частинами Червоної армії (924-м стрілецьким полком). Червоноармійців партизанського загону передають командуванню полку. Частину партизанів відправляють по домівках, звідкіля їх призивають до армії, а інші приєднуються до 2-го гвардійського мотоциклетного батальйону 5-го гвардійського полку. Серед тих, хто приєднався, були Іщенко і Цупренко.

У червні 1942 р. з місцевого населення та військовополонених, яких партизани звільнили з таборів, організовано Нерубаєвський партизанський загін імені Ворошилова. З весни 1943 р. керівником його стає С.І.Долженко. Діяльність загону проходила на території Кіровограда, в Єлизаветградківському, Олександрівському, Кіровоградському, Великовисківському районах. Його бази знаходилися в Нерубаєвському і Котовському лісах. До з'єднання з частинами Червоної армії (грудень 1943р.) у загоні перебувало 194 особи: 28 членів і кандидатів у члени ВКП(б), 50 членів ВЛКСМ, 116 чоловіків і 13 жінок, за національністю 122 українця, 58 росіян та представники інших народностей. Загін мав на озброєнні: 60 гвинтівок, 3 кулемети, 7 автоматів, 12 напівавтоматів, 6 наганів і пістолетів.

Перед зарахуванням в загін кожен партизан складав присягу: «Я, громадянин СРСР, вступаю в ряди партизанського загону, клянусь бути

вірним радянському уряду і Компартії, клянусь, що буду бити безпощадно фашистів і їх агентів, не жаліючи ані крові, ані свого життя, клянусь, що не видам ворогу ані партизанської тайни, ані своїх товаришів, клянусь, що буду дисциплінованим і беззаперечно виконувати накази командирів, комісарів. У випадку порушення даної клятви хай буде моїм уділом загальне презирство і хай покарає мене смертю сувора рука партизана».

На рахунку Нерубаєвського загону немало подвигів, оскільки діяв на центральних шляхах Кіровоград–Черкаси, Новомиргород–Знам'янка, Новомиргород–Кіровоград, а також на міжрайонних дорогах Кіровоград–Знам'янка, Олександрівка–Єлизаветградка, Кіровоград–Сентаве. У ході диверсійної роботи партизанами знищено 12 автомашин, 1 бронемашину, 2 шосейних мости, телеграфно-телефонний зв'язок (100 км), 268 німецьких солдатів і офіцерів. Спалено лісопильний завод, сільськогосподарську техніку (6 комбайнів і молотарок), розгромлено 4 сільуправи, 3 німецькі комендатури. Розповсюджено близько 13 тис. листівок зі зведеннями Радінформбюро. Так, 6 серпня 1943 р. народними месниками знищено на ділянці Кіровоград–Івангород 3 автомашини і 2 літаки, що перебували на машинах у розібраному стані. 4 жовтня 1943 р. партизани захоплюють німецьку комендатуру с.Бовтишка Олександрівського району – вбито коменданта та спалено будинок. За кілька днів (10 жовтня) сміливцями підірвано міст стратегічного значення в с.Велика Северинка Кіровоградського району.

Улітку 1942 р., після розгрому підпілля, створюється Знам'янська організація, яку очолює Сосновський, а зв'язок з М.Скирдою відбувається через А.Живогляда. Члени підпілля спалюють знам'янську водокачку, Дмитріївський міст. Знищують склад зі зброєю на Сабліно-Знам'янському цукровому заводі, частину озброєння забирають із собою. Допомагають партизанським загонам М.П.Кришталя і Є.І.Петрова, що діяли у Знам'янському лісі.

У лютому – березні 1943 р. через 12 районів області проходить партизанське з'єднання під командуванням Михайла Наумова. Його рейд завдає німецьким окупантам великих втрат у живій силі та техніці.

У березні 1943 р. на базі підпільно-диверсійних груп, що діяли з травня 1942 р. в населених пунктах Новоархангельськ, Мар'янівка, Ганнівка, створюється загін імені Чапаєва. Територіально він охоплює Голованівський, Новоархангельський, Тишківський, Підвисоцький і Хмелівський райони. Партизанські бази знаходилися в лісах «Самаринська дача» Новоархангельського району і «Зелена брама» Підвисоцького району. Партизани налагодили зв'язок з колегами із загону імені Сталіна і штабом партизанських загонів Уманщини. Чисельність «чапаєвців» постійно зростала: якщо у березні 1943 р. нараховувалося лише 3 особи, в липні – 14, то в жовтні 1943-го – 27, а в березні 1944 р. – 31 особа. По партійній лінії у складі загону перебувало 6 членів ВКП(б), 8 – ВЛКСМ, 17 – безпартійних. За гендерною ознакою він складався з 6 жінок і 25 чоловік, з яких за національністю – 22 українці, 7 росіян, 1 білорус, 1 узбек. 14 членів загону мали середню, а 17 – початкову освіту.

Серед партизанів налічувалося 11 чоловік червоноармійців, звільнених німцями з полону. За весь час існування загону партизанами було вбито 10 німецьких офіцерів і 66 солдатів, знищено 14 німецьких автомашин, 8 мотоциклів, 15 т горючого, розбросено 52 поліцейських. До приходу частин Червоної армії партизанами збережено від знищення: 5 вітряків, 2 МТС, 1 радіовузол, 1 ветамбулаторію з апаратурою, 15 тис. ц зерна.

Улітку 1943 р. при загоні організовується невеличка друкарня, тому виникає можливість друкувати агітаційні матеріали. Усього серед населення партизанами розповсюджено понад 14 тис. листівок зі зведеннями Радінформбюро, призивами не виконувати німецьких розпоряджень, переховуватися від трудової мобілізації в Німеччину, переходити на бік партизанів. Населенню сіл і хуторів повідомлялося про успіхи Червоної армії на фронтах війни, а також велася роз'яснювальна робота про грабіжницьку

політику німецьких окупантів і зраду державних інтересів українськими націоналістами.

У травні 1943 р. створюється партизанський загін імені К.Є.Ворошилова. Спочатку загоном командує П.Близнюк, а потім І.Діброва. Досить швидко загін переростає у з'єднання, до складу якого входить 7 стройових і 1 штабна роти, 20 підпільних груп, на чолі з А.Живоглядом, А.Федоровим, М.Роздобудько, К.Сабанським, П.Пшеничним та іншими патріотами. Особовий склад на початку діяльності налічував 15 осіб, але на час з'єднання з частинами Червоної армії – 700 чоловік. Загін мав на озброєнні 1086 гвинтівок, 120 автоматів, 5 орудій, 48 кулеметів, 5 одиниць протитанкової зброї, 289 пістолетів. Діяв на території Знам'янського, Єлизаветградківського, Новогеоргієвського, Чигиринського, Новопраського і Олександрійського районів.

Продовольчі бази загону знаходилися у Чорному, Чутянському і Яничанському лісах. Основними об'єктами дій партизанів стали залізничні ділянки Знам'янка–Хирівка, Знам'янка–Сахарна, Знам'янка–Користівка, Олександрія–Лекарівка, Хирівка–Цибулеве, Хирівка–Трепівка, а також центральні ґрунтові дороги, по яких рухалися німецькі війська: Знам'янка–Дмитрівка, Дмитрівка–Новогеоргіївськ, Дмитрівка–Іванківці, Дмитрівка–Веселий Кут–Цибулеве, Дмитрівка–Глинськ, Іванківці–Михайлівка, Іванківці–Красносілля, Заломи – Єлизаветградківка, Чигирин–Фундукліївка.

За весь час діяльності партизанами загону було пущено під укіс 16 німецьких потягів, виведено з ладу 87 паровозів, 47 цистерн, підірвано 11 залізничних і шосейних мостів, знищено 2920 німецьких солдатів і офіцерів, підбито і знищено 605 автомашин, знищено 1 літак, 6 танків і бронемашин, 16 кулеметів, 5 мінометів, 674 повозки, розгромлено 5 фашистських гарнізонів, 7 німецьких штабів, звільнено від окупантів 14 населених пунктів.

Основні бойові операції проходили влітку – восени 1943 р. Зокрема 2 липня групою партизанів у складі Капітанова, Оленюка, Ніколаєва під керівництвом М.Скирди на перегоні Хирівка–Цибулеве була підірвана

залізнична колія і пущені під укіс два ешелони супротивника. 8 жовтня група партизанів під керівництвом Сабанського у кількості 125 чол. виконала в с.Веселий Кут напад на німецький гарнізон, що складався з 800 осіб, розгромили штаб жандармерії, знищили 15 автомашин, при цьому було вбито 70 німецьких солдатів, 8 жандармів і комендант. 26 листопада 1943 р. неподалік від с.Плоске у Дмитрівському лісництві партизанами загону під керівництвом І.Діброви і при підтримці танкового десанту 31-ї танкової бригади у складі 5 танків розгромили обоз 106-ї й 107-ї німецьких дивізій. Ворог втратив вбитими 400 солдатів і офіцерів, 65 німецьких солдатів було взято у полон.

У грудні 1943 р. разом з десантною групою 31-ї танкової бригади партизанським загonom були звільнені населені пункти Водяне і північно-західна частина с.Дмитрівки. Разом з регулярними частинами Червоної армії загін брав участь в звільненні Знам'янки. У вигляді трофею до партизанів потрапило 126 автоматів, 1152 гвинтівок, 1256 гранат, 44 кулемета, 289 пістолетів, 7 мінометів, 1 комплект радіоапаратури, 4 мотоцикла, 326 повозок, армійський склад медикаментів, майно і скот.

На території Знам'янського, Чигиринського і Єлизаветградківського районів під керівництвом командира І.Ф.Присяжнюка діяв партизанський загін імені Хрущова, організований М.М.Скирдою у травні 1943 р. Діяв він у кількості 70 осіб разом з загonom «За Батьківщину» М.Кришталя. У листопаді 1943 р. брав участь у розгромі німецького обозу в Конторській балці і при звільненні сіл Ружичеве, Чигиринка, Веселий Кут, Заломи, Гутницьке. Разом з частинами Червоної армії він брав участь в боях за Дмитрівку, Христофорівку, Шамівку, Знам'янку. 28 листопада 1943 р. Присяжнюк загинув від розриву власної гранати, і командиром стає Карпеченко. Загін мав на озброєнні 55 гвинтівок, 13 автоматів, 150 гранат, 5 автомашин, 15 пістолетів, 50 коней та іншу зброю. Основним завданням стали диверсії на залізницях. В ході роботи пущено під укіс 18 потягів, підірвано 1 залізничний і 3 шосейні мости, знищено 5 автомашин, вбито 18 поліцаїв.

У листопаді 1943 р. загін імені Хрущова разом із загонами М.Кришталя і І.Діброви брав участь у розгромі німецького обозу в Конторській балці (Дмитрівське лісництво). Під час операції було знищено 400 і взято у полон 65 солдатів і офіцерів супротивника, захоплено 352 голів тяглової сили, 250 повозок, 12 автомашин, крупнокаліберну зброю, боєприпаси. Загін імені Хрущова брав участь у звільненні від окупантів населених пунктів Ружичеве, Чигиринка, Веселий Кут, Заломи, Гутницьке та ін. З'єднавшись з частинами Червоної армії, він брав участь в боях за звільнення Дмитрівки, Христофорівки, Шамівки, Знам'янки. Після з'єднання з частинами Червоної армії передав їм всю матеріально-технічну базу, а 50 осіб особового складу вступили в ряди РСЧА.

У червні 1943 р. на базі підпільно-диверсійної групи Петра Антоновича Дубового (14 осіб) і групи парашутистів (10 осіб), які прибули зі Штабу партизанського руху Південного фронту на чолі з Іваном Івановичем Лисовим, був створений партизанський загін імені Сталіна. Діяв на території Чигиринського, Кам'янського і Олександрівського районів Кіровоградської області з 17 червня 1943 р. по 7 січня 1944 р. Разом з частинами Червоної армії брав участь у боях за звільнення сіл Лубенці, Завадівка, Зам'ятниця, Куликівка, Михайлівка Кам'янського району.

Підпільна група Дубового була створена ще в 1942 р., але до червня 1943 р. бойових дій не проводила, адже на озброєнні мала лише 1 гвинтівку, 2 револьвера, мисливську рушницю і відріз. На момент з'єднання загону з частинами Червоної армії у ньому нараховувалося 753 особи. За 7 місяців роботи було знищено 1950 осіб ворога, розгромлено 2 німецьких гарнізони, розбито і спалено 39 автомашин з вантажем і боєприпасами, розбито 14 мотоциклів, 5 тракторів, підірвано 4 шосейних мости, розбито 12, знищено 2 літаки, розбито 13 обозів з боєприпасами і продуктами, знищено телефонно-телеграфну станцію на 300 номерів, підірвано лісопильний завод, підірвано 3 радіостанції, розгромлено 20 комендатур.

Захоплено трофеї: 19 автомашин, 6 тракторів, 11 мотоциклів, 90 саней, 70 повозок, 508 гвинтівок, 83 автомати, 500 гранат. 7 січня 1944 р., з'єднавшись з частинами 62-ї армії в районі с.Чернявка, загін брав участь у звільненні сіл Зам'ятниця, Лубенці, Куликівка, Чубівка, Лопати, Михайлівка, Жаботин. У боях за села знищено понад 200 гітлерівців.

У червні 1943 р. штабом партизанського руху Південного фронту було сформовано загін «За Батьківщину!» (командир Михайло Павлович Кришталь) і закинуто у Чутянський ліс у складі 14 осіб. Під час висадки четверо пропали без вісти. У бою 16 червня неподалік с.Банківці троє були поранені і відправлені у госпіталь. Загін діяв в Чигиринському, Знам'янському і Єлизаветградківському районах. На момент з'єднання з частинами Червоної армії мав у складі 41 особу. Основним завданням стали диверсії на залізниці. У ході диверсійних акцій пущено під укіс 16 військових ешелонів, знищено 2122 німецьких солдатів і офіцерів, 17 паровозів, 247 вагонів, 31 платформу, 34 цистерни, 19 танків, 124 автомашини, 1 залізничний міст, 337 повозок. Захоплено 14 автомашин, 20 кулеметів, 500 гвинтівок, 490 коней, 5 рацій, 11 друкарських машинок. Загін брав участь у розгромі німецького обозу в с.Плоске, карних загонів в селах Янич і Цвітне, а також у боях за села Дмитрівка, Плоске, Калинівка, Васівка. Партизанський загін діяв разом із загоном І.Присяжнюка.

3 червня 1943 р. на території Знам'янського, Чигиринського і Новогеоргіївського районів Кіровоградської області діяв загін імені Держинського (командир Євген Іванович Петров), сформований штабом партизанського руху при Військовій раді Сталінградського фронту і закинутий у тил ворога на південно-західній околиці Черкас. Спочатку знаходився в лісосмузі «Кругляк», а з 25 червня перейшов у Чутянський ліс, де і розбив свою базу. Протягом кількох місяців чисельність загону зросла з 13 до 270 осіб. Тому з жовтня 1943 р., враховуючи складнощі маневрування під час облав, із нього були виділені 2 самостійні групи: імені Ворошилова (67 осіб) і імені Кутузова (64 чол.). Першою командував Сердюк, другою –

Рижаков. Новостворені групи спочатку діяли окремо, але в подальшому знову об'єдналися із загоном у якості окремих рот.

Основні бойові операції відбувалися протягом червня – грудня 1943 р. Майже кожного дня партизани вели бої з німецькими каральними підрозділами. 22 червня 1943 р. напали на поліційну дільницю с.Плоске і вбили 11 поліцаїв. За тиждень розгромили громадське господарство с.Заломи, знищивши 13 німецьких солдатів і 4 офіцера. 17 і 28 липня 1943 р. на залізничних ділянках Знам'янка–Олександрія і Цибулеве–Фундукліївка пустили під укіс військові ешелони супротивника. У результаті – знищено 2 паровози, 53 вагони з боєприпасами і живою силою, 6 платформ з танками, 4 платформи з автомашинами, 3 платформи з артилерією, а також 320 німецьких солдатів і офіцерів. У с.Соснівка розгромили склад артснарядів.

У серпні – вересні 1943 р. під час засади на ділянках шосейних доріг Фундукліївка–Триліси і Заломи–Бужницьке партизанським загоном було знищено 12 автомашин, 45 гітлерівців, розгромлено поліцейську дільницю с.Янич (знищено 4 німецьких офіцера і 23 жандарми), німецькі гарнізони в селах Іванківці, Вершиць, Вищі Верещаки (знищено танк, 4 автомашини, розгромлено склад з боєприпасами, вбито 132 німця), підірвано мости на ділянках шосейної дороги Янич–Херсонка (між селами Янич і Бурякове знищено 8 автомашин і 35 німецьких солдатів і офіцерів) і в районі с.Любомирка. 11 вересня 1943 р. на перегоні Цибулеве–Фундукліївка пущено під укіс ешелон супротивника, внаслідок якого знищено паровоз, 24 вагони з технікою і 115 німецьких солдатів. Крім того партизани здійснили напад на колону евакуйованих старост і поліцаїв с.Янич (знищено 16 старост і поліцейських) і авторемонтну базу с.Красносілля (спалено гараж).

Протягом жовтня – листопада 1943 р. партизани здійснили напад на німецьку автоколону, що перевозила хліб в с.Ружичеве (знищено 8 автомашин, 20 німецьких солдатів, 24 т зерна роздано населенню сіл Ружичеве, Пісчане і Ушвилівка), на караул ст.Цибулеве (пущено під укіс військовий ешелон: знищено паровоз, 37 вагонів і 132 німецьких солдата і

офіцера), на колону поліцаїв, які зупинилися під час евакуації в с.Єфимівка (знищено 20 поліцаїв), напад на гарнізон в с.Єфимівка (знищено 120 німецьких солдатів і офіцерів, 1 кулемет, 6 автомашин та ін.), знищено склад з паливом і 98 німецьких солдатів в с.Любомирка, напад на гарнізон с.Верещаки (вбито 103 німецьких солдата і офіцера, в тому числі генерал), напад на німецький гарнізон с.Єфимівка (село було звільнено від окупантів до 3 грудня 1943 р., вбито 285 німецьких солдатів і офіцерів). З 29 листопада по 4 грудня 1943 р. загін разом з частинами 18-го танкового корпусу і частинами 112-го гвардійського мінометного полку брав участь у звільненні сіл Веселий Кут, Калинівка, Варівка, Верещаки.

На території Підвисоцького, Голованівського і Грушевського районів Кіровоградщини, в Бабанському і Ладжинському районах Київської області і в Теплицькому районі Вінницької області діяв партизанський загін імені Сталіна, організований в серпні 1943 р. з 9 осіб с.Небелівка Підвисоцького району. З початку загоном командував Петро Йосипович Суський (Матвеев), а після його смерті – Микола Михайлович Стройков. Більшість його членів склали звільнені військовополонені червоноармійці. Згодом керівництво налагодило зв'язок з підпільно-диверсійними групами с.Небелівка (керівник Василь Петрович Дем'янюк), а також з іншими воєнізованими підрозділами Новоархангельського і Тишківського районів. У жовтні 1943 р. загін нараховував вже 60 осіб і став офіційно називатися «Партизанський загін імені Сталіна». Протягом своєї діяльності члени загону знищили 17 вантажівок, 8 легковиків, 1 залізничний міст, 10 німецьких офіцерів, 1 гармату, 333 солдатів і поліцаїв; захопили у трофеї: 2 міномети, 2 автомати, 9 кулеметів, 2 гармати, 5 коней, 2 повозки, рогату худобу.

Основні бойові операції проходили у Підвисоцькому районі. У грудні 1943 р. на центральній дорозі між Підвисоким і Новоархангельськом загін імені Сталіна знищив 3 вантажівки, з яких взяв зброю і обмундирування, 1 легкову машину з документами 8-ї німецької армії. У цій операції партизанами був вбитий генерал Вегнер. Неподалік с.Перегонівка загін

спалив залізничний міст, чим затримав на троє суток відвантаження цукру з місцевого заводу. Однак діяльність загону не залишилася непоміченою. У січні 1944 р. в с.Небелівка німці організували облаву проти партизанів. Під час шестигодинного бою німці втратили вбитими 130 солдатів і офіцерів, було знищено 12 вантажівок і 6 легковиків. Неподалік с.Тарасівка німці кинули проти партизанів 250 солдатів і поліцаїв, 13 з яких було вбито. 24 лютого 1944 р. біля хут.Шевченкове партизани затримали німецьку розвідку і вступили з нею в перестрілку. У бою було вбито 8 німецьких солдатів, захоплено 6 гвинтівок, 2 автомати, 2 повозки, 5 коней. Наступного дня в с.Табанове німці кинули у бій проти загону 350 німецьких солдатів. Протягом трьохгодинного бою німці втратили вбитими 60 осіб. У березні 1944 р. партизанський загін імені Сталіна у складі 134 осіб допомагав червоноармійцям звільняти Підвисоцький район від окупантів.

Штабом партизанського руху при Військовій Раді Південного фронту в серпні 1943 р. сформовано загін «За Перемогу!» з 7 осіб (командир Андрій Сидорович Зайченко), який діяв на території Чигиринського району. Під час виконання бойового завдання командир загинув в бою і командування взяв на себе Гугнін. Його основний склад в ніч з 16 на 17 серпня з Ростовського аеродрому було закинуто у тил ворога для проведення бойової і диверсійної діяльності в районі Матвіївського лісу (Чигирин – Знам'янка). На день з'єднання з частинами Червоної армії загін налічував 24 чоловіки. Поповнення відбулося за рахунок місцевого населення.

У результаті проведення диверсійної роботи в тилу ворога партизанами загону знищено 299 німецьких солдатів і офіцерів, 1 паровоз, 7 вагонів, 7 платформ, 1 літак, 1 міномет, 62 автомашини, 1 мотоцикл, підірвано 2 мости і 1 склад, пошкоджено 1175 км телефонно-телеграфного кабелю. У трофеї захоплено 1 міномет, 10 кулеметів, 45 автоматів, 151 гвинтівку, 19 пістолетів, 74 автомашини, 500 гранат, 1 мотоцикл. Роздано населенню близько 2000 ц зерна, 500 голів рогатої худоби. З'єднавшись з частинами Червоної армії, особовий склад загону зі зброєю був переданий 299-й Харківській

стрілецькій дивізії. 16 осіб відправлено у штаб партизанського руху в Мелітополь. Діяльність загону була помічена окупаційною владою. Восени 1943 р., попри наказ штабу партизанського руху, загін Гутніна розташувався на ночівлю у жителів с. Вдовин Хутір. Довідавшись про це, німці на ранок оточили хутір, спалили всі будинки, вбили і замучили 450 колгоспників. А члени загону сховалися у найближчій лісосмузі.

У Чигиринському районі з липня 1943-го по січень 1944 р. також діяв партизанський загін «Москва» (командир Іван Михайлович Боровиков), сформований штабом партизанського руху Південного фронту і закинтий в район Єничанського лісу. З 25 чоловік особового складу в липні 1943 р. загін виріс до 124 чоловік (січень 1944 р.). Протягом своєї діяльності на окупованій території партизанами загону було знищено 2 німецькі бронемашини, 29 автомашин, захоплено 163 коня, 14 кулеметів, 34 автомати, 182 гвинтівки. Знищено 11 паровозів, 135 вагонів, 27 залізничних платформ, 3 мости, 3 склади, пущено під укіс 9 потягів.

За період з 17 червня 1943-го по 7 січня 1944 р. знищено 1567 німецьких солдатів і офіцерів. Загін мав зв'язок з Чигиринською підпільною комсомольською організацією і з 4-ю гвардійською армією, постачаючи останній розвіддані про супротивника. Зокрема, 21 грудня 1943 р. під час нападу на німецький гарнізон в с.Мельники партизани захопили важливі документи і передали командуванню 4-ої гвардійської армії. Під час операції партизани вбили командира 223-го німецького полку. 8 січня 1944 р. разом з частинами Червоної армії загін брав участь у звільненні населених пунктів Зам'ятниці, Мельники, Завадівка, Лопати, Жаботин та ін.

У серпні 1943 р. штабом партизанського руху при Військовій Раді Південного фронту був сформований з 7 осіб партизанський загін імені Суворова (командир Георгій Михайлович Володін) і направлений в Чутянський ліс. Діяв по грудень 1943 р. на території Чигиринського і Знам'янського районів. За час роботи партизанами було знищено 13 німецьких офіцерів, 290 солдатів, 20 поліцейських, 5 шпигунів, 1 паровоз, 15

вагонів, 25 платформ, 3 склади, 29 автомашин, 3 радіостанції, 8 тракторів, 3 молотарки, 4 шосейних мости, 11 возів, 800 м телеграфно-телефонної лінії. У трофеї захоплено 8 кулеметів, 27 автоматів, 106 гвинтівок, 19 пістолетів, 12 повозок та ін. Роздано населенню 163 т зерна, відбито у німців 90 голів крупної рогатої худоби і 24 коня.

У Новій Празі діяла підпільно-диверсійна група під керівництвом Оленюка, яка разом з пантазієвською групою Скипи вивела зі строю 9 комбайнів, 8 тракторів, 10 молотарок, 13 жаток, 20 сіялок, 45 плугів, разом вони знищили близько 40 вагонів хліба, який мав бути відправлений у Німеччину, домішуючи в нього отруту і бите скло. Понад 460 ц хліба, а також 400 кг пального було роздано колгоспникам. Диверсійно-підпільними групами виведено з ладу 3 паровози, 17 вагонів, знищено 25 цистерн з паливом, затримано рух потягів на 52 години. Написано і розповсюджено 3500 примірників партизанських листівок, вбито 60 німців, взято в полон 49 німецьких солдатів. Загітовано в партизанські загони Чорного лісу 184 чоловік, захоплено у німців 104 гвинтівки, 6 кулеметів, 13 автоматів, 3 пістолети і 20 тис. патронів.

Місцеве населення намагалося допомагати партизанам усім чим можна: добували зброю, одяг, документи, надавали жило і харчування, переховували поранених і розвідгрупи. Архівні документи повідомляють про героїзм мешканців Світлопілля, Нової Праги, Мошорина, Васина. Зінаїда Кременецька переховувала у себе вдома партизанів, поранених танкістів, які потрапили в оточення, а також розповсюджувала радянські листівки серед населення. Христина Соколова допомагала військовополоненим червоноармійцям, переправляючи їх у партизанські загони. На явочній квартирі Олени Шиленко проводилися збори партизанів. Авксентій Влашко і Зінаїда Колюча мали в своїх квартирах запаси зброї, котрі переправляли у Чорний ліс. Прокопій Рашевський, Ганна Жарчик, Іван Сидорчук та інші переховували партизанів у своїх домівках і доставали їм зброю. У

Новопразькому районі населення прийняло 166 танкістів, які потрапили в оточення.

Протидіяли окупантам і мешканці с.Пантазіївка, хут.Червона Зірка Знам'янського району, які допомагали партизанам і радянським військовим льотчикам, літаки яких були підбиті в районі ст.Знам'янка. Зі спогадів одного з таких льотчиків відомо, що у жовтні 1943 р. житель хут.Червона Зірка Федір Юхимович Шевченко займався переправленням до партизанів біглих військовополонених, а також допомагав їм в отриманні відповідних перепусток. Допоміг і радянським льотчикам, переодягнувши їх у цивільний одяг і переховавши у себе вдома, попри те, що мав власну родину з п'ятьох осіб. «Проживаючи у Федора Юхимовича, – розповідає Усольцев. – Ми через представника від партизанів Василя Кальниша отримали документи зі Знам'янки, котрі надавали нам право на легальне проживання. Разом з нами Ф.Шевченко допоміг ще одному екіпажу літака типу «ІЛ–2» сховатися від німців і не потрапити в полон...».

У с.Медведівка Чигиринського району член місцевого підпілля П.А.Гуляш з метою допомоги партизанам влаштувалася працювати в німецьку жандармерію. Передавала в загін перев'язочний матеріал, чистий папір, зошити, а також одяг (кожушок і пару спідньої білизни). Систематично відправляла патрони, гранати, динаміт, гвинтівки. Звільнила від ув'язнення двох арештованих партизанів з с.Головківки. Разом з іншими підпільниками провела агітроботу серед узбецької групи вермахту. Декількох чоловік було відправлено до партизанів. Унаслідок чого узбецька рота німцями була роззброєна, частину осіб заарештовано. Також П.Гуляш розповсюджувала серед населення новини радянського Інформбюро, які слухала підпільно по радіо. Зірвала відправку молоді села в Німеччину.

Матеріалом для агітації слугували листівки з виступом Сталіна по радіо від 9 липня 1941 р. і звернення командувача Південно-Західним фронтом С.М.Будьонного, що розкидалися літаками. Підпільники пропагували успіх Червоної армії під Сталінградом, а пізніше провал

німецького наступу на Курсько–Орловсько–Белгородському напрямі. Початкова мета діяльності підпільників полягала у налаштуванні населення на негативне ставлення до окупаційної влади будь-яким методом. Насамперед проявляти недовіру до працівників сільуправ, саботувати сільськогосподарські роботи і виїзд до Німеччини.

У лютому 1942 р. на території Кіровоградської області була розповсюджена листівка, написана партизаном М.Д.Олефіренко під назвою «Тарас до України»:

*...Вдалось німцям-недобиткам прийти на Вкраїну,
І знущаються над нею, граблять безупинно,
Добре знають, препаскудні, що тут їм – могила,
Що злама хребет звірячий радянська сила...*

Улітку 1943 р. в партизанських загонах було організовано випуск газет «За Советскую Родину». Партизанським загonom імені Ворошилова видавалася газета «За Родину», бойові листівки «Народний месник» і листівки-зведення. У Новоархангельському районі партизанський загін імені Чапаєва (керівник Фрединський) мав власну друкарню, в котрій друкувалися листівки і відозви. Партизанський загін №0721 Новомиргородського і Хмелівського районів друкував свої матеріали в німецькій друкарні. Листівки і відозви випускали також Знам'янська, Кіровоградська, Новопраська і Богданівська організації.

У 1943 р. підпільники розповсюджували наступні листівки і відозви: «Дорогі товариши! Червона армія перейшла у наступ і гонить безупинно ворога на Захід. Наше завдання полягає в тому, щоб перешкодити ворогу вивозити наше добро. Час розплати настав. Бийте німецьких гадів, знищуйте зрадників батьківщини, пускайте під укіс потяги, звільняйте радянських людей, яких гонять в Німеччину. Піднімайтеся зі зброєю в руках проти ворога – німецького фашизму». І люди дійсно допомагали. Переганяли у ліс скот, везли хліб та інші продукти харчування. Забезпечували партизанські загони Кришталя, Петрова, Іванова не лише харчами, але й картами і

планами лісів, провідниками і тяглом (конями) для доставки вибухівки для диверсій на залізниці.

Члени підпільно-партизанських груп виготовляли листівки і для тих, хто добровільно служив в німецьких збройних силах. В одній з партизанських листівок, яка робилася до молоді, писалося: «Українська молодь! Німці хочуть вас мобілізувати і використати як гарматне м'ясо. Хочуть використати вас для боротьби проти партизанського руху, проти рідної Червоної армії. Таким чином хочуть зробити з вас братовбивць і зрадників батьківщини. Знайте, що зрада батьківщині – найважчий злочин. Чинить опір гітлерівцям, не йдіть добровільно в німецьку армію». Після такої агітації лише з Олександрії в партизанські загони перейшло понад 100 добровольців, з ст.Хирівки 170 осіб, зі Знам'янки понад 280 осіб. Під дію радянських листівок потрапив і вірменський загін, що охороняв залізничну колію Олександрія – Знам'янка – Шевченкове.

Знам'янська підпільно-диверсійна організація через німецький радіовузол за допомоги радиста Сулими таємно приймала зведення Радінформбюро, накази і доповіді Сталіна, а потім розповсюджувала їх серед населення. У штабі партизанських загонів була німецька друкарська машинка, з якої періодично випускалися листівки німецькою мовою для німецьких солдатів та збройних формувань союзників, в котрих розповідалося про стан справ на фронтах Другої світової війни.

Листівки закликали здаватися в полон, кидати зброю, відмовлятися воювати і дезертирувати з фронту. Їх мета очевидна – психологічно вплинути не лише на громадян Німеччини, але й на румун, італійців, радянських військовополонених, які добровільно співпрацювали з окупантами. Серед останніх найбільшу роботу провела Хирівська підпільно-партизанська група імені Б.Хмельницького, яка на ст.Хирівка, в селах Богданівка і Водяне розложила декілька добровольчих загонів, роззброїла їх і передала зброю партизанам.

Протягом грудня 1942-го – березня 1943 р. підпільниками і партизанами була проведена робота по розкладу румунсько-італійської армії через завербованих осіб, які агітували їх в ешелонах. Солдати відмовлялися їхати на фронт, частина з них тікала з ешелонів, міняли свої гвинтівки на хліб і кукурудзу, продавали за гроші і поверталися додому. Дезертирство з румунської армії набуло масового характеру, і німецька жандармерія не в силах була що-небудь зробити.

Окупаційна влада намагалася боротися з розповсюдженням радянської пропаганди. Читачів листівок, відозв або газет лякали розстрілом і вимагали здавати агітаційно-пропагандистську продукцію у жандармерію. Для боротьби з партизанами німецьке командування створює у с.Новопавлівка Кіровоградського району спеціальну групу розвідки на чолі з доктором Рубіним, до якої активно залучалися лісники. Проте серед них були й ті, хто співпрацював з партизанами, наприклад Калінін, який розповів про німецьку розвідку у Чорному лісі. Німецькі спецслужби засиляли багато шпигунів у партизанські загони, наприклад в загони «За Батьківщину», імені Ворошилова, але всі вони були викриті й розстріляні. За зв'язок з партизанами німецькі підрозділи розстрілювали і спалювали цілі села, як, наприклад, с.Новомиколаївку Новопраського району і села Вдовин Хутір і Буди Чигиринського району. Восени 1943 р. в Кіровограді німці замучили близько 1000 партизанів і їх родин.

На окупованій території діяло і комсомольське підпілля, в якому брало участь понад 900 осіб. У 1942 р. в Кіровограді комсомольське підпілля очолював Ф.С.Волощенко. Члени підпільних груп, робітники підприємств, установ і залізниці вели антинімецьку агітаційну роботу серед населення міста, організували диверсії на своїх підприємствах і залізниці, нападали на обози, пускали під укіс німецькі військові ешелони. Кіровоградське підпілля мало власну друкарню, де друкували листівки. Серед населення розповсюдили 17500 листівок і відозв, допомагали молоді уникнути відправки в Німеччину. Під час виконання бойових завдань смертю хоробрих

полягло 103 партизани та підпільники, серед яких П.І.Лахман, І.Й.Гончаренко, О.З.Бур'янова, Ю.О.Голуб, В.І.Конарєв, С.С.Ліновиченко, Г.Х.Мамалига, Т.Жабо. Зокрема, яскравим представником залишається постать Олени Бур'янової. Після арешту били її плітками кожного дня. Вона померла, але не видала своїх. Арештованих комсомольців після катувань розстрілювали або кидали живцем у ями й колодязі.

У Єлизаветградківському районі особливо прославилася зв'язкова, комсомолка Марія Іванівна Мишнягун зі своєю матір'ю Ганною. Вони допомагали у налагодженні зв'язків між партизанськими загонами в районах Знам'янки, Кіровограда, Кам'янки, Олександрівки. М.Мишнягун розповсюджувала листівки і відозви підпільної парторганізації, зведення Радінформбюро. Вона загинула, але не видала партизанів. Великою відвагою і мужністю відзначили й інші жінки-партизанки: Ксенія Сіряк (Кам'янський загін імені Ворошилова), Євдокія Хмель (с.Христофорівка Знам'янського району), Марія Грузин, Ганна Дузь, Валентина Гутнікова, Тетяна Коляда, Раїса Свилярьова та ін.

Комсомольське підпілля діяло і в Чигиринському та Знам'янському районах, зокрема в селах Водяне, Богданівка, Петрове. У майже кожному селі Чигиринського району діяли підпільні групи. Станом на 1 травня 1943 р. у с.Тарасівка (8 осіб), у с.Кожарки (8 осіб), у с.Рацеве (5 осіб), у с.Адамівка (4), у Чигирині (41), у с.Янич (10), у с.Матвіївка (5), у с.Вдовиченко (22), у с.Галагарівка (3), у с.Суботове (12) та ін. Усі належали до партизанських загонів «За Перемогу» і «Москва».

За даними учасника підпілля на ст.Помічна К.Врадія (К.Береста), на залізничній станції розгорнули свою діяльність, як мінімум, 6 підпільних груп М.Імаса, І.Гаджієнка, П.Куропаткіна, А.Полтавчука, С.Коваленка і В.Вовченка. В останніх двох налічувалося близько 40 осіб. Відомо, що німцями за підпільну роботу розстріляні вчителька О.Глембоцька, І.Жульков, І.Ситько та інші патріоти. У Новоукраїнці діяла підпільна група В.Поповкіна у складі 30 осіб, в Новоукраїнському районі – група Артеменка (с.Рівне), у

Новомиргородському районі – підпільно-диверсійна організація під проводом П.Ф.Калашника і П.П.Ткаченка, у Голованіському районі – молодіжна група «Спартак». Члени останньої зібрали і передали партизанам вибухівку, близько 50 гвинтівок, 2 кулемети, понад 200 гранат, виводили з ладу сільськогосподарську техніку та млин, брали участь у знищенні представників окупаційної влади, у тому числі місцевих поліцаїв. На жаль, організація «Спартак» була викрита, а її учасники страчені.

Підпільники Гайворонського району влаштовували диверсії на залізницях, розповсюджували листівки, допомагали партизанським загонам басейна р.Південний Буг. Активно проявили себе підпільно-диверсійні групи і в інших районах області, зокрема групи Н.Кожем'якіна (с.Вільшанка), Ф.Ткаченка, А.Яременка, С.Бурлаки (с.Табурищі Новогеоргіївського району), М.Байдебури (с.Нерубайка Підвисоцького району), А.Васильєва (с.Войнівка Олександрійського району), О.Бевза (с.Красносілля Єлизаветградківського району).

Партизани і підпільники Кіровоградщини здійснили значну допомогу частинам Червоної армії в осінньо-зимовому наступі 1943–1944 рр. Насамперед робили диверсії на залізниці Кіровоград–Черкаси, нищили телеграфно-телефонний зв'язок. Партизанський загін І.Діброви у листопаді 1943 р. розгромив німецький гарнізон на ст.Хирівка, знищив блокпост у с.Красносілля. Партизанські загони знищили ворога в селах Плоске, Єфимівка, Заломи, Богданівка, П'ятихатки, Веселий Кут, Чорноліска. Знищили тамтешній укріпрайон, чим партизани полегшили просування радянських військ углиб території.

26 листопада 1943 р. в район дії партизанських загонів прорвалася 31-ша танкова бригада 29-го танкового корпусу 5-ї танкової гвардійської армії (командир полковник Новіков). Для переправлення частин через р.Інгулець в с.Червоний Кут партизанами і місцевими мешканцями були побудовані два великі мости. Село Дмитрівку визволяли кілька партизанських загонів разом з частинами Червоної армії, адже село було укріпрайоном, що захищав

підступи до Знам'янки – найважливішого залізничного вузла, з якого йшли ешелони в Кривий Ріг, Миколаїв, Херсон, Нікополь. У взятті с.Дмитрівки брало участь понад 2800 партизанів. Партизанський загін імені Ворошилова брав участь у звільненні м.Знам'янки 6 – 10 грудня 1943 р.

Військове і політичне значення партизанського руху Опору Кіровоградщині полягає у тому, що німецька армія та її тилові установи весь час знаходилися в умовах систематичних диверсій на залізничному транспорті, промислових підприємствах, у сільському господарстві. Це вимотувало сили німецької армії і цивільних органів влади, відтягувало значні військово-поліцейські формування для охорони залізничних комунікацій, мостів, складів, майстерень, баз, лікарень, шпиталів тощо.

Отже, згідно з постановою Бюро Кіровоградського обкому КП(б)У від 3 липня 1945 р., на території Кіровоградщини протягом серпня 1941-го – березня 1944 р. діяло 16 партизанських загонів і 29 підпільно-диверсійних групи. За офіційними даними, за період бойової діяльності кіровоградського підпільно-партизанського руху Опору пущено під укіс 74 німецьких ешелони, знищено 242 паровоза і 1367 вагонів, 102 цистерни, затримано рух потягів на 1760 годин. Розбито 2 залізничні станції і 3 блокпости, знищено 9 залізничних і 40 шосейних мостів, розгромлено 7 німецьких гарнізонів, 9 штабів, 11 комендатур, 18 сільуправ, 42 поліцейські дільниці.

Крім того, знищено 2 лісопильних заводи, розгромлено 59 обозів, знищено 20 літаків, 18 танків, 30 зеніток, 5 бронемашин, 3714 автомашин, 18 легкових машин, 33 кулемети, 148 мотоциклів, 6 мінометів, вбито 7972 окупанта (в тому числі 2 генералів і 313 офіцерів), 2666 зрадників батьківщини, взято у полон 253 німця (в тому числі 12 офіцерів), звільнено 27 населених пунктів.

У вигляді трофейного майна взято 4 радіоприймача, 52 кулемета, 2379 гвинтівок, 463 пістолети, 2497 гранатів, 12 ракетниць, 7 одиниць протитанкової зброї, 18 гармат, 3 зенітних кулемети, 11 мінометів, 13 радіоапаратів, 56 телефонних апаратів, 56 автомашин, 14 ручних кулемети, 4

мотоцикли, 28 велосипедів, 329 повозок, 699 коней, 565 свиней, 1500 овець,
32 аптечки медикаментів.

ІНТЕРВ'Ю З КІРОВОГРАДЦЯМИ – УЧАСНИКАМИ РУХУ ОПОРУ

*Остановись, послушай тишину!
Не суетись, подумай на мгновенье
И окажись у тишины в плену.
Она подобна ветра дуновенью.
Она из тонких нитей состоит,
В ней память сердца паутиной свита...
Она, как неприступный монолит
Из чёрного холодного гранита.
Ты к тишине напрасно не взывай,
Из недр молчания не отзовется эхо,
Не брызнет искрой радость через край,
Не зазвенит она хрустальным смехом.
За гранью – обречённости чертог.
Не преступай молчания порог!
(«Порог молчания», Елена Надутенко)*

МАЙДАНИЮК МАРІЯ ПЕТРІВНА

Дата і місце народження – 26 червня 1926 р. н.,

м. Кіровоград

Місце проживання – м. Кіровоград

Освіта – вища економічна

Запис інтерв'ю: 17 березня 2010 р.

Скільки Вам виповнилося років на початку війни? На початку війни мені виповнилося 15 років.

Де і як Ви і ваша родина зустріли війну? Війну зустріли в м.Кіровограді, у розпачі. 5 серпня 1941 р. фашисти окупували Кіровоград, а 8 серпня – всю Кіровоградську область. Щоб нагнати жаху, поставити населення на коління, ці нелюди в перші дні окупації міста розстріляли близько 10 тис. мирних громадян. Невдовзі прийшов наказ коменданта, щоб усі громадяни віком від 14 років з'явилися на біржу праці та одержали направлення на роботу. За непокору – смертна кара. На Новомиколаївці поряд з дорослими мостили дорогу з брукованого каміння діти – з чорними від вітру й холоду обличчями. Тепер ця вулиця носить назву імені Короленка. Нерідко влітку під пекучим сонцем чи від виснажливого вітру вони втрачали свідомість. Троє дітей з нашої сім'ї по декілька днів сиділи голодні й чекали матусю, яка пішла по селах обмінювати речі на харчі.

Чи були мобілізовані на фронт? Мобілізований на фронт був двоюрідний брат.

Як проходила мобілізація з Вашого населеного пункту? Молодь йшла до військкоматів з проханням направити на фронт.

Як Ви опинилися в лавах підпільно-партизанського руху опору? Завдяки двоюрідному братові. Володимир розповів мені, що в місті створюється підпільна організація і він має зв'язок зі знам'янським партизанським загonom. І ми вирішили піти в один загін з дорослими. Я вступила до складу підпільно-диверсійної групи в лютому 1942 р. Збір

розвідувальних даних, диверсії проти ворога були нашим головним завданням. Ми розклеювали листівки, передавали продукти харчування бранцям концтабору №305 для військовополонених. Шести військовополоненим допомогли з концтабору переправитись до партизанського загону в Чорний ліс. Після викриття нашої групи агентурою гестапо ми – Віра Гончаренко, Олександра Майдебурга і я – дістали зброю та пішли до партизанського загону.

Хто був командиром Вашого загону, на якій місцевості він діяв і чим займався загін? Командиром загону імені Ворошилова, який діяв на Кіровоградщині, був Семен Іванович Долженко. Загін проводив диверсійну діяльність, а також агітаційно-роз'яснювальну роботу серед населення. Вів боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками. На рахунку загону – 14 боїв. Наші партизани пошкоджували залізниці, підривали телеграфні стовпи. Нападали на невеликі підрозділи ворога. Проведений телеграфний зв'язок від Кіровограда до Дніпра знищувався разом зі стовпами кілька разів. Крім того у с.Кут був спалений лісопильний завод. Під час руху німецьких військ до Дніпра були зруйновані мости у Великій Северинці. А у грудні 1943 р. загін з'єднався з частинами регулярної армії, 2-го Українського фронту. Визволення на той час уже йшло Кіровоградщиною.

Чи допомагали Вам місцеві жителі (харчами, зброєю, одягом, інформацією тощо)? Місцеві жителі Олександрівського району допомагали харчами. Пекли для загону хліб. Постійно інформували про стан німецьких сил у районі.

Чи Ви особисто мали контакти з німецькими військовослужбовцями? Наприклад, є таке поняття взяти «язика»? Якщо так, то де і при яких обставинах? Особистих контактів з німцями не мала. «Язика» брати не доводилося.

Як Ви проводили своє дозвілля під час війни? Через постійні переховування та підготовку диверсій часу на дозвілля не було.

Яким чином був організований Ваш побут? Жили в землянках. З собою завжди були кружка, ложка, миска і автомат.

Чи були Ви поранені, контужені? Якщо так, то де і при яких обставинах? Була поранена в Угорщині. Тепер інвалід 2-ї групи.

Що Вам запам'яталося найбільше про війну і чому саме це? Найбільше запам'ятався той жах, який ми пережили.

Чи маєте державні нагороди, відзнаки, медалі, ордени? Якщо так, то за що Ви їх отримали? Є орден ВВВ, орден «За мужність» і 28 медалей. Медалі «За бойові заслуги» I і II ступенів.

Як склалася Ваша подальша доля після війни? Після війни навчалася, потім працювала на заводі імені Таратути.

Чи знаєте Ви, як склалася доля Ваших однополчан? Мої друзі по зброї після війни теж працювали, але, на жаль, їх вже немає в живих.

У яких заходах щодо щорічного відзначення Дня Перемоги Ви приймали участь? Як голова комітету з питань партизанів і підпільників м. Кіровограда за запрошеннями відвідувала вищі навчальні заклади міста. Кожного 9 Травня приймаю участь в заходах з вшанування пам'яті загиблих у війні та святкуванні Дня Перемоги.

СПОГАДИ УЧАСНИКІВ ПІДПІЛЬНО-ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ

*Не хотілось би вмирати,
Як прийде той час сумний.
Але ж куди діватись,
Такий закон життя земний.
Хотілось би так жити відверто,
Щоб серед людей зостатись,
А не лише в могилі,
Щоб з ними разом уперто
До сонця й роботи вставати,
Бачити їхні обличчя милі.
Щоб кожен з них міг сказати:
- Ми стали більш щасливі,
Нам легше із словом його крокувати
По нашій життєвій ниві.
(«Хотілось би», Віталій Вієвський)*

БЕЗВЕРХНІЙ ГРИГОРІЙ АКСЕНТІЙОВИЧ, 1928 р.н.

(с. Красногірка Голованівського району

Кіровоградської області)

3 і 4 вересня [1943 р.] під Красногіркою відбувся великий бій. Усіх радянських поранених наші селяни привезли в Красногірську школу. Ми, діти, носили пораненим їсти і перев'язочний матеріал. По окопах валялися гвинтівки, патрони, гранати. Ми все це підбирали і закопували в окопах. Коли у Голованівському лісі був організований партизанський загін, а озброєння партизанам не вистачало, то мені батько сказав так: «Побачиш гранату чи патрон, запаси чи гвинтівку – все неси додому, але так неси, щоб поліцаї не бачили». Я це і робив, все приносив додому, добре чистив і змащував. Вночі все це забиралося і передавалося Петру Белому, який був організатором партизанського загону. Збором зброї займалися такі товариші, як Борис Іванович Панченко, який передавав партизанам зібрані гранати, патрони і наган, Дмитро Бойко також збирав зброю і передавав партизанам.

Дівчата сушили сухарі, хліб передавали також партизанам. Цю роботу взяли на себе Антоніна Бойко (Бенковська), Дарка Самчишина, Надія Черевична, а Михайло Самчишин збирав з нами зброю. Одного вечора по рекомендації Петра Белова мій батько зі мною відкрили могилу, в якій було зарито багато боєприпасів в оцинкованих ящиках, патрони, було багато гранат різних марок, гвинтівки, диски від автоматів і автомат ППД. Це все було почищено і передано Петру Белому і Олександром Ромашенко. Зв'язковим в партизанському загоні був Володимир Романович Тиховський.

Копія з оригіналу. Машинопис. 1975 р.

ДАКО.-ф.П-429.-Оп. 3.- Од.зб. 140.-Арк. 123.

БОБРЫШЕВ ИВАН СВИРИДОНОВИЧ, 1897 г.р.

(г.Кировоград)

Я <...> член КПСС с 1926 г. До войны работал председателем колхоза «Красный партизан» (с.Калиновка Кировоградского района). Еще раньше, в 1933–1934 гг. работал в колхозах с.Германовка Компанеевского района и в с.Сазоновка Кировоградского района. В с.Большая Виска прибыл осенью 1941 г. До дня освобождения, 11 марта 1944 г., находился на оккупированной территории в с.Б.Виска. Работал на разных работах в [бывшем] колхозе имени К.Маркса. За время пребывания в оккупации, совместно с членами своей семьи, а также совместно с односельчанами Н.Н.Колесником, В.А.Топало, И.Т.Зубенко и другими проводил политическую работу среди населения. Организовывали саботаж, направленный против немецко-фашистских властей.

После победы советских войск под Москвой за нашим селом было сброшено большое количество листовок и газет. При помощи пионеров и комсомольцев, таких как Николай Быканов, Александр Лефтор и других, много листовок попало к Н.Н.Колеснику, И.Л.Алексееву и другим нашим товарищам. Эти листовки распространялись среди жителей села. Отдельным лицам – В.В.Луневу и Е.И.Домаскину – листовки вручались лично. Много листовок распространяли также в 1943 г., особенно в июле – декабре месяце.

Проводили мы работу по сопротивлению молодежи отправке на фашистскую каторгу. Об этом указывалось в советских листовках. Такие советы получали дети Жердиевых, Лефторовых, мои и другие. Они не только сами уклонялись от мобилизации, но и других вели за собой.

Очень много сведений через Н.Н.Колесника мы узнавали от группы Н.Н.Снисаренко, в доме которого был установлен радиоприемник. Хочется отметить, что после ареста активных участников группы Снисаренко все взял на себя и погиб как герой, никого не выдав. В недопущении молодежи на фашистскую каторгу в 1943 г. нам помогал бывший житель с.Б.Виска агроном Дмитрий Иванович Сорока, который в то время работал в совхозе и

с которым Н.Н.Колесник и В.А.Топало установили прямую связь. Таким образом, было спасено от угона в фашистское рабство человек около 60 или даже больше молодежи.

Организовано у нас проводился и хозяйственный саботаж. Так, в 1942г. с площади в 20 га наше хозяйство сдало немцам более 100 ц свеклы. Остальная свекла осталась в хозяйстве или у колхозников. Очень многим тогда рисковал В.Топало. В 1943 г., в августе, районный комендант приехал в поле и запретил проводить осенний сев. Когда он уехал, собрались В.А.Топало, И.С.Бобрышев, И.И.Машнягуца, И.Т.Зубенко. Стали решать, что делать. В.А.Топало сказал, что он не собирается запрещать сеять. Видимо, для отвода глаз добавил, что и не заставляет сеять. Решили сеять. Всего засеяли тогда около 600 га озимых. Я тогда даже сказал: «Будем сеять, чтобы с нашими собирать урожай».

Примерно, в ноябре – декабре 1943 г. по указанию В.А.Топало под видом сушения и хранения зерна роздали жителям села по отдельным спискам свыше 500 ц хлеба. После освобождения села, в первый свободный весенний сев, большая часть этого зерна была возвращена колхозу. В этом деле особенно отличились Ф.А.Жердиев, Н.Н.Колесник, И.Т.Зубенко и др. Весь урожай картофеля 1943 г., собранный в нашем хозяйстве, также остался для Красной армии и нужд населения. Этот урожай был закагатирован возле Марьяновского разъезда, часть его попала к населению.

Осенью 1943 г., по решению нашей группы после предложения И.С.Бобрышева, было подготовлено много траншей, а также других тайных мест, где пряталось все мужское население от угона в Германию по эвакуации сел. В траншее Колесника скрывалось 9 человек, у И.С.Бобрышева – более 10 человек, в том числе 2 из Кировограда: Ф.Пономаренко и еще один. Организатором был Н.Н.Колесник. Когда арестовали И.А.Лобушняна, активиста коллективизации, и С.Я.Лунева, члена КПСС, Н.Н.Колесник написал нужную биографию этих товарищей, подписал сам ее, подписали еще многие односельчане. Вскоре И.А.Лобушняна и С.Я.Лунева выпустили.

Н.Н.Колесника по этому вопросу вызывали два раза в полицию к следователю. От него требовали подтвердить, что биография, написанная им, фальшивая. Но этого не случилось.

Припоминаю, что семья Н.Н.Колесника имела хорошие отношения и связи с семьей Ани Горбовой – по национальности она еврейка. Одно время, в 1943 г., они приютили трех детей Горбовой. Мальчика забрала тетя – сестра мужа Горбовой из Александрии, а девочек арестовала полиция. Судьба их неизвестна. Когда Аня Горбова умерла, то хоронила ее семья Колесник и семья Топало. Особенно много хлопотала в этом М.Н.Колесник – мать Н.Н.Колесника. Хорошими были отношения семьи Н.Н.Колесника и с семьями красноармейцев Е.Н.Ненадович, О.М.Скрипниченко. Мне пришлось бывать в кругу этих людей и говорить о Красной армии, освобождении, о нашей работе. В семье В.А.Топало, некоторое время, жил и спасался от немецких фашистов бывший комиссар советской армии, который попал в плен, москвич, называл себя Иван Иванович Савий.

Так работала наша группа, которая старалась делать то, что могла, чтобы помочь своему советскому народу, своей Родине.

**Оригінал. Рукопис. 12.03.1966 р.
ДАКО. Колекція спогадів, інв. № 363.**

ВІТЬКО ГАННА ВАСИЛІВНА
(с. Мельники Чигиринського району
Черкаської області)*

5 серпня 1941 р. наше село окупували німецькі фашисти. Мій батько В.Я.Вітько, налаштований проти німецького фашизму, пішов у партизанський загін, але такий був ліквідований силами окупантів. Після чого їх в селі залишилася група з чотирьох осіб, яким я стала допомагати підпільно. А саме <...> розповсюджувала від руки написані листівки. Після чого 9 лютого 1942 р. мій батько з іншими товаришами, зокрема з Сергієм Павловичем Чучупаком, був затриманий жандармерією та поліцією і відправлені у Чигирин, в німецьку районну жандармерію, але звідти вони втекли. Після чого сховалися в лісі.

Я, будучи молодою комсомолкою, вихованою у більшовицькому дусі, теж допомагала підпільникам харчуванням. У травні 1943 р. мій батько, С.Л.Чучупак, Г.Л.Красюта з'єдналися з партизанами під командуванням І.Діброви. Я допомагала в розвідці по селах, і вони через мене вели роботу по збільшенню групи, а саме намагалися з'єднати комуністів с.Боровиця з партизанами Холодного Яру, але вони відмовилися. Лише між ними був один підполковник Борис Карпов, який пішов на переговори і діяв у партизанському загоні до з'єднання з Червоною армією 7 січня 1944 р. Після чого я вступила в загін імені Сталіна під командуванням П.А.Дубового і вела боротьбу з німецькими варварами, брала участь у двох великих боях, у розвідці, і так до з'єднання з Червоною армією.

Рукопис. Оригінал.

ДАКО.- ф. П-429.- Оп. 3.- Од.зб. 78.-Арк. 21–22.

* У роки війни територія належала до Кіровоградського гебітскомісаріату

ДАБІЖА ГАННА АМБРОСІВНА

(сmt Голованівськ Кіровоградської області)

Літо 1941 року. Наші війська з боями відступали, і на полях залишалися вбиті і тяжко поранені. Молодь з селища Манжура (вони було в більшості з молодіжної організації) зносила їх в небезпечні місця і давала необхідну допомогу медикаментами і всім необхідним. Пам'ятаю, під лісом, на краю селища, поруч з хатою Люби Римар, стояла пуста колгоспна хата. У ту хату знесли 9 поранених. Довге перебування їх було там небезпечне. Тож після кількох днів, коли їм стало легше, їм рекомендували квартири, де б вони могли перебувати далі. Так, Володимир Сидоров (Сорокін) був на квартирі у Ірини Волуйко. Він після був одним із керівників в загоні. Крім цих бійців при допомозі жителів селища і молоді було переодягнуто і переховано до 20 осіб. Це були переважно молоді бійці, які після одужання пішли в партизанський загін.

Військовополонені, які жили в с. Красногірка і на селищі Манжура, товаришували з молоддю. І коли був організований партизанський загін, то молодь була йому першим помічником. Збирали продукти. Приносили їх часто до Люби Римар, а вона жила під самим лісом. Туди приходили із загону і забирали. Допомогали партизанам продуктами також жителі села. Коли збиралася молодь у хаті Лізи Фурман, то одним із питань, яке там обговорювалося, був набір в Німеччину. Усі члени «Спартака» поклялися померти, але не їхати в Німеччину. Так, Люба Римар ідучи на комісію, напилася настоєм махорки. Даша Дубова, в якої на оці залишилися сліди хвороби з дитинства, прикинулася сліпою. Одарка Самчишина наколювала собі руки, так що виникали гнійні виразки, від чого руки дуже розпухали.

Вони своїм прикладом показували молоді, що при бажанні можна знайти вихід із цього тяжкого становища. Люба Римар мала зв'язок з дівчатами Волощука. Через них вона взнавала списки молоді, яку мали відправляти в Німеччину. І дівчата зі «Спартака» повідомляли цих хлопців і дівчат. Знаючи це, вони переховувалися, йшли з дому, на інші села до

родичів. Так було врятовано до 20 чоловік. Допомагали партизанам не тільки зброєю, продуктами, а й інструментами. Так, Міша Громовий і Федір Запороха носили партизанам ручну пилку, сокиру. Це, очевидно, потрібно було їм для того, щоб збудувати собі якесь сховище. Рідні його пам'ятають, що старий батько довго сварився на Мішу, де він подів пилку.

**Копія з оригіналу. Машинопис. 1975 р.
ДАКО.-ф.П-429.- оп. 3.-Од.зб. 140.-Арк. 118.**

ДАБІЖА КАТЕРИНА АВРАМІВНА
(сmt Голованівськ Кіровоградської області)

Підпільна організація «Спартак» провела велику роботу, спрямовану на те, щоб перешкодити гітлерівцям відправляти в Німеччину молодь села Красногірки і селища Манжурки. Так, в 1943 р., коли була масова мобілізація молоді в Німеччину (брали 1922–1925 р.н.). Спартаківці агітували молодь тікати, не йти в рабство до ворогів. Було організовано втечу з с.Гайворон 40 чоловік. Велику роботу по цьому питанню провів сільський староста Захар Пилипович Волощук. Він видавав фіктивні документи з підтвердженням про різні заразливі хвороби. Я знаю, що таких довідок було видано 25 моїм подругам, в тому числі й мені.

Місцеві жителі при допомозі спартаківців переодягали військовополонених, і вони ставали жителями с.Красногірки. Так було переодягнено 35 військовополонених, які потім поповнили ряди «Спартака» та партизанського загону «Південний». У 1944 р. через с.Красногірку зі східних областей, зайнятих радянською армією, переправлялася в Німеччину група поліцаїв в кількості 13 чоловік. Члени партизанського загону разом зі спартаківцями знищили їх до одного. Особливо тут відзначилися П.Грамагчиків і О.Ястремська. Сільський староста Маціцький наказав поховати їх на сільському кладовищі.

Велику допомогу надавали спартаківці полоненим, які працювали в Свірневському радгоспі, куди була мобілізована на роботу і я. Пізніше більшість цих полонених стали ядром партизанського загону «Південний». Тут збиралися і вирішували, як боротися, як помститися ворогу. Тут складали тексти листівок і розповсюджували серед населення.

Копія з оригіналу. Машинопис. 1975 р.
ДАКО.- ф.П-429.- оп. 3.-Од.зб. 140.-Арк. 120.

ДУБОВОЙ ПЁТР АНТОНОВИЧ

Ровно сто лет тому назад, еще при жизни великого украинского поэта-революционера Тараса Григорьевича Шевченко, когда он писал стихотворение «Холодный Яр» (17.12.1845 г.), то указывал на это место как на баррикаду, которая явилась местом расположения штабов боевых дружин борцов за независимость украинских земель: Б.Хмельницкого, М.Кривоноса. Здесь в свое время табором стояли гайдамаки.

<i>У Яр колись сходилися,</i>	<i>В Яру колись гайдамаки</i>
<i>Мов із Хреста зняті,</i>	<i>Табором стояли,</i>
<i>Батько з сином,</i>	<i>Лагодили самопали,</i>
<i>І брат з братом</i>	<i>Ратища стругали.</i>
<i>Одностайно стати</i>	
<i>На ворога лукавого...</i>	

Не могли спать леса Холодного Яра, когда решалась роковая судьба: быть ли украинскому народу свободным или попасть в рабство к ненавистному немецкому фашизму, который напал на нас и вероломно захватил наши села и города, который хотел стать хозяином наших земель.

В дни Великой Отечественной войны Советского Союза с нацистской Германией леса Холодного Яра, как и в старину, стали местом сбора непокоренных, а их ропот ненависти и жажды мести разносился шумом вековых деревьев. Еще в период работы подпольной организации, из которой развернулся и вырос партизанский отряд имени Сталина, житель с.Новосельцы Чигиринского района беспартийный Иван Давыдович Загуба на одном из собраний подпольщиков заявил: «Хоть и сегодня в лес, лишь бы оружие – и я уйду, и заберу с собой двоих сыновей». И при организации отряда он прибыл с сыном Николаем, второго сына угнали немцы, и он вдали от дома погиб.

Гражданка с.Чмировка 60– или 70-летняя Галина Рашевская неоднократно говорила со мной как с руководителем подпольной организации (а она была доверенным лицом у нас в организации), как-то она

заявила: «Один сын в Красной армии, бери ты и этих троих в партизаны, а где нужно, то и я на помощь приду». Все три ее сына Яков, Ларион, Андрей пошли в отряд, а старушка стала хорошей разведчицей и работала в пользу отряда.

Житель с.Плискачевки Карпенко прибыл в отряд с тремя сыновьями и лично просил командование отряда принять его в отряд, он обещал, что семья Карпенко не опорочит гордого звания партизана. Житель с.Рублевки Яков Воловенко в первый день войны отправил своего сына Иосифа Яковлевича в отряд, где он работал командиром роты, а старик в свои 70 лет хорошо помогал отряду. Братья Щербаны – Михаил, Петр и Феодосий, жители с.Чмировка Чигиринского района, пошли в отряд все. Наталья Кальмуцкая, учительница с 40-летним стажем из с.Новосельцы, не имея возможности самостоятельно помочь из-за своей слепоты, послала в отряд свою единственную дочь Ольгу Кальмуцкую, а сама осталась без всякого присмотра. Сторож ст.Яблоновка Иван Завгородний в отряд направил двоих сыновей, а сам водил партизан на подрыв фашистских эшелонов – на то место, где он их охранял. Так было пущено под откос два эшелона.

И вновь зажил Холодный Яр, слова великого поэта Шевченко опять стали действительностью. Поэт говорит о расплате с ненавистным врагом:

*Бо в день радості над вами
Розпадеться кара,
І повіє вогонь новий
З Холодного Яра.*

Хотя и далеко были от нас части Красной армии, но они стремительно гнали немецкие полчища на запад. Довольно было кровожадным шакалам топтать нашу советскую землю, довольно они надругались над беззащитными вдовами, стариками и детьми. Рос гнев недовольства украинского народа, разгоралось пламя расплаты. Рос и количественно, и боевой мощью партизанский отряд. Множились его боевые дела. Народные мстители показывали образцы борьбы с немецкими оккупантами, не давая им

покоя ни днем, ни ночью как в селах, так и на дорогах. Одновременно партизаны встали на защиту интересов нашего крестьянства, и этим завоевали достойный авторитет среди населения сел и городов.

На нашу сторону еще в августе – сентябре 1943 г. перешли полностью села Куликовка, Лубенцы, Завадовка и Грушовка Каменского района и с.Замятница Чигиринского района, кроме того десятки тысяч граждан городов Черкасс, Александровка, Каменка и Смела. Росла связь и дружба между партизанами и мирными жителями, что крепко помогало нам бороться и побеждать немецких варваров. Достаточно было немцам появиться вблизи нас или только проявить намерение совершить операцию против партизан, как мы были осведомлены об этом местными жителями. И к схватке были готовы все – стар и мал. Вот он, огонь, который дует с Холодного Яра, от которого в радиусе 40–50 км немцы не находят себе покоя.

Ежедневные налеты на обозы и колонны немцев, минирование шоссе и железных дорог – это работа партизан. Небольшой партизанский отряд скоро вырос в тысячное объединение и сам уже искал немцев, чтобы навязать им бой. Нападали на немцев и уничтожали их безжалостно. Партизаны за небольшое время разгромили гарнизоны в селах Новосельцы, Медведевка, Грушовка, Куликовка, Жаботин и в других местах. Мы дрались так, чтобы выполнить слова Калинина, который говорил: «Если каждый из нас убьет по два немца, война быстро закончится». И это мы старались выполнять. К январю наш тысячный отряд имел на своем счету более 2000 тыс. убитых немцев.

Партизанский отряд имени Сталина окончательно был сформирован за счет подпольной организации Чигиринского района, в нее входило 24 чел., группа десанта в количестве 10 чел., 35-м в отряде был сын командира отряда четырехмесячный Александр – это было 23 июня 1943 г. Состав отряда был вооружен недостаточно. Но для первоначальных схваток с полицией, чтобы довооружить отряд, этого было достаточно.

После ознакомления с составом отряда меня как командира в первую очередь интересовал главный вопрос: что представляет собой народ, как он будет вести себя в бою, понимает ли каждый серьезность предстоящих боев и всей системы борьбы отряда в целом. Надо было присмотреться к каждому, определить его место – как в бою, так и в повседневной жизни бойца-партизана, знать его способности, положительные и отрицательные стороны.

Дни тянулись медленно, отряд выполнял маленькие боевые операции, в первую очередь работал над заготовкой продовольствия, без чего нельзя было развернуть боевой деятельности. Ведь мы в тылу, на земле, захваченной оккупантами, и помощи ни от кого ждать не приходится. Продовольствие добывалось в результате мелких схваток с полицией или небольшими группами немцев. В процессе этой работы отряд сколачивался в единую, по количеству пока незначительную, но крепкую боевую единицу. Люди росли на глазах. Завязалась крепкая боевая дружба, где один в беде всегда выручал другого, делились добытой крошкой хлеба, каплей воды или горсткой табаку. Меня это радовало. Ребята хорошие, немцев будем бить, и бить только наверняка. Казалось бы, времени мало, но в такой обстановке лучше всего можно узнать человека, и организационные 15–20 дней были достаточным сроком, чтобы узнать душу каждого бойца. Почти каждый побывал в маленькой или большой боевой схватке. Кое-кто гордился своим первым боевым крещением.

Народ в отряде оказался достойным доверия. Большинство, особенно среди молодежи, было горячими товарищами, ежедневно рвущимися в бой – это Алексей Беликов, Семен Филимонов, Емельян Купуренко, Николай Загуба, Николай Свинц, Александр Скорипа и др. Пришло время приступить к более серьезным операциям, таким как взрыв эшелонов, мостов, заводов и т.д. Ведь нельзя спокойно смотреть, что на окраине нашего леса работает хотя и небольшой по величине, но мощный лесопильный завод, который дает много шпал, досок, брусьев и прочего материала немцам. Они используют все это в военных целях для дорог, мостов и т.д. Ставлю задачу перед

отрядом: взорвать около с.Грушовки лесопильный завод. И вот здесь прорвалось желание каждого быть участником именно в этой операции. К выполнению боевой задачи готов каждый, каждый приходил ко мне и комиссару, стараясь убедить нас, что он более других достоин пойти на такое серьезное задание и обязательно выполнит его. Каждому хотелось вложить как можно больше своего скромного труда в дело подрыва немецкой армии, в дело победы над фашистской Германией.

Людей для выполнения задания назначаю я и комиссар И.Лысов. Пойти на выполнение задания удостоились лучшие бойцы – первенцы отряда: А.Скорин – старший командир, Алексей Беликов и Лариса Миролубова – подрывники. Их работу будут прикрывать Николай Свищ и Сергей Быкташев. К вечеру прибыла наша разведка, высланная ранее с целью установления путей подхода, охраны и места взрыва. По ее данным, в с.Грушовке, что в километре от места диверсионной работы, находится небольшой гарнизон, состоящий из немцев и полиции. Но это никого не страшит. Приказываю группе отправиться для выполнения задания, начальнику штаба Запорожец боевое задание оформить приказом по отряду.

Группа ушла. Часы в ожидании взрыва проходят очень медленно. Ночь темная, и это работает на нас. Незначительный ветерок шумит июльскими листьями, и каждый из нас слышит, как учащенно бьется сердце. Недалеко от нас дикий козел подает свой низкий голос. И вдруг <...> оглушительный взрыв! Кое-кто вздрогнул от неожиданности. Взор каждого партизана обращен в сторону Грушовки, где вскоре показался отблеск красного зарева. Завод горит. Задание выполнено без единого выстрела. Решаю отрядом перебазироваться в Матвеевский лес, находящийся в 15 км восточнее с.Грушовки с целью избежать ненужной схватки с немцами, которые обязательно после такого для них сюрприза будут делать проческу леса. Ведь подобного они еще здесь не видели. До сего момента они еще чувствовали себя хозяевами положения. Но в Матвеевском лесу мы можем продержаться

не более одного – двух дней, так как он по размеру небольшой и кроме того в нем много прогалин и дорог.

Наутро мы уже на новом месте, отряд располагается между селами Матвеевка и Чмировка, у так называемого «волчьего шпиля». Из с.Чмировка в отряде 4 человека. Нужно знать, чем дышит село, где полиция, есть ли в селе немцы. Группа под командой Александра Василиженко отправляется в засаду. Но нашлась какая-то подлая фашистская душа, которая, узнав, что отряд прошел возле села, предупредила полицаев. И они быстро оставили село, а группе осталось произвести обыск на их квартирах. К рассвету группа возвратилась в отряд, имея дополнительно две винтовки и боеприпасы, обнаруженные при обыске.

Ночью шел проливной дождь. Утро началось весьма ярким восходом солнца. Партизаны занимались личными делами, кто-то чинил одежду, а кто-то выбрал солнечное место и сушил ее. Иван Давыдович Загуба принял на себя миссию повара и готовил место, где будет варить в двух ведрах завтрак. Это была примитивная наша кухня. И вдруг по дорожке, по которой мы только часа два, как подъехали, едет подвода. На ней два неизвестных. Лошадьми управляет какой-то оборванец, а рядом с ним, с такой же красной рожей, как и у первого, сидит другой. Одет он в майку и на голове свежий перманент, таких тоже здесь нет.

Подводу встречаю вопросом: «Кто, куда и зачем?». Человек в майке предъявляет ордер на дрова, выписанные еще при советской власти, причем на тот лес, который они давно проехали, а сейчас едут кустарником. Явная фальшь – подводу быстро окружают партизаны. Николай Ильченко отзывает меня в сторону и говорит: «Человек с прической – полицейский, работающий в Чигиринском гестапо. Когда я там сидел, он снял с меня сапоги, забрал себе, а меня на прогулку зимой водил босого». Даю команду партизанам А.Гурову и Н.Дорофееву поговорить с ним подробно. Прижатый к стенке, пойманный с поличным, он быстро выкладывает цель своего приезда. Его и того, что на подводе, который тоже оказывается полицейским, послал

начальник чигиринской полиции Полудень установить место и количество партизан из отряда, который взорвал ночью завод в Грушовке и прошел через села Скаржинка, Матвеевка и окраиной с.Чмировка. Таким же было распоряжение и александровского гебитскомиссара. За хорошее выполнение – награда. Все ясно. Разговор с предателями короткий – больше он в разведку не пойдет и за предательство народных мстителей награды не получит. Сидящий на подводе, явно трус, видя судьбу своего напарника, решил бежать. Но партизан Петр Липоткин быстро его догнал. Не уйти продавшейся нечисти от расплаты!

Ну, а потом мы обнаружили следы прошедшей после дождя полицейской подводы, значит, нужно менять место. К 9.00 часам утра отряд перебазировался обратным путем под с.Матвеевку, так как нам было невыгодно вступать в бой в этом лесу. Часам к 11.00 утра лесную тишину нарушили моторы, гул которых быстро приближался. Значит, немцы – других машин тут нет. Высылаю разведку установить подробности. Александр Гуров и Александр Васижиженко, вооружившись автоматами, уходят. Проходит полчаса. И вдруг недалеко от нашего лагеря раздаются несколько коротких автоматных очередей. По звуку слышу, работают наши ППШ.

Все замирает: и стрельба, и гул моторов, и разговор в лагере. Ожидаю с нетерпением донесений разведки. Для меня это загадка. Что могло случиться? Ведь ушедшие Гуров и Васижиженко достаточно опытные люди, чтобы их кто-либо обнаружил. И вот конец ожиданию и неизвестности! Вот и они, докладывают, что немцы в составе двух машин приехали в лес по дрова. Васижиженко перебивает доклад Гурова: «А лес ведь наш, мы и убили двух шоферов, а машины зажгли, они догорают». Благодарю бойцов за смелые действия и правильное решение непредвиденной задачи. Васижиженко и Гуров делятся «опытом проделанной работы» с остальными партизанами. Они довольны, что будет что дописать в историю нашего отряда, а немцы пусть сбросят со своего счета двух офицеров и две машины.

Мы после этого стали ожидать, что немцы будут посылать за дровами уже отряды в 20–25 чел., а в помощь им танки, как это было под Матрениным монастырем, что, конечно, не помогло оккупантам. Засада под командой этого самого Саши Гурова, который теперь уже был не простым разведчиком, а командиром партизанского взвода, разбила немецкую группу. В тот раз было убито более 10 немцев, сожжено 3 автомашины, 2 подводы и тачанка с выездными лошадьми. Эти с виду кажущиеся мелкие действия отряда играли в общем большую роль, ведь в нашу задачу входило как можно больше отвлекать немцев на себя, чтобы их меньше было на фронте. Ну а и те, кто находится в тылу, чтобы не чувствовали себя хозяевами и помнили о партизанах, боялись бы собственной тени.

Кто-то из бойцов повторяет слова Михаила Ивановича Калинина, который в одной из своих речей сказал: «Если бы каждый из нас убил по два немца, война давно бы окончилась». И эти слова мы всегда помнили, никак не меньше, как по два фрица должно было приходиться на каждого партизана. Сядясь у котелка только что приготовленной пищи, которая на этот раз называлась «рябчик» – так мы называли блюдо, в которое Иван Давыдович бросал не то, что положено по кулинарному искусству, а то, что мы имели на сегодняшний день, – на питание никто и никогда не жаловался. Если оно хорошее – наша заслуга, а если плохое – сами виноваты, что не сумели добиться лучшего. Иван Иванович Лысов, которому более 50 лет, когда-то он был плотный, коренастый, а теперь, ввиду беспокойной партизанской жизни, значительно похудевший, с поседевшей головой, сказал: «Жизнь партизана в лесу никогда не может быть спокойной. За покой нужно бороться, а это начало борьбы. И каждый уничтоженный фриц – это шаг к покою». <...>

Над прикрытым погребом Александр Гуров и Александр Василиженко ведут переговоры с теми, кто закрыт в погребе, чтобы они прекратили напрасно расход уже не их боеприпасов и сдались в плен, на что рядовые полицейские согласились и сдались. Но в погребе собрано все оружие,

начальник полиции не отдает. Николай Свищ обещает ему ровно через минуту в качестве «подарка» послать противотанковую гранату. Полицай молчит. Разрешаю бросить гранату – и через минуту раздается оглушительной силы взрыв, поднимается половина погребка. И, самое страшное, Свищ <...> проваливается в погреб. Минута размышления, все замерло. <...> Надо разбирать завал, спасти товарища. На помощь бросается Дорофеев. Но Свищ уже на четвереньках выбирается из обвала по размокшей глине. Слышим голос полицая: «Я сдаюсь». Предлагает вылезать без оружия.

Дождь не прекращался, к месторасположению лагеря шла группа партизан, впереди Николай Свищ с ручным пулеметом «Дегтярева» и гордым сознанием достигнутого. Прибавление к вооружению отряда, писал начальник штаба Ф.Запорожец в приказе, винтовок русского образца – 2, револьвер системы «наган», пулемет «Дегтярева» с одним диском и тремя патронами.

Время шло к вечеру. <...> Дождь перестал, но по оврагам шумела вода невероятной силы. К нам поочередно приходят и уходят наши связисты – жители с.Чмировка. От них узнаем все подробности происходящего в селе. Одновременно командованию отряда стало известно, кто же был виновником невероятных мытарств, кто разыскивал отряд, кто обнаружил нас. Это житель с.Чмировка, <...> старший сын которого угоняет в немецкую каторгу народ, племянник которого был участковым полицейским в селах Субботцы, Новоселица, Чмировка, Рублевка и Полудневка. А сам он в селе пан над панами, так как ему подчинены и староста, и начальник полиции, и управляющий общественным двором. После захода солнца беру группу в пять человек, кроме меня все одеты в немецкую форму, и направляю в «гости» к этому изменнику и предателю нашего народа.

Хозяин оказывается весьма гостеприимным. Увидя перед собой одетых в немецкую форму, предлагает минутку посидеть, подает знак жене – и <...> через несколько минут на столе появляется литр самогона, сало и прочее. После того, как Сергей Быкташев отрекомендовался, что они казаки и

прибыли на уничтожение лесных бандитов, хозяин без принуждения, скорее с радостью, начал рассказывать, что он видел. А это примерно 100 чел., возможно, и больше, которые прошлой ночью передвигались в направлении «волчьего бугра». Об этом он еще утром доложил чигиринскому комиссару пану Клоберу.

Разве можно сидеть и спокойно слушать этого продажного негодяя, продавшегося немцам и именующего себя «паном»? Не выдержав откровения этого варвара, партизан Петр Липошкин громко крикнул: «Ни с места! Мы партизаны!». От неожиданности хозяин свалился в обмороке. Велик был страх перед партизанами, оказался предателем со слабыми нервами. Среди комнаты, где он стоял, упал как подкошенный. Выдало его всегдашнее желание угодить немцам, ведь он без нажима рассказал партизанам все сам.

Начинается разговор по-партизански. Предатель, с чересчур мелкой продажной душой, с затаенной мыслью о помиловании, показывает, где спрятано оружие и боеприпасы. Александр Гуров поднимает совершенно новый образец нерусской винтовки и принимает мешочек с патронами – патронов 240 и 4 в магазинной коробке. Так информирует немецкий предатель, круто поворачивается за угол и пускается бежать. Но через пять шагов Липошкин уже сидел на его плечах, приговаривая: «Нет, от нас такие не уходят, мы их уводим». Увели и этого, но недалеко.

Часам к 12 ночи партизанские подводы подошли к амбарам «общественного двора», предварительно захватив с собой кладовщика, который не только открыл амбары, но и показал на дефицитные продукты, собранные для немецкой армии. Их не успели увезти на станцию. Подводы быстро наполнились мешками с крупой, мукой, бочками с медом и мешками с сахаром. Кто-то успел уже к одной подводе привязать хорошего бычка, чтобы не быть и без мяса. В эту же ночь небольшой партизанский отряд двигался по своей партизанской дороге Матвеевка–Холодный Яр протяжением в 12 км. Так звали дорогу полицейские, так как это

единственный путь нашей связи между лесами Холодного Яра и Матвеевского леса.

Медведевка – маленькое местечко, когда-то бывшее районным центром, а сейчас его сельсовет входит в Чигиринский район, это родина борца за независимость украинских земель М.Кривоноса. Это местечко и окружающие его села издавна славятся хорошими урожаями, множеством фруктовых садов. Рядом р.Тясмин, богатая рыбой. Здесь-то и решили немецкие узурпаторы поместить свою участковую комендатуру, в обязанности которой входило грабить окружающие села, избивать нежелающих идти работать на немцев крестьян.

Разместили на месте бывшей МТС свои мастерские, завезли до 200 т горючего, а где когда-то была почта, поставили телефонную станцию для связи с Чигирином, Черкассами, Александровкой и Каменкой. Очевидно, рассчитывали долго хозяйничать. Но они не учли, что рядом в каких-нибудь 5–7 км – леса Холодного Яра, а в лесу – партизанский отряд имени Сталина, пока еще своей численностью небольшой, но крепкий, боевая единица.

Не могли мы, народные мстители, допустить, чтобы рядом с нами хозяйничали фрицы. И командование отряда решает в начале августа 1943 г. провести карательную операцию. Проведенными разведками установлено, что гарнизон насчитывает 6 немцев и человек 15 дежурных полицейских. Эти предатели охраняют спокойную жизнь немецкого ката, который по два дня пьет, а на третий выезжает на расправу с беззащитными женщинами. Имеется две бетонированные точки. На задание направляется 18 партизан под командой лучшего боевика Григория Броника. В группу вошли местные партизаны, хорошо знающие ходы и выходы, как в самой Медведевке, так и вокруг нее. Расчет простой: уничтожить охрану, зажечь нефтебазу, разбить автомастерские и разгромить телефонную станцию. Но без предательства не обошлось и здесь: когда боевая группа подходила, нашлись немецкие прислужники, которые успели сообщить немцам, что на Медведевку поехали партизаны. И во время нашего подхода наш гарнизон встретили огнем. Но

было поздно, так как группа подошла к Медведевке с трех сторон. Ненадолго завязался бой. Фрицы и полиция начали разбегаться. Один, не видя куда бежать, налетел на телефонный столб и разбился, второго партизан Запорожец на ходу сбил прикладом. Другие партизаны уже забрасывали квартиру коменданта гранатами.

В это время одна группа зажгла нефтебазу, где было до 200 т бензина. Партизан Купуренко сам залез на почту, ее дежурный выскочил в окно, а он молотком разбил коммутатор на мелкие куски. К рассвету группа возвращалась в отряд под музыку баяна, который был взят у одного из полицейских. Старший группы доложил командиру об идеальном выполнении поставленной задачи и полученных трофеях.

Прошло три месяца со дня организации партизанского отряда имени Сталина. Эти три месяца были роковыми для маленького отряда, находящегося в Холодном Яру, плохо вооруженного. Он оказался окружен крупными гарнизонами немцев в 12–25 км от нас, в райцентрах Каменка, Александровка и Чигирин. Немцам удалось вывезти все запасы хлеба и прочих продуктов из колхозных амбаров, а мы были в крайне трудных материальных условиях. Были дни и даже недели, в течении которых люди не видели хлеба и картофеля. Единственным питанием было мясо, которое мы добывали вооруженным путем у немцев и полицейских.

С большой землей мы связаны не были, помощи ждать неоткуда было, отряд располагал только своими силами. Мы нуждались в оружии, боеприпасах, взрывчатых веществах. Сидеть было нельзя. Надо действовать, – подрывать тыл фашистских войск, чем можно и как можно. К этому времени мы успели уничтожить до десятка полицейских участков, взорвать лесозавод, уничтожить почту, механические мастерские, сжечь нефтебазу в с.Медведевка, разгромить там же немецкую комендатуру, нанести врагу много другого ущерба. Все это сильно озлобляло немцев против партизан.

В семье не без урода, как говорят. Нашлись шпионы и предатели, которые немцам выдали численность и вооружение отряда. <...> Все это

усложняло обстановку, и нам приходилось почти ежедневно менять дислокацию. Но настал и на нашей улице праздник. Седьмого августа мы встретили маленькую десантную группу под командованием Коршенкова – нашей радости не было границ! Группа эта имела радиосвязь с большой землей и штабом партизанского движения Украины. Встреча с этой группой для нас было все, определилось будущее отряда.

Командование отряда быстро договорилось, и Коршиков согласился передать в ЦШПД сведения о нашем существовании. Одновременно я передал данные о том, кто у нас командует отрядом, сообщил о своем прошлом. Через некоторое время получают указания штаба об утверждении меня командиром отряда, комиссаром был утвержден И.Лысов. Штаб взял нас на учет, и мы получили материальную помощь, оружие. Отряд с радостью выразил свою готовность безукоризненно выполнять все боевые задания штаба. Все были преисполнены гордостью, что исполнилась мечта каждого – теперь будем действовать вместе с настоящими партизанами, народными мстителями страны, и это каждому добавило энергии.

Когда нам понадобилась помощь, командование штаба быстро отозвалось на нашу просьбу и наметило сбросить необходимый нам груз с 15 на 16 августа 1943 г. Этого дня весь отряд ждал с таким нетерпением, что ночами никто не спал. Все предполагали, рассчитывали, предугадывали, как будет, какой груз нам дадут. Больше всего нас интересовали автоматы. И вот наш праздник пришел! С 15 на 16 августа я с группой в 70 человек вышел на место, куда должен быть сброшен груз. На площадке мы с затаенным дыханием ждем самолетов. Долго их не было. И только в 2 часа ночи мы услышали гул «дугласов» с востока. Они шли прямо на нас. Через 15–20 минут появилось два самолета, на бортах красный и синий свет. Еще минута терпения – и я даю две ракеты, как было условлено.

Самолет делает знак, что понял. Оба самолета разворачиваются, и один за другим на парашютах спускаются громадные мешки. Их было много, я насчитал 17. Как оказалось, потом вместе с мешками спустилась

диверсионная группа в составе пяти человек. Груз оказался разбросан, и его пришлось собирать до 9 часов утра. Никто не возвратился в лагерь, пока не был разыскан весь драгоценный груз. После 9 часов утра начали распечатывать мешки. Какая радость! Здесь были патроны, гранаты, автоматы, тол и прочие боеприпасы. Лагерь, как всегда, выбирался с таким расчетом, чтобы как можно удобнее было вести оборону на случай облав. Они часто проводились немцами и полицией в нашем лесу. На этот раз место было исключительно удобное. Мы расположились на бугре, у трех колодцев, которые воспел еще Т.Г.Шевченко в своем Кобзаре. Мы с трудом их отыскивали, очистили, и они полностью обеспечивали водой 104 человека и обоз лошадей.

Выход на этот бугор был только с одной стороны. Ширина прохода имела не более 10–15 м, это давало нам удобство в его охране. С другой стороны, чтобы добраться до нашего лагеря, необходимо было преодолеть полукилометровую гору с подъемом в 50–60 градусов. Весь бугор густо покрыт лесом, причем деревья в нем были достаточной толщины, чтобы обеспечить безопасность в отношении подхода танков. Три знаменитых колодца находились внизу, метрах в 500 от лагеря. Они всегда охранялись нашими часовыми как единственный источник воды в лесу.

Без разрешения командира отряда стрелять в лесу не разрешалось, за исключением случаев явного нападения. В лесу тишина, и вдруг в 10-м часу у колодцев раздались оружейные и автоматные выстрелы. Меня как командира отряда это сильно встревожило. Через минуту группа разведчиков быстро направилась вниз. Командирам рот отдана команда «к бою», которая мгновенно привела все в движение. Я не мог сидеть в ожидании, не терпелось, и вместе с адъютантом Гуровым и двумя пулеметчиками бросился вниз, на выстрелы, где уже завязался бой между разведкой и полицаями.

Гитлеровцы сплошными шеренгами продвигались на нас, образовав полукруг в 1–1,5 км, они выкрикивали: «Рус, сдавайся! Вас мало!». В ответ мы открыли огонь из пулемета и двух автоматов. Несколько фрицев упало,

остальные залегли. Но их левый фланг продвигается, идут в полный рост. Наше положение оказалось тяжелым, надо переходить на другой бугор и быть вместе с отрядом. Мы делаем это в три перехода и достигаем цели. Вот и свои. Немцы наступают нам на пятки. Боя не избежать. Мы в полукольце. Требуется мгновенное и правильное решение, так как времени нет. Подаю команду: «Занять свои места! По окопам! Без команды не стрелять!». Все указания принимаются моментально и выполняются безоговорочно.

Немцев не менее 700–800 человек, и это только в передовых рядах. Нервы напряжены до крайности. Ведь один неосторожный шаг или неправильно сказанное слово – и все погибло. Терпения, еще немного терпения. Немцы еще ближе подходят, вот уже нас разделяет 35–40 м. Пора. Даю команду: «Огонь всеми видами оружия!». Один пулемет, 24 автомата и 50 винтовок одновременно заработали. Кое-кто пустил в ход гранаты. Немцы и не ждали такого ответа, это оказалось для них сюрпризом, но стало ясно, что в Холодном Яру бывает также жарко. До 230 трупов оставили немцы в первой атаке, остальные разбежались. Как показал затем пленный казак, в первой атаке легли кавалерийский дивизион, батальон полиции и другие. Бой длился не более 30–40 минут, затем наступила такая тишина, словно лес Холодного Яра никто и не тревожил со времени Гайдаматчины. Из многих деревьев, простреленных несколько раз, сочился древесный сок.

Первым боем мы убедили фрицев, что нас на «ура» не возьмешь. Это заставило их призадуматься. Они начали размышлять и разрабатывать новые планы действия против партизан. Почувствовали, что здесь шутки плохи. Сам Геббельс поставил перед так называемой Николаевской истребительной дивизией, состоявшей из полка немцев, полка мадьяр и полка прочей своры, задачу уничтожить лесных бандитов в Холодном Яру, затем в Черном лесу и перейти в Житомир для борьбы против конных отрядов. Наша разведка устанавливает, что кроме того, что мы оказались в полукруге немцев, лес само собой окружен полностью. Немецкие части прибывают. Наше положение становится безвыходным. Решение может быть только одно, и к

выполнению его мы моментально приступаем. До потемнения вести бой, а с наступлением темноты – вырваться из первого кольца, которое сильно сжимается вокруг нас. Немцы пустили в ход тяжелые минометы и бьют с трех сторон. Мины не наносят нам почти никакого ущерба, так как рвутся над лесом, а на нас сыплются осколки, щепки и листья.

Солнце медленно садится. Со всех сторон ползком пробираются немцы, полицаи, казаки. Они хотят нащупать наше слабое место. Но мы их быстро обнаруживаем и уничтожаем одиночными выстрелами. Настроение отряда бодрое. Каждый из нас недавно вырвался из немецкого рабства, из плена или из тюрьмы, стремится отомстить и за муки, перенесенные им в рабстве, и за родину, и за весь наш народ, томящийся под гнетом оккупации. У всех одна мысль, одна задача – ни шагу назад. Смерть или победа.

С 13.00 до 23.00 часов немцы пытались десятки раз атаковать нас с разных сторон, но все они оказались безрезультативными для них. Каждый раз они были биты, чтобы «наше было сверху», как любил говорить партизан Александр Дятлов, который пробрался к немецкому штабу и из автомата уничтожил командующего, приехавшего сюда с другого участка и принимавшего доклады офицеров о ходе боя. Это привело «доблестных» немецких вояк к настоящей панике. Партизаны воспользовались этим временем дня отдыха. Девушки Маруся Снижко и Люба Федорова где-то раздобыли свежей питьевой воды и разносили ее бойцам. Некоторые из наших товарищей подрывали окопы, а кто-то просто отдыхал, не сходя с боевых мест. Дубовая Мария и Рая заряжали диски.

Провал всех атак удивил немцев, ведь они рассчитывали быстро победить лесных «бандитов», но убедились, что нас сходу не возьмешь. Тогда они решили действовать остальными силами с одной стороны, а на остальных участках только отвлекать наше внимание. Как нужно было предполагать, и из этого ничего не вышло. Их замысел был разгадан нами, и немцы вынуждены были перейти на основной участок. Я, комиссар, начальник штаба и три лучших бойца, в разгар боя в одном месте дошли до

того, что столкнулись с врагом нос к носу. Начался горячий поединок с немцами. Они нас, а мы их непрерывно забрасывали гранатами. Разобрать что-либо было очень трудно. Партизаны проявили меткость, устойчивость, боевое мастерство. Начальник штаба Броник один уничтожил несколько немцев. Каждый, казалось, забыл об усталости.

Мы крепко измотались, сутки были без пищи, но об этом никто даже не заикнулся. Все ждали вечера, чтобы в темноте устроить еще одну «баню» немцам и самим вырваться хотя бы из одного кольца. В 23.00 бой затихает. Подаю команду быстро всем собраться в одно место, чтобы решить вопрос о прорыве. Вот и все в сборе. Двигаемся на место, где нас ожидает обоз, который мы отправили два часа назад с двумя убитыми и двумя больными в место укрытия. Двигались возле немецкого сторожевого танка, и вышли из кольца без единого выстрела. А через час-полтора, будучи далеко от места боя, мы услышали сильную перестрелку. Опытные бойцы определили, что бой был страшный. Но кто и почему там стрелял, так и осталось для нас загадкой. На старом нашем месте мы оставили только барана, которого держали на 16 августа. Неужели против него немцы подняли такой бой? Ничего не ясно.

Мы находимся между двух немецких колец, одно от нас, оно окружает бывший бугор – 3 км, другое, которое окружало лес – 5 км. Вслепую сидеть нельзя. Нужны глаза, нужна разведка, чтобы узнать, что делается в селе Мельник, откуда немцы начали наступление. Нужно послать человека, которого не могли бы заподозрить немцы. Разведка очень рискованная, но данные крайне необходимы. Посылаю в разведку свою жену с четырехмесячным сыном, авось не тронут, думаю. Обошлось хорошо. Немцы не могли предположить, что на защиту нашей Родины восстали не только старики и юноши, но и новорожденные. Сын Александр обеспечил свободный проход матери-разведчицы. Жена узнала все, что необходимо было отряду. Так был обеспечен перенос оружия с одного места в другое.

Наша разведка не спала. Каждая тропинка, каждый кустик нами проверялся. Был установлен строгий контроль над путями подвоза и эвакуацией немцев. Целую ночь шел бой, целую ночь возили фрицы боеприпасы и увозили убитых и раненых. Но кто их бил? С кем они дрались? Только наутро стало ясно, что немцы с одной стороны, а немецкие казаки с другой... дрались между собой и немало положили трупов. Их завело в заблуждение то, что почти все партизаны были в немецкой форме, а некоторые носили погоны и наградные знаки немецкой армии. Пришлось пролежать нам в тишине в интервале двух колец немцев целый день, а под вечер нам донесли, что немцы собираются уходить из леса, решив, что всех «бандитов» уничтожили. После этого планируют перейти в Черный лес, тоже на уничтожение партизан.

Но итоги последнего своего боя они обнародовали, сообщив, что ими уничтожено сотни бандитов, которые были вооружены противотанковыми пушками, а пушек немцы насчитывали сотни. В действительности они лишь взяли у нас одного барана и убили в лесу несколько лесорубов – честных мирных граждан. Мы потеряли четыре человека, которых похоронили с почестями в лесу. Тогда мы поклялись мстить за смерть товарищей, за стонущий под гнетом народ и обгавленную кровью землю. Обеспокоенное немецкое командование бросило против небольшого, в 105 человек, партизанского отряда целую истребительную роту. Немцы, испытав на своей шкуре действия партизан Киевщины, Смоленщины и Черниговщины, все же не могли предполагать силу партизан, которые действовали в районе Чигирина. Той знаменитой исторической Чигиринщины, где в свое время в Холодном Яру располагался штаб освободителя Украины от поляков Б.Хмельницкого.

Чересчур уверенные в своей непобедимости и приобретенных правах хозяев, немцы, не задумываясь, что здесь, в лесу квадратов в 40 тыс., могут жить, действовать и громить немцев народные мстители – партизаны. Они думали в первую очередь о своем благополучии и поэтому вели себя в этой

местности очень развязно. И им это нравилось. Заезжая, например, в населенный пункт, они бросали имущество, машины, боеприпасы, без всякой охраны, уверенные в безопасности и в том, что их никто не тронет. Заживающие раны командира партизанского отряда давали возможность немцам чувствовать себя временно спокойно. Это длилось до весны 1943 г.

Первый удар, нанесенный немцам и их технике, был в июне 1943 г. Этот первый небольшой удар заставил гитлеровцев призадуматься о своей охране, вызвал опасения. Теперь они решили заходить в село и останавливаться в нем только в том случае, если немецких машин с людьми будет не меньше десяти. Проходили дни. Рос отряд, множились и его боевые дела. На его счету есть разгромленная немецкая колонна, уничтожено три полицейских управления со штатом 23 полицейских, взорван лесопильный завод, который необходим был немцам для постройки мостов и железных дорог и вывезено четыре склада с дефицитным продовольствием для немецкой армии – сахар, мед, яички, масло, мука, крупа. Патрулирование партизанами четырех дорог – на Черкаassy, Каменку, Александровку, Кременчуг – парализовало движение немецких войск и обозов. Все это вызвало у немцев беспокойство, тревогу, так как мелкие отряды немцев, полиции и добровольцев не могли остановить действия партизанского отряда.

Решение готово. 16 августа 1943 г. фашистское командование бросает против отважной горсточки партизан истребительную дивизию. Утром завязался бой. Сотня партизан против 4,5 тыс. немцев! Бой длился целый день. Не каждый, может быть, поверит, чтобы такая маленькая группа партизан могла устоять против такой силы вооруженных до зубов немцев. Но это факт, об этом свидетельствовали сотни уничтоженных фрицев вокруг. Партизаны в одиночку вступали в бой с немцами. Один из партизан, выбрав удобную позицию, лежа на высоком пригорке, огнем из автомата сражал сотни атакующих немцев. Он, один, партизан, не то что не давал немцам продвигаться вперед, но даже не давал возможности поднять головы.

Партизаны Иосиф Воловенко, Александр Гуров, Тимофей Ткачук, Федор Запорожец и Николай Свищ в течение 10,5 часов сдерживали удары немцев.

В нашем отряде было пять девушек, только одна из них имела оружие, остальные четыре не имели. О добыче его в то время нельзя было и думать, поэтому они иначе стали помогать партизанам. Под командованием жены командира партизанского отряда Марии Семеновны девушки непрерывно заряжали диски к автоматам и пулемету, выносили раненых и убитых, подносили воду тем, кто лежал на передовой. Мария Семеновна была матерью Шурика, который беззаботно лежал, играя ручонками, рядом с ней у ящиков с патронами. Это тот маленький партизан, за спиной которого лежали большие дела, сделанные в пользу отряда. Это он, не осознавая еще, помогал матери в мае 1943 г., в тяжелую минуту для отряда, переносить разобранное оружие. Она его приматывала к ребенку, перенося днем из с.Головковки в с.Чмировку, где организовывался партизанский отряд.

В нашем отряде малыш был 105-м партизаном, и ему исполнилось 5 месяцев. Он лежал, размахивая руками и ногами, изредка плача. Но как только начинала бить немецкая артиллерия, он замолкал, как бы прислушиваясь и боясь своим плачем вызвать еще больший огонь именно на то место, где лежал. Мать, увлеченная боевым делом, не задумывалась, что каждую секунду ее сыну грозит смертельная опасность. Чувства матери уступили более сильному чувству – долга перед Родиной. На мелькнувшую мысль о возможности смерти она мгновенно ответила: «Если убьют, так вместе». Но все же была уверена, что с ней и с сыном ничего не случится. Это еще больше увеличивало ее энергию, и она работала, как настоящий боец.

На одном из участков немцы прорвались, и четверо малодушных решили уклониться от участия в бою. Первой заметила их действия Маруся и с сыном на руках очутилась впереди их, крикнула: «Куда вы! Смерти боитесь? А этому не страшно?». Она подняла сына и на секунду замерла. Вид крохотного, беззащитного ребенка, жизнь которого была вручена всему

отряду, пробудила не совсем еще потерянную совесть, стыдно стало минутного малодушия, и все четверо вновь приняли участие в бою и заставили немцев отойти.

Наступил вечер. У партизан патроны на исходе. Немецкое пополнение подходит. Командир отряда решает вести бой до наступления темноты, а затем обмануть немцев и вывести отряд из окружения. Прежде всего нужно было вывести из окружения обоз, что было сделано без шума. Этому помогала темная ночь, густой лес и знание тропинок. Немцев тысячи. Они окружили весь лес, взяв нас в кольцо. Больше оставаться на месте нельзя, рисковать жизнью напрасно нечего, и к 23.00 часам отряд прорвал кольцо и вышел в более безопасное. Обстановка здесь нам не ясна, необходимо ее разведать и установить. Не считаясь ни с чем, я посылаю жену с маленьким сыном на руках в с.Мельники, где стоял штаб гитлеровцев, чтобы разузнать что-нибудь. Несмотря на тяжесть поручения, посылаю только ее, так как ей не один раз приходилось выполнять подобные поручения. Как и в предыдущие разы во время таких разведок, надежда на маленького Шурика, который может обмануть немцев, отвлечь подозрения. Все было подготовлено и продумано.

Через некоторое время Мария с маленьким сыном на руках скрылась за кустами и деревьями леса. Партизан Василий Витько, житель с.Мельники, хорошо знавший дорогу, указал ей, куда идти. Время ожидания тянулось медленно, каждый сознавал всю тяжесть возложенного на женщину поручения. Ведь речь шла о жизни, еще только начинавшейся, о чувстве и долге матери. И не у одного мелькала мысль, что не ей нужно было идти в эту дорогу и подвергать ребенка опасности. Лучше бы это был любой другой из партизан. Они понимали, что только великая любовь к Родине, желание видеть своего сына свободным и счастливым, а не поработанным немцами, ненависть к фашистским выродкам вели мать в тяжелую дорогу. Занимались они каждый своим делом, но можно было заметить тревожные взгляды, которые партизаны бросали на дорогу, по которой ушла мать. Но вот

томительное ожидание окончено. Через день (что показалось партизанам целой вечностью) Маруся возвратилась в отряд, неся нужные сведения. Какой <...> гордостью светились глаза всех партизан при взгляде на нее!

Пока бой шел под Ростовом и севернее, немцы не очень тревожили нас. Правда, они совершали облавы большими соединениями, но мы заблаговременно были осведомлены и принимали соответствующие меры. В общем, мы здесь «акклиматизировались», как любили говорить партизаны. Но с наступлением частей Красной армии по фронту и приближением к нам немецких регулярных войск положение наше весьма усложнилось, потому что совершенно прекратилось снабжение нас боеприпасами, которое и до того не было регулярным. Однако никто не падал духом, хотя и не рассчитывал при такой критической обстановке остаться в живых. Никто также не думал отдать свою жизнь дешево. Каждый из нас готов был умереть, только умереть ценою смерти как минимум десятка гитлеровцев.

Неоднократные и настойчивые попытки немцев прощупать нас в лесу не дали никаких положительных результатов. Роты, батальоны и даже полки, посылаемые немецким командованием в разных направлениях, возвращались, ничего не обнаружив. Разозленные своей беспомощностью, но уверенные в существовании партизан в этих лесах, гитлеровцы пустили в ход артиллерию. Они взяли наш лес под бешеный обстрел, образовав огненный треугольник. Дальнобойными минометами они били из с.Головковки, пушками из Жаботина и Замятницы. Канонада не утихала ни днем, ни ночью.

Командование партизанского отряда решило убрать немецкую тяжелую батарею в с.Замятница, состоящую из четырех 182-миллиметровых орудий. Эту, казалось бы, непосильную задачу предстоит выполнить 5-й роте. Некоторые товарищи просто пришли в недоумение, как же, мол, можно выполнить такую задачу, не имея почти никакого оружия. Самым грозным оружием, которым располагали партизаны, были гранаты. И что же? Эта сложная боевая задача, сопряженная с большим риском, была разрешена в течение часа 20 минут. И здесь помогла русская находчивость. Десять

человек, переодевшись в белые халаты, тихо подползли к немецким пушкам. Одновременно сбросив гранаты в немецкие окопы, они залегли. Это вызвало у немцев замешательство, и, не давая им опомниться, весь остальной состав роты открыл ураганный огонь по отступающим в панике немцам.

Так была выполнена эта боевая задача. На рассвете рота смельчаков под руководством командира роты Иосифа Яковлевича Воловика и политрука Николая Петровича Сизоненко с музыкой возвратились в лагерь. Командир роты четко доложил: «Задача выполнена. Потерь нет. Один наш боец легко ранен. Взорвано 4 орудия». И тут же с гордостью добавил: «Наши трофеи: снарядов 240, раций 3, пулеметов 3, автоматов 8, документы артиллерийского дивизиона. Немцы отброшены до Медведевки, т.е. на 5 км».

Таким образом, и отряд, и части Красной армии, которые более 2-х недель стояли на противоположном берегу р.Тясмин, в 4–5км от нас, избавились от обстрелов вражеских пушек. Немцы, поняв, что такая же участь ждет и остальные их батареи, быстро сняли их с боевой позиции. Решением этой задачи мы облегчили как свое положение, так и частей нашей доблестной Красной армии, а немцы еще раз убедились, что хозяева на занятой земле не они, обнаглевшие фрицы, а народ, тот народ, который никогда не сгибал спины и не согнет перед захватчиками. Гитлеровцы, попав между двух огней, не выдержали и поспешно ушли на Запад, унося с собой страх перед народом, страх перед мстителями за поработанный народ – партизанами.

Все они пришли в отряд простыми людьми. Их можно было различить только по одежде, росту, степени изнурения. Некоторые пришли из деревень, оккупированных немцами, измученные до крайности рабским трудом. Другие бежали из плена голодные, оборванные, скорее напоминая своим видом высохшие мощи, нежели человека. Многие бежали по пути угона в рабство. Каждый из них вынес на себе все ужасы господства гитлеровцев. Но всем им предоставлялась возможность жестоко отомстить врагу за все пытки, унижения, оскорбления и издевательства.

Об их желании бороться с врагом беспощадно, до полного уничтожения, лучше всяких слов свидетельствовали прямой решительный взгляд, то нетерпение, с каким они ждали приема в отряд, и жажда первой схватки с врагом. Прием в отряд был короток и ясен. Требовался опыт, чтобы разгадать душу человека по взгляду его глаз, по тому, как он себя ведет, нужно было уметь найти гражданина-патриота, а не продавшегося врагу. От этого зависела судьба товарищей и всего отряда. Но тех, кто приходил в отряд, сложность и суровость партизанской жизни и железная дисциплина не пугали, они сознательно шли бороться за наше народное дело. <...> пытки и издевательства, перенесенные ими и их родственниками, односельчанами, удесятирили их ненависть к врагу и постоянно звали их к мести за тех, кто еще томился под этим игмом.

Холодный Яр – родной дом партизан, он стал для немцев неприступной крепостью. О малейших намерениях немцев совершить что-либо против партизан нам доносили за 30–40 км. <...> Наши партизаны–мстители не только не считались с расстоянием, погодой, с тем, что их может настичь смерть, а с большой радостью шли в бой за свою правду, свободу и независимость. О рвении партизан, о желании истребить как можно больше немцев ясно говорит тот факт, что они зачастую отказывались от отдыха, сна. Выйдя из одного боя, вступали опять в бой и выходили победителями. В отряде было потом более тысячи народных мстителей, каждый из нас имел свои подвиги в борьбе с гитлеровцами, но я остановлюсь на некоторых.

Двадцатилетний Александр Федорович Гуров, сын фронтовика, родом из Каменки Кировоградской области, сестру которого немцы угнали в рабство, переживший аресты и жестокие пытки, пришел в отряд с одним желанием – уничтожать гитлеровцев. <...> Всем своим горячим сердцем ненавидевший врага, он пришел в отряд, и 4 товарища пришли с ним. Он обратился ко мне с такими словами: «Я хочу мстить, уничтожать немцев, очищать нашу землю от фашистской нечисти». Эти же слова как священную

клятву повторили его товарищи Николай Виноградов, Николай Дорофеев, Виктор Кучерина и Петр Липошкин. Они знали о действиях отряда. <...> Чтобы не идти в отряд без оружия, предварительно вооружились за счет немцев еще задолго до прихода в отряд.

Гуров, рискуя жизнью, убил финкой часового у приземлившегося близ Каменки немецкого самолета, побил приборы в кабине самолета, уничтожил электропроводку, бензобаки и ушел в лес, забрав пулемет и бензинные чехлы кабины, мотор самолета. Он с товарищами несколько раз попадал на немецкие склады и эшелоны, добывая одежду и оружие. С первых же боевых операций он и его группа выделялись своей смелостью и блестящими результатами.

Все в отряде звали его Сашей. Десятки дней он не знал, что такое сон и отдых, с одного задания шел на другое. Под его руководством было пущено под откос 6 фашистских эшелонов с техникой и живой силой противника (только в одном из эшелонов было убито до 300 фрицев). Он сам лично готовил мины и подкладывал их под рельсы, говоря: «Если я положу, будет хороший эффект». Так и было. Когда был получен приказ командования фронта взорвать железнодорожное полотно Киев – Днепропетровск, то он со своим неразлучным другом взорвали фашистский поезд, везший боеприпасы на фронт. Движение на этой линии было приостановлено на 17 часов. Это он вдвоем с Васильченко из засады напал на 2 немецкие машины, они убили 2 немцев и машины сожгли.

В тот же день группой в 4 человека они обратили в бегство матвеевских полицаев, превосходящих их численностью и оружием, а 3 человека заставили залезть в погреб и сдать в плен вместе с пулеметом. В бою 16 августа Гуров, имея свой автомат, обращал в бегство десятки немцев. В бою 5 января он первый вместе с доктором Равдоном бросился в атаку против немецких танков, увлекая за собой две роты партизан. Когда же поднялся в атаку весь тысячный отряд, немцы вынуждены были покинуть лес. Из 101 боевой операций не было таких, которые производились бы без

участия Гурова. После соединения с частями Красной армии в январе 1944 г. он дважды выбрасывается на парашюте в тыл немцев в Чехословакии и Бессарабии, где работал командиром отряда. На его счету только по отряду имени Сталина – до 140 фашистов. Родина достойно оценила народного мстителя. Его грудь украшена двумя орденами и медалями Союза ССР.

Армянин Григорий Николаевич Броник прибыл в отряд из с.Полудневка, где работал в Чигиринской подпольной организации после бегства из плена, куда он попал раненым. В отряд прибыл рядовым, своими способностями быстро выделился среди остальных. Через некоторое время он назначается заместителем командира отряда по разведке. Дни и ночи всеми возможными способами он обеспечивает командование отряда необходимыми сведениями, подготавливает группу разведки из рядовых бойцов – отличных разведчиков.

В боях 16 августа, когда на отряд в 105 человек напала целая истребительная немецкая дивизия, он один удерживал большой участок, действуя как пулеметчик, и одновременно забрасывая ползущих немцев гранатами. Он первый вызвался пойти на взрыв железнодорожного пути с одной миной и группой в 6 человек. Пустил под откос между станциями Александровка и Каменка два эшелона во время их встречи. Он руководил боем в с.Медведевка, разгромив с группой в 18 человек гарнизон полиции, уничтожил почту (мы ее звали «пауком», ибо она связывала Черкассы, Чигирин, Каменку и Александровку), уничтожил нефтебазу, до 195 т горючего и автомастерскую немцев. С группой партизан в 130 человек уничтожил в Новоселице гарнизон численностью в 300 человек.

На его счету только убитых немцев 63 человека. В боях за лагерь он вышел с двумя ротами против немецкого батальона и за 6 часов боя выгнал немцев из леса. В этом бою немцы также многих недосчитались. Он выиграл два боя в с.Грушковка, взяв 70 подвод трофеев, 4 автомата, дивизионную рацию, санитарный автобус. Там, где был Броник, там был всегда успех,

несмотря на различное соотношение сил. Впоследствии Броник был начальником штаба отряда.

Проведением большевистской партийно-политической работы среди партизан отряда мы добивались того, чтоб они честно и свято выполняли свои обязанности, понимали сложность обстановки и смело действовали, проявив инициативу. Важно было, чтобы понимали, какие задания лучше всего выполнять в темную ночь или в дождливую погоду. Партизанов на задания не приходилось назначать, ибо охотниками выполнять их были все. Приходилось пускать только тех, кто удостоивался этой чести.

На одно из таких заданий – деморализовать движение автомашин немецкой армии на дороге Бобринская–Каменка – вышли три смельчака Александр Дятлов, Борис Завгородний и Борис Коновалов. Решили было нападать на любую силу немцев, ни перед чем не останавливаться. Постороннему на первый взгляд затея трех смельчаков показалась бы безрассудной. Но они, зная, что от их подвига зависит успех действия на фронтах, твердо решили выполнить задание любой ценой. Во избежание замешательства они предварительно распределили обязанности: Дятлов действует противотанковой гранатой, а одновременно с броском гранаты два Бориса – Завгородний и Коновалов – дают длинные очереди из автоматов ППШ, заранее проверенных в подобной схватке.

Ждать долго не пришлось. В кабине проезжающей машины было три человека, кузов был закрыт брезентом. В момент лесную тишину, которую нарушал лишь шум моторов и неприятное покрякивание совы, взрывает потрясающий гром взрыва противотанковой гранаты – и разбитая машина замирает. Из кузова посыпались живые и мертвые фрицы. Но ребята не растерялись. Одновременно заговорили три автомата. Ни один фриц из 27 не ушел от меткого огня народных мстителей. Идущая вслед за этой машиной другая мгновенно остановилась. Из нее гурьбой бежали фрицы, открыв беспорядочную стрельбу. Но ребята, за 1–2 минуты сделав свое дело, быстро скрылись в гуще леса – ищи ветра в поле.

Требовалось перебросить дефицитные продукты с острова в с.Новосельцы, где была наша база. Для этой цели была выслана группа смельчаков. Парашютист Виктор Макаревич, Митрофан Кучеренко, Иван Загуба, Александр Дятлов с прибытием на место убедились, что выполнить это задание им мешает непрерывный поток движущихся немецких машин. Очевидно, перебазировалась армия со знаком «олень», но дело не терпит. Задание нужно выполнить любой ценой. И старший группы Макаревич решает: Загубе остаться для подготовки к переправе продовольствия, а сам с двумя боевыми друзьями среди бела дня громит по очереди подходящие немецкие машины. За каких-нибудь 20–30 минут было уничтожено более десятка немцев, 3 грузовых автомашины и 2 мотоцикла. Одну машину взяли неисправную с медикаментами, а с другой переложили радиобатарей и с песней «Партизанские отряды занимали города» к 15.00 часам на машине приехали в отряд, находившийся в 13 км от места происшествия. За рулем сидел Саша Дятлов. Он считался в отряде новичком.

Особенно немцы готовились к встрече Нового года. Боясь нас, они в лес за елками посылали крестьян. Их пугало развешанное вокруг леса объявление коменданта Холодного Яра под кличкой «Ванька Черный», гласящее: «Вход в лес немецким фашистам и полицаям воспрещен. Кто хочет зайти, пропуск брать у Ваньки Черного от 20 часов вечера до 6 часов утра». Ванькой Черным назвался Сергей Лыгин – командир партизанской роты, погибший в жестоком бою с немцами в с.Куликовка. Много партизан подходило ко мне с просьбой пойти «помочь» немцам встретить Новый год. С такой же просьбой обратился и командир взвода Митрофан Викторович Кучерина, который внешним своим видом походил на чистокровного арийца (блондин, носит очки и всегда немецкую форму, иногда рядового, иногда полковника, говорит по-немецки, изучил фрицевские обычаи). Вот ему и было поручено участвовать в помощи встречи Нового года немцам. Проведя предварительную разведку, он установил, что елка установлена в селе в

большом доме. Команду составил сам М.Кучерина и 15 человек партизан взвода, которым он командовал.

Я объяснил задание: доставить «языка» и пополнить отряд оружием. С заходом солнца команда отправляется. Им нужно пройти 10–12 км до цели. Там их встретят наши разведчики из местного населения. Прибыв на окраину села, оставив команду, Митрофан пошел в село с одним бойцом. Встретившаяся ему старушка рассказала, где часовые, где дом, в котором немцы проводят встречу Нового года, этого было достаточно для опытного командира. Пройдя несколько шагов, он услышал немецкую команду «хальт», но, не зная пароля немцев, ответил на немецком языке, дескать, немецкий офицер ищет ночлега. Продолжая разговор с часовым и подойдя к нему, он узнает пароль. Сопровождающий Кучерину партизан одной рукой закрывает фрицу рот, чтобы тот не крикнул, другой ударяет его финкой в грудь. Фриц захрипел, повалился с ног. Кучерина сказал: «Работа чистая».

Теперь в их руках все. Они знают пароль, следующего часового тихо разоружили, но оставили в живых. Он им должен показать, где караульное помещение, где гуляют фрицы. К этому времени подошла остальная группа партизан. Дойдя до караульного помещения, пленный с двумя партизанами остался на дворе, а Кучерина смело зашел в караульное помещение, где более десятка немцев спокойно спали. Пока командир разговаривал с двумя не спящими «гансами», партизаны успели разобрать стоящее у стенки оружие спящих немцев. По команде «встать» немцы встали как обычно, не тревожась, кое-кто хотел выйти после сна на двор, но путь им был прегражден стоящим у двери партизаном, сказавшим на русском языке: «Не торопись, успеешь». Тогда только немцы поняли, что произошло. Но было поздно, Кучерина подал команду, и партизаны быстро связали руки немцев. Тринадцатый не повиновался. Он оказался обер-лейтенантом. Его вели отдельно два партизана.

Партизаны вышли в обратный путь. Немцы шли спокойно, один офицер вел себя, как хищный зверь, пойманный в клетку. Он хромал,

рассматривал что-то вокруг, просил освободить на время одну руку, но партизан не проведешь. Они знают все уловки врага. Видя, что они подходят к лесу, фриц уперся и ни за что не шел дальше. Пришлось его привязать к остальным, но и это не помогло. И вот в тот день, 25 декабря Кучерина возвратился с задания и доложил: «12 немцев прибыли живьем, 2 уничтожили, трофеи такие-то». <...> Это тот Кучерина, который лично руководил взрывом 6 эшелонов, который показал образцы борьбы в боях 16 августа и 5 января, который неоднократно пробирался в немецкие гарнизоны и говорил с немцами. Это человек железной силы воли, не знающий неудач в бою и не имеющий невыполненных заданий. По тылам немцев, будучи сначала бойцом, а потом и начальником штаба отряда, он прошел всю Отечественную войну.

Немецкие фронтовые расположения по побережью р.Тясмин решили захватить во что бы то ни стало стратегический пункт – лес Холодного Яра, чтобы превратить его в свою выгодную позицию. Ведь лес находится на важных стратегических дорогах: Черкассы – Чигирин – Александровка и железной дороге Знаменка – Бобринка, поэтому-то немцы и стремились овладеть ими. Но наше командование понимало замысел и планы гитлеровцев. Позволить немцам овладеть лесом, в котором скрывалось более 30 тыс. мирного населения, значило бы допустить миллионные человеческие жертвы. Это значило бы позволить немцам угнать на каторгу и расстрелять тысячи женщин, детей, стариков. Гитлеровские головорезы расстреливали каждого человека, встреченного ими вблизи леса.

Нет, нельзя оставить лес, нельзя бросить беззащитных женщин, детей, стариков. Перед партизанским отрядом имени Сталина встала цель: не только не уступать место врагу, но принять все меры к тому, чтобы окончательно парализовать немецкие фронтовые части. Предстояла тяжелая борьба. Ведь немцы, как численностью, так и вооружением гораздо превосходили нас, хотя к этому времени наш отряд насчитывал 1050 чел., но немецкое преимущество в технике и численности не страшило нас.

Партизанские роты ежедневно нападали на немецкие части. Только за месяц нами проведены засады и налеты на немцев в селах Грушовка, Завадовка, Замятница, Куликовка, Медведевка, Головковка. Партизаны минировали дороги, добывали «языка», регулярно докладывая об этом частям Красной армии по радио.

Крупный бой был дан в с.Грушовка, в результате которого мы захватили большой обоз, 4 автомашины, в том числе санитарный автобус, дивизионную радиостанцию. Убито несколько и пленен один немец. Наши сюрпризы не совсем понравились фашистам, и вот они 25 декабря 1943 г. решают в трехдневный срок убрать из леса «лесных бандитов». Этот замысел становится нам известен. Мы приготовились к новым схваткам. Все четыре лагеря укреплялись: создавались завалы, минировались дороги, углублялись существующие, копались новые окопы.

Нет, партизаны отряда имени Сталина никогда не были побеждены. На этот раз они тоже проучат немцев, несмотря на недостаток боеприпасов. Воля и сила партизан непреодолимы. Каждый горел желанием бить и бить немецкую свору до победного конца. Немцы не знали нашего расположения и численного состава. С целью установления этих данных они высыпали свои войска, от взвода до батальона, со всех сторон прощупывая нас. Но никакого результата не достигали. Каждый раз на опушке мы их встречали дружным огнем, из-под которого редко кто из них ускользал. Уцелевшие фрицы рассказывали страшные вещи о партизанах и мощи партизанского огня.

Бои идут, как и прежде, с успехом для партизан. Временами бои приобретают невероятное напряжение, временами утихают. Редуют фашистские ряды. Партизаны бьют наверняка: в результате боя, который разгорелся часов в 9 утра и длился до 24.00, немцы вывезли убитых и раненых 30 подвод, как доложил наш наблюдатель, находящийся в хут.Лопаты. Так прошел седьмой по счету день боя. Немецкий план провалился. Партизаны дерутся крепко, к вечеру немцы подбрасывают новое

подкрепление в составе одного учебного полка. Как показал их пленный, танки и минометы крупного калибра. Наши завалы на дорогах разобраны, и вот немцы подходят к лагерю. Их еще много. Решение у нас одно: атаковать немчуру. Или они нас передуют танками, или их ноги не останутся в лесу.

Первым бросается в атаку против немецких танков с сильным автоматным огнем А.Ф.Гуров, за ним М.М.Ревзон, а потом и весь отряд с криками «ура» обрушился на немцев, забрасывая их гранатами. Гитлеровцы не выдержали нашей «морали» и начали отходить. Партизаны сопровождали их огнем: 183 трупа не успели подобрать немцы. Один только партизан Хмельков за немецким станковым пулеметом уложил 7 фрицев. Наступила ночь. Бой утих, но часов в 12 ночи командование получило данные о том, что 7 января, то есть через день, немцы готовятся дать нам окончательный бой. Боеприпасов у нас нет. Выход из положения один – переходить фронт, пробиваться к частям Красной армии.

Целый день 6 января 1944 г. отряд, измученный боями нескольких дней, менял свои базы, и все роты подтягивались к месту, наиболее удобному для сосредоточения и обороны – в Матренин монастырь, который был обнесен высоким валом. Весь день работала наша разведка, весь день командование готовило план прорыва немецкой обороны на р.Тясмин, у сел Медведевка, Замятницы, Лубенцы. Все наши лесные жители также подошли и расположились вокруг монастырского вала, опасаясь отстать от своих верных защитников. Настала ночь, зимняя, холодная и очень ясная. Этой ночи с 6 на 7 января 1944 г. никогда не забудут жители Чигиринского, Каменского, Черкасского, Александровского районов. Все было готово. К нашему отряду присоединился еще отряд «Москва» численностью в 400 человек. Но отряд дальше находиться в лесу не может. На каждый автомат у нас осталось только 10–15 патронов, на винтовку – 3–5 патронов, предстоит же еще два боя с немцами.

Отряды имени Сталина и «Москва» объединены в одно боевое соединение. Я отдаю приказ прорвать оборону немцев на р.Тясмин и

соединиться с частями Красной армии. Прорыв произвести в с.Замятница. Сначала пропустить мирных жителей, которых насчитывалось уже 22 тыс., а затем перейти отряду. Ввиду отсутствия боеприпасов прорыв произвести стремительным ударом, взять немцев на «ура». Перед выходом на прорыв среди мирного населения командиром и комиссаром отряда было проведено два митинга. Здесь мы договорились о том, как будет происходить эта операция. С первой минуты, когда отряд ввяжется в бой, все должны с криками «ура» броситься вперед и уничтожить немцев. <...>

Измученные 22 тыс. человек дали слово, что они помогут всем, чем могут. Жители стали вооружаться ножами, палками и прочим. И вот началось движение к линии немецкой обороны, которая от нас в 5 км. Это расстояние мы должны пройти как можно тише и под покровом леса. К 23 часам нашей разведке удалось снять два патрульных поста без единого выстрела. До немецких окопов считанные метры: 500–700 м, не более, немцы спокойно отдыхают. В ударной группе действуют лучшие партизанские роты: 2-я, 3-я, 4-я, усиленные отрядом «Москва». С хода соединения бросаются в атаку с громким «ура». Его поддерживает «ура» мирного населения. Все движение длилось с 23.30 до 7.00 утра, пока закончилась переправа.

Партизаны руками давили фрицев, окопы забрасывались гранатами, сшибали бегущих фрицев на бегу, как футбольные мячи. Немецкое командование быстро поняло, что на этом участке не все благополучно, и направило с двух сторон, от сел Медведовки и Жаботин, свои танки. Но им не удалось далеко пройти, так как дороги были заминированы с обеих сторон. Переправа оказалась тяжелой для отряда, так как река была плохо замерзшей, кроме того отряд попал под перекрестный огонь немецкой артиллерии и наших красноармейских пулеметов. Главное теперь состоит в том, чтобы перебраться к нашей линии обороны и попросить командование дать огонь не по переправе, а по немецким танкам и артиллерии, которая так мешает нам действовать.

Мы быстро достигаем осуществления этой цели. И вот я уже на командном пункте артиллерийского полка красных, который моментально перенес свой огонь по немецкой артиллерии. Под шквалом двух огней артиллерии 22 тыс. граждан к 7 часам утра заканчивают переправу. Но это не все, советские регулярные воинские части уже три недели не переходят в наступление. Очевидно, мы должны оказать им помощь. Кто же, как не партизаны, лучше знает здешнюю местность. Мы не ошиблись. Командование действительно нуждалось в такой помощи. Один день отдыха на большой земле, и мы снова готовы к бою.

Получив от Красной армии оружие, мы с возгласами «Еще раз даешь наш Холодный Яр!» готовились возвратиться с боем в лес, в свой родной лес, чтобы прикончить немецкие полчища. Ждем подвоза боеприпасов. В бой рвется и стар, и мал, но из удобства управления отбираю лучших людей, физически выносливых, хорошо знающих тактику борьбы, а старых и малых отправляю по домам. К 18 часов 9 января 1944 г. батальон сформировался. К этому времени мы полностью довооружились, у нас уже есть шесть противотанковых ружей, 12 пулеметов, все бойцы вооружены автоматами с достаточным количеством патронов, у каждого по 3–4 гранаты. Так еще мы не были вооружены. Теперь держитесь, фрицы. Дадим вам покурить нашего, партизанского.

9 января 1944 г. меня, комиссара И.Лысова и начальника штаба Броника вызывают в штаб дивизии. Здесь присутствуют представители армии. Командир дивизии Сазонов, вручая приказ о прорыве немецкой обороны, сказал: «Ознакомьтесь, скажите, сколько вам потребуется времени, чем нужно помочь, и через 2 часа доложите». Прочитав приказ со своими командирами, мы нашли, что он для нас был легким, так как ставилась задача вторично прорвать линию фронта в том же месте, у Замятницы, где мы его прорвали два дня назад, да еще с таким вооружением, каким нас вооружила Красная армия. Точно в указанное время я явился в штаб. Там было много офицеров, старшего и высшего командного состава. В своем

докладе командиру дивизии я заявил, что в эту ночь не только будет прорван фронт немцев, но будут очищены от врага и соседние села Лубенцы, Завадовка, Куликовка.

Полковник с тонкой улыбкой выразил свое недоверие к партизанскому отряду. Это вообще-то не было характерно для советских командиров. В 23 часа в боевом порядке отряд двинулся через реку на обратный берег Замятницы. Полковник Жуков, который был при мне, для корректировки боя заявил: «Слишком смелые действия». Рядом стоящий со мной адъютант Гуров ему ответил: «Берем в первую очередь смелостью». Время идет медленно. Через час раздаются несколько выстрелов и слышится разговор партизан, а через несколько минут командир данного направления П.К.Бондаренко докладывает – село Замятница от немцев освобождено.

Фрицы в печках бросили недоваренных кур, на земле валялись недокуренные еще горящие папиросы. Немцы бежали. Мы ведем разведку на с.Лубенцы. Я и Жуков переходим р.Тясмин. Жуков докладывает штабу дивизии, что с.Замятницы свободно от немцев. Так в ночных боях 9 января партизаны освободили четыре крупных населенных пункта к 11–12 часам дня. В это время я позвонил в штаб. Доложил о выполнении приказа. Восемь дней действовали партизаны рука об руку с частями Красной армии, выполняя приказ правительства.

Машинопис. Копія з оригіналу.

ДАКО.- ф.П–429.- Оп.3.-Од.зб .26. -Арк. 1-44.

КЛАДНІЦЬКА ВАЛЕНТИНА ГРИГОРІВНА

(м. Чигирин Черкаської області)

Коротенько окреслю свою роботу у підпільній групі. Я не встигла евакуюватися з м.Чигирин, <...> бо була у винищувальному батальйоні, тож запізнилася. Наглий ворог 6 серпня 1941 р. зайняв наше славне місто Чигирин. Я з 6 серпня ніде не працювала, тому що такі люди, як Віра Січова і Віра Грищенко, заявили, що я єврейка. І мене переслідували на кожному кроці. У 1942 р. навесні мені нарешті дали місце фельдшера в Чигиринській лікарні. Тут і почалася моя робота. За два роки в нашому [інфекційному] відділенні не було жодного німецького лозунгу. Листівки, які ми тільки могли дістати, розповсюджували серед населення, а також і серед хворих і наших робітників. Не раз я виручала полонених з тюрми і переховувала в лікарні, а також допомагала своїм дівчатам з відділення, яким загрожувала смерть. Але все це мене не задовольняло, я шукала таких людей, з якими могла б робити ще більше.

Навесні 1943 р., коли проходив великий партизанський загін генерал-майора Наумова, двоє полонених Микола Черепанов і Віктор Науменко пішли в цей загін. Через місяць Черепанов потрапив в полон до німців і був засуджений до повішання. Але цей безстрашний хлопчина утік із Златопільського району і звернувся знову до мене з проханням допомогти з документами. <...> Ми підробили паспорт Черепанову і відправили його на Миколаїв.

<...> Навесні 1943 р., у березні, я зустрілася з Іваном Андрійовичем Нечисіяком, який уже був пов'язаний з партизанським загоном «За Перемогу». Я стала його просити, щоб прийняли мене в свою групу. Хлопці не хотіли спочатку мене приймати, боялися, але потім вони стали мені довіряти, мене представили командиром підпільної групи Віктору Івановичу Руденку, від якого я стала отримувати завдання. Віктор Іванович мені доручив за будь-яку ціну дістати медикаментів. Я йому пообіцяла. І на другий день, коли я доставила йому цілу корзину цінних медикаментів, він

навіть здивувався. Я вирішила навколо себе організувати невеличку групу людей, які б допомагали. <...> Моїми першими подругами стали Євдокія Гасаненко, Надія Кучеренко, Надія Лютенко та Грицько Бандуровський. Я вирішила, що нашим партизанам, крім медикаментів потрібно ще папіроси, махорка, цукор, сіль, горілка, борошно і багато чого іншого. <...> І дівчата твердо і рішуче передавали все, що у них було. <...>

Коли перший раз мені дозволили піти в ліс, ви собі не можете уявити, скільки було в мене радості! А мої хлопці все боялися, щоб я раптом під час засади на нас не злякалася. Я спочатку образилася, а потім сказала: «Самі побачите». Від командира загону я одержувала все нові й нові завдання, які з честю виконувала. <...> Через ніч ми вирушили в ліс, йшли, як до себе додому. Скільки радості було, коли ми в землянці слухали вісті з нашої рідної Москви! Кожне слово намагались запам'ятати, щоб потім розповідати про перемогу Червоної армії населенню. <...>

Так дружно ми працювали до того щасливого дня 12 листопада 1943 р., коли наші славні червоноармійці вступили в Чигирин. Зустрівши перших наших солдатів, не знала, що від радості робити: чи плакати, чи радіти. Я зразу ж подумала, що ворог недалеко, не потрібно на цьому заспокоюватися. Попросила червоноармійців дозволити піти в розвідку, дізнатися, <...> де ворог і де є переправи. Я повернулася і доложила – вони були вдячні. Я розповіла про заміновані місця. <...> Ми пішли ліквідувати невеличкі групи ворога, які залишилися в тилу наших військ. Першою була розбита ворожа розвідгрупа з 12 осіб, 2 поранено, 1 утонув. <...> Три дні наша підпільна група винищувала бандитів. У цих операціях загинув наш командир В.І.Руденко. <...>

Рукопис. Оригінал. 24.02.1944 р.

ДАКО.- ф.П-429.-Оп. 3. -Од.зб. 78. -Арк. 25–26.

КЛЫГО ВЛАДИМИР ИУСТИНОВИЧ

(г.Кировоград)

Я <...> родился 23 апреля 1925 г. в г. Кировограде, на Украине, в семье рабочего. В годы Великой Отечественной войны был активным участником подполья, бойцом партизанского отряда № 0721, которым командовал Леонид Михайлович Соколов. Когда в июне 1941 г. началась война, я окончил 8 классов и был членом бюро комсомольской организации школы №2 (г.Златополь). До 30 июня выполнял отдельные поручения райкома комсомола, а с 30 июня по 12 июля был бойцом истребительного батальона (командир капитан Коробец). Вскоре, однако, меня и других товарищей, не достигших 18 лет, из батальона исключили. С 12 по 25 июля вместе с другими рыл противотанковый ров – вначале в районе Макеевки, а потом в Златополе. 26–28 июля дежурил в райкоме комсомола.

31 июля, в 12.00, немцы захватывают Златополь, и наша семья остается на оккупированной врагом территории. Решаем с отцом в меру своих сил бороться с врагом. В период с 1 по 20 августа к нам примкнули Александр Святокум, и мы трое начали собирать и прятать оружие, военную литературу, печатный шрифт, карты местности, различные штампы и печати, которые находили в учреждениях. За это время мы собрали 8 винтовок, один пулемет системы «Шпитального» (с самолета), пулемет системы «Максим» без замка, 6 коробок со заряженными лентами к пулемету, треногу и опорную плиту к 82-миллиметровому миномету, 10 мин к 82-миллиметровому миномету, одну радиостанцию типа РБ, один обрез, два охотничьих ружья, около 30 ручных гранат РГ–33, около 70 кг тола в плитках по 200 г, несколько тысяч винтовочных патронов, один револьвер системы «Наган» и 16 патронов к нему. В то же время начали систематически резать проводную и кабельную связь между Златополем и Виноградкой (сняли несколько километров проводов). Оказывали помощь в побеге военнопленных (несколько дней их прятали в церкви).

20–27 августа вместе с отцом через Лену Осмоловскую познакомились с раненым офицером, находившимся в райбольнице: лейтенантом-минометчиком Василием Фроловым, ст. лейтенантом Семеном Фомичевым, с Чуйко и рядом других товарищей. 28 августа, пока в районе церкви происходило собрание жителей Златополя (избирали председателя сельуправы Соловьева), я заминировал дорогу против нынешней гостиницы. Взрыв не произошел, т.к. я еще не имел опыта в постановке мин. 1 сентября после обеда немецкая полевая жандармерия окружила наш дом и произвела обыск. Искали радиостанцию, но не нашли. Она была спрятана в погребе соседнего дома.

В 7 часов вечера я отнес на квартиру Бенька Гоцинского типографский шрифт. У него были Чуйко, Фролов и еще один человек, имени и фамилии которого не помню. Состоялось совещание, на котором обсудили положение и приняли решение: во избежание провалов строго соблюдать правила конспирации, продолжать сбор оружия, выяснять настроение молодежи и военнопленных, находящихся на излечении в больнице, сколачивать ядро будущего партизанского отряда, наладить выпуск листовок. Временно диверсионных актов против немцев не предпринимать. Револьвер приказали отдать Юрию Владимировичу Осмоловскому. Во время совещания во дворе дежурили сестра Гоцинского и еще одна девочка.

Весь сентябрь и октябрь ушли на выполнение принятых решений. Среди бывших военнослужащих работали Фролов, Чуйко, Ю.Осмоловский, в дальнейшем Илья Ларченко (Шулер). Среди молодежи работали Александр Святокум, Беньк Гоцинский и я. Отец восстановил старые знакомства с Максимом Дмитриевичем Ковалем из Турии и Бабенко из Капитановки. Я более тесно знакомлюсь с Борисом Устименко, Володей Гончаренко из Пастырского, Леонидом Снисаренко. Большинство молодежи держалось насторожено. В ночь с 6 на 7 ноября я с отцом расклеил листовки, посвященные 24-ой годовщине Октября. За это я получил замечание от

Чуйко. Он предупредил, чтобы без его ведома мы ничего не предпринимали. В ноябре – декабре установили связь с бывшими военными в Листопадово, Турии и Разливе. Закладывается ядро будущего отряда. Имел беседы с Юрием Герасимчуком, Юрием Гавришем и Марией Довгаль. 20 декабря происходило переселение евреев в детскую колонию. Гощинский сообщил, что всего переселено 960 чел.

1942 год. В январе в Златополе стоял румынский гарнизон. Румыны знали о существовании в городке подпольной организации. Никто из наших пока не попался. Вместе с полицией румыны берут на учет всех бывших комсомольцев. 12 января В.Фролов сообщает о создании подпольной группы в с.Турия из бывших военных, и я передаю ему три гранаты. Явочные квартиры: в Златополе у Григория Святокума, в Турии – у Дарьи Подолян (они об этом не знали). 17 января передаю Фролову задание о необходимости перейти ему работать в Капитановский совхоз и там установить связь с местной группой.

17–18 января немцы и полиция устраивают первую расправу над евреями. В течение двух ночей было задушено газом в подвале авторемонтной мастерской 432 чел. 19 января состоялось совещание молодежной группы. Присутствовали Александр Святокум, Василий Радкевич и я. Обсуждали вопросы о взаимоотношениях с руководством группы (Осмоловским Ю., Чуйко В.), о развитии активности, об оказании помощи евреям в организации побега из гетто и снабжении оружием, о выпуске новых листовок, о расширении состава группы за счет включения девушек: Марии Довгаль, Марии Гончар, Галины Шост.

20 января Гончар и Шост отказались войти в нашу группу. Шост сообщила, что я на подозрении в полиции. Довгаль дала согласие работать с нами. 21 января, в годовщину смерти Ленина, принимаем клятву бороться с немецко-фашистскими захватчиками. В ночь с 31 января на 1 февраля немцы и полиция душат газом новую группу евреев в количестве 200 чел. В детколонии остается 328 чел. Имел разговор с Б.Гощинским. Он говорит, что,

пока холодно, никто из евреев уходить не хочет. 2 февраля начинаются занятия в зоошколе. 5 февраля передаю М.Довгаль листовки для распространения в зоошколе среди студентов. 13–14 февраля она выполняет поручение. 17 февраля гестапо и полиция арестовывают 23 человека, ведут допрос и в течение ночи держат их в полиции. Ничего не узнают, потому что Мария не выдала, а остальные не знали, кто распространил листовки.

13 февраля отец устанавливает связь с Маслово. К нам прибыл Василий Савушкин, лейтенант-танкист. Поручаем создать группу из бывших военнослужащих, проживавших в Маслово. 18 февраля происходит первая вооруженная стычка с румынами из группы с Капитановского совхоза. 24 февраля немцы получают подкрепление. Прибывает новое подразделение. 1 марта Фролов сообщает, что к их группе присоединилось 4 человека и о наличии подпольной группы в Листопадово в количестве 38 человек. Просил принести две винтовки. Его просьбу выполнили Святокум и я 12 марта. В первых числах марта в Йосиповке, в доме Герасима Ананьевича Понуренко, состоялось совещание представителей отдельных подпольных групп, и было принято решение о создании партизанского отряда. Командиром отряда был избран Леонид Михайлович Сокил-Соколовский (Соколов), комиссаром Лучицкий, начальником штаба Ратмиров (Шацкий). Основным местом пребывания штаба решили считать Йосиповку. Об этом сообщила отцу Полина Мартемьяновна Понуренко.

4 марта полиция и сельуправа прикрыли деятельность «Просвиты». 7 марта были обнаружены трупы евреев в колодцах у школы и у ветеринарной больницы. 8 марта имел беседу с Гощинским. Предлагал оружие и карту района. Он сказал, что оружие у них есть. 15 марта к нам прибыл знакомый отца и рассказал о создании подпольной организации в г.Кировограде. Фамилии его я не помню. 19 марта беседовал с Ю.Гавриш. 24 марта полиция, сельуправа и сельские старосты по селам объявили, чтобы все бывшие военнослужащие явились 25 марта к 8 часам в Златополь к сельуправе. Вечером Святокум и я были в с.Турии у В.Фролова, передали карту района.

Он сказал, что ночью его группа уходит, и в дальнейшем связь будем держать через Максима Ковалю. 25 марта М.Довгаль передала мне ручную гранату.

27 марта и 1 апреля имел беседы с Б.Устименко. Он обещал сообщить сводки Совинформбюро. 9 апреля евреи решились убежать: убежала группа в составе 40 чел. В Листопадово полиция устроила облаву и забрала 36 чел. местных жителей. У меня связи с Листопадово не было. 19 апреля была совершена диверсия на железной дороге в районе Капитановки. Наверное, это результаты действия капитановской группы. 2 мая получил известие из Лебедина, что там раскрыта подпольная организация и расстреляно 8 человек. 11 мая Б.Устименко сообщил подробности лебединского дела. Следствие вело гестапо. Замешано около 100 человек.

28 мая немцы начинают насильно забирать молодежь в Германию. Из Лебедина 500 чел., из Журавки 40 чел., из Липянки 10 чел. Штаб поручает вести работу среди угоняемых в Германию. 20 июня доложил Ю.В.Осмоловскому о результатах поездки Б.Устименко в Крым. Он сказал, что в настоящее время для меня и Святокума основным заданием является поддержание связи между отдельными подпольными группами. В диверсионных актах участие не принимать. Сельуправа хочет отправить меня в Германию.

4 июля к нашей группе примкнул Карл Довгаленко. 18 июля устанавливаем связь с Артемом. Он жил в Златополе (где сейчас находится районный Дом культуры). В Турии у него был дом в начале деревни. Фамилии его я не помню. 20 июля устанавливаю связь с Сергеем. Он жил в доме в глубине двора около военкомата, занимался ремонтом часов. 22 июля полиция производит у нас дома обыск. Ничего не нашли. 14 августа устанавливаю связь с Долей Павленко из Мартоноши. 22 августа немцы и полиция производят облаву в Златополе, забирают молодежь в Германию. Из штаба мне предлагают поступить в зоошколу – студентов не трогают. Как, студент я могу свободно передвигаться по району. С 5 по 19 сентября сдаю

экзамены. 21 сентября имел беседу с директором В.К.Осмоловским. 24 сентября меня забирает полиция, но вскоре отпускает: выручает справка, что я являюсь студентом.

В начале сентября через отца познакомился с китайцем Ли-Хун-Жаном Владимиром (подпольная кличка «дядя Жора»). Он принимал активное участие в партизанской борьбе на Дальнем Востоке в годы Гражданской войны, а потом был на Украине командиром отряда по борьбе с бандитизмом, до войны работал в органах НКВД, персональный пенсионер, жил в Марваричеве. В сентябре устанавливаю связь с Трояново. 25 сентября два человека из группы Ильи Ларченко в Турии сжигают дом немецкого сообщника. Подозрение падает на Ларченко, и ему надо уходить. 28 сентября устанавливаю связь с Николаем Батранча.

30 сентября немцы и полиция забирают очередную партию евреев из детколони. Они оказывают вооруженное сопротивление и ранят нескольких полицейских. По дороге 25 человек убежало. Остальных бросили живьем в колодец по Липянской дороге и засыпали землей. Об этом сообщил Бернштейн, который скрывался у нас дома 3 и 4 октября. Потом он ушел в Межигорку к Василию Колесниченко. 8 октября отнес в Йосиповку чистые бланки паспортов, которые мне дала Мария Довгаль. 8 октября ночью меня забрала полиция и отправила в Новомиргород. Ночь провел в тюрьме. Днем отпустили – выручила справка о том, что я студент.

10 октября забирают отца в Кировоград для отправки в Германию, но 15 октября отпускают по болезни. За время пребывания в Кировограде он установил связь с рядом товарищей, в частности с Ксенией Иосифовной Шуть (в годы Гражданской войны они служили в одной бригаде), с Ольгой Черной, с Александрой Тимофеевной Шаповаловой, которая возглавляла в то время подпольную группу молодежи в Малой Виске.

10 октября утром меня предупреждают, что полиция хочет меня забрать. Ночью, забрав две винтовки, я и Святокум уходим в Разливу и остаемся там до 14 октября. Винтовки оставили у Николая Батранчи. 16

октября отец, Святокум и я отнесли к Батранче около 10 кг тола. Явка была в школе с.Разлива. Все прошло благополучно. 25 октября был в Маслово у Василия Савушкина. Он передал мне револьвер, 6 патронов и военную карту – двухкилометровку всей нашей местности от Красносилки на востоке до Умани на западе.

24 октября товарищи из его группы на поле возле Веселого Кута разбили паровик, сожгли молотилку и убили одного бывшего кулака, который активно сотрудничал с немцами. Встал вопрос об уничтожении Карбивнычого, который еще в Гражданскую войну убил нескольких буденовцев. В октябре йосиповская группа совершила диверсию на железной дороге между Капитановкой и Новомиргородом. Была разобрана дорога и пущен под откос один эшелон. Группой руководил Николай Моисеевич Оберемок, участвовали в диверсии Г.А.Понуренко, А.П.Олийнык, Л.Дорошенко, Л.Ф.Олийнык. Лука Олийнык был ранен, Николай Оберемок убит. Перевязку делали на квартире Понуренко. После диверсии Соколов ушел в Буду. В то же время Ткаченко, Петр Оберемок и Иван Коробка захватили в Капитановском совхозе пишущую машинку, чтобы печатать листовки.

В первых числах ноября Крылов со ст.Новомиргород организовал столкновение двух эшелонов на перегоне между станциями Новомиргород и Капитановка. 11 ноября товарищи предупредили, что за последнее время на меня было два доноса в полицию. Из штаба передали, что я должен временно притихнуть. 4 декабря в Златополе и в близлежащих селах немцы и полиция проводят собрания об отправке молодежи в Германию, грозят репрессиями. 8 декабря в парке у школы № 2 повесили чучело для запугивания молодежи. 28 декабря Ли-Хун-Жан, один старик из Маргаричевой и я поджигаем немецкий склад на ст.Новомиргород. <...>

P.S. Учасник підпільно-диверсійного загону № 0721, що діяв у Златопільському районі Кіровоградської області.

Копія з оригіналу, завірена власноручним підписом. 04.02.1962 р.

ДАКО. Колекція спогадів, інв. № 360.

ЛУГОВСЬКА НІНА ІВАНІВНА

(с. Сагунівка Чигиринського району Черкаської області)*

Два с половиною роки підпільної роботи

У серпні 1941 р. на територію Правобережної України, а також і нашого Чигиринського району насунулася чорна хмара. <...> Перші кроки моєї роботи – це агітація серед колгоспників щодо того, що наша територія окупована тимчасово, [потім] розповсюджувала [радянські] листівки та газети, які скидали з літаків. Вела агітаційну роботу, щоб молодь не їхала в фашистську Німеччину. Наслідки роботи є – молодь ховалася по ярах та островах Дніпра. Фашисти обіцяли дати землю селянам, вижимаючи усі соки на роботі. <...> Тут теж перешкоджали роботі. Колгоспники роботи не хотіли і не хотіли землі. <...>

Знищували врожай сільськогосподарських культур, подаючи звіти, зменшували площу посіву озимих культур. Маючи зв'язок із лісовим загоном Дубового, організувала розкрадання хліба, спеціально зривалися роботи по обмолоту хліба. Розповсюджувала зведення Інформбюро, передані з лісу. Друкували й розклеювали листівки, надані зі штабу та місцевого характеру. Організовувала серед населення збір тютюну, паперу, сільськогосподарських продуктів, марлі, вати, йоду і передавала в ліс для партизанського загону. <...> Робила плани місцевості з німецькими окопами, [про те], яка застава коло Дніпра, де кулемети і збройні точки фашистської армії, і передавала в ліс, в загін. Намагалася допомогти фронтові, червоноармійцям, нашій батьківщині.

Рукопис. Оригінал. 04.04.1944 р.

ДАКО.- ф.П-429.-Оп. 3.-Одзб. 78.-Арк. 23.

* У роки війни територія належала до Кіровоградського гебітскомісаріату

ПШЕНИЧНИЙ П[ЕТРО]

У північній частині Кіровоградської області знаходиться лісосмуга – це чудовий кусочок української держави – славний Чорний ліс. Хто бував тут, той ніколи не забуде цей хороший ліс. Буває, в'їжджаєш у цей ліс влітку, і так гарно їхати по вузькій лісній дорозі між двома стінами високих столітніх дерев. Їдеш – і маленькі гілки дерев тихо б'ють по обличчю. У лісі – тінь, прохолода, тиша. <...> Цю тишу порушує іноді спів лісних птахів, які, немов змагаючись між собою, виводять одна краще другої свої пісні. Дбайлива рука радянського господаря впорядкувала ліс, розбила його на квартали. Проїдеш по дорозі півкілометра – і знову бачиш із заходу на схід. <...> зелену доріжку. І чим далі, глибше в ліс, тим там краще – лісна природа зачаровує вас. Тут кругом тихо. А як набіжить вітер, а інколи буря, то тоді грізно шумить Чорний ліс. Злякані птаці та звірі сполохуються тоді в лісі. <...>

Декілька сот років тому Чорний ліс був багато більший, він простягався від Кучерівки аж до Попельнастого, але в період XVIII–XIX ст. його винищили для великих будов на півдні України. І тепер він охоплює 10,5 тис. га, простягаючись із заходу на схід 10–12 км, а з півночі на південь – 6–8 км. Цей Чорний ліс давав притулок народним борцям за волю і Вітчизну. Багато знає старий Чорний ліс. Адже під його зеленим покривалом жили і боролись проти іноземного панства наші славні войовничі предки.

І тепер грізно шумлять столітні могутні дуби, колишуться високі ясени, розкішні клени, ніжно шепчуть <...> липи, кучеряві берести. Вони шумлять і нашіптують нам історичну правду минулого про велику славу українського гетьмана Б.Хмельницького, про козацькі полки І.Богуна, про славні діла запорізьких козаків, які з Чорного лісу відбивали великі наступи польських панів і навали кримських татар; вони шумлять нам про те, як в роки першої німецької окупації України кайзерівськими військами тут, в Чорному лісі, в самих непрохідних місцях – в Сацькому яру, біля <...> озера – збиралися народні герої – червоні партизани.

І вдень, і вночі із Чорного лісу непомітно для ворога партизани виходили до найближчих залізничних станцій Знам'янка, Хирівка, на великі трактові дороги і не давали німцям спокою, знищували німецькі обози, захоплювали ближчі залізничні станції і цим самим зривали плани кайзерівського командування по вивозу в Німеччину награбованого хліба, худоби, цукру. Трудящі <...> всієї Кіровоградщини свято зберігають традиції партизан 1918 р. І ми, партизани ВВВ, пішли славним шляхом <...> на боротьбу з німецькими окупантами. Навколо керівника партизанського руху на Кіровоградщині – секретаря Кіровоградського обкому КП(б)У М.М.Скирди об'єдналися тисячі народних месників, створились партизанські загони імені Ворошилова, імені Хрущова, імені Дзержинського, «За Батьківщину», імені Суворова, імені Кутузова.

Не щастить ворогам-загарбникам на нашій землі кіровоградській – били їх запорізькі козаки Б.Хмельницького під Жовтими Водами 8 травня 1648 р., били месники гайдамаки М.Залізняка біля Холодного Яру в 1768 р., громили кайзерівську наволоч радянські партизани в 1918 р. Але такої суворой битви не відчували вороги-розбійники, як це було в дні ВВВ на Кіровоградщині. Кіровоградські партизани у дні тимчасової німецької окупації, зайнявши територію Чорного, Чутянського, Нерубаївського, Кам'янського, Яничанського, Мотронівського лісів, Холодного Яру, не давали ні вдень ні вночі спокою німцям, знищували комунікації, пускали під укіс ешелони, знищували машини і живу силу ворога. Протягом німецької окупації Чорний ліс був замкнений для німецьких загарбників. Немало їх загинуло собачою смертю в хащах лісу. Але для всіх скривджених німцями Чорний ліс був відкритий – старі і малі, чоловіки і жінки з околиць сіл зустрічали в лісі у партизан порятунок і допомогу.

Дівчата, діди теж допомагали чим могли партизанам – виконували різну господарську роботу, проводили агентурну розвідку. У дні тимчасової німецької окупації слава про Чорний ліс рознеслася далеко. В історію Вітчизняної війни увійдуть героїчні подвиги радянських партизанів, що тут

жили і боролись проти німецьких мерзотників. Майже щочі з лісових хащів Чорного лісу виходили партизани на залізничну дорогу Знам'янка – Одеса, Знам'янка – Київ, Знам'янка – Миколаїв, на шосейні дороги, до німецьких складів, і летіли тоді в повітря залізничні мости, автомашини, німецькі ешелони. На кожному кроці підстерігала ворога партизанська куля. Сміливі дії партизан сіяли жах і розпач в стані німців.

Ім'я М.Скирди – командира об'єднуючих партизанських загонів Кіровоградщини – німці вимовляли з великою ненавистю. За його голову, живу або мертву, німці обіцяли велику грошову нагороду, але не знайшлося зрадника, якого б спокусила німецька подачка. У народі росла слава про М.Скирду, його любили, йому співчували. Допомогали кожний чим хто міг і йому, і нам, радянським партизанам. Німців непокоїло перебування партизанських загонів в Чорному лісі, вони змушені були поставити посилену охорону біля залізниць, через кожні 10–30 м були поставлені охоронці, а близькі лісні смуги від залізниці німці зовсім вирубували. Але це все не перешкоджало нам в нічний час зривати залізничне полотно, громити німецькі гарнізони на ст. Хирівка, Водяне, Знам'янка.

Оскаженілі від невловимості партизан, гітлерівці відізнали з фронту для боротьби з партизанами дивізію СС у складі 10 тис. чоловік і гестапівську частину з м.Миколаєва у складі 7 тис. солдатів і офіцерів, озброєних автоматами, кулеметами, мінометами. Німецькі розбійники в своєму розпорядженні мали 30 танків, 10 бронемашин, 25 гармат, 50 кулеметів, 40 мінометів, 3 літаки. Німцям в цій операції допомагала поліція, яка зібрана була для цієї операції із Знам'янського, Єградківського, Кам'янського, Олександрівського районів і навіть із самого Кіровограда.

Але піти в хащі Чорного лісу німці й поліція все ж боялись. Окопавшись біля нього, осідлавши всі дороги та стежки до лісу, гітлерівці вирішили взяти нас голодом. Десять днів тривала блокада лісу. У своїй газеті «Ост фронт» німці тоді самовпевнено написали, що бандити Чорного лісу

(бандами вони називали нас, партизан) скоро вимруть з голоду, але харчові запаси в нас були великі.

На 11-й день німці пустили проти нас великі свої сили. Це було вранці 13 жовтня 1943 р. Німці з усіх сторін лісу, з боку Веселого Кута, Цибулевого, Калинівки, Васина, Знам'янки, Хирівки, Богданівки, Водяного пішли в ліс на наш партизанський табір. Німці намагалися несподівано напасти на табір, але ще на окраїнах лісу вони наткнулися на партизанські секрети, на наших дозорців. Зав'язалась перестрілка, з усіх країв ми почули постріли німецьких автоматників, кулеметників, по лісі розносився гул «тигрів», бронемашин. Німці пустили в хід також міномети, гармати, які били по центру лісу. Над лісом кружляли літаки, корегуючи напрямок вогню і в свою чергу бомблячи ліс. Німці, поліцаї, жандарми в три ряди йшли лісом, по-зłodійськи перебігаючи між деревами, стріляли попереду себе, заглядаючи під кожний кущик.

«До зброї! В оборону!», – наказав командир об'єднаних партизанських загонів цього лісу М.Скирда. Десь в глибині лісу перестрілка посилювалася, чулись постріли. Німецькі розбійники підходили до нас все ближче й ближче, але був суворий наказ: «Без команди не стріляти. Берегти боєприпаси». Ось крізь дерева нам видно в зелених і чорних формах гітлерівців, в синіх формах поліцаїв. Розтягнувшись цепом по лісу, вони йшли вперед. У наше місце знаходження направилось біля сотні німців, вони щось кричали і веліпу стріляли поперед себе. Ось вони вже зовсім близько, 30, 20, 15 метрів. Затаївши подих, партизани чекають наказу.

Командир нашого загону старий партизан Ілля Данилович Діброва спокійно дивився <...> і бачив, як все ближче наближалися фашисти. Ось вони вже зовсім близько. <...> Ілля Данилович довго цілився в групу наступаючих і, стріляючи в них із свого автомата, подає команду: «По німцях-бандитах вогонь!». І немов вогненним шквалом пронеслися тисячні постріли по німецьких колонах, і падали загарбники, немов підкошені

бур'яни на ниві. Де й ділася войовнича хоробрість вошивих фріців. Один за одним падали німецькі солдати від влучних наших пострілів.

– Уперед! За Батьківщину! <...>

– Ур-ра! – рознеслось тисячомовне слово партизанів по старому Чорному лісу.

Від несподіваного нашого удару серед німців почалась велика паніка, вони кинулись тікати. Ми наздоганяли німців, розстрілювали їх на місці, забирали зброю, набої. Більше півсотні мертвих німців валялися після першої відбитої атаки. Серед наших втрат не було. Ми перемогли, але заспокоюватися нам було ще зарано. Німці, виявивши наше місцезнаходження, направили проти нас основну силу. Ми вирішили відступати групами до Сацького Яру. Відступаючи, обезкровлювали цих гадів, марно патронів не витрачали.

У Сацькому Яру всі партизанські групи знову об'єднались в міцний кулак. Наша розвідка донесла, що німці наступають з півночі, зі сходу, із заходу. Ми знаходились на височині Сацького Яру. Нам видно балку, другу сторону яру. Положення наше для оборони вигідне. На командному пункті вирішили – в Сацькому Яру дати генеральний бій німцям. Триматись до останнього. Вогню по німцях поки не відкривати. Не виявляти себе, чекати, поки більшість німців не увійде в Сацький Яр.

Німецькі машини одна за другою під'їжджали балкою в Сацький Яр. Переходили німці групами по 100 – 200 – 500 чоловік, їх було набагато більше, ніж нас, принаймні у 10–15 разів. Командир загону Ілля Данилович Діброва, піднявшись у весь зріст, поглянув на низ Яру. Там німці, поліцаї знову почали підніматися на верх гори. Гора крута, і вони, дряпаючись об землю, хапаючись за дерева, лізли, як та сарана, у напрямку партизанської оборони. Вони, безперечно, ще не бачать, де знаходяться партизани, лізуть все уверх, ось вже близько чуються їхні якісь крики і безладна стрілянина. Як довго йде час. Хвилина здається годиною. Наші погляди звернені вперед, на низ Яру, де із-за дерев уже знову ми бачимо групи німців. Командир загону

подав команду: «Уперед, сталінські орли! Вперед, партизани-ворошиловці! По німецьких грабіжниках вогонь!». І всі, як один, піднявшись на весь зріст, кинулись в атаку на німців.

Німці міцно оборонялися. Сотні, тисячі пострілів з кулеметів, автоматів, мінометів били безладно в нашому напрямку. Але ніяка ворожа сила не змогла спинити нас. Ніхто з нас, партизанів, не відставав. Ось ворожа куля поранила партизана Толю Кравченка, але він не відстає. Іде разом з нами на німців.

– Давай я тобі допоможу, – каже йому медсестра, відважна партизанка Маруся Ковтуненко.

– Не потрібно, – сердито сказав Толя. – Іди звідси, бережи своє життя.

Але Маруся цього зробити не може. Вона разом з нами. Петра Підгорного – командира роти – тяжко поранено у бою. Біля нього син Вася.

– Тату, назад, там зроблять вам перев'язку.

– Уперед, сину! По німцях, по машинах вогонь! Уперед! Помстимося за кров наших!

Азарт бою був таким, що партизани, отримавши поранення в бою, поля бою не кидали, а сміливо наступали на німців. Росіянин Літвінов, українець Блазнюк, татарин Хейдаш, вірменин Степанян, козак Барзирлев, грузин Швіадзе пробивали спільно дорогу вперед. Тут перевірялася справжня дружба між народами Радянського Союзу, перевірялася мужність, стійкість.

Андрій Чуприна з групою товаришів із-за кущів скочив в розташування німців і зв'язкою гранат знищив німецьку бронемашину, застрілив двох офіцерів, сім солдатів. У бронемашині захопив кулемет, три автомати, міномет, багато боєприпасів. Павлик Урсулов гранатою знищив штабну автомашину, трьох німецьких офіцерів. Партизани Володя Діденко і Ваня Биватов підпалили дві німецькі автомашини. Людвіг Садовський в упор з автомата застрілив сім німців, з них чотири мали новенькі німецькі хрести. У Сацькому Яру ці німці отримали останню нагороду – ще по одному хресту з

осики, які не полінувалися наші хлопці зробити і почепити на шию німецьким розбійникам.

Німці не розуміли, звідки стільки могло з'явитися тут такої могутньої збройної сили. А потрібно зазначити, що в тому бою партизани воювали не так зброєю, як своєю сміливістю, завзятістю. Кожен партизан в цьому бою бився за десятох. І коли на кремезного Павла Близнюка – начальника нашої розвідки накинuloся більше дюжини німців, то він сам з автомата знищив їх всіх до одного. З балки німці втекли, залишивши на полі бою до сотні забитих своїх людей. У цьому бою партизани показали свою силу, свою майстерність, своє вміння ненавидіти смерть і любити розквітаюче молоде життя. У Сацькому Яру палали машини, стогнали недобиті фашисти, а наші хлопці підбирали зброю, боєприпаси і озброювали наших беззбройних товаришів на горбі. Ми були знову повноправними господарями лісу. Партизани жартували, сміялися з фріців, яких добре почастували.

Але веселилися ми ще передчасно. Німецьке командування в Сацький Яр кинуло нові сили – танки та бронемашини. Сильний гул техніки наповнив Сацький Яр. Ми знову зайняли оборону на горбі Яру. За кілька хвилин ми побачили декілька німецьких бронемашин і танків. По-зłodійськи озирюючись, німці виходили з машин і прислуховувалися. Скрізь було тихо. Тільки палаючі машини й сотні мертвих фріців нагадували про недавній великий бій. Ми знали, що танки й бронемашини по старому густому лісі не могли пройти, і це нас підбадьорювало.

Знову почалася смертельна сутичка з німцями. Вороги почали наступати на нас, бити з кулеметів, мінометів, кидати гранати по нашому розташуванню. Німці намагалися оточити й знищити нас. Нам потрібно було мати велику силу волі, щоб витримати, встояти проти ворога, що мав перевагу проти нас в 10–15 разів. <...> П'яні німці та поліцаї напролом лізли на нас, стріляючи куди попало. Декілька німецьких автоматників вже близько підходили до нас. З усіх боків посилювався вогонь німців, наступала критична хвилина життя нашого загону. Багато товаришів було поранено.

Під перехресним вогнем сміливо перебігав від одного пораненого до другого наш партизанський лікар Михайло Савченко, який робив їм перев'язки.

У цих боях партизан Павло Урсулов був весь час попереду. Він убив 8 німців і в розпалі бою біг <...> до балки, де за деревами засіли німецькі автоматники. Але ворожа куля на бігу його спинила. Він упав. У гвинтівці вже не було патронів. Лежачи між кущами, партизан розірвав <...> сорочку і хотів перев'язати свою рану. Але, повернувшись на бік, він зовсім недалеко від себе помітив німецького автоматника. І комсомолец-партизан не витримав. Набоїв в нього вже не було, встати він не міг – сильний біль в правому боці сковував тіло, але ненависть до ворога переважила все. Пересилуючи біль, партизан Урсулов тихо підповз до німця ззаду і якраз в ту мить, коли фріц уважно ловив когось із наших партизанів на приціл, <...> Урсулов, тихо підібравшись до німця, з усієї сили вдарив прикладом його по голові. Той замертво впав під дерево, а партизан, забравши його автомат, почав розстрілювати <...> німців, що були недалеко від нього.

Бій розгорявся все з більшою силою. Немилосердна куля скосила вже до цього пораненого старого партизана, командира партизанського загону 1918 р., а зараз командира роти товариша Петра Підгорного. Він вмирав на наших руках. Своему товаришу Гриші Ворокуті, помираючи, він сказав: «Догляньте моїх синів. Благословляю їх і вас на подвиг. Помститься за мене!». Командира першої роти Сергія Головина тяжко поранено в голову. Він, не втративши свідомості, все ще віддавав накази по роті й знаходився поруч з нами. Відправляти поранених не було куди. Отже, хто міг, до останнього боровся з німецькими собаками.

Радист «Олексій» по рації передавав в УШПД радіограму: «Наше становище тяжке. Ворог великими силами переслідую нас в лісі. Боєприпаси закінчуються. Висилайте негайно зброю, боєприпаси. Надішліть літаки для розгрому німецьких гарнізонів і складів на станціях Знам'янка, Богданівка, Калинівка. Настрій бадьорий. Знищили більше 300 німців, декілька бронемашин, автомашин. Партизанський привіт з Чорного лісу. Скирда».

Наступав вечір. Золоті проміння сонця пробивалися крізь гілки дерев, освітлюючи нас. Кожен з нас небезпечний для німців і <...> готовий на будь-який подвиг заради перемоги. У партизанському штабі прийняли рішення – прорвати німецьке кільце і направитися в Чутянський ліс, а звідти, якщо і там облава, пробиватися до Холодного Яру. З командирів, політпрацівників, партизанів відібрали найсміливіших і пішли в атаку. Це було щось неймовірне. П'яні німці не піддавались, але не змогли витримати повального наступу партизанів. Прохід був пробитий.

У цьому бою ми втратили 20 своїх бійців, які <...> грудьми прокладали шлях для всіх партизанів, дали можливість вийти нам з німецького кільця. Разом з пораненими ми відходили в Чутянський ліс. Відходити треба було негайно. Можлива погоня. Поранених вирішили залишити поки що в лісі, в непрохідних місцях 30-го кварталу, недалеко від Веселого Кута. Біля поранених залишили нашу медсестру партизанку Марусю Ковтуненко. Вона організувала зв'язок з колгоспниками, з жінками с.Веселий Кут. Прийшла до них і попрохала допомоги. «Допоможемо, вилікуємо», – відповідали ті. І вилікували. Вони приносили пораненим партизанам харчі, медикаменти, чисту білизну. Навіть у важких умовах облоги лісу жінкам вдавалося пробратися до поранених і принести допомогу. Пізніше ми цих партизанів переправили в Чутянський ліс, де остаточно їх вилікували в нашому партизанському госпіталі.

<...> Сонце вже спускалось за обрій. Німці припинили переслідувати нас, забрали свої «трофеї», біля 500 забитих, і повезли їх в Знам'янку, Дмитрівку, Цибулеве, Хирівку, Васине. Машина за машиною, навантажені мертвими німцями, виїжджали з Чорного лісу. Уночі німці боялися залишатись в лісі. Пробиратись з Чорного лісу в Чутянський нам було занадто важко. Усі входи в ліс німці закрили. Скрізь стояла посилена охорона. З однією групою товаришів ми пробираємось з Чорного лісу між селами Великий Кут і Калинівка, знищуємо тут кулеметне гніздо ворога і направляємось до р.Інгулець.

Міст через Інгулець німці блокували, і ми змушені були переходити лугом, очеретами, а потім через річку вплав. Німці з другої застави запримітили наш перехід, в повітря злетіла ракета, освітивши поле переходу, але ми вже знаходилися в очереті, в осоці, по шию у воді, і німці, не примітивши нас, перестали вести вогонь. Переправлятися через річку було важко – вода холодна, від холоду терпне тіло, але ми йдемо по шию в воді, а де й глибше, то перепливаємо і переходимо на ліву сторону Інгульця, а потім швидко біжимо, щоб відігрітись і подальше відійти від німецьких застав. Цієї ночі ми ночували вже в Чутянському лісі. Але більшості партизан не вдалося переправитися до Чутянського лісу до ранку. Німецька охорона біля Чорного лісу закрила всі виходи. <...>

Ніч пройшла спокійно. Партизани міцно спали, але не в своїх землянках, а просто в кущах, на гілках дерев. Другого дня німці знову пішли на ліс. З собою взяли декілька десятків собак. Великий німецький загін прочісував Чорний ліс, зі своїми собаками вони заглядали під кожен кущик. Партизан шукали в озері Чорного лісу, в бур'янах, в молодняку, але ніяк не могли знайти. Знаючи добре ліс, партизани вміло маневрували і не попадалися німцям. А коли на землю впали сутінки, партизани вибрали зручну позицію і вирішили дати бій. Німці вже знали, де шукати партизанів.

– Хенде хох ! (Руки ввєрх), – кричали німці.

– Ні, радянські партизани не здаються! – [відповідали ми].

І партизани відповіли великою кількістю вогню по найближчих німцях. Був бій нерівний, не на життя, а на смерть. Партизани, що стали за цей час ще більш злими і рішучими, навалюючою атакою розстрілювали німецьких бандитів. І хвалені гітлерівські есесівці не витримали – почали тікати. Німці так спішно тікали, що навіть не встигли забрати своїх вбитих. Цю ніч більшість партизанів прорвала німецьке кільце між селами Веселий Кут і Черноліска і перейшла в Чутянський ліс. У Чорному лісі ще залишався М.Скирда і біля нього до 70 партизанів. Тут знаходилася наша рація і штабні документи.

У Чутянському лісі 17 жовтня командир партизанського загону товариш І.Діброва викликав мене, радиста Сулиму і ще трьох партизанів і дав завдання: «Проберіться в Чорний ліс, знайдіть Скирду, переправте поранених партизанів в Чутянський ліс, переправте також продукти харчування». Ми попрощалися з товаришами і вирушили в Чорний ліс. Облога з нього ще була не знята – тут вдень німці своїми собаками обходили квартал за кварталом – шукали партизанів.

По великому дощу, по пояс в воді, ми перебрали р.Інгулець, зайшли в с.Веселий Кут, на Зеленогайську вулицю, розмістилися по квартирах, грілись, сушилися, розпитали про місце розташування німецького секрету в селі та біля лісу і направились під покровом дощу в Чорний ліс. Партизанську групу ми знаходимо в 31-му кварталі. Партизани тут декілька днів вже нічого не їли. Хіба що різні сирі ягоди, гризли качани кукурудзи. Але настрої був бадьорий, розповідали про бої, які їм прийшлося в останній день вести, показували трофеї: гвинтівки, кулемети, набої. З групою товаришів ми обходимо поле першого бою. Ми знайшли в кущах декілька загиблих партизанів, які були поранені в бою. Ми дивилися і запам'ятали на все життя, як прокляті гітлерівські недолюдки, двоногі скажені звірі, мучили, калічили, палили наших товаришів, поранених в бою, через рани ці герої не змогли разом з нами відступити. Ми поховали своїх товаришів і поклялися помститися німецьким людожерам.

Увечері підготували поранених для переноски, зібрали господарство кухні й по великому дощу вночі 19 жовтня тільки по одній нам відомій стежці переходимо в Чутянський ліс. Через декілька днів звідси, з цього лісу, ми звільнили в жорстоких боях від німецько-фашистських варварів найближчі села від лісу Єлисаветградківського, Знам'янського, Новогеоргіївського районів, захопили головні шляхосполучення німців. І тут ні вдень, ні вночі не давали проходу німцям, розбивали німецькі штаби, машини, зірвали німцям мобілізацію молоді в Німеччину, не давали їм вивезти хліб, худобу.

Декілька разів німці намагалися в районі Чорного лісу захопити знову в свої руки села, що були в руках партизанів. Але ці намагання були безуспішними. Селяни сіл Гутницьке, Веселий Кут, Плоске, Ружичеве, Вдовин Хутір, Заломи, Богданівка та інших переходили жити в ліс, поближче до партизанів, в повній впевненості, що там їх не досягне німецька лапа грабіжників. І народ не помилився. Тут, в лісі, під захистом партизанів, вони зберегли себе, своїх дітей, своє збіжжя, свою худобу.

У листопаді 1943 р. в партизанські загони наших лісів прийшло чимале нове поповнення, це були люди, які тікали від примусової мобілізації на фашистську каторгу. Приходили люди, майно яких німець спалив, розікрив. Осінні успіхи Червоної армії надихали це молоде партизанське поповнення. Їх особисті успіхи дали їм в руки зброю, яку вони відбивали у німців, і вони почали діяти більш рішуче, сміливіше. Наші щоденні справи, листівки, жива наша агітація по селах зробила своє діло – велика кількість населення Чорнолісся перейшли до нас в партизанські загони громити німців. І ще більше тоді загриміла слава про наш Чорний ліс. І шумів тоді Чорний ліс, але не від вітру і бурі, а від гніву народного. «Кари німцям! Кари!», – лунало по Чорному лісі й в найближчих від нього селах. І караюча рука народного месника настигала німця скрізь, де тільки він з'являвся в околицях Чорнолісся.

Машинопис, копія з оригіналу.

ДАКО.- ф. П-429.-Оп. 3.-Од. зб. 28.-Арк.1-13.

ТИХОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР РОМАНОВИЧ

(с. Красногірка Голованівського району

Кіровоградської області)

У період окупації села комсомольсько-молодіжна організація «Спартак» зробила наступне: передано зброї і боєприпасів в партизанський загін – гвинтівок 76 шт., автоматів 16 шт., кулеметів 2 шт., гранат 150 шт. і велику кількість набоїв.

Випущено і розкидано листівок по селах 1000 шт. Спалили хату зрадника фельдшера Музики і розстріляли його. Коли забирали молодь в Німеччину, то з вагонів поїзда звільнено 350 чоловік. На роз'їзді Межирічка – Перегонівка пустили під укіс поїзд з цукром і спиртом. Убили 16 поліцаїв, 4 німців і 2 власівців. Допомогали партизанам продуктами, хлібом і прали білизну. Своїми діями завадили відправити німцям велику кількість продуктів і корів.

Копія з оригіналу. Машинопис. 1975 р.

ДАКО.- ф.П-429. -Оп. 3.-Од.зб. 140 . -Арк. 122.

УСОЛЬЦЕВ ГРИГОРИЙ ИВАНОВИЧ

(г. Мелитополь Запорожской области)

<....> Наш экипаж на самолете типа ПО-2 был сбит над железнодорожной станцией Знаменка во время бомбометания по железнодорожным эшелонам с живой силой и техникой <....> ночью с 30 на 31 октября 1943 г. Так как управление самолетом не было повреждено, а подбит был только двигатель, зенитные прожекторы и зенитная артиллерия нас сопровождали до самой земли. Поэтому мы воспользовались «бесплатным» освещением земли немцами, произвели удачную посадку и после выключения прожекторов удачно скрылись под покровом ночи, двигаясь в направлении линии фронта.

День 31 октября 1943 г. застал нас в подсолнухах, которые принадлежали с.Пантазиевка. С наступлением рассвета мы определили свое место на земле и довольно интенсивное движение, двухстороннее, по дороге. Эти обстоятельства заставили нас ждать темноты в подсолнухах. В этот же день, в более позднее время, утром, жители с.Пантазиевки приехали убирать подсолнухи и, обнаружив нас, указали нам адрес – хут.Червона Зирка – и фамилию Федора Ефимовича Шевченко, который, как нам сказали жители, переправлял бежавших из плена к партизанам. Труженики Пантазиевки накормили нас своим завтраком, и мы отправились в лес для ожидания темноты с тем, чтобы ночью пройти на хут.Червона Зирка и найти Ф.Е.Шевченко.

С наступлением темноты мы отправились на хутор и подошли к тому дому, где жил Ф.Е.Шевченко. Последний, находясь около дома, нас встретил как старых знакомых и сказал: «Заходи. ребята!». Он нас из военных сделал гражданскими (дал одежду) и оставил у себя жить, несмотря на то, что у него в бараке была одна маленькая комната и трое детей, т.е. всего 5 человек и еще нас двое.

Живя у Федора Ефимовича, мы через представителя от партизан Василия Кальниша получили документы из Знаменки, которые

предоставляли нам легальное право на проживание. Кроме нас Ф.Е.Шевченко помог еще одному экипажу самолета типа «ИЛ-2» укрыться от немцев и не попасть в плен. Этот самолет был подбит на железнодорожной станции Знаменка и произвел посадку с заклиненным двигателем в районе хут.Червона Зирка. К сожалению, за давностью времени я не помню ни фамилий, ни воинской части этого экипажа.

В партизанской местной группе я лично дважды принимал участие в ее делах. Первый раз (число не помню) ходили подрывать железнодорожный эшелон на участке Знаменка–Александрия, но неудачно, не сработал бикфордов шнур, так что вражеский эшелон прошел к линии фронта. Второй раз, в конце ноября 1943 г. (дату не помню точно), когда полицаи собрали всех мужчин в с.Пантазиевка к школе и стали собирать мужское население с.Николаевки (к этому времени по предложению В.Кальниша мы с В.Тимошкиным жили в Николаевке), полицаи стали подходить к нашему дому, который стоял на окраине села. Тогда мы им оказали вооруженное сопротивление: полицаи стреляли по мужчинам, которые убегали в поле, а мы, т.е. те, у кого было оружие, стали стрелять по ним. Полицаи трусили, из села сбежали, я лично застрелил одного изменника из пистолета, затем мы вели перестрелку: мы со стороны Николаевки, а полицаи со стороны Пантазиевки.

С наступлением темноты все мужское население Николаевки, да говорили, что и Пантазиевки, также ушло в лес. Таким образом, наша перестрелка сорвала план немцев, как говорили тогда, расстрелять мужчин около школы в с.Пантазиевка, где у них были пулеметы. Утром следующего дня Николаевка было немцами разгромлена вызванной с фронта артиллерией. После боя в с.Николаевка мы с Тимошкиным перебрались снова на хут.Червона Зирка к Ф.Е.Шевченко, дни мы проводили в лесу, а ночью приходили за продуктами, а иногда и ночевали у Шевченко. На территории Знаменского района находились с 30 октября по 9 декабря 1943 г.

После освобождения нас советской армией мы снова принимали участие в боях в составе своей части и закончили войну за пределами нашего государства. В.Г.Тимошкин жил некоторое время в с.Пантазиевка, и его участие в действиях партизанской группы за это время я восстановить не могу, хотя ходили слухи, что принимал участие в расстреле «харьковского» машиниста, бежавшего вместе с немцами. <...>

**Оригінал. Рукопис. 12.02.1966 р.
ДАКО. Колекція спогадів, інв. № 379.**

СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ ПІДПІЛЬНО-ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ

*Там, на обочинах війни,
Земл'ї слезавшійся зажатї,
Лежат Отчества сїни,
Те безымяннїе солдати.
Зачем былое ворошити?
Зачем искать солдат останки?
А как без памяти прожити?
Ведь мы же люди, не подранки!
Когда история встаєт
Из недр могильников, из Леты,
Нам совесть предъявляет счєт
И мы должнї давать ответы.
Не подвергайте память тленью,
Чтоб нас не предали забвенью.
Набатов стон, как молотом по нервам,
В ружьє поднял великую страну,
Затянутую в долгую войну
В том роковом далєком сорок первом.
Клубился дым, и пушки грохотали,
В огне пылали тучнїе поля,
Стонала обагрєнная земля
Под взрывами и траками из стали.
Кровавый путь неистов был и долог...
Впивалась в грудь сквозь серую шинель,
Пронзала смертоносная ирапнель
И бесновался ненасытнїй Молох.
Четыре года горя и потерь,
Четыре долгих и жестоких года.
Но вот она, желанная свобода!
Затиснут в угол кровожаднїй зверь.
Пусть на слезах настоянїе виваты
И долго в сердце не утихнет боль,
Но в том заложена святой победы соль,
Что распустились вишни в сорок пятом.
(«Память», Елена Надутенко)*

БЕРЕЗА Г[РИГОРІЙ]

(м. Кіровоград)

У темну холодну ніч листопада 1943 р. до будинку в м.Кіровограді, де перебувала Олена Бур'янова, під'їхали чотири автомобілі. П'ятнадцять гітлерівців вдерлися в приміщення і зненацька схопили її. Вони були озброєні автоматами і, здавалося, приїхали воювати з цілим загonom партизанів, а насправді в приміщенні була лише одна жінка, вчителька Олена Захарівна Бур'янова.

Звістка про підлий напад гітлерівської Німеччини на нашу країну глибоко схвилювала Олену Захарівну і її чоловіка Дмитра Гавриловича Розова. Ще тільки вчора Олена Захарівна підсумовувала свою роботу за рік у школі, проводила екзамени в десятирічці, а Дмитро Гаврилович, повернувшись додому, розповідав дружині про новий раціоналізаторський винахід на заводі «Червона Зірка», який він запроваджує в життя. Олена Захарівна з особливою цікавістю слухала все це, бо на заводі працював її батько, а зараз працювала й мати. Так щоденно сім'я патріотів, радіючи кожному новому успіху радянської країни, невтомно працювала на благо Вітчизни. Але війна розламала їх мирне життя. Прийшла година розлуки. Міцно потиснувши руки дружині, Дмитро Гаврилович пішов з однією з останніх частин Червоної армії, що з боєм залишали місто.

Олена Захарівна важкою ходою попрямувала додому. Мати Дмитра Гавриловича тяжко захворіла – треба було допомогти їй. А тут фашистська орда вдерлася в рідні оселі – виїхати вона вже не встигла. Заховавшись в таємний закуток, Олена Захарівна жадібно читала напередодні заховану газету з промовою Сталіна від 3 липня 1941 р. І відтоді її шлях був твердо визначений. Нелегкий був цей шлях, але Олена стала на нього, сповнена мужності й презирства до смерті.

Осінь 1941 року. Ворог скажено рвався до Москви, німці кричали про знищення Червоної армії. Ці брехуни навіть оголосили, що Москва взята. Олена в цей час уже була пов'язана зі штабом підпільно-диверсійної

організації, стала старшим зв'язківцем та агітатором. Переписані від руки листівки з повідомленнями радянського Інформбюро, вісті з «Великої землі», одержані через радіоприймач, уважно переписувалися, і потім, іноді поряд з німецькими оголошеннями, наклеювались на будинках або передавались з рук до рук. Як влучно ці листівки розкривали брехню фашистів! Палке <...> слово влучало в ворога так гостро, що німці, як звірі, почали нищпорити по місту, сподіваючись знайти джерело цієї правди.

Для радіоприймача підпільники знаходили безпечні, найпотаємніші місця. Одного разу Олена вдень перенесла радіоприймач з одного кінця міста на інший. Другого разу вона, не вагаючись, принесла в кошику в умовлене місце вибухові речовини. На подвір'ї Олени був створений своєрідний арсенал. Вона разом з двома підпільниками серед білого дня готувала льох для «овочів», виносячи землю на город. Під справжнім льохом для овочів був підготовлений інший, глибокий льох для зброї.

Олена ніколи не погоджувалась, щоб зброя зберігалась в інших підпільників, особливо там, де були діти, бо знала, що загрозувало сім'ям на випадок провалу. У неї були зв'язки з широким колом підпільників міста – робітників, радянських патріотів. Вона, з властивою їй сміливістю, готувала постійно нових і нових людей для вступу в партизанські загони. Ділова й вимоглива, сувора й зосереджена, Олена завжди була готова виконати будь-яке завдання підпільного штабу чи підпільного обкому КП(б)У. Вона діставала і видавала паспорти звільненим з німецьких таборів військовополоненим бійцям і командирам Червоної армії.

З якою пошаною про неї і про Тамару Щербаченко згадує професор П.Г.Горділаладзе, нині науковий працівник АН УРСР, якого Олена й Тамара врятували з німецького концентраційного табору. Згодом він став бійцем партизанського загону імені Ворошилова.

<...> Весна 1943 року. Партизани Кіровоградщини по всій області дають про себе знати німцям. Нові німецькі ешелони пущено під укіс, зірвано міст, розгромлено тили 106-ї і 107-ї німецьких дивізій. Підпільний

обком КП(б)У ставить нові бойові завдання перед народними месниками міста. Треба допомагати партизанським загонам – медикаментами, зброєю, продуктами харчування. Їх лави треба збільшувати – і підпільники поповнюють загони кращими своїми людьми. Збільшення числа диверсій і саботаж усіх загонів німецької влади – таке було серйозне завдання народних месників-кіровоградців.

Червона армія героїчно і безупинно просувалась на захід, її воїни вже ступили на Правобережну Україну. Підпільно-диверсійна організація готувалась завдати німцям удар з тилу. До Олени вночі, а іноді і вдень забігали товариші, щось одержували у неї, кілька хвилин з нею розмовляли і швидко зникали. Становище було небезпечне. Німці нищпорили по вулицях та будинках. Почались масові арешти. До катівень кидали старих і малих. Олені було запропоновано на деякий час залишити місто. Вона пішла, але через день повернулась назад і на нову таку пропозицію рішуче відповіла: «Я тут особливо потрібна, буду на своєму посту до кінця».

Ось 15 катів оточили патріотку. <...> «Партизанка?», – запитав німець Олену. За спинами ворогів промайнула постать зрадника. Хвилина напруження. А через мить німці почули: «Так, я партизанка і ненавиджу вас». Били її гестапівці по черзі. Били в голову, в боки, били ногами й прикладами, виштовхнувши з хати матір. <...> Через 15 хв. скривавлену, в тяжкому стані, разом з матір'ю її вкинули в машину. У так званій тюремній «лікарні» вжили всіх заходів, Олені повернули свідомість. Уже кілька разів німці довідувалися, чи можна її брати на допит, але вона з пораненою головою лежала нерухомо.

За два дні її взяли на допит. Олена пройшла тяжкі тортури, але мовчала. Згодом знівечену її знову кинули в камеру смертників. Потім знову тортури. З 15 год. дня до 22 год. вечора вона зазнавала страшних катувань, але жодного слова від неї не почули. До в'язниці щоденно кидали нові сотні людей. Після звірячих знущань їх розстрілювали.

22 листопада 1943 р. до камери зайшов гестапівець і викликав Олену Бур'янову. У камері настало страшне мовчання. Здавалось, що всі припинили навіть дихати, але викликана спокійно, з піднятою головою мовчки вийшла. Її відвезли і розстріляли в глибокому яру Соколівських хуторів біля м.Кіровограда.

Олена Бур'янова – вірна дочка радянського народу – віддала своє життя за волю і честь нашої Батьківщини.

Оригінал. Машинопис.

ДАКО.- ф.П- 429.-Оп.3.- Од.зб.54.- арк. 1-4.

ДОЛЖЕНКО ВАЛЕНТИНА СЕМЕНІВНА,

1937 р.н.

(м. Кіровоград)

Нелегкими стежками ходило моє дитинство. Мій батько в роки війни був командиром партизанського загону імені Ворошилова. Під час боїв важко було зі мною в загоні, і батьки віддали мене лісникові Дмитру Гордійовичу Чубову – зв'язковому партизанського загону. Він жив у лісі й працював їздовим (в народі казали лісник).

Батьки сказали, що то мій дід. Яюсь у 1943 р. серед дня на подвір'я до діда наїхало багато німців, які залишились ночувати в сараї. Серед ночі до діда на зв'язок прийшли партизани з іншого загону. По відомому їм сигналу Дмитро Гордійович вийшов до них, передав, що їм потрібно, і прохав йти швидко, бо в нього багато німців. Партизани хотіли перебити їх, але дід відмовив їх – сили були нерівні. Партизанів було всього два чоловіки. На світанку німці з гвинтівками почали виводити діда на подвір'я. Пам'ятаю, дід сидів на ліжку в білизні. Я кинулась на шию до нього, стала прохати: «Не ходи! Вб'ють!». Німець одірвав мене і кинув об долівку, вдарив прикладом по голові. Діда повели на подвір'я, а я лишилась у хаті. Дмитру Гордійовичу німці вибили зуби, зламали руку, витягли з погребка драбину і кинули туди діда. Хату облили бензином, підпалили й поїхали. Дмитру Гордійовичу вдалося вибратися із погріба, і він встиг врятувати мене з вогню, ми ледь не загинули.

Чубов повів мене у с.Григорівку, умовив залишитися у чужих людей, поки він не знайде житло. Під час облави у жовтні 1943 р. я з двома сім'ями зв'язкових Дубівки і Брик та їх дітьми була заарештована. Німці поклали жінок обличчям до землі, а ми, діти, стояли в головах у них. Поруч стояла машина, в яку німці кидали награбоване у цих людей збіжжя. Двом

чоловікам, Брику і Дубівці, накинули петлі на шиї. Поліцаї верхом на конях поїхали галопом, волочили за собою чоловіків. Жінок і дітей посадили в машину. Усіх нас доставили в жандармерію с.Федвор (нині Підлісне). На той час мені було 6 років. У жандармерії крім нас були ще заарештовані бійці Червоної армії. Я залишилась з червоноармійцями в полоні. Потім з боєм нас відбили партизани.

Після цих подій я до кінця війни була з батьками в партизанському загоні. Своім життям завдячую людям, які під час війни ризикували своїм життям, життям своїх рідних і переховували мене в себе. Своїх дітей я назвала іменами Анатолій і Юрій на честь загиблих братів. Бажаю всім, щоб їх спогади були про все світле, добре, тільки не про війну!

Усні спогади. Лютий 2010 р.

КИРИЛЮК ЄВДОКІЯ ФИЛИМОНІВНА, 1919 р.н.

**(с. Красногірка Голованівського району
Кіровоградської області)**

Кирилюк Ганна (Нюся – так ласкаво називали ми її в сім'ї, так називали її в партизанському загоні «Спартак», так називали її односельчани) Филімонівна народилася 13 лютого 1923 р. в с. Красногірка Голованівського району, в сім'ї селянина. <...> З 1939 р. в рядах ВЛКСМ. 10–й клас закінчила в 1941 р. Під час ВВВ працювала в Свірневському радгоспі, де керуючим був Андрій Андрійович Геккель, по національності німець. У радгоспі Нюся зустрічалася з партизаном Дмитром Давидовим (справжнє ім'я – Микола). <...> Давидов часто бував у нас вдома, казав, що прийшов із лісу. У нас брав хліб, яйця і знову йшов на виконання завдань загону. Одного вечора Д. Давидов прийшов до нас в хату важко хворий. Наша мати взялася покласти йому банки, як в цей момент зайшов в хату поліцай Макар Тітієвський <...> і говорить до Миті і Нюсі: «Мені німці дадуть 50 га землі, а ви з Нюсею будете у мене наймитами».

До ранку Давидов пішов у ліс, а ранком до нашої домівки приїхала машина Голованівської жандармерії і поліції. Батька Филімона Остаповича Кирилюка і матір Катерину Яківну ставили до стінки для розстрілу і кричали: «Де партизани?». Не розстріляли, але били важко. А поліцай Опухляк з селища Олександрівки вдарив батька і сказав: «Тебе, дядьку, давно треба вивезти в яр». Однієї ночі прийшли партизани до батька (батько працював у магазині), і він їм запакував 3000 шт. ячюк, 60 л горілки, мішок солі та мішок цукру. Партизани дали батькові розписку, що все це взято партизанським загonom.

Нюся дуже любила Батьківщину, весь час хотіла на фронт, але військові, які відступали на схід, говорили, що буде їй робота і в тилу. Нюся розповідала людям про перемогу нашої армії над фашизмом, розклеювала листівки зі зведенням радянського Інформбюро, проводила агітацію серед

молоді, щоб не йшли на каторгу в Німеччину, виконувала завдання загону «Спартак».

Коли поранений комісар загону Петро Белов лежав на горищі Євгенії Панченко (закатована за зв'язок з партизанами), моя сестра була викликана до нього. Нюся промила його рани, зробила перев'язку, і комісар дав їй завдання: повідомити полонених, які були в селі, щоб поховалися, бо їх братимуть в Німеччину. Хлопці були сховані, і ні один з них не пішов в Німеччину, а пішли на фронт добивати гітлерівців. Нюсю теж хотіли забрати в Німеччину. І коли прийшов поліцей Дмитро Малий, щоб вона йшла в управу, то вона сказала: «Я сама не піду, а ти тягти мене не будеш».

Були випадки, коли Нюся не приходила по 2–3 тижні додому і на запитання, чому так довго не приходила додому, відповідала: «Виконувала важливі завдання». За зв'язок з партизанським загonom в 1943 р. вона була заарештована разом з Давидовим і нашим батьком. Побачень нам, рідним, з Нюсею не давали, передач не приймали. Одного дня я підбігла до камери, а Нюся мені каже: «Не плач, ми переможемо». <...>

Били сестричку, катували, щоб сказала, де партизани, але вона не сказала жодного слова. Д.Давидова було відправлено в Кіровоград, де він сидів в камері-одиначці і на голову йому весь час капала вода. Давидов з-під арешту втік, прибув у Свірневський радгосп, і Андрій Геккель його переодягнув у свій одяг і відправив в партизанський загін. Коли Нюся була заарештована, то поліція вимагала довідку з радгоспу про те, чи мала Нюся прогули, чи ні. Насправді прогули були, але А.Геккель сказав, щоб написали довідку, що Нюся з такого числа по таке працювала без єдиного прогулу.

Нюся розповідала, що А.Геккель багато допомагав партизанам одягом, продуктами, кіньми. Один зрадник підбіг до Геккеля і каже: «Андрій Андрійович, в лісі партизани!», а той відповів йому: «Вони тобі потрібні, то йди до них». Коли територія району була звільнена, Нюсі прийшов лист від Геккеля. Він просив, щоб вона зібрала підписи про діяльність його під час

окупації. Нюся підписала 45 чоловік. Геккель працював потім бригадиром радгоспу Жовтневого району Одеської області.

У 1944 р. Нюся працювала інспектором Голованівського райфінвідділу, а потім обкомом комсомолу була направлена в Волинську область, де вона працювала секретарем райкому комсомолу до 2 травня 1947 р. <...>

Оригінал. Рукопис.

ДАКО.- ф.П-429.- Оп. 3.- Од.зб. 140.-Арк.124-126.

МЫШНЯГУН НАТАЛЬЯ ФИЛЛИПОВНА
(с. Елисаветградка Кировоградской области)

Мария родилась в 1910 г. Закончила 6 классов средней школы. Сами мы крестьяне, мой муж, отец Марии, работал бухгалтером в колхозе Елисаветградки. Мария была в комсомоле с 1928 или 1929 года. Кроме школы она училась на учительских курсах в Кировограде. Год она учительствовала в Зеленем Гае, пять лет – в своей деревне в младших классах. Замужем не была. Перед войной Мария была заведующей детсадом в Елисаветградке. Когда началась война, она с детдомом не эвакуировалась, осталась со мной, эвакуироваться было не с чем, она не могла бросить меня, муж мой уже умер.

Когда пришли немцы, она начала работать в колхозе в поле, чтобы о ней не узнали немцы, а потом начала работать по партийной линии. Я знала, что она связана с партизанами. Мария мне об этом говорила, кроме того у нас партизаны стояли, был Петр Боевец, находился у нас штаб партизанского отряда Скирды. Я видела и Скирду, и Боевца, и Сидоренко. Они приходили к нам отдыхать, и я охраняла их, как своих родных детей, чтобы их никто не видел, есть им готовила.

Маруся работала в поле, а по ночам без оружия носила сводки в лес. Она ходила повсюду, не пряталась. К нам приходили и другие партизаны женщины, какие, я сказать не смогу. Приходили к нам с обыском полицейские, все перетрясли, забрали все из квартиры. Кроме того, что Маруся носила сводки, она ходила в разведку, в частности, в Александровский и Новгородковский районы, в с.Панчево. Когда она возвращалась домой, ее ожидали Боевец или Михаил Михайлович, она все им передавала, что приносила, и они делали свое дело.

Полицейским она говорила, что ходит спекулировать. У нас была в деревне за селом в Вершино-Севериновке хата. Когда встречались полицейские, спрашивали ее, куда идешь, она отвечала: «Иду домой, у меня там хата». Если она что-нибудь несла, говорила: «Вот забрала кое-что, несу».

Маруся выполняла задания как связная, кроме того доставляла в лес питание и вооружение. Если она шла в разведку, говорила, что идет в Знаменку на базар спекулировать. Проценко устроился заведующим. Он работал в Западной Украине. Когда эвакуировался, приехал сюда. По дороге был убит его ребенок, жена еще раньше умерла. Его забрали в армию, он попал в окружение и остался в плену, потом удрал из плена, прибыл сюда и связался с Петром Ивановичем. Тот устроил его на работу. Работал там до последнего времени. Однажды он пришел в банк и предложил бухгалтеру выписать ему 159 тыс. Бухгалтер ответил, что нет заведующего банком. Проценко предложил выписать самому. Бухгалтер послушался, выписал чек, выдал деньги. Проценко взял деньги и ушел, и больше его не видели, он ушел в отряд Скирды. Через Марусю было передано Проценко 100 тыс. для обмундирования партизан. Маруся ездила в Знаменку, в Днепропетровск, доставала для партизан обувь, фуражки, брюки.

Маруся в 1942 г. обеспечила связь Михаила Михайловича с Довленко, который в то время организовал партизанский отряд непосредственно в Елизаветградковском районе. 27 ноября 1942 г. Маруся ушла на задание с Боевцом. Пошли они из дому в Елизаветградку к Калиниченко, который впоследствии был убит, он работал на железной дороге. Они шли улицей, а в это время как раз была полицейская облава. Это было возле колхозного двора «XVII партсъезд». Их обоих захватили. Петру удалось убежать, ее задержали и начали на месте бить. Петр убежал к своей невесте Лидии Доманской, и она ему сказала, что их видел Котовой Семен, работавший на дороге в Знаменке.

Марусю начали пытаться:

- Куда идешь?
- В колхоз, взять подводу.
- С кем ты шла?
- С колхозником.

Ее избили прикладами. Когда стреляли, прострелили руку. Вели ее в полицию через лес, тащили за косы, за руки. Когда привезли в полицию, связали ей руки позади, кололи грудь кинжалом и все время пытали: «С кем ты шла, кто у тебя был?». Она только закрыла глаза, стиснула зубы: «Что хотите, то и делайте». Полицейские сказали: «Вот сволочь, не признается». Ее обливали водой и выводили на мороз, а потом опять били. Утром ее посадили на подводу и привезли в соседний колхоз. Там мужчины и женщины вышли все на работу. Приехали полицаи и ко мне. Избили меня, сильно ударили несколько раз в голову, сделали обыск, забрали все у меня в квартире до нитки. Марусю они при всем народе пытали: «Признавайся, с кем ты шла?». Она ничего не сказала. И потом привезли к моей хате. Все перетрясли и меня избили. На другой день она была вся избитая, измученная, я не могу этого передать, только голову склонила и тихо сказала: «Ты смотри, ничего не скажи».

Ее посадили на подводу, вокруг стояли вооруженные люди. Она на прощанье кивнула мне головой, подвода уехала, и больше я ее никогда не видела. И о ней ничего не знаю. Слыхала, что ее повезли в Александровку, потом убили. По неофициальным данным, она убита в сосновом лесу возле Александровки, во второй половине ноября, никто ее ни в колхозе, ни в полиции не видел. Что она никого не выдала, видно из того, что, несмотря на все перенесенные ею мучения, ни один человек не был арестован.

Через месяц после смерти Маруси меня вызвали на допрос, угрожали мне тем, что будут меня мучить, бить, если я не скажу всей правды. Я сказала, что меня могут убить, что мне смерть не страшна, но я ничего не знаю. Привели меня к следователю Голубу. Один из следователей сказал: «У меня есть показания твоей дочки». Перед ним лежал маленький конвертик. Я ответила: «Прочитайте мне показания, может быть, там правда, а может быть, неправда, я буду подтверждать или опровергать». Он повертел эту бумажечку и сказал: «Там показания – правда». «Вы хотите, чтобы людей повесили без вины?», – спросила я. Мне сказали: «Пока разберутся с делами,

уходите». Я вернулась домой, все, что осталось в хате, спрятала и сама пошла. Иду и не знаю – куда. Шла днем и ночью. Пришла в Шамовку, повидалась с Горобченко, директором Шамовского техникума, который был связан с Михаилом Михайловичем. Он меня принял, дал мне документы, вроде как я эвакуированная, по фамилии Скороход Татьяна Марковна, из Ворошиловградской области. Все знали, что я эвакуированная, и больше никто ничего не знал. А потом немцы начали прибывать в Шамовку, их стояло полно и в техникуме, и у нас на квартире. А в это время Тищенко принес бумажку, что партизаны погибают, сидят голодные, на одной капусте.

Что делать? Я пошла, накопала картошки. Пришла домой и сказала, что картошка осталась на поле. А они дома, еще продуктов не приготовили. У нас на квартире стояло 10 немцев. Если просто нести, немцы могут забрать. Я начала говорить: «Не знаю, что будет, эвакуированных полное село, а у меня картошка на поле, что будет, если картошку ночью заберут?». Нам дали подводу, мы забрали остальные продукты и поехали по картошку на поле, отвезли все это партизанам. А потом начали таскать каждую ночь. Партизаны нас под скирдой дожидались, мы относили туда продукты, а потом – домой. Один раз не только хлеб отвезли, а даже пирожков напекли, достали два литра водки, все это партизанам отправили.

Я ходила оборванная, как нищенка. Мне партизаны, бывало, наложат полные карманы денег для передачи связным, сводки, записки. Передвигаясь как нищенка, я все время разносила эти сведения в села Дмитровка, Христофоровка и Шамовка. Вначале мне партизаны не доверяли, но Михаил Михайлович сказал: «Я бабушке верю и за нее ручаюсь». И вот я все время до момента соединения с частями Красной армии была связной между Скирдой и отрядами, часто носила записки от Павлуши к Скирде и от Скирды ему. Я не боялась <...>

Оригінал. Машинопис. 15.04.1945 р.

ДАКО.- ф.П-429.- Оп. 3.-Од.зб. 27.-А рк. 1-2.

СПОГАДИ ЖИТЕЛІВ СЕЛА ВЕЛИКА ВИСКА КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

До початку ВВВ І.М.Майстренко працював у с.В.Виска в колгоспі агрономом, у райкомі КП(б)У. У період війни керував загоном винищувачів у с.В.Виска, до окупації села німецько-фашистськими загарбниками. Усі учасники загону патрулювали на центральному шляху, на шляхах навколо села. Також патрулювали в лісах, сліdkували за появою десанту. Щовечора виїжджали на ст.Шостаківка, на Мар'янівський роз'їзд, з кулеметами, озброєні. Як учасники протиповітряної оборони охороняли Ташлицький шлях, залізничне полотно.

Коли фашисти окупували село, винищувальний батальйон перебазувався в Шостаківський ліс. Було прийнято рішення: учасникам батальйону розійтись по домах, чекати подальших вказівок, а І.Майстренко пішов у підпілля. Свою групу за участі сестер Людмили Федорівни і Антоніни Федорівни Пашкових створив у Кіровограді. Крім них до групи входили Веніамін Войткун, Завінов та ін. Члени цієї групи діставали довідки для молодих радянських громадян про різні хвороби, щоб уникнути відправки молоді до фашистської Німеччини на каторгу.

А.Ф.Пашкова, як лікар, діставала для І.Майстренка довідки про захворювання на малярію, діставала також бланки довідок-паспортів. І.Майстренко і його група використовували ці документи для врятування полонених. В групі І.М.Майстренка особливою сміливістю відзначався Веніамін Войткун, який доставляв зброю і продовольство. Групою було врятовану єврейську сім'ю Сіманович та багато інших, врятовано багато в'їськовополонених в м.Кіровограді.

У групі був радіоприймач. Кожного дня члени групи слухали радіопередачі з Москви, зведення радянського Інформбюро, писали листівки і поширювали їх серед населення. В.Войткун розкидав листівки навіть у театрі м.Кіровограда.

Групу було заарештовано 13 лютого 1943 р. Усі члени групи були страчені. Було це 13 березня 1943 р. Розстрілював якийсь Гріневич.

**Оригінал. Рукопис. Червень 1965 р.
ДАКО. Колекція спогадів, ін. № 344.**

**СПОГАДИ КІРОВОГРАДЦІВ–УЧАСНИКІВ
РУХУ ОПОРУ В ІНШИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ**

1943 р.

БАЛИЦКИЙ ГРИГОРИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ

(г. Кировоград)

Для того, чтобы облегчить себе задачу в том, чтобы не писать в широком плане свои воспоминания, сошлюсь на некоторые книги (а их имеется более 45), в которых идет речь о моих боевых действиях и моих верных соратниках. Например, «Наш позывной – свобода» Т.А.Строкача; «Советские партизаны» – Политиздат, Москва; «Люди легенд» – Политиздат, Москва; «Подпольный обком действует» и «Последняя зима» А.Ф.Федорова;

«Дорогами в Молдавию» – Я.Шкрабак; «Партизанская быль» и «Вася Коробко» Г.С.Арталеева; «Соль партизанской земли» – В.В.Пажнова; «Друзья мои диверсанты» – Денисова; «Лесные всадники» – Тутученка; «Плоты доплывут» – А.Скорика; «Звезда Егорова» – П.Печай, «Прославлені у віках», «Ковальский узел» В.Клокова и многие другие. А также написана мной первая книга под названием «Війна вночі».

В настоящее время работаю над третьей книгой, в которую войдут очень серьезные события партизанской борьбы в глубоком тылу за период с ноября 1942 г. по май 1944 г.

Несколько слов о себе. Родился 12 марта 1906 г. в бедной крестьянской семье в с.Берестяги Гайворонского района бывшей Одесской области, ныне Кировоградской. Детство мое прошло в очень трудных и сложных условиях, часто приходилось испытывать голод и холод. С малых лет пришлось зарабатывать себе на кусок хлеба. Не раз кулацкие сынки избивали до крови, наносили травмы. И потому росла у меня жгучая ненависть к ним. В этой ненависти я мужал и подчас вступал с ними в неравные драки и побеждал.

До 1920 г. батрачил, пас скот у кулаков, позже пошел работать на производство и одновременно учился в вечерней школе, затем поступил в

институт, который окончил в 1937 году. После окончания института был направлен на работу в г.Чернигов, где работал заместителем директора областной библиотеки имени Короленко, заведующим отделом областной газеты «Більшовик», а за год до начала Великой Отечественной войны работал в аппарате Черниговского обкома КП(б)У.

Когда фашистская Германия вероломно напала на СССР и гитлеровские полчища стали оккупировать нашу территорию, на Черниговщине стали организовываться партизанские отряды, конные и пешие, создавались диверсантские группы и подпольные организации.

В июле 1941 г. решением Черниговского обкома КП(б)У я был оставлен в тылу врага для организации партизанской борьбы с немецко-фашистскими захватчиками. Этим решением я был утвержден помощником секретаря подпольного Черниговского обкома партии. Находясь в этой роли, я одновременно исполнял задачи по разведке, а затем занимался диверсионной деятельностью.

Начинал свою партизанскую деятельность с небольших операций. Так, в октябре 1941 г., находясь в разведке в Менском и Сосняцком районах (Черниговщина), был схвачен немцами и доставлен в немецкую комендатуру г. Мена. Мне грозили смерть и мучительные пытки, поэтому я решился на все. Так, находясь поздно вечером в немецкой комендатуре, схватил со стола коменданта письменный прибор, которым ударил его по голове, и выскочил через окно второго этажа комендатуры, убежал. По мне было сделано немало выстрелов, но я остался в живых.

После этого случая стал заниматься диверсионной деятельностью. Уже 18 октября 1941 г. с двумя партизанами Петром Романовым и Иваном Полищуком обезоружил охрану и взорвал 25-метровый железнодорожный мост на р.Мена, а 9 ноября 1941 г. в селах Новые Боровичи и Турия уничтожили охрану и взорвали 3 склада с боеприпасами и вооружением, захватили станковый пулемет и к нему большое количество боеприпасов. Возвращаясь с этой операции, по пути заехали в с.Рудня, где в это время

полицейский отряд в количестве 25 человек собрался в доме старосты и решал вопрос об уничтожении нашей партизанской тройки (меня, Романова и Полищука). Об этом мы узнали от мельника. Узнав об этом, я принял решение внезапно ворваться в дом, где заседают полицейские. Когда вскочили во двор, Иван Полищук остался на тачанке со станковым пулеметом, дуло которого было направлено на окна дома, а я с Романовым ворвался внутрь дома. Наше внезапное появление полностью ошеломило их. Мы крикнули «Руки вверх!». Все они были обезоружены, выведены из дома, построены по три и строем пришли на небольшую площадь села. Самые активные тут же были расстреляны, остальные были предупреждены, что если будут сотрудничать с немцами, то все они будут расстреляны.

Следует отметить, что не было ни одного боя нашей группы, в котором бы я не принимал самого активного участия. Так, 17 декабря 1941 г. в районе с.Самотуги в бою с мадьярами убил двух из них и захватил ручной пулемет. Об этом бое в своем дневнике секретарь Черниговского подпольного обкома партии, командир областного партизанского отряда Н.Попудренко записал: «В этом бою показали себя очень хорошо такие товарищи: Балицкий, Синкевич, Курканенко, Кравченко, Сластион, Лешанко, Мусиенко, Серый и Муравченко».

6 июля 1942 г. я с небольшой группой партизан, в которой находился очень опытный и беспредельно смелый и отважный Сергей Кошель (подрывник), будущий отважный подрывник (тогда он был просто рядовым бойцом) Володя Павлов, уже немолодой, но очень опытный и знающий проводник Тимофей Панков, смелые партизаны Лева Кускин, Николай Поляница, Иван Залуговский, медсестра Юля и многие другие, в районе между станциями Злынка – Закопытье взорвали вражеский эшелон в составе 44 цистерн с авиабензином и вагон с охраной – 16 немцев. Эшелон был полностью уничтожен, все горело. Это была первая на все партизанское соединение крупная диверсия. Об этой операции написано в книге

«Подпольный обком действует» (издательство ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1954 г.).

В августе 1942 г. пришлось днем и ночью вести бои с немецко-фашистскими захватчиками. Нас преследовала очень опытная 306-я немецкая пехотная дивизия. Черниговское партизанское соединение решило оторваться хотя бы на некоторое время. Так, 21 августа 1942 г. партизанское соединение оказалось в Добрушских лесах Гомельской области, но и здесь пришлось вести тяжелые бои. Тут же 22 августа 1942 г. я с группой партизан выхожу на железнодорожную магистраль Гомель – Брянск, тут в районе между военным городком и разъездом Закопытье был пущен под откос эшелон с живой силой и боеприпасами, где уничтожено 245 вражеских солдат и офицеров.

Остановка в этом районе усложняется – противник предпринимает все для того, чтобы разбить Черниговские партизанские соединения, поэтому Федоров решил двигаться в Клетнянские леса Орловской области. 23 августа 1942 г. партизанское соединение стало форсировать р.Ипуть, а я с группой в 30 человек остался для прикрытия отходящего партизанского соединения и диверсии на коммуникациях врага в районе Гомель – Брянск, Гомель – Бахмач, Гомель – Чернигов.

О деятельности этой диверсионной группы в книге «Советские партизаны» говорится: «В это трудное для СССР время руководство партизанским движением направляло основное внимание на усиление ударов по вражеским коммуникациям. Поэтому командование соединения перед выходом в Клетнянские леса оставило для действия на железных дорогах Гомельского узла диверсионную группу из 30 человек под командованием бывшего работника Черниговского обкома партии Г.В.Балицкого. Эта группа действовала особенно успешно. К концу сентября 1942 г. она подорвала на минах 17 вражеских эшелонов».

Перечислять каждый эшелон, пущенный под откос, нет никакой необходимости, поэтому мне хочется назвать только отдельные диверсии.

Например, 27 августа 1942 г. под самой ст.Закопытье пущен под откос эшелон со средним и старшим командным составом немецких летных и танковых частей. Поезд следовал на Брянский фронт из Брест-Литовска. При крушении и обстреле убито 327 офицеров, 1 генерал, 1 полковник и ранено 370 офицеров.

После этой диверсии немцы настолько озверели, что бросили большие силы на прочесывание лесных массивов с тем, чтобы уничтожить партизан. Мы оказались просто как в мышеловке, обстановка казалась безвыходной, так как все наши базы – населенные пункты, которые находились в лесах Хатки, Пчелки, Медвежье – были заняты немцами. Все лесные кварталы, где находились в свое время наши стоянки, были прочесаны и уничтожены.

18 сентября 1942 г. в районе Бахмачской железнодорожной магистрали, возле ст.Зябловка, пущен под откос эшелон с живой силой – экспресс «Харьков – Берлин». Убито 327 солдат и офицеров. Много ранено. Об этой диверсии Василий Коновалов составил частушки, и партизаны их пели:

Мчить експрес по залізниці

Просто з Харкова в Берлін.

Не доїде він до місця

Гриша зробить з нього блин ...

27 сентября 1942 г. по Брянской железной дороге под ст.Добруш пущен под откос эшелон с живой силой. Уничтожено 509 немецких солдат и офицеров. Большое количество раненых. И так изо дня в день летели вражеские эшелоны под откос. Кроме диверсий на железных дорогах партизаны делали засады на шоссейных дорогах, где на минах взрывали вражеские автомашины с живой силой, боеприпасами и вооружениям. Так, 4 октября 1942 г. я с пятью партизанами уничтожил легковую автомашину с пассажирами, среди которых было 4 высокопоставленных немецких офицера.

Следует отметить, что для моей диверсионной группы складывались такие тяжелые условия, что человеческие нервы просто не выдерживали, и люди сходили с ума. Так получилось и с Ваней Залуговским. Это был молодой, физически сильный человек, ко всему этому он был еще и беспредельно смелым и отважным в бою с немецко-фашистскими захватчиками. Это был бесстрашный пулеметчик, он никогда не расставался со своим ручным пулеметом – «Дегтярем». И вот в конце сентября 1942 г. его нервы окончательно сдали, он сошел с ума, вырвался из расположения лагеря и был скошен вражеской пулей.

7 октября 1942 г. диверсионная группа вышла из Добружских лесов, так как дальше оставаться в этих местах было просто невозможно. Немецкие войска преследовали нас и днем и ночью. Нам предстоял очень сложный и опасный путь к тем местам, где в то время дислоцировалось Черниговское партизанское соединение. К этому следует добавить, что мне неизвестно было, где именно находится соединение. Мы только могли предполагать, что черниговские партизаны находятся где-то в Брянских лесах, до которых расстояние измерялось сотнями километров.

Вскоре наступили морозы, выпал первый снег, по которому мы оставляли свои следы. Немцы делали повсеместно засады, особенно охранялись переправы через реки, вода в которых была ледяная, но льда еще не было такого, через который можно было бы пройти. Приходилось форсировать реки прямо вброд в голом виде. А их было немало – это Ипуть, Беседь, Покоть, Ельня, Жадунька, Суров, Осинка, Витово и многие другие. Беседь и Ипуть приходилось форсировать дважды.

По пути следования на шоссейных дорогах ставили мины и делали засады на немецкие войска. Так, 31 октября 1942 г. заминировали дорогу Чериков–Кричев и сделали засаду, по которой на автомашинах перебрасывался батальон немцев. Три автомашины с живой силой подорвались на минах, остальные автомашины партизаны обстреляли. Начался бой, в результате чего было убито 45 немецких солдат и офицеров.

Немцы пытались разбить нас в селах Замошенье, Галачаевка, Норово, Артюхах. Особенно нависла смертельная опасность в с.Осиновка, куда немцы подъехали на 22 автомашинах, окружили село. На вооружении у них были пулеметы, минометы, несколько позже была подтянута артиллерия. Ситуация была безвыходной, но, несмотря на это, мы вышли из нее без потерь.

Наконец 10 ноября 1942 г. диверсионная группа пришла в расположение с.Николаевка, которое находилось недалеко от Клетнянского леса, где дислоцировалось Черниговское партизанское соединение. К этому месту мы шли более месяца, путь был очень сложным, тернистым. Чего только не пришлось испытать! Были дни, когда бойцы ничего во рту не держали, голодали и чертовски замерзали, так как морозы застали всех нас в летней одежде.

В этот же день, 10 ноября 1942 г., мы пришли в расположение Черниговского партизанского соединения. И здесь теплая, сердечная партизанская встреча согрела наши души. Встречали нас, как людей, которые прославили не только себя, но все партизанское Черниговское соединение. Ведь до этого времени никто не пустил под откос столько вражеских эшелонов, сколько моя диверсионная группа. Николай Никитич Попудренко, который в это время оставался за командира партизанского соединения (А.Ф.Федоров в это время находился в Москве), на встрече с нами заявил: «Гриша Балицкий – подлинный герой. Он со своей небольшой диверсионной группой сделал больше, чем до этого времени мы всем соединением. Не было еще нанесено по вражеским железнодорожным коммуникациям столько ударов, как это сделала его группа».

Долго не пришлось отдыхать после такого большого и трудного пути. Мне было поручено с большой группой партизан взорвать крупный стратегический Белинковский железнодорожный мост, который находился на р.Беседь. При выполнении этого боевого задания я был тяжело ранен в голову. В результате чего потерял левый глаз.

В лесных условиях с таким ранением лечиться было невозможно, мое состояние здоровья все ухудшалось, поэтому 16 декабря 1942 г. я был самолетом отправлен в Москву, где дважды оперировался. После выздоровления решением Политбюро ЦК КП(б)У и приказом УШПД я был назначен командиром партизанского отряда имени Сталина, которым до этого времени командовал прославленный, беспредельно смелый и отважный Н.Н.Попудренко. Отряд имени Сталина являлся ведущим и основным отрядом Черниговского партизанского соединения.

Когда под Сталинградом шли кровопролитные и смертельные бои, в ЦК партии и Генштабе было решено, чтобы Черниговское соединение под командованием Федорова вышло из Клетнянских лесов в западные области Украины, в Волынскую область, с задачей парализовать (вывести из строя) Ковельский железнодорожный узел.

Из-под Брянска на Волынь партизанские отряды Черниговского соединения прошли с боями тысячи километров. На этом пути пришлось форсировать много рек, больших и малых, переходить железные дороги, и все это с боями. Начались крупные бои (не считая тех, которые отряд имени Сталина вел в 1941–1942 гг.) во второй половине января 1943 г., когда Черниговское соединение вышло из Клетнянских лесов в западные области Украины и Белоруссии. Бои проходили в селах Каталин, Василевка, Николаевка, Ормино, Шырковка. Особенно большое сражение было в с.Лукавица, в результате чего были отрезаны от соединения партизанские отряды имени Калинина и Щорса, которые чудом спаслись от разгрома.

По пути движения крупный бой завязался в с.Будище, где была убита Лилия Карастоянова – дочь болгарского революционера, корреспондент редакции газеты «Комсомольская правда». В этом бою немцы потеряли 67 убитых солдат и офицеров, 5 взято в плен. Захвачены трофеи – 2 станковых и 3 ручных пулемета, один батальонный миномет и 56 к нему мин, 22 винтовки, 8 автомашин и другое военное имущество. На третий день после этого боя, 9 февраля 1943 г., не доходя до с.Хиты, завязался бой с немецкими

карателями. Убито 22 солдата и офицера, 3 взято в плен. Захвачены трофеи: один станковый и один ручной пулемет, 20 винтовок с боеприпасами. Еще был бой в с.Бабичи, где убито 33 оккупанта и 4 взято в плен. Захвачено 2 станковых и 2 ручных пулемета, 3 ящика патронов и 5 пистолетов.

15 февраля 1943 г. при переходе железной дороги Гомель–Брянск немцы сделали засаду с целью разбить партизан – бронепоезд преградил путь, и на переезде недалеко ст.Закопытье бронепоезд был выведен из строя, убито 56 немецких солдат и офицеров. В этом бою смертью храбрых погибли Курочкин и Ходовский. А вскоре был убит комиссар партизанского отряда имени Сталина Платон Спиридонович Горелый, человек беспредельной смелости и отваги. Это была большая потеря не только для отряда, но и для всего соединения.

27 февраля 1943 г. отряд имени Сталина участвовал в разгроме Корюковского вражеского гарнизона. Разбита железнодорожная станция, уничтожены механические мастерские, гаражи, склады с горючим, телефонная станция, лесосклады, уничтожен вражеский эшелон, который находился на ст.Корюковка, взорван деревянный мост, госбанк, захвачены трофеи – 2 станковых и один ручной пулемет, 119 винтовок и много боеприпасов. В этом бою были убиты командир взвода Андрей Ступан и несколько бойцов.

11 марта 1943 г. из Елинских лесов в западные области Украины вышло Черниговское соединение. Отряд имени Сталина всегда находился в голове колонны. Переходили железную дорогу Гомель – Чернигов в районе с.Александровка, и завязался бой с немцами, которые пытались помешать партизанам перейти дорогу и форсировать р.Днепр. В с.Клубовка немцы стали концентрировать свои силы, но противник был разбит. Сожжено 16 автомашин, убито 76 немецких солдат и офицеров, в том числе был убит командир батальона.

Днепр форсировали 14 марта 1943 г. в районе с.Каменка Репкинского района. Как только оказались на правом берегу Днепра, сразу же пришлось

вести бой в селах Корчевка, Ручеевка, Омельковщина и многих других населенных пунктах. В бою в с.Омельковщина была убита бесстрашная и всеми любимая медсестра пулеметного взвода Нонна, убит командир пулеметного расчета Петр Дорошенко.

Когда пришли на р.Уборть, партизанскому отряду имени Сталина было поручено разгромить гарнизон противника в местечке Скригалово Мозерского района. В этой операции было убито 120 немецких солдат и офицеров, взорвано 6 дзотов, два склада с боеприпасами и продовольствием, один маслозавод, хлебозавод, мельница и многое другое. В этом бою мы потеряли прекрасных своих боевых и смелых партизан – М.Г.Зозулю, В.Ф.Гушенка, Г.И.Маленюка, Ф.М.Шматуху, М.Г.Бондаренка, М.Д.Малышева, П.С.Агафонова, М.М.Кожемяка и И.Л.Крейман. Это самые большие потери, которые имел отряд имени Сталина.

13 июня 1943 г. на рассвете отряд имени Сталина вступил в первые села Козловая Гора и Дроздин, которые расположены на территории Ровенской области. Таким образом, мы в этот день оказались в западных областях Украины. Вскоре форсировали р.Горинь в районе с.Лютинск и расположились в лесу недалеко с.Степангород. Здесь я получил приказ с отрядом имени Сталина разгромить Владимирский вражеский гарнизон (Ровенская область). Эта операция была назначена на 22 июня 1943 г., она была приурочена к двухлетней годовщине со дня начала Великой Отечественной войны. В этом бою убит комендант района Тишковец и бургомистр Карп и много солдат и офицеров. Захвачены большие партии продовольственных и промышленных товаров, уничтожено 5 складов с зерном, сожжено горуправление с документами и другие учреждения.

В Ровенской и Волынской областях пришлось тоже провести немало боевых операций. Здесь нам пришлось встретиться не только с немцами, но и с формированиями УПА и ОУН, которые в одной упряжке с немецко-фашистскими захватчиками вели войну с советским народом. Они пытались уничтожить советских людей, расстреливали ни в чем не повинных стариков,

старух и детей, сжигали села и хутора. Партизанам пришлось, как говорится, воевать на два фронта – с немцами и украинско-буржуазными националистами.

25 июня 1943 г. отряд имени Сталина в составе всего соединения вступил на землю Волынской области, прошел первые села Мульчицы, Поджабье, Висах, Озерце. Следует отметить, что жители этих сел с большой любовью встречали нас. Они говорили: «Мы живем хорошо и спокойно только тогда, когда вы проходите через наши села, живете с нами». Когда партизаны после отдыха уходили, то крестьяне этих сел просили нас: «Живите с нами, не бросайте нас. А то, как только вы уйдете, немцы и бандеровцы начнут сжигать наши села и хутора». Учитывая просьбу крестьян, командование в некоторых селах оставляло небольшие партизанские группы, которые несли комендантскую службу.

Через несколько дней все соединения расположились в лесу в районе озера Черевыше. С этого места по приказу командования Чернигово–Волынского партизанского соединения 2 июля 1943 г. отряд имени Сталина (1-й батальон) вышел в Цуманский район (ныне Киверецкий) с задачей парализовать железнодорожную коммуникацию Ковель – Ровно.

4 июля 1943 г., во время нашего перехода через переезд Трояновка в районе железной дороги Ковель–Маневичи, немцы со всех видов оружия открыли по партизанам шквал огня. В отместку за это в эту же ночь на этой же железной дороге был пущен под откос вражеский эшелон с танками и боеприпасами. Железнодорожное полотно минировали Василий Кузнецов и Анатолий Румянцев при охране взвода под командованием Василия Коновалова. Это был первый на Волыни пущенный под откос вражеский эшелон, который стал началом настоящей рельсовой войны на Ковельском железнодорожном узле.

На рассвете 7 июля 1942 г. в районе с. Комарово партизаны форсировали Стырь и здесь же, не доходя до с. Куликовичи (Колковский район), вступили в бой. Оуновские банды в составе трех сотен сделали на нас

засаду с целью уничтожить отряд. Захваченные нами в плен рассказывали: «Одна сотня бьет по голове колонны отряда, другая посередине и третья сотня по хвосту колонны». На вооружении они имели 9 ручных пулеметов, один миномет, остальные были вооружены автоматами и винтовками. В этом бою был убит очень смелый и отважный наш боец Василий Сергеевич Сельвич, 1925 г.р., родом из с.Осовец Петриковского района Гомельской области. Он был похоронен в лесу недалеко от с.Куликовичи. Это была наша первая потеря на Волыни.

Поздно ночью 6 июля 1943 г. отряд прибыл в район с.Берестяне и расположился в лесу недалеко от железнодорожной станции узкоколейки Лопатынь. Но оперативная обстановка требовала немедленно изменить место расположения. Поэтому 10 июля 1943 г. пришлось разместиться в лесу, в 6 км юго-западнее с.Берестяне. С этого места стали вести разведку в Цуманском и Киверецком районах. В это время находились немецкие гарнизоны в Цумане, Клеване, на станциях Олыка, Зверов, Киверцы и др. Наша разведка в эти дни побывала в селах Клубочин, Сильне, Городище, Карпиловка, Дерманка, Домашов, Муравище, Котов, Александрия, Бышневы и др. Из местного населения были подобраны хорошие проводники, которые прекрасно знали местность и неплохо ориентировались в лесах в ночное время.

Первыми нашими проводниками были Адам Йосифович Миллер, родом из с.Рафаловка Владимирецкого района, Степан Каземирович Гугля, Петр Франкович Савицкий и Владимир Лукьянович Бабинский – все они из с.Александрия Киверецкого района. Несколько позже были организованы стоянки, где отряд имени Сталина (1-й батальон) находился месяцами. Это лагерь – в 3 км севернее с.Сильное и второй – в 4 км северо-западнее с.Берестяне. Здесь было построено несколько землянок. Остальные партизаны жили в шалашах.

14 июля 1943 г. с большой группой партизан я лично пошел на диверсию в район ст.Зверов. Моими проводниками были жители

с.Александрия Петр Савицкий и Владимир Бабинский. Мина была поставлена напротив с.Бышнево, на железнодорожной ветке Киверцы–Зверов. Эшелон был пущен под откос с живой силой, вооружением и боеприпасами. Во время этой операции был убит наш пулеметчик Владимир Гордеевич Горенок, 1923 г.р., родом с хут.Плесь Городнянского района Черниговской области. Похоронен в лесу, в 2 км северо-восточнее с.Александрия. Ранен был Николай Иванович Кудряшов. Возвращаясь с этой операции, наткнулись на большую засаду оуновских банд, завязался бой. Так начались боевые дела на железной дороге Волынской области.

С 15 июля 1943 г. началась активная диверсионная деятельность на железной дороге Ковель–Ровно. В основном минировалось железнодорожное полотно на участках Киверцы – Зверов, Олыка – Рудечка, Рудечка – Клеваны, Олыка – Ромашковская, Рудечка – Олышевка, Рожице – Киверцы и многие другие. Диверсии здесь проводились с 15 июля по 9 ноября 1943 года. Несколько позже, с декабря 1943 г., диверсионные группы отряда имени Сталина начали действовать на железнодорожных магистралях Ковель–Сарны, на участках Трояновка–Маневичи, Маневичи–Рафаловка, Брест–Пинск, на участках железной дороги Янов–Дробница и др. На этих коммуникациях было пущено под откос 122 (в том числе на участке Ковель – Ровно 100) вражеских эшелона с живой силой, боеприпасами, вооружением, горючим и другой военной техникой. К этому количеству следует прибавить еще и те 13 эшелонов, которые были пущены под откос в 1942 г. на Гомельском железнодорожном узле.

Таким образом, в итоге партизанской деятельности в глубоком тылу врага в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. было пущено под откос 136 вражеских эшелонов с живой силой, вооружением, боеприпасами, горючим и другим военным имуществом. Уничтожено 143 паровоза и 32 повреждено, разбито и сожжено 1247 вагонов, в том числе 239 вагонов с живой силой, 579 вагонов с вооружением и боеприпасами, 545 вагонов с горючим и различным военным имуществом, 94 платформы с танками и

автомашинами. Разбито и сожжено 176 грузовых и легковых автомашин, не считая тех, которые были уничтожены при крушении эшелонов, взорваны 21 железнодорожный и шоссейный мост, 9 военных складов с боеприпасами и вооружением и многое другое. Во время крушения поездов и открытых боев было убито 5114 немецких оккупантов и их пособников.

Во время подрыва вражеских эшелонов в районе железнодорожных станций Киверцы и Олыка разгружено частично 4 эшелона с продовольствием, обмундированием и боеприпасами, 5 эшелонов было полностью сожжено. Как правило, все эшелоны с живой силой и эшелоны комбинированные (часть вагонов с живой силой и военной техникой) обстреливались. Следует отметить, что такую тактику и метод применяли только партизаны отряда имени Сталина. Эта практика была использована моей диверсионной группой, которая действовала в 1942 г. на Гомельском железнодорожном узле.

В результате крупных диверсионных действий отряда имени Сталина (1-й батальон) и других отрядов Черниговско-Волынского партизанского соединения Ковельский железнодорожный узел был парализован и тем самым не дал возможности гитлеровскому командованию своевременно перебрасывать свои войска, военную технику, горючее и другое на советско-германский фронт.

УШПД, подводя некоторые итоги борьбы украинских партизан за летне-осенний период 1943 г., на имя командования нашего соединения прислал телеграмму: «Ваши успехи двух месяцев отрыли новый этап в деле диверсионной деятельности на железнодорожных коммуникациях врага. Ваше соединение нанесло такие удары по коммуникациям врага, что таких до этого еще не знала мировая история. Враг из Гамбурга на Харьков вынужден бросать военную технику, боеприпасы и живую силу через Юго-Румынскую дорогу, удлинив путь себе более чем на 1000 км».

Приведу несколько примеров из диверсионной деятельности. 24 июля 1943 г. в районе ст.Зверов пущен под откос эшелон с живой силой. В

результате крушения и обстрела погибло 350 немецких солдат и офицеров. 6 августа 1943 г. в районе Рудечка–Олыка взорван комбинированный эшелон, в составе которого были танки, автомашины и живая сила. Девять платформ с танками и автомашинами полетели под откос, убито 162 оккупанта.

13 сентября 1943 г. в районе Ромашевская–Рудечка на mine, которую ставили Лавриненко и Кузнецов, летит под откос эшелон с живой силой и бронетранспортерами. При крушении и обстреле погибло 257 немецких солдат и офицеров, которые ехали на фронт. 15 сентября 1943 г. в районе Александрия–Зверов летит под откос эшелон с живой силой и танками «тигр», из этого эшелона не доехали на фронт 201 солдат и офицер, они нашли себе могилу на Волынской земле. И так почти каждую ночь на наших минах вражеские эшелоны летели под откос.

Я уже отмечал, что кроме диверсионной деятельности партизаны отряда имени Сталина (1-й батальон) участвовал во многих боях с немецко-фашистскими захватчиками. Разбито партизанами было 9 крупных вражеских гарнизонов. Я уже не считаю таких гарнизонов националистических формирований, которые были разбиты на Волыни, в селах Журавичи, Липно, Беростяне и многих других.

В боях с немецко-фашистскими захватчиками и их пособниками на Волынской земле сложили свои головы беспредельно смелые и отважные партизаны отряда имени Сталина. Так, 2 августа 1943 г. в районе Киверцы–Зверов в период крушения вражеского эшелона погиб командир диверсионного взвода Александр Владимирович Беляев, человек беспредельной смелости, отваги и героизма. Он был похоронен в лесу, недалеко от с.Вишневое.

3 августа 1943 г. погибли смертью храбрых прекрасные партизаны, всеми любимые – командир пулеметного взвода Александр Иванович Ефимочкин, 1917 г.р., из Калужской области, Людиновский район, с.Манино, Григорий Иванович Пташко, 1921 г.р., родом из Башкирской АССР, Давликанский район, с.Ивангород. Пташко был моим личным ординарцем, и

когда мне угрожала смерть, он своею грудью закрыл меня и сам погиб. Оба они похоронены в одной могиле в лесу, в двух километрах восточнее станции–узкоколейки Богуславка (недалеко от с.Берестяне).

13 августа 1943 г. партизаны второй роты отряда имени Сталина под командованием Ильи Михайловича Авксентьева, идя на диверсию в район Ромашковская–Рудечка, наткнулись в лесу на крупную засаду оуновских банд, завязался бой. В этом бою был убит И.М.Авксентьев. Это была огромная потеря для отряда. Он был человеком особой смелости и отваги, служил своим примером во всем не только для партизан отряда имени Сталина, но и для всего Черниговско-Волынского соединения. Похоронили его 14 августа 1943 г. в лесу, в 2 км западнее с.Дерманка. 15 сентября 1943 г. в районе Александрия – Зверов при крушении вражеского эшелона с живой силой и автомашинами, где погибло более 200 немецких солдат и офицеров, был убит политрук взвода Сергей Андреевич Бондаренко. Похоронен он был тут же, в лесу, недалеко от с.Александрия.

9 октября 1943 г. в районе с.Вышнево и ст.Зверов в период выполнения боевого задания по подрыву вражеского эшелона был убит командир диверсионного взвода Александр Григорьевич Лавриненко, человек особой храбрости. Похоронен и он был в лесу, между селами Александрия и Вышнево. 6 ноября 1943 г. в районе Рудечка при крушении вражеского эшелона погибли подрывники отряда имени Сталина Анатолий Румянцев и Александр Осмачко, оба были беспредельно смелые и мужественные люди. Похоронены они в одной могиле, в лесу севернее с.Рудечка. Я назвал только некоторых погибших товарищей, о них сохранились записи в моем дневнике, а делал я их в лаконичной форме.

А сейчас несколько слов о подполье, которое создавалось до нашего прихода и при помощи партийных работников отряда имени Сталина. Этим вопросом занимались секретарь партбюро партизанского отряда Семен Ефимович Газинский (до начала Великой Отечественной войны работал 1-м секретарем Розвадевского райкома партии, Киевская область) и секретарь

комитета комсомола отряда имени Сталина Петр Степанович Шутько (до войны работал первым секретарем Холменского райкома комсомола, Черниговская область). Они с группой товарищей выявляли членов КПЗУ, подбирали честных, самых активных и преданных советской власти людей.

С.Е.Газинский был не только секретарем парторганизации отряда имени Сталина, но и был уполномоченным Черниговско-Волынского подпольного обкома партии, который имел право не только организовывать и создавать подпольные организации, но и утверждать руководителей этих организаций. Он неоднократно в ночное время проникал в села Суск, Сильное, Городище и многие другие населенные пункты и вместе со своими товарищами из отряда проводил там большую работу по созданию подполья.

Так, 8 октября 1943 г. Газинский доложил мне, что в Суске, Сильное и Городище созданы подпольные организации. И они стали активно действовать, выполняя задания, которые он им поручал. Местные подпольщики активно распространяли листовки, которые передавались им Газинским, и сами писали от руки, противодействовали оуновцам мобилизовать сельскую молодежь в свои банды. Выделяли проверенных и надежных людей, которые были проводниками наших диверсионных групп. Несколько раньше была налажена нами связь с подпольными организациями сел Словатычи, Бикентеевка, Тростянец, Липно и др.

Следует отметить, что партизанская разведка часто связывалась со священником с.Липно Евсеем Йосиповичем Слитько, который оказывал партизанам различную помощь. Слитько был хорошо осведомлен о действиях оуновских банд, передавал нам ценные разведданные. Партизаны считали его своим другом и товарищем, в то время как священник с.Журавичи Степан Шиприкевич был злейшим нашим врагом, после он получил заслуженное наказание. Как потом выяснилось, оуновские бандиты узнали, что священник Е.И.Слитько был связан с партизанами, поэтому в ночное время ворвались в его дом, связали его и жену и зверски замучили, а

трупы закопали так, что и до сего времени никому неизвестно, где они находятся.

12 октября 1943 г. С.Е.Газинский, П.С.Шутько и заместитель командира отряда по разведке и контрразведке В.Е.Зубко поздно ночью возвратились из с.Суск. Они доложили мне, что на базе этой подпольной организации создан подпольный Киверецкий райком партии во главе с бывшим членом КПЗУ Александром Макаровичем Бондарем и подпольный райком комсомола во главе с Владимиром Адамовичем Киричуком.

Подпольный Киверецкий райком комсомола под руководством В.А.Киричука, который также находился в с.Суск, проводил большую работу среди молодежи. Он отбирал проверенных ребят в партизанские отряды и делал все для того, чтобы не дать оуновцам мобилизовать молодежь в свои бандитские формирования. По рекомендации секретаря Киверецкого подпольного райкома комсомола было направлено в партизанский отряд только из с.Хощеса 12 комсомольцев, которые проявили мужество и отвагу в борьбе с немецкими оккупантами и их пособниками.

Комсомольская подпольная организация действовала под руководством Киверецкого райкома партии. Секретарь подпольного Киверецкого райкома комсомола В.А.Киричук после войны, по неполным данным, работал на Киверецком маслозаводе <...>

**Оригінал. Машинопис. Березень 1987 р.
ДАКО.- ф. Р-7714.- Оп. 1.-Од.зб. 25.- арк. 1-18.**

КІРОВОГРАДСЬКА «МОЛОДА ГВАРДІЯ»

З Д О В І Д К И

про діяльність учасників підпільної комсомольської організації «Спартак», що діяла з листопада 1942 р. по грудень 1943 р. в с.Красногірка Голованівського району Кіровоградської області

1. МАЛА МАРІЯ ІВАНІВНА – 1894 р.н., українка, кандидат в члени КПРС, освіта початкова, до тимчасової окупації території району працювала головою колгоспу «Шлях до соціалізму», підтримувала тісні зв'язки з партизанським загonom «Південний» і спрямовувала роботу підпільної комсомольської організації «Спартак», розстріляна в листопаді 1943 р. і спалена в курені біля с.Красногірка на околиці лісу.

2. РИМАР ЛЮБОВ ЮХИМІВНА – 1924 р.н., українка, член ВЛКСМ, освіта середня, секретар підпільної комсомольської організації, брала активну участь в роботі підпільної організації та підтримувала тісні зв'язки з комсомольцями та молоддю навколишніх сіл Свірнево, Новоголованівськ, особисто готувала листівки та розповсюджувала їх в навколишніх селах, організовувала збір зброї для партизанського загону. Розстріляна в листопаді 1943 р. і спалена в курені біля с.Красногірка на околиці лісу.

3. ГРОМОВИЙ МИХАЙЛО СТРАТІОНОВИЧ – 1926 р.н., українець, член ВЛКСМ, освіта неповна середня, до ВВВ навчався в Красногірській семирічній школі, являвся командиром бойової групи підпільної комсомольської організації «Спартак», брав участь в підриві залізничної колії та ешелонів, звільненні молоді, яку відправляли в Німеччину, та підтримував зв'язки з партизанським загonom «Південний». Розстріляний в листопаді 1943 р. і спалений в курені біля с.Красногірка на околиці лісу.

4. ГРАМАТЧИКОВ ПЕТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ – 1919 р.н., росіянин, освіта середня, з військовополонених, кандидат в члени КПРС, народився в Омській області. Брав активну участь в діяльності підпільної

комсомольської організації «Спартак», а з травня 1943 р. по березень 1944 р. був начальником штабу партизанського загону. Разом з товаришами по боротьбі неодноразово брав участь в розстрілах поліцейських та інших німецьких запродавців сіл Красногірки, Свірневе, Грузьке, в березні 1944 р. загинув в бою із загарбниками.

5. ЯСТРЕМСЬКА ОЛІМПАДА МИКОЛАЇВНА – 1924 р.н., українка, член ВЛКСМ, освіта середня, до ВВВ працювала вчителькою. Брала активну участь в роботі підпільної комсомольської організації, підтримувала зв'язок з партизанським загonom імені Сталіна, подавала медичну допомогу пораненим, була розвідницею. 4 березня 1944 р. вбита фашистами в Голованівському лісі під час прориву кільця німецького оточення.

6. ЧЕРЕВИЧНА НАДІЯ ОЛЕКСІЇВНА – 1928 р.н., українка, б/п, учениця 7-го класу Красногірської семирічної школи, зв'язкова підпільної комсомольської організації «Спартак», розповсюджувала листівки. Розстріляна в листопаді 1943 р. і спалена в курені біля с.Красногірка на околиці лісу.

7. ДУБОВА (СЕГЕДА) ДАР'Я КИРИЛІВНА – 1926 р.н., українка, член ВЛКСМ, закінчила 7 класів Красногірської семирічної школи, розповсюджувала листівки, брала участь з товаришами у виведенні з ладу сільськогосподарських машин. Розстріляна в листопаді 1943 р. і спалена в курені біля с.Красногірки на околиці лісу.

8. РЕМІННА (БОЙКО) ОЛЕНА ЯКИМІВНА – 1921 р.н., українка, член ВЛКСМ, закінчила 7 класів Красногірської семирічної школи, працювала в колгоспі, зв'язкова підпільної організації. Передавала листівки з Свірнево в Красногірку. Брала участь у визволенні полонених. Розстріляна в листопаді 1943 р. і спалена в курені біля с.Красногірка на околиці лісу.

9. САМЧИШИН МИХАЙЛО ВЛАСОВИЧ – 1928 р.н., українець, б/п, учень 7-го класу Красногірської семирічної школи, зв'язківець підпільної комсомольської організації «Спартак», розповсюджував листівки.

Розстріляний в листопаді 1943 р. і спалений в курені біля с.Красногірка на околиці лісу.

10. ФУРМАН ЄЛИЗАВЕТА СИДОРІВНА – 1921 р.н., українка, член ВЛКСМ, закінчила 7 класів Красногірської семирічної школи до ВВВ, працювала в колгоспі «Шлях до соціалізму». На квартирі Фурман Є.С. збирались підпільники, переховували зброю та продукти. Брала активну участь в діяльності комсомольської організації. Розстріляна в листопаді 1943 р. і спалена в курені біля с.Красногірка на околиці лісу.

11. ТИХОВСЬКА НАТАЛІЯ РОМАНІВНА – 1923 р.н., українка, член ВЛКСМ. Освіта – 7 класів. До ВВВ працювала в колгоспі. Активну участь брала в роботі підпілля, член бойової групи організації. Ходила із завданням в інші села району. У березні 1944 р. повела колону німецьких машин на перехресний вогонь партизанського загону, де героїчно загинула від кулі німецького офіцера.

12. ТИХОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР РОМАНОВИЧ – 1928 р.н., українець, б/п. До ВВВ був учнем 6-го класу Красногірської семирічної школи. Брав активну участь в діяльності підпільної комсомольської організації «Спартак», збирав зброю, яку потім передавали партизанському загоні «Південний». Розповсюджував листівки. <...>

13. САМЧИШИН САВЕЛІЙ ВЛАСОВИЧ – 1917 р.н., українець, член ВЛКСМ, закінчив 7 класів Красногірської семирічної школи. Брав активну участь в роботі підпілля, вибраний був заступником командира бойової групи, особисто брав участь в підриві залізничної колії та ешелонів на перегоні Ємилівка – Перегонівка. Розстріляний в листопаді 1943 р. і спалений в курені біля с. Красногірка на околиці лісу.

14. ВОЛОЩУК ОЛІМПАДА ЗАХАРІВНА – 1923 р.н., українка, член ВЛКСМ, уродженка с.Красногірка. Одна із самих активних членів підпільної комсомольської організації «Спартак». Ввійшовши до її складу в перші дні організації підпілля, О.З.Волощук від батька Волощука Захара Пилиповича, призначеного окупантами старостою сільуправи, дізнавалася

про найважливіші задуми німців та їх поплічників і своєчасно інформувала підпільників і партизанів. Брала активну участь в складанні і розповсюдженні листівок серед населення свого та навколишніх сіл. Проводила велику роз'яснювальну роботу. Для партизанського загону «Південний» збирала медикаменти, одяг та продукти харчування. Розстріляна окупантами на подвір'ї власного будинку в 1943 р.

15. ВОЛОЩУК ГАЛИНА ЗАХАРІВНА – 1925 р.н., українка, член ВЛКСМ, освіта неповна середня, уродженка с.Красногірка. Активний член підпільної комсомольської організації «Спартак» з перших днів її заснування. Допомогала пораненим бійцям і командирам радянської армії. Збирала медикаменти, одяг та продукти харчування для партизанського загону «Південний». Брала участь в розповсюдженні листівок та роз'яснювальній роботі серед населення свого та навколишніх сіл. Будучи інформованою батьком Волощуком Захаром Пилиповичем, призначеним окупантами старостою сільуправи, про найважливіші наміри окупантів та запродавців, вчасно повідомляла ці дані підпільникам та командуванню партизанського загону. Розстріляна разом з усіма членами сім'ї на подвір'ї власного будинку в 1943 р.

16. САМЧЕНКО МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ – 1914 р.н., українець, б/п, освіта неповна середня, до ВВВ працював в колгоспі. Допомогав підпільникам переховувати зброю та продукти, які переправлялися партизанам. У листопаді 1943 р. в катівнях жандармерії М.І.Самченко був розстріляний.

17. ВОЙТЕНКО МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ – 1925 р.н., українець, член ВЛКСМ, житель с.Капітанка, зв'язковий, часто приносив зброю, тексти листівок. При виконанні завдання був поранений, переховувався в с.Капітанка, восени 1943 р. по завданню начальника районної поліції був арештований і страчений в катівнях жандармерії.

18. КИРИЛЮК ГАННА ФИЛИМОНІВНА – 1923 р.н., українка, член ВЛКСМ, закінчила 10 класів Межирічківської середньої школи. До ВВВ

працювала в Свірневському радгоспі. Зв'язкова підпільної комсомольської організації, через свого батька доставала продукти харчування і передавала партизанам. Під її керівництвом розповсюджувались листівки. Заарештована гестапо, перенесла тортури. Після звільнення території від німецько-фашистських загарбників була направлена обкомом комсомолу в Волинську область, в Заболотьєвський район, де працювала секретарем райкому комсомолу. 2 травня 1947р. трагічно загинула.

19. ДАБІЖА ПЕТРО АВРАМОВИЧ – 1925 р.н., українець, член ВЛКСМ, закінчив 7 класів Красногірської семирічної школи. Брав активну участь в діяльності підпільної комсомольської організації «Спартак», член бойової групи, брав участь у страті фашистського запродавця. Мав тісний зв'язок з партизанським загonom імені Сталіна. Загинув в 1944 р. в боях при визволенні території Молдавської РСР.

20. САМЧИШИНА ДАР'Я ВЛАСІВНА – 1925 р.н., українка, член ВЛКСМ, закінчила 6 класів Красногірської семирічної школи, член підпільної комсомольської організації «Спартак». Через свого брата Саву розповсюджувала листівки та збирала розвідувальні дані про дислокацію німецьких військ. Після звільнення території району працювала в місцевому колгоспі. Померла 1 липня 1973 р.

21. ПЕРЕПЕЛИЦЯ ІВАН ЯКИМОВИЧ – 1924 р.н., українець, член ВЛКСМ, освіта неповна середня, уродженець с.Новоголованівськ. Член підпільної комсомольської організації «Спартак». Забезпечував постійний зв'язок підпільної організації з партизанським загonom «Південний». Неодноразово, ризикуючи життям, брав активну участь в розповсюдженні листівок, які закликали до боротьби проти німецьких окупантів і зрадників Батьківщини. Розстріляний в 1943 р. в катівні жандармерії Голованівська.

22. ПЕРЕПЕЛИЦЯ МИКОЛА ЯКИМОВИЧ – 1926 р.н., українець, член ВЛКСМ, освіта неповна середня, народився в с.Новоголованівськ. Активний учасник підпільної комсомольської організації «Спартак». Під час окупації району фашистськими загарбниками підбирав і переховував зброю,

яку потім передавав партизанам. Розстріляний в 1943 р. польовою жандармерією за зв'язок з партизанським загonom «Південний».

23. САМЧИШИН ЛАВРЕНТІЙ ВЛАСОВИЧ – 1915 р.н., українець, безпартійний, освіта неповна середня, народився в с.Манжурка. Брав участь в роботі підпільної комсомольської організації «Спартак». Дім Лаврентія Власовича був явочною квартирою. Допомагав партизанам в харчуванні, передавав їм заховану раніше зброю. Після визволення села Л.В.Самчишин був призваний польовим військкоматом в ряди радянської армії, загинув в 1944 р. на фронті.

24. ТІТОВ МИКОЛА НИКИФОРОВИЧ – 1924 р.н., українець, член ВЛКСМ, освіта неповна середня, народився в с.Свірневе. Був одним з учасників підпільної комсомольської організації «Спартак». Брав активну участь у виготовленні та розповсюдженні листівок і повідомлень Совінформбюро. Збирав зброю і передавав в партизанський загін. Був учасником звільнення молоді, яку відправляли до Німеччини. Розстріляний разом з рідними в 1943 р. в катівнях жандармерії Голованівська за переховування листівок в хаті та зв'язок з партизанами.

25. ФОРОСТЯНИЙ БОРИС ДАНИЛОВИЧ – 1926 р.н., українець, член ВЛКСМ, освіта неповна середня, народився в с.Свірневе. Член підпільної комсомольської організації «Спартак». Брав участь у друкуванні і розповсюдженні листівок серед населення. Збирав зброю, таємно зберігав її, а потім передавав партизанам. Розстріляний в 1943 р. в катівні жандармерії Голованівська за зв'язок з партизанами.

26. ШАТАЛЮК БОРИС АНДРІЙОВИЧ – 1924 р.н., українець, член ВЛКСМ, освіта неповна середня, народився в с.Свірневе. Був членом підпільної комсомольської організації «Спартак». Брав активну участь в підривній діяльності проти фашистського режиму. Друкував і розповсюджував листівки, які повідомляли про перемоги радянської армії під Москвою, закликали до боротьби з німецькими окупантами. Збирав і

переховував зброю, яку потім передавав партизанам. Загинув смертю героя в катівні жандармерії в 1943 р. в Голованівська.

27. БАЛАЦИН ОЛЕКСАНДР АНТОНОВИЧ – 1923 р.н., українець, член ВЛКСМ, освіта неповна середня, народився в с.Красногірка. До окупації села працював в конторі колгоспу «Шлях до соціалізму». Під час окупації – один із учасників підпільної комсомольської організації «Спартак». Брав активну участь в розповсюдженні листівок, зберігав, а потім передавав в партизанський загін зброю, боєприпаси і т.п. Брав участь у звільненні молоді району, яку відправляли до Німеччини. Загинув в 1943 р. в боях при звільненні території Молдавської РСР.

28. САМЧИШИНА ПОЛІНА ВЛАСІВНА – 1913 р.н., українка. безпартійна, освіта незакінчена середня, народилась і виросла в с.Красногірка. Одна із учасників підпільної комсомольської організації «Спартак». Брала активну участь в підпільній діяльності проти фашистського режиму. Друкувала листівки і розповсюджувала серед населення села, допомагала в доставці партизанам продуктів харчування, зброї, одягу та медикаментів. Брала участь в операції по виведенню з ладу сільськогосподарської техніки. За зв'язок з підпільниками була арештована і піддавалась катуванню, але нікого з товаришів не виказала. Живою залишилась випадково. З 1944 р. працювала в місцевому колгоспі. <...>

29. ДАБІЖА ГАННА АМБРОСІВНА – 1924 р.н., українка, член ВЛКСМ, освіта неповна середня. У роки ВВВ, під час окупації німецько-фашистськими загарбниками території району, входила до складу підпільної комсомольської організації «Спартак». Разом з товаришами по підпіллю розповсюджувала листівки та вела роз'яснювальну роботу серед односельчан та жителів навколишніх сіл. Допомогала радянським військовополоненим одягом та продуктами харчування. Збирала відомості про дислокацію німецьких військ. Для партизанського загону «Південний» збирала продукти харчування, одяг та медикаменти. У період масових арештів та страт підпільників знаходилась в с.Наливайка, що дозволило уникнути арешту.

30. ДАБІЖА КАТЕРИНА АВРАМІВНА – 1924 р.н., українка, член ВЛКСМ, освіта неповна середня. У роки ВВВ, під час окупації німецько-фашистськими загарбниками території району, брала участь в роботі підпільної комсомольської організації «Спартак». Разом з товаришами розповсюджувала листівки та вела роз'яснювальну роботу серед односельчан. Допомагала радянським військовополоненим і партизанам одягом та продуктами харчування, медикаментами. <...>

31. БЕЗВЕРХНІЙ ГРИГОРІЙ АВКСЕНТІЙОВИЧ – 1928 р.н., українець, б/п. Навесні 1943 р. був прийнятий в підпілля, збирав зброю, розповсюджував листівки. З 1947-го по 1952 роки перебував в лавах радянських збройних сил. Після демобілізації працював в колгоспі «Україна» садоводом. Член КПРС з 1963 р.

Машинопис. Оригінал. 18.02.1975 р.

ДАКО, ф.П-429.- Оп.3.- Од.зб.138.- Арк. 20-28.

**З ФОНДІВ КІРОВОГРАДСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

Лахман Петро Іванович – командир підпільно-диверсійної групи комсомольців у м. Кіровограді, загинув в грудні 1943 р.

Кришталь Михайло Павлович – командир партизанського загону «За Батьківщину», що діяв на Кіровоградщині протягом 1941–1944 рр. (1949 р.)

**Бур'янова Олена Захарівна –
член Кіровоградської міської підпільно-диверсійної групи,
вчителька**

**Живогляд Арсеній Іванович – зв'язківець
підпільного Кіровоградського обкому КП(б)У,
партизан загону імені Ворошилова**

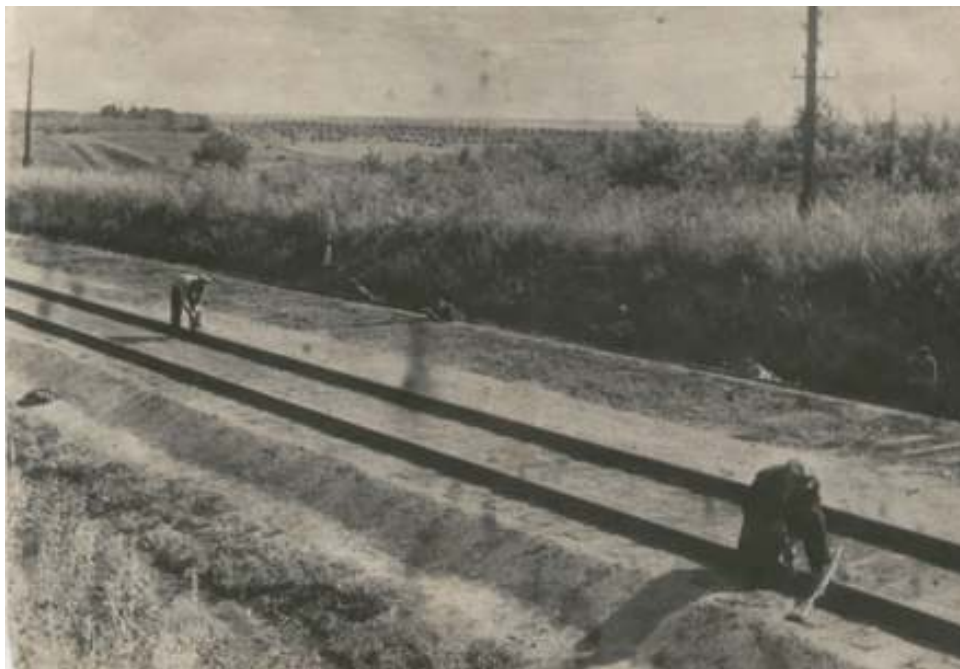

**Діброва Ілля Данилович –
командир партизанського загону імені Ворошилова**

**Генерал-майор
Наумов Михайло Іванович – командир партизанського з'єднання,
що пройшло рейдом по Кіровоградщині у 1943 р.**

Демонтування колії залізниці партизанами

Мінування колії залізниці партизанами

**Партизанський рух на Кіровоградщині
(Уверху поряд С.І.Долженко і М.М.Скирда)**

**Партизани Кам'янського загону імені Ворошилова
під час виконання бойового завдання.
Командир Куценко Андрій Степанович**

**Долженко Семен Іванович –
командир Нерубаєвського партизанського загону
імені Ворошилова проводить нараду зв'язківців
(Літо 1943 р.)**

**Братські могили партизанів і підпільників Кіровоградщини
(1944 р.)**

**З ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Група підпільників ст. Знам'янки біля будинку, де під час гітлерівської окупації знаходилась явочна квартира (м. Знам'янка Кіровоградської області)

Партизани загону імені К.Є.Ворошилова.

ПО С Т А Н О В Л Е Н И Е

Бюро Кировоградского Обкома КП/б/У от 26 мая 1945 г.

ОБ УТВЕРЖДЕНИИ ОТЧЕТА ПАРТИЗАНСКОГО ОТРЯДА
ИМ. ВОРОШИЛОВА, КОМАНДИР ОТРЯДА тов. ДИБРОВА И.Д.,
КОМИССАР ОТРЯДА САВАНСКИЙ К.И.

Бюро обкома КП/б/У считает, что партизанский отряд им. Ворошилова, организованный в мае 1943 года секретарем Обкома КП/б/У тов. СКИРДОЙ М.М., который с июня 1943 года действовал под руководством т. ДИБРОВА И.Д., комиссар т. САВАНСКИЙ К.И. при активной помощи т. СКИРДЫ М.М. — за время пребывания в тылу врага, в результате проведенных боевых и диверсионных операций нанес большие потери немецкой армии в живой силе и технике, а также путем проведения массово-политической работы среди населения — отряд в районах своей деятельности дезорганизовал работу оккупационных властей и организовал мероприятия, ими проводимые.

Бюро Обкома КП/б/У — П О С Т А Н О В Л Я Е Т:—

1. Представленный комендантом отчет — о работе партизанского отряда им. Ворошилова в тылу врага — у т в е р ж д и т ь
2. Считать, что тов. тов. ДИБРОВА и САВАНСКИЙ с возложенными на них задачами справились.
3. Считать, действительными партизанами отряда им. Ворошилова в количестве 700 человек — /список прилагается/.

СЕКРЕТАРЬ КИРОВОГРАДСКОГО
ОБКОМА КП/б/У

/с. ГОРЕННОВ/

В В Р Н О:—

ЗАВ.ОСОБНЫМ СЕКТОРОМ ОБКОМА КП/б/У

Ю.М.ТВОЛКОВ

Постанова Бюро Кіровоградського обкому КП(б)У про затвердження звіту партизанського загону імені К.Є.Ворошилова (Командир — І.Діброва). 26.05.1945 р.

ДАКО.- ф.П-429.- Оп.3.- Од.зб.4.- Арк. 95

П О С Т А Н О В Л Е Н И Е

Виро Кировоградського обкому КП(б)У от 19 марта 1945 г.

"ОБ УТВЕРЖДЕНИИ ОТЧЕТА ПАРТИЗАНСКОГО ОТРЯДА
ИМ. ВОРОШИЛОВА, КОМАНДИР ОТРЯДА тов. ДОЛЖЕН-
КО, КОМИССАР тов. ЯРНО".

Виро обкома КП(б)У считает, что партизанский отряд им. Ворошилова, действовавший под руководством командира тов. ДОЛЖЕНКО С.И. и комиссара тов. ЯРНО К.Е. проделал большую работу, направленную на подрыв экономической и военной мощи немецких оккупантов в районе деятельности партизанского отряда.

Считать, что тов. ДОЛЖЕНКО и тов. ЯРНО с возложенными на них Обкомом партии задачами справились.

Виро обкома КП(б)У - П О С Т А Н О В Л Я Е Т :-

Представленный Командованием отряда отчет о работе партизанского отряда им. Ворошилова в тылу врага - у т в е р -
д и т ь.

СЕКРЕТАРЬ КИРОВОГРАДСКОГО
ОБКОМА КП(б)У

/ф. ГОРЕНКОВ/

Е Р Н О :-

В. С. СОБАН - СЕКТОРОМ ОБКОМА КП(б)У *В. С. Собан* /БОЛНОВ/

Постанова Кіровоградського обкому КП(б)У про затвердження звіту партизанського загону імені К.С.Ворошилова (Командир - С.Долженко). 19.03.1945 р.

ДАКО.- ф.П-429.- оп.3.- Од.зб.4.- Арк.112

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Бюро Кировоградского Обкома КП/б/У от 19 марта 1945 г.

ОБ УТВЕРЖДЕНИИ ОТЧЕТА КАМЕНСКОГО ПАРТИЗАНСКОГО
ОТРАДА №-2 им. ВОРОШИЛОВА, КОМАНДИР Т. КУЦЕНКО,
КОМИССАР тов. ВЕРКИН.

Бюро Обкома КП/б/У считает, что Каменский партизанский отряд №-2 им. Ворошилова, который действовал под руководством командира тов. КУЦЕНКО А.С. и комиссара тов. ВЕРКИНА Г.С. провел большую работу, направленную на подрыв экономической и военной мощи немецких оккупантов в районе деятельности партизанского отряда.

Считать, что тов. КУЦЕНКО и тов. ВЕРКИН с возложенными на них Обкомом партии задачами справились.

Бюро Обкома КП/б/У - П О С Т А Н О В Л Я Е Т : -

Представленный командованием отчет - о работе Каменского партизанского отряда №-2 им. Ворошилова в тылу - врага - у т в е р ж д а т ь .

СЕКРЕТАРЬ КИРОВОГРАДСКОГО
ОБКОМА КП/б/У

/ф. ГОРЕНКОВ/

В Е Р Н О : -

ДИРЕКТОРОМ ОБКОМА КП/б/У *Ю. М. М. -* /БОЛНОВ/

Постанова Бюро Кіровоградського обкому КП(б)У про затвердження звіту

Кам'янського партизанського загону імені К.С.Ворошилова.

(Командир - А.Куценко). 19.03.1945 р.

ДАКО.- ф.П-429.-Оп.3. -Од.зб.4.- Арк.116.

**З ПРИВАТНОЇ КОЛЕКЦІЇ
РОДИНИ ЗЕЛЕНСЬКИХ**

ЗЕЛЕНСЬКИЙ ДМИТРО ВАСИЛЬОВИЧ

Підпільник Кіровоградської підпільно-диверсійної організації імені К.Є.Ворошилова. Провідник партизанів по Кіровограду, яких розміщував у себе вдома і сусідніх помешканнях. Розстріляний німцями і кинутий у колодезь біля Ковалівського мосту (м.Кіровоград).

***

КУЛІБАБА (ЗЕЛЕНСЬКА) ЄВДОКІЯ ПАВЛІВНА

Підпільниця Кіровоградської підпільно-диверсійної організації імені К.Є.Ворошилова. Маючи на руках восьмимісячну дитину, вільно пересувалася Кіровоградом. У кошику з немовлям переносила листівки від партизанів.

***

ЗЕЛЕНСЬКИЙ АНДРІЙ ДМИТРОВИЧ

Підпільник Кіровоградської підпільно-диверсійної організації імені К.Є.Ворошилова. Під час окупації Кіровограда працював на пошті. Через дружину Євдокію повідомляв про рух товарів і відправку людей до Німеччини, надавав іншу цінну інформацію.

ПІСЛЯМОВА

Друга світова війна залишається провокуючим фактором перманентного протистояння і реакції значної частини суспільства на будь-які спроби відійти від усталених протягом повоєнних десятиліть уявлень про війну, радянських оцінок і стереотипів, що довгий час домінували в історичній науці. Усім відомо, що будь-яка війна забирає тисячі життів, негативно впливає на економічну й соціокультурну сферу ворогуючих сторін, супроводжується значними руйнуваннями не лише об'єктів військово-промислового комплексу, але й історико-культурних пам'яток та інших споруд. Руйнування фінансової системи призводить до погіршення матеріально-побутового становища громадян, нерідко призводячи до зубожіння, голоду, вимушених міграцій та інших не менш прикрих явищ. Та найбільш трагічним наслідком війни залишається морально-психологічний шок, пережитий внаслідок втрати рідних та близьких або їх каліцтва, заподіяних війною.

Інтерв'ю та спогади, представлені у збірнику, відтворюють всю трагічність і неординарність подій Другої світової війни. Демонструють пережиті почуття, жах, душевні муки, тугу за мирним життям, ненависть до окупантів і бажання помститися їм за скалічене дитинство, юність, нездійсненні мрії, побої і приниження, як слов'янської нації. Спогади і документи про нацистський окупаційний режим яскраво підтверджують колоніальну політику Третього рейху щодо українських земель, перетворення їх на аграрно-сировинну базу гітлерівської Німеччини, а населення – на слухняну і дешеву робочу силу. Проте німецьким окупантам здійснити свій намір не вдалося. Населення Кіровоградщини виявило силу і мужність у боротьбі з ворогом: не лише на фронтах війни, але й у ворожому тилу. Безстрашність і витримка, сила духу, враховуючи відсутність належної допомоги з «Великої землі» зброєю, боєприпасами, продовольством і одягом, все ж допомогли партизанським формуванням подолати німецький наступ на їхні «лісові» позиції, сприяти визволенню радянськими збройними силами

населених пунктів окупованої території. Героїзм і відвага наших земляків–патріотів залишаються яскравим прикладом у військово-патріотичному вихованні сучасної молоді, яка пам'ятає подвиг своїх пращурів і намагається брати з них приклад. Відзначення Дня Перемоги для багатьох з них є приводом згадати подвиг своїх рідних і вшанувати пам'ять загиблих. Історична пам'ять про події Другої світової війни зіткана з мільйонів епізодів, що відклались у сумних і радісних спогадах про воєнну добу. Пам'ять про війну залишається духовно-історичним надбанням українського народу. Вона відтворює підвалини його самодостатності й самобутності, органічно інтегрує його в загально-цивілізаційний простір. Загалом – це надзвичайно складний, суперечливий, навіть строкатий і парадоксальний феномен, який важко об'єктивно оцінити. На індивідуальному рівні є різним сприйняття тих чи інших подій людьми, які перебували в однакових умовах: в лавах збройних сил чи підпільно-партизанського руху Опору, на окупованій території чи на примусових роботах у Третьому рейху.

Людська пам'ять донині залишається малодослідженою – як в медичному, так і в історичному плані. Вона є пульсуючою, здатною плутати ті чи інші події або взагалі забувати певні моменти життя й відтворювати незначні його фрагменти. У збірнику представлено багато спогадів очевидців окупаційного режиму, що не завжди підтверджуються архівними даними, однак не втрачають своєї історичної значущості. Ураховуючи те, що пам'ять давно вже не молодих людей здатна помилятися або просторово узагальнювати ті чи інші події, видавати розповіді рідних і близьких за власні враження, історики мають критично ставитися до будь-яких спогадів і обережно використовувати їх в якості першоджерела. Попри існуючі недоліки у контрастності поданого матеріалу, ми сподіваємося, що збірник все ж стане корисним і прислужиться не лише професійним історикам, краєзнавцям, а й тим, хто просто цікавиться історією Кіровоградщини часів війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф.Р-2370. Витязівська районна управа (с. Витязівка Витязівського району Кіровоградської області)

Опис 1. Спр. 1. Особисті свідоцтва мешканців району. – 124 арк.

Ф.Р-2493. Кіровоградська районна управа № 1 (м. Кіровоград)

Опис 1. Спр. 4. Заяви різних осіб про надання їм квартир. – 20 арк.

Спр. 8. Протоколи рішень Кіровоградської районної комісії по розгляду заяв від громадян про повернення їм жилих будинків і права користуватись садибами. – 93 арк.

Ф.Р-2498. Кіровоградський міський комісар (м. Кіровоград)

Опис 1. Спр. 2. Посвідчення і листування з міською управою та підприємствами міста по організаційним та господарським питанням. Список службовців міського комісаріату. – 136 арк.

Ф.Р-2502. Кіровоградське обласне управління зв'язку (Кіровоград)

Опис 1. Спр. 1. Постанова міського комісара про регулювання умов праці місцевих службовців, зайнятих на німецьких підприємствах. Накази по обласному управлінню зв'язку. Списки особового складу. – 64 арк.

Ф.Р-2503. Кіровоградський міський радіовузол (м. Кіровоград)

Опис 1. Спр. 1. Розпорядження і листування по адміністративно-господарським питанням. – 46 арк.

Ф.Р-2504. Редакція газети «Український голос» Кіровоградського обласного та міського управлінь (м. Кіровоград)

Опис 1. Спр. 1. Звіти і статті про організацію роботи установ міста, надіслані для опублікування. – 25 арк.

Спр. 2. Розпорядження, оголошення та інша кореспонденція з сільськогосподарських питань, надіслана для опублікування (3.02.42 – 2.11.42). – 80 арк.

Спр. 4. Запити окремих осіб про добровільний вступ в німецьку армію і виїзд на роботу в Німеччину. Відповіді редакції. – 5 арк.

Спр. 7. Листування про пересилку кореспонденції, виплату гонорарів, забезпечення редакції папером. – 56 арк.

Ф.Р-2506. Кіровоградське обласне і міське архівне управління (м. Кіровоград)

Опис 1. Спр. 1. Опис документальних матеріалів, відомості про наявність книг і газет, що зберігаються в архіві. – 23 арк.

Спр. 4. Правила внутрішнього розпорядку Кіровоградського обласного та міського архівів. – 13 арк.

Спр. 18. Табелі явки на роботу співробітників обласного державного архіву. – 11 арк.

Ф.Р-2512. Кіровоградська міська управа (м. Кіровоград)

Опис 1. Спр. 6. Листування з польовою комендатурою і обласним комісаром з питань мистецтва. Списки артистів. – 15 арк.

Спр. 12. Звіти та листування про відновлення і організацію роботи шкіл, технікумів, дитячих садків та дитячих будинків. – 38 арк.

Ф.Р-2546. Олександрійський гебітскомісаріат (м. Олександрія Кіровоградської області)

Опис 1. Спр. 1. Розпорядження Олександрійського гебітскомісара. Листування по господарським питанням. – 45 арк.

Ф.Р-2547. Олександрійська міська управа (м. Олександрія Кіровоградської області)

Опис 1. Спр. 1. Накази і розпорядження міської управи. – 23 арк.

Ф.Р-2557. Олександрійська районна управа (м. Олександрія Кіровоградської області)

Опис 1. Спр. 1. Постанови районної управи. – 33 арк.

Ф.Р-2612. Хмельівська районна управа (с. Хмельове Хмельівського району Кіровоградської області)

Опис 1. Спр. 1. Накази, розпорядження рейхсміністра, гебітскомісара та районної управи з адміністративних та господарських питань. – 128 арк.

Ф.Р-2635. Знам'янська районна управа (м. Знам'янка Кіровоградської області)

Опис 1. Спр. 1. Розпорядження районної управи з адміністративних питань. – 8 арк.

Спр. 2. Посвідчення, видані громадянам Знам'янського району на право проїзду по території області. – 8 арк.

Спр. 3. Матеріали щодо листування по судовим питанням. – 13 арк.

Спр. 4. Персональні довідки на мешканців с. Дмитрівки. – 5 арк.

Ф.Р-2638. Знам'янська комендатура (м. Знам'янка Кіровоградської області)

Опис 1. Спр. 1. Відпускні свідоцтва військовополонених Червоної армії. Заяви громадян про надання їм допомоги. – 19 арк.

Ф.Р-2677. Бобринецький гебітскомісаріат (м. Бобринець Кіровоградської області)

Опис 1. Спр. 1. Вказівка генерального комісара м. Миколаєва про спрямування місцевої української преси на висвітлення роботи першого з'їзду тваринників, наказу по апробації посівів і сівозміни. – 7 арк.

Спр. 2. Довідки-перепустки про виїзд громадян з особистих та службових питань за межі області. Листування організації про видачу дозволу на право друкування різних бланків у типографії. – 22 арк.

Ф.Р-2678. Бобринецька міська управа (м. Бобринець Кіровоградської області)

Опис 1. Спр. 1. Відомості на виплату заробітної плати робітникам і службовцям управи, допомоги інвалідам і літнім людям. Документи фінансової звітності. – 16 арк.

Спр. 3. Акти по виявленню майна, покинутого евакуйованими особами. – 14 арк.

Спр. 4. Оборотні відомості з виконанням витратної частини фінансового бюджету. – 152 арк.

Ф.Р-2741. Новопрязька районна управа (м. Нова Прага Кіровоградської області)

Опис 1. Спр. 2. Анкети з установочними даними на службовців сільських управ. – 66 арк.

Ф.Р-2786. Громадські двори Кіровоградської області

Опис 1. Спр. 15. Розпорядження районної комендатури та відомості про хід сільськогосподарських робіт. – 97 арк.

Спр. 20. Розпорядження сільськогосподарського бюро та сільської управи по проведенню сільськогосподарських робіт, мобілізації робочої сили в Німеччину в громадському дворі № 93 Попельнастівської сільуправи. – 173 арк.

Спр. 29. Накази і розпорядження генерального комісара м. Миколаєва та районної сільськогосподарської комендатури про весняно-осінню посівну кампанію, виконання плану здачі хліба, продуктів тваринництва, птахівництва, заборону продажу та забиття худоби, норми харчування службовців та інші питання. – 248 арк.

Спр. 145. Накази і розпорядження військового коменданта по сільському господарству (громадський двір № 46, с. Ново-Неопалимівка). – 301 арк.

Спр. 220. Розпорядження гебітскомісара та районного земельного коменданта про «новий земельний порядок», проведення сільськогосподарських робіт, розвиток тваринництва та бджільництва; про здачу та обов'язкову поставку зернових культур і м'яса, з адміністративних і господарських питань. – 250 арк.

Спр. 461. Накази та розпорядження повітового комісаріату, районної управи та земельної комендатури громадському двору з сільськогосподарських, фінансових та адміністративно-господарських питань. – 208 арк.

Спр. 472. Накази та розпорядження повітового комісаріату громадському двору про боротьбу з партизанами, самогоноварінням, самовільний забій худоби, введення трудової повинності для молоді 1922–1925 років народження та з інших питань. – 11 арк.

Спр. 500. Накази і розпорядження генерального комісара м. Миколаєва та районної земельної комендатури громадському двору про конфіскацію зернових та олійних культур, розповсюдження інфекційних хвороб, про заборону ходити у нічний час, розпорядок дня на період польових робіт та з інших питань. – 78 арк.

Спр. 523. Накази та розпорядження районної управи та земельної комендатури з адміністративних питань. – 140 арк.

Спр. 653. Розпорядження Рівненської районної земельної комендатури по проведенню сільськогосподарських робіт та розвитку тваринництва, здачу та обов'язкову поставку зерна, продуктів тваринництва та з інших адміністративних і господарських питань. – 294 арк.

Спр. 791. Накази та розпорядження районної управи та районної земельної комендатури по проведенню сільськогосподарських робіт, збір грошових і натуральних податків та з інших адміністративних та господарських питань. – 165 арк.

Ф.Р-2802. Маловисківська районна управа (сmt Мала Виска Кіровоградської області)

Опис 1. Спр. 1. Розпорядження районної управи про м'ясопоставки. Список на отримання продуктів для військовополонених. План ремонтно-будівельних робіт шляхового відділу управи. – 10 арк.

Ф.Р-3121. Новоархангельська районна управа (м.Новоархангельськ Кіровоградської області)

Опис 1. Спр. 2. Офіційні бюлетені комісара м. Гайворона, накази і розпорядження по сільськогосподарським питанням. – 18 арк.

Спр. 3. Списки членів громадського двору с. Жеванівки, накази і вироки повітового комісара та заклики. – 26 арк.

Спр. 4. Списки на видачу грошей родинам осіб, які виїхали на роботу до Німеччини. Постанови та вказівки по оборонним та іншим питанням. – 44арк.

Ф.Р-3125. Новоархангельська сільська управа (м. Новоархангельськ Кіровоградської області)

Опис 1. Спр. 1. Постанови накази про боротьбу з партизанським рухом, списки громадян с. Диковичево та ін. – 106 арк.

Ф.Р-6707. Кіровоградський обласний український музично-драматичний театр імені М.Л.Кропивницького управління культури Кіровоградської обласної державної адміністрації (м.Кіровоград)

Опис 1. Спр. 6. Копії і витяги з наказів по театру. – 18 арк.

Ф.Р–6960. Глібко Юрій Кіпріянович – Герой Радянського Союзу, учасник німецько-радянської війни і визволення Кіровоградщини від нацистських загарбників.

Опис 1. Спр. 1. Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння звання Героя Радянського Союзу майору Ю.К.Глібко та повідомлення йому про це. – 5 арк.

Спр. 6. Листи Юрія Кіпріяновича Глібка до батьків. – 13 арк.

Спр. 7. Листування з батьком Кіпріяном Федоровичем бойових друзів його сина. – 6 арк.

Спр. 8. Лист К.Ф.Глібка до головної редакційної колегії Української Радянської енциклопедії з проханням розмістити в енциклопедії матеріал про Героя Радянського Союзу Ю.К.Глібка. – 2 арк.

Ф.Р-7146. Бабенко (Ігіна) Тетяна Федорівна – телефоністка Кіровоградської міської телефонної станції, учасниця німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Опис 1. Спр. 1. Автобіографія Бабенко (Ігіної) Тетяни Федорівни. – 1арк.

Спр. 4. Копії грамот, посвідчень до ювілейних медалей Т.Ф.Ігіної (Бабенко) за участь у героїчній обороні Кавказу, перемогу над

фашистською Німеччиною 1941–1945 рр., за високі показники в соцзмаганні.
– 8 арк.

Ф.Р-7178. Шаповалов Олексій Трохимович – учасник Другої Світової війни і партизанського руху, заступник начальника розвідувальної групи «Голос», що діяла на території Польщі, почесний громадянин м. Кракова

Опис 1. Спр. 2. Фотографії О.Т.Шаповалова в довоєнні та повоєнні роки. – 5 арк.

Ф.Р-7182. Басистий Микола Єфремович – військовий діяч, адмірал

Опис 1. Спр. 1. Біографія, посвідчення і фотографія М.Є.Басистого. – 5 арк.

Ф.Р-7486. Бурковський Анатолій Трохимович – Герой Радянського Союзу, учасник німецько-радянської війни, майор, колишній командир стрілецького батальйону, директор Кіровоградського кооперативного професійно-технічного училища

Опис 1. Спр. 2. Автобіографія, характеристика, особовий листок по обліку кадрів. – 7 арк.

Ф.Р-7714. Балицький Григорій Васильович – Герой Радянського Союзу, колишній партизан диверсійної групи Чернігівського партизанського з'єднання

Опис 1. Спр. 25. «Короткі спогади»: автобіографічна розповідь. Машинописний текст з правками автора і особистим підписом. – 18 арк.

Спр. 41. Копія бойової характеристики, виданої начальником Українського штабу партизанського руху. – 2 арк.

Спр. 59. Індивідуальні фотографії 50–х років. – 1 арк.

Ф.П-429. Кіровоградський обласний комітет комуністичної партії України Центрального комітету компартії України (м. Кіровоград)

Опис 3. Спр. 4. Звіт про підпільну партійну роботу і партизанську боротьбу на території Кіровоградської області в період німецької окупації (серпень 1941– березень 1944 рр.). – 152 арк.

Спр. 23. Матеріали про звірства фашистів і з виявлення діяльності партизанів. – 41 арк.

Спр. 26. Про діяльність партизанського загону ім. Сталіна («Холодний Яр»), командир загону, капітан П.Дубовий. – 77 арк.

Спр. 28. П.І.Пшеничний. «Чорний ліс» (за матеріалами партизанського руху). – 13 арк.

Спр. 58. Звіт про роботу підпільно-диверсійної організації м. Кіровограда. Довідка про перевірку діяльності цієї організації. Стенограми бесід с командиром організації Федоровим і комісаром Гребенюком. – 223арк.

Спр. 78. Індивідуальні звіти партизан-підпільників «Холодного яру» Чигиринського району (12.01.44 – 31.05.44) – 71 арк.

Спр. 133. Копії звітів про підпільну роботу і партизанську боротьбу на території Кіровоградської області (1941–1943) – 72 арк.

Спр. 138. Постанови бюро обкому Компартії України про затвердження підпільної комсомольської організації «Спартак», що діяла в с. Красногірка Голованівського району Кіровоградської області. – 85 арк.

Спр. 140. Підтвердження і спогади учасників, свідків і рідних про діяльність підпільної комсомольської організації «Спартак», що діяла в с. Красногірка Голованівського району в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). – 126 арк.

Колекція спогадів.

інв. № 344. Спогади жителів села Велика Виска Кіровоградської області про боротьбу підпільників проти німецько-фашистських окупантів протягом 1941–1944 років. – 2 арк.

інв. № 360. Спогади В.І.Клиги про діяльність підпільно-диверсійного загону № 0721 в окупованому Златопільському районі (1941–1943 рр.). – 9арк.

інв. № 363. Спогади із історії села Велика Виска Бобришева Івана Свиридоновича. – 10 арк.

інв. № 379. Спогади льотчика Г.І.Усольцева про надання йому допомоги жителями с. Пантазіївка Олександрійського району у той час, коли його збила фашистська авіація. – 6 арк.

інв. № 428. Спогади О.М.Гуманецького та інших громадян про окупацію с. Великі Трояни Ульяновського району Кіровоградської області. – 2 арк.

інв. № 471–474. Спогади жителів с. Високі Байраки. 1918–1923 рр., 1942–1943 рр. – 6 арк.

інв. № 495. Нарис «Всім смертям на зло». Автор С. Ліхачов. – 24 арк.

інв. № 543. Спогади Тупиці Івана Леонтійовича про події в селищі Павлиш з 25 листопада 1943 р. по кінець 1944 р. – 2 арк.

Колекція фотографій часів Великої Вітчизняної війни (1941–1945)

Од. обл. № 312. Глібко Юрій Кіпріянович

Од. обл. № 345. Кошовий Петро Кирилович

Од. обл. № 355. Мазуренко Олексій Юхимович

Од. обл. № 358. Маніта Архип Самойлович

Од. обл. № 3807. Єгоров Олексій Семенович

Од. обл. № 3935. Жадов Олексій Семенович

Од. обл. № 4700. Порик Василь Васильович

Од. обл. П-15. Радянські артилеристи проходять по звільненому м.Кіровограду (1944)

Од. обл. П-873. Партизани загону імені К.Є.Ворошилова

Од. обл. П-874. Група підпільників станції Знам'янка біля будинку, де під час гітлерівської окупації знаходилась явочна квартира (м. Знам'янка Кіровоградської області)

Од. обл. П-1320. Жителі м. Кіровограда після звільнення міста від окупантів (1944)

Од. обл. П-3393. Бійці радянської армії ведуть бій поблизу с. Аджамки Кіровоградської області (1944)

Од. обл. П-3394. Бійці радянської армії ведуть бій поблизу с. Аджамки Кіровоградської області (1944)

Од. обл. П-3398. Бійці радянської армії ведуть бій на околиці м. Кіровограда (1944)

Од. обл. П-3399. Загальний вигляд Базарної площі у Кіровограді періоду німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр.

Од. обл. П-8519. Радянські громадяни, розстріляні німецько-фашистськими загарбниками на території фортеці Святої Єлизавети (1944)

Од. обл. П-8520. Радянські військовополонені, закатовані гітлерівськими загарбниками на території фортеці Святої Єлизавети (1944)

Од. обл. П-8577. Радянські громадяни, розстріляні гітлерівцями у передмісті м. Кіровограда, біля Соколівських хуторів (1944)

Од. обл. П-8675. Завод «Червона Зірка», зруйнований німецько-фашистськими загарбниками (1944)

Фонд періодичної преси

Газета «Кіровоградські вісті» (1942), інв. № 6303.

Газета «Мир в картинках» (б/д), інв. № 6337.

Газета «Українські вісті» (1942), інв. № 6301.

Газета «Український голос» (1941), інв. № 6317.

Газета «Хлеб, убежище, труд» (1943), інв. № 6315.

КІРОВОГРАДСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Основний фонд.

Аи-3118. Лист Віри Михайлуци до батька від 15.07.1943 р.

ФО-24. Долженко Семен Іванович (1943)

ФО-24. Живогляд Арсеній Іванович

ФО-24/1. Демонтування колії залізниці партизанами

ФО-24/40б. Партизани Кам'янського загону імені Ворошилова під час виконання бойового завдання

ФО-24/65а. Мінування колії залізниці партизанами

ФО-24/113. Партизанський рух на Кіровоградщині (С.І.Долженко, М.М.Скирда)

ФО-25/24а. Братські могили замучених гітлерівцями партизанів і підпільників Кіровоградщини (1944)

ФО-1327. Наумов Михайло Іванович (1943)

ФО-1888. Бур'янова Олена Захарівна

ФО-2486. Кришталь Михайло Павлович (1949)

ФО-3077. Діброва Ілля Данилович

ФО-3446. Лахман Петро Іванович (1943)

Інтерв'ю з учасниками і очевидцями подій ВВВ

Інтерв'ю з Варфоломеєвою (Косогляд) Антоніною Олександрівною, 1930 р.н., с. Градижськ Полтавської області. Запис інтерв'ю: 20.03.2010, м. Кіровоград / Особистий архів М.Михайлюк

Інтерв'ю з Вієвським Віталієм Михайловичем, 1937 р.н., селище Добровеличківка Кіровоградської області. Запис інтерв'ю: 15.03.2010, м. Кіровоград / Особистий архів М.Михайлюк

Інтерв'ю з Гулідою Григорієм Марковичем, 1922 р.н., с.Верблюжка Новгородківського району Кіровоградської області. Запис інтерв'ю: 10.04.2010, м. Кіровоград / Особистий архів М.Михайлюк

Інтерв'ю з Ємченко (Клочко) Раїсою Григорівною, 1929 р.н., хут. Степовий Компаніївського району Кіровоградської області. Запис інтерв'ю: 20.03.2010, м. Кіровоград / Особистий архів М.Михайлюк

Інтерв'ю з Карнажук Людмилою Олександрівною, 1935 р.н., с. Аджамка Кіровоградського району Кіровоградської області. Запис інтерв'ю: 23.03.2010, смт Димитрове Олександрійського району Кіровоградської області / Особистий архів М.Михайлюк

Інтерв'ю з Крангач Валентиною Михайлівною, 1924 р.н., с. Степанівка Андріївського району Донецької області. Запис інтерв'ю: 20.03.2010, м. Кіровоград / Особистий архів М.Михайлюк

Інтерв'ю з Краснокутським Володимиром Олексійовичем, 1937 р.н., м. Кіровоград. Запис інтерв'ю: 15.03.2010, м. Кіровоград / Особистий архів М.Михайлюк

Інтерв'ю з Ляшенко (Міщук) Фаїною Андріївною, 1938 р.н., с. Кузьмівка Сарненського району Рівненської області. Запис інтерв'ю: 12.05.2010, м. Кіровоград / Особистий архів М.Михайлюк

Інтерв'ю з Майданюк Марією Петрівною, 1926 р.н., м. Кіровоград. Запис інтерв'ю: 17.03.2010, м. Кіровоград / Особистий архів М.Михайлюк

Інтерв'ю з Петровою (Діордієвою) Валентиною Антонівною, 1939 р.н., с. Станкувате Вільшанського району Кіровоградської області. Запис інтерв'ю: 25.03.2010, с.Станкувате / Особистий архів М.Михайлюк

Інтерв'ю з Савченко Володимиром Сергійовичем, 1937 р.н., м. Кіровоград. Запис інтерв'ю: 10.03.2010, м.Кіровоград / Особистий архів М.Михайлюк

Інтерв'ю з Чайкою Лідією Антонівною, 1930 р.н., м.Кіровоград. Запис інтерв'ю: 12.05.2010, м. Кіровоград / Особистий архів М.Михайлюк

Спогади учасників і очевидців ВВВ

Спогади Г.Я.Арсюти. – Усні спогади, 2010 р. / Особистий архів М.Михайлюк

Спогади В.С.Долженко. – Усні спогади, 2010 р. / Особистий архів М.Михайлюк

Спогади М.М.Золотаревської (Фелікс) від другої особи. – Усні спогади, 2010 / Особистий архів родини Золотаревських

Спогади П.Н.Лазоренко. – Рукопис, 1989 р. / Особистий архів родини Лазоренків

Спогади В.П.Лазоренко. – Рукопис, 2010 р. / Особистий архів родини Лазоренків

Спогади Ю.А.Назаретова. – Усні спогади, 2005 р. /Музей імені А.Тарковського при Кіровоградському колегіумі

Спогади В.І.Суворова. – Усні спогади, 2004 р. / Музей імені А.Тарковського при Кіровоградському колегіумі

Спогади про В.В.Суховерхова від другої особи. – Усні спогади, 2004 р. / Музей імені А.Тарковського при Кіровоградському колегіумі

Спогади О.Т.Чибісової (Ліньової). – Усні спогади, 2005 р. / Музей імені А.Тарковського при Кіровоградському колегіумі

Спогади родини Шевченко від другої особи. – Усні спогади, 2005 р. / Музей імені А.Тарковського при Кіровоградському колегіумі

Спогади М.О.Шологурової. – Усні спогади, 2010 р. / Особистий архів М.Михайлюк

Література

Босько В. Визначні постаті Степової Еллади. – Кіровоград, 2004. – 376с.

Братченко И. Нашли свою судьбу: очерки. – Днепропетровск, 1980. – 192 с.

Ветров І. Економічна експансія «Третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни: Автореф. дис. ...канд. іст. наук / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 20 с.

Вогонь з Холодного Яру / Упор. К.Берест. – Кіровоград, 2008. – 108 с.

Глушенок Н. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944): Автореф. дис. ...канд. іст. наук / Київський національний університет імені Т.Г.Шевченка. – К., 2005. – 16 с.

Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945): Монографія. – К., 2007. – 520 с.

Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни: Автореф. дис. ...док. іст. наук / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса. – К., 2008. – 32 с.

Даценко В. Кіровоградщина в роки лихоліття: Друга світова війна / Кіровоградщина: історія, традиції, сучасність. – Кіровоград, 2008. – С. 430–477.

Даценко В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945): історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград, 2009. – 304 с.

Кузик Б., Білошапка В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: В 2-х т. – Дніпропетровськ, 2005. – Т.1. – 496 с.

Курилишин К. Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації (1939–1944): Автореф. дис. ...канд. іст. наук / НАН України, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича, Інститут народознавства. – Львів, 2008. – 18 с.

Лисенко О. Україна у Двох світових війнах: воєнна історія й антропологія // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 3. – Част. 1 / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 319–331.

Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 3–16.

Матівос Ю. Сторінки безсмертя: історико-краєзнавчий нарис. – Кіровоград, 2005. – 144 с.

Михайлюк М. Нацистська радіопропаганда в Україні періоду окупації // Історія слов'янських народів: дослідження актуальних проблем. Вип. 8: Україна і Польща в горнілі Другої світової війни (До 60-річчя перемоги над фашизмом). Відп. редактори П. Чернега і Г. Стрельський. Зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2005. – С. 309–320.

Михайлюк М. Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник: зб. наук. статей аспірантів і молодих науковців / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 287–298.

Михайлюк М. Морально–психологічний стан цивільного населення України в умовах Другої світової війни та в повоєнні роки: загальні тенденції та регіональні особливості // Київська старовина. – 2007. – № 5. – С. 109–122.

Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до Рейху // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 139–147.

Михайлюк М. Українське питання як джерело конфлікту між Альфредом Розенбергом та Еріхом Кохом // Історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 60–72.

Наумов М. Степовий рейд. – К., 1964. – 655 с.

Патріоти Кіровоградщини у ворожому тилу / Упор. К.Врадій. – Кіровоград, 2006. – 114 с.

Патріоти / Упор. К.Берест. – Кіровоград, 2008. – 120 с.

Петренко І. Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрівського району (в документах та спогадах). – Кіровоград, 2008. – 372 с.

Подвиг у спадок: Жителі міста Кіровограда у Великій Вітчизняній війні / Упор. А.Ф.Крятенко. – Кіровоград, 2002. – 61 с.

Постолатій В. Окупація. – Кіровоград, 2009. – 83 с.

Потильчак О. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Автореф. дис. ...канд. іст. наук / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 18 с.

Рекотов П. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні (1941–1944): Автореф. дис. ...канд. іст. наук / Київський університет внутрішніх справ. – К., 1997. – 19 с.

Тендюк Л. Відгомін Чорного лісу: документальна повість. – К., 1976. – 203 с.

Трагічні сторінки історії Кіровоградщини: Спогади про Голодомор 1932–1933 рр. та Другу світову війну / Гол. ред. О.М.Барно; Авт.-упор.

М.В.Михайлюк. Кіровоградський інститут розвитку людини. – Кіровоград, 2009. – 348 с.

Трибуцька О. Герої Кіровоградщини – захисники Вітчизни // Народне слово. – 2010. – 15 квітня. – С. 7.

Чабаненко В. Прославлені у віках: Нариси про Героїв Радянського Союзу – уродженців Кіровоградської області. – Дніпропетровськ, 1983. – 365с.

Шевченко С. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни: на допомогу вчителю. – Кіровоград, 2004. – 20 с.

Шурапов В. Земний уклін тобі, солдате...: документальна розповідь. – Кіровоград, 2005. – 339 с.

Юність, опалена війною /Упор. К.Берест. – Кіровоград, 2007. – 168 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Авксентьев І., 441
Агафонов П., 435
Апостолов В., 161
Артеменко І., 92
Арсюта Г., 185
Афанасьев І., 128, 160
- Бабенко (Гіна) Т., 230, 294
Бабинський В., 437, 438
Базенков С., 230
Байдебуря М., 332
Балацин О., 451
Балицький Г., 230, 294, 426
Бандуровський Г., 384
Бараник О., 189
Басистий М., 230, 295
Батранча М., 390, 391
Бевз О., 332
Безверхній Г., 340, 452
Береза Г., 410
Бєлий П., 340
Бєліков О., 351, 352
Бєлов П., 417
Бєляєв О., 440
Биватов І., 398
Биканов М., 341
Бикташев С., 352, 356
Білоус О., 152, 153
Близнюк П., 399

Бобришев І., 341, 342
Богачук М., 181
Боев А., 128, 160
Боевець П., 309, 311, 419, 420
Бойко (Бенковська) А., 340
Бойко В., 278
Бойко Д., 340
Бойчев П., 161
Бондар О., 443
Бондаренко М., 435
Бондаренко П., 382
Бондаренко С., 441
Боровиков І., 325
Бородавченко М., 94
Броник Г., 358, 364, 373, 374
Будугай Д., 161
Бурковський А., 230, 296
Бурлака С., 332
Бур'янова О., 331, 410, 411, 412, 413, 455

Варфоломеева (Косогляд) А., 141
Василиженко О., 353, 354, 355
Василина П., 309, 311, 312
Васильєв А., 332
Величко М., 129, 160
Верхоланцев В., 297
Виноградов М., 372
Вієвський В., 106
Вітько В., 344, 368
Вітько Г., 344

Владов І., 161
Владов П., 129, 160
Влашко А., 326
Вовченко В., 331
Войтенко К., 69, 150
Войтенко М., 448
Войткун В., 423
Воловенко Й., 349, 367
Воловенко Я., 349
Воловик Й., 370
Володін Г., 325
Волощенко Ф., 330
Волощук Г., 448
Волощук З., 347
Волощук О., 447
Волуйко І., 345
Воробйов О., 268
Ворокута Г., 400
Врадій К., 331

Габдрахманов Б., 297
Гавриш Ю., 387, 388
Гаджієнко І., 331
Газинський С., 441, 442, 443
Гаїна С., 297
Гаркуша Г., 255
Гасаненко Є., 384
Геккель А., 416, 417, 418
Герасимчук Ю., 387
Глембоцька О., 331

Глібко Ю., 230, 291, 298
Глушенко В., 435
Гніп Л., 151
Головин С., 400
Головченко А., 187
Голуб Ю., 331
Гончар М., 387
Гончаренко В., 337, 386
Гончаренко І., 331
Горбачев В., 236
Горбова Г., 343
Горенок В., 438
Горєлий П., 434
Горяка М., 156
Гошко Я., 239
Гощинський Б., 386, 387, 388
Грамагчиков П., 347, 445
Григор'єв О., 314
Грищенко В., 383
Громовий М., 346, 445
Грузин М., 331
Гугля С., 437
Гуліда Г., 274
Гуляш П., 327
Гуманецький О., 181
Гуров О., 353, 354, 355, 357, 361, 367, 371, 372, 379, 382
Гутнікова В., 331

Дабіжа Г., 345, 451
Дабіжа К., 347, 452

Дабіжа П., 449
Давидов Д., 416, 417
Дамаскін Г., 158
Дем'янюк В., 323
Діброва І., 230, 318, 319, 320, 332, 344, 396, 397, 403, 456, 462
Діденко В., 398
Діордієв С., 129, 160
Доброва–Величко М., 129
Довгаленко К., 389
Довгаль М., 387, 388, 389, 390
Довгополий Ф., 180
Долженко В., 414
Долженко С., 311, 315, 337, 458, 459, 463
Домаскін Є., 341
Домашнева Е., 157
Дорофєєв М., 353, 356, 372
Дорошенко Л., 391
Дорошенко П., 435
Драганов П., 161
Драндалуш Л., 160
Дубова (Сегеда) Д., 345, 446
Дубова М., 363
Дубовий П., 320, 344, 348
Дузь Г., 331
Дятлов О., 363, 374, 375

Єгоров О., 231, 298
Ємченко (Клочко) Р., 113
Єфімочкин О., 440

Жабо Т., 331
Жадов О., 230, 299
Жарчик Г., 326
Жердієв Ф., 342
Жердій А., 311
Живогляд А., 310, 311, 316, 318, 455
Жульков І., 331

Завгородній Б., 374
Завгородній І., 349
Загоскіна Н., 278
Загуба І., 348, 353, 375
Загуба М., 351
Зайченко А., 324
Залуговський І., 428, 431
Запорожець Ф., 356, 359, 367
Запороха Ф., 346
Захаренко М., 67
Зеленський А., 466
Зеленський Д., 466
Зозуля М., 435
Золотаревська (Фелікс) М., 183
Зубенко І., 341, 342
Зубко В., 443

Іванов В., 265
Іванов З., 310
Ільченко М., 353
Імас М., 331
Іщенко Ф., 314

Калашник П., 332
Калінін М., 355
Калінчук В., 162
Кальниш В., 327, 406, 407
Кальмуцька Н., 349
Кальмуцька О., 349
Карнажук Л., 117
Карпов Б., 344
Кацан Ф., 180
Кердіваренко І., 161
Кердіваренко Ф., 161
Кириленко І., 311
Кирилюк Г., 416, 449
Кирилюк Є., 416
Кирилюк К., 416
Кирилюк Ф., 416
Киричук В., 443
Кладніцька В., 383
Клиго В., 385
Книщук Й., 181
Книщук П., 180
Коваленко С., 331
Коваль М., 386, 389
Ковтун-Станкевич А., 299
Ковтуненко М., 398, 401
Кожемякін М., 435
Кожем'якін Н., 332
Козинець Є., 170
Колесник М., 341, 342, 343

Колесниченко В., 390
Колюча З., 326
Коляда Т., 331
Колясенко І., 119
Конарєв В., 331
Кондратенко П., 314
Коновалов Б., 374
Коновалов В., 430, 436
Кордюков П., 129, 160
Коробка І., 391
Костенко Б., 172
Костянтинів П., 129, 160, 161
Коцан Д., 181
Коцан О., 181
Кошель С., 428
Кошовий К., 231, 300
Кравченко А., 398
Крангач В., 276
Краснокутський В., 121
Красюта Г., 344
Крейман І., 435
Кременецька З., 326
Кришталь М., 316, 319, 320, 321, 328, 454
Кудряшов М., 437
Кузнєцов В., 436
Кулібаба (Зеленська) Є., 466
Купуренко Є., 351, 359
Куропаткін П., 331
Кускін Л., 428
Куценко А., 310, 311, 312, 314, 458, 463

Кучеренко М., 375
Кучеренко Н., 384
Кучеріна В., 372
Кучеріна М., 375, 376, 377
Кушко К., 165, 166, 167
Кушніренко М., 231, 262, 263, 264, 265, 266, 300

Лавриненко О., 441
Лазоренко В., 259
Лазоренко П., 233, 259
Ланцухай М., 268
Ларченко І., 386, 390
Лахман П., 331, 454
Лебедєв Г., 253, 254
Легоньков Л., 277
Лефтор О., 341
Лигін С., 375
Лисов І., 352, 355, 360, 381
Лисовий І., 320
Ліновиченко С., 331
Ліпоткін П., 353
Ліпошкін П., 357, 372
Ліхачов С., 260
Лобушнян І., 342
Луговська Н., 392
Лукіна Л., 178
Луньов В., 341
Лютенко Н., 384
Ляшенко (Міщук) Ф., 146

Мазуренко О., 301
Майданюк М., 336
Майдебура О., 337
Майстренко І., 423
Макаревич В., 375
Мала М., 445
Маленюк Г., 435
Малий Д., 417
Малишев М., 435
Мамалига Г., 331
Маніта А., 301
Матяж Т., 189
Мельник Я., 230, 301
Милова Є., 129, 160
Миролюбова Л., 352
Михайлуца В., 292
Мишнягун Г., 331
Мишнягун М., 331, 419, 420, 421
Мишнягун Н., 419
Мишнягуца І., 342
Міллер А., 437
Мозговий І., 86, 89, 96, 97
Моїсеєнко Г., 264

Назаретов Ю., 267
Науменко В., 383
Наумов М., 314, 317, 456
Нечаєв І., 309, 310, 311
Нечисіак І., 383
Неделков І., 161

Неделкова М., 161
Новіков О., 278

Оберемок М., 391
Оберемок П., 391
Ободовський В., 180
Оленюк О., 309
Олефіренко М., 328
Олійник Л., 391
Опперманн Е., 56, 86
Орленко Т., 235
Оршанський Б., 173
Осмачко О., 441
Осмоловська О., 386
Осмоловський В., 390
Осмоловський Ю., 386, 389
Отрощенко С., 278
Охапкін Г., 264
Охрименко В., 255

Павленко Д., 389
Павлов В., 428
Панков Т., 428
Панченко Б., 340
Панченко Є., 417
Пашкова А., 423
Пашкова Л., 423
Перепелиця І., 449
Перепелиця М., 449
Петров В., 311

Петров Є., 316, 321, 328
Петрова (Діордієва) В., 127
Підгорний П., 398, 400
Поворознюк О., 181
Подольський В., 258
Подолян Д., 387
Поліщук В., 230
Поліщук І., 427, 428
Полозков Г., 278, 279
Полтавчук А., 331
Поляниця М., 428
Пономаренко Ф., 342
Понуренко Г., 388, 391
Понуренко П., 388
Поповкін В., 331
Попудренко М., 428, 432, 433
Порик В., 230, 301
Присяжнюк І., 319, 321
Проданчук Д., 180
Пташко Г., 440
Пшеничний П., 318, 393

Радкевич В., 387
Рашевська Г., 348
Рашевський П., 326
Рева М., 189
Ревзон М., 379
Резніков В., 152
Ремінна (Бойко) О., 446
Решетов Г., 311

Римар Л., 345, 445
Роздобудько М., 318
Розов Д., 410
Романов П., 427
Ромашенко О., 340
Руденко В., 383, 384
Румянцев А., 436, 441

Сабанський К., 318, 319
Савицький П., 437, 438
Савушкин В., 388, 391
Савченко В., 132
Савченко М., 400
Садовський Л., 398
Самченко М., 448
Самчишин Л., 450
Самчишин М., 340, 446
Самчишин С., 447
Самчишина Д., 340, 345, 449
Самчишина П., 451
Сарій М., 161
Свинарьова Р., 331
Свинць М., 351
Свиць М., 352, 356, 367
Святокум Г., 387
Святокум О., 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391
Селедін Я., 173
Сельвич В., 437
Сидоренко П., 309
Сидоров В., 345

Сидорчук І., 326
Сизоненко М., 370
Сипович М., 74
Ситько І., 331
Сіряк К., 331
Січова В., 383
Скабард Є., 309, 311
Скирда М., 309, 311, 312, 316, 318, 319, 458, 394, 395, 396, 400, 402, 419,
422, 458
Скорін О., 352
Скорипа О., 351
Слитько Є., 442
Сніжко М., 363
Снісаренко Л., 386
Снісаренко М., 341
Соколов Л., 385, 391
Соколова Х., 326
Солтик Й., 67
Сорока Д., 341
Співак С., 314
Стоянов М., 161
Стоянова Г., 129, 160
Стройков М., 323
Ступан А., 434
Суворов В., 268
Суський П., 323
Суховерхов В., 288

Танасов І., 161
Танасов Ф., 161

Тимошкин В., 407, 408
Тиховська Н., 447
Тиховський В., 340, 405, 447
Тихоненко М., 234, 248, 251, 252
Тітієвський М., 416
Тітов М., 450
Ткаченко П., 331
Ткаченко Ф., 332
Ткачук Т., 367
Тодоров С., 161
Тончев І., 129, 160
Топало В., 341, 342
Трегуб С., 175
Трофимов А., 152
Тупиця І., 174

Урсулов П., 398, 400
Усачова Л., 281
Усольцев Г., 327, 406
Устименко Б., 386, 389

Федоров А., 318
Федоров В., 311
Федоров І., 129, 160
Федорова Л., 363
Філімонов С., 351
Фісанович І., 231, 302
Фоміних Є., 257
Фомічов С., 386
Форостяний Б., 450

Фролов В., 386, 387, 388

Фурман Є., 345, 447

Хаймович П., 180

Харченко Ю., 278

Хачатур'ян Л., 256

Хмель Є., 331

Цимбал А., 230

Цупренко В., 314

Чайка Л., 135

Черевична Н., 340, 446

Черепанов М., 383

Черняхівський І., 237, 238, 242, 243, 244, 245, 246

Чибісова (Ліньова) О., 270

Чорна О., 390

Чорний В., 181

Чубов Д., 414

Чуприна А., 398

Чучупак С., 344

Шаповалов Г., 152

Шаповалов О., 230, 303

Шаповалова О., 390

Шаталюк Б., 450

Швець О., 177

Шевченко А., 179

Шевченко Г., 314

Шевченко О., 179

Шевченко Ф., 327, 406, 407

Шиленко О., 326

Шиприкевич С., 442

Шматуха Ф., 435

Шологурова М., 272

Шост Г., 387

Шуть К., 390

Шутько П., 442, 443

Щербан М., 349

Щербан П., 349

Щербан Ф., 349

Щербатий М., 180

Щербаченко Т., 411

Щуров І., 129

Щученко І., 310, 311

Юркіна О., 189

Яременко А., 332

Ярко К., 309

Ястремська О., 347, 446

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Адамівка, с. 331

Аджамка, с. 56, 75, 100, 101, 117, 118, 120, 305

Аджамський р-н, 75

Альтдамм, м. 288

Андріївка, с. 110, 277

Бабанський р-н 323

Бабичи, с. 434

Бандурове, с. 315

Банківці, с. 321

Белград, м. 100

Бережинка, с. 120

Березайка, ст. 259

Берестяги, 294, 426

Берестяне, с. 437

Берлін, м. 100, 106, 148, 188, 189, 222, 253, 288, 301

Беседь, р. 432

Бельці, м. 279

Біле, м. 264

Бобринець, м. 56, 86, 101, 204, 208, 211, 301

Бобринецький р-н 71, 213

Бовтишка, с. 316

Богданівка, 329, 331, 332, 396, 400, 404

Бологе, м. 259

Боровиця, с. 344

Буди, с. 330

Будище, с. 433

Бурякове, с. 322

Бухарест, м. 100

Варівка, с. 323

Варниця, с. 259

Варшава, м. 100, 230, 253, 288

Васівка, с. 321

Васине, с. 326, 396, 401

Вдовин Хутір, с. 104, 325, 330, 404

Вдовиченко, с. 331

Велика Виска, с. 56, 341, 423

Великовисківський р – н 315

Велика Северинка, с. 62, 316, 337

Великі Трояни, с. 180

Верблюжка, с. 274

Вершино – Кам'янка, с. 277

Вершиць, с. 322

Веселівка, с. 119

Веселий Кут, с. 104, 319, 320, 323, 332, 391, 396, 401, 402, 403, 404

Високі Байраки, с. 69, 150

Витязівка, с. 56

Вишняківка, с. 62

Вищі Верещаки, с. 322

Вільшанка, смт 104, 128, 130, 160, 332

Вільшанський р - н 127, 128, 160

Вінниця, м. 100

Вісла, р. 268, 288

Водяне, с. 114, 319, 329, 331, 395, 396

Войнівка, с. 156, 170, 332

Волинська обл., 435,436,437,438, 440

Володимирівка, с. 70, 212, 214, 215

Ворошиловград, м. 310

Гаївка, с. 120

Гайворон, м. 56, 57, 224, 347

Гайворонський р-н 76,77, 219, 294, 332, 426

Галагарівка, с. 331

Ганнинське, с. 62

Ганнівка, с. 317

Гельсінки, м. 100

Глодоси, с. 77

Голикове, с. 313, 315

Голнов, м. 288

Голованівськ, смт. 81, 345, 347

Голованівський р – н 76, 317, 323,332, 340, 405, 416, 445

Головківка, с. 327, 367, 369, 378

Гомельська обл. 429

Градижськ, м. 141

Григорівка, с. 414

Гродно, м. 233

Грубівка, с. 153

Грузьке, с. 297

Грушівка, с. 350, 352, 354, 373, 378

Грушка, с. 56, 57, 67

Грушевський р – н 323

Гутницьке, с. 319, 320, 404

Дар'ївка, с. (Кіровоградський р-н) 62

Димитрове, смт 117

Дмитрівка, с. (Знам'янський р-н) 60, 319, 320, 321, 332, 333, 401, 422

Дніпро, р. 392, 434

Добровеличківка, смт 56, 100, 106

Добровеличківський р-н, 97, 295

Добруш, ст., 430

Долинська, ст., 56, 100, 187

Долинський р-н, 190

Дрогобицька обл., 296

Єградківський р-н, 75, 395

Єлізарове, с. (Російська Федерація) 260

Єлисаветградка, 56, 419, 420

Єлисаветградківський р-н, 81, 313, 315, 318, 319, 321, 331, 403

Єльники, с. (Новгородська обл., РФ) 259

Єфимівка, с. 323, 332

Жаботин, м., 321, 325, 350, 369, 380

Жеванівка, с. (Новоархангельський р-н) 72, 218

Житомир, м., 298

Житомирська обл., 296

Журавка, с. (Новомиргородський р-н) 389

Завадівка, с. 320, 325, 350, 378, 382

Закопотьє, ст. 428, 429, 430, 434

Заломи, с. 319, 320, 322, 332, 404

Зам'ятниця, с. 320, 321, 325, 350, 369, 378, 379, 380, 382

Запоріжжя, м. 135, 137

Запорізька обл. 189

Звірів, ст. 437, 438, 439, 441

Зелена Брама 109

Златопіль, м. 56, 385, 386, 387, 388, 389, 391

Златопільський р – н 65, 79

Знам'янка, м. 56, 75, 84, 100, 104, 192, 298, 309, 319, 320, 327, 333, 395, 396, 400, 401, 406, 407, 420, 461

Знам'янський р – н 67, 318, 319, 321, 325, 331, 395, 403

Зяблівка, ст. 430

Іванківці, с. (Знам'янський р–н) 322

Інгулець, р. 332

Іпуть, р. 429, 431

Йосипівка, с. 388, 390

Кадіївка, м. 133, 115

Калинівка, с. 62, 321, 323, 396, 400

Калинін, м. 259, 263

Каніж, с. 121, 122, 124

Кам'янече, с. 68, 214

Кам'янка, с. 434

Кам'янський р – н 81, 312, 320, 350, 379, 395

Капітанівка, смт 386, 389, 391

Карбівка, с. 179

Каунас, м. 233

Київ, м. 95, 96, 98, 99, 103, 281

Кіровоград, м. 56, 57, 58, 61, 62, 63, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 113, 115, 118, 120, 121, 123, 124, 132, 133, 135, 137, 138, 139, 141, 146, 157, 162, 172, 173, 177, 178, 183, 187, 190, 193, 201, 202, 203, 205, 211, 226, 227, 228, 253, 267, 269, 270, 271, 272, 274, 276, 277, 278, 281, 294, 295, 297, 298, 299, 302, 303, 306, 307, 309, 313, 315, 330, 336, 337, 338, 341, 342, 385, 388, 390, 410, 413, 414, 417, 423, 454, 466

Кіровоградська область 56, 67, 106, 113, 117, 127, 150, 156, 160, 170, 172, 174, 180, 185, 187, 230, 266, 274, 277, 286, 294, 295, 299, 300, 301, 303, 305, 312, 320, 321, 323, 328, 336, 340, 345, 347, 405, 416, 419, 423, 426, 461

Кіровоградський р – н 75, 117, 150, 172, 315, 316, 330, 393

Кіровоградщина 60, 63, 77, 81, 82, 86, 97, 99, 104, 106, 113, 121, 127, 132, 135, 203, 221, 231, 272, 277, 278, 297, 298, 309, 310, 311, 323, 332, 333, 337, 394, 395, 411, 454, 456, 458, 459

Клубівка, с. 434

Компаніївка, смт 56, 114, 115

Компаніївський р – н 75, 113, 185

Коблево, м. 281

Ковель, м. 171

Козирівка, с. 75

Кожарки, с. 331

Коритце – Полуденне, с. 264

Корюківка, ст. 434

Краків, м. 230, 268, 303

Красногірка, с. 340, 345, 347, 405, 416, 445, 446, 447, 448, 449, 451

Красносілка, с. 314

Красносілля, с. 322, 332

Кретінг, м. 237

Кривий Ріг, м. 96, 284, 285
Кримки, с. 313, 314, 315
Кузьмівка, с. 146
Куликівка, с. 320, 321, 350, 375, 378, 382
Куликовичі, с. 436, 437
Кутаїсі, м. 283

Ладжинський р- н 323
Лебедин, с. 389
Лелеківка, с. 62
Ленінці, с. 301
Лип'янка, с. 389
Лиса Гора, с. 129
Листопадове, с. 387, 388, 389
Лібава (Лієпайя), м. 235
Лозуватка, с. 301
Лопати, хут. 321, 325, 378
Лубенці, с. 320, 321, 350, 379, 382
Лукавиця, с. 433
Люблин, м. 187
Любомирка, с. 322, 323
Люботин, м. 277

Магдебург, м. (Німеччина) 257
Мала Виска, смт 56, 57, 64, 212, 224, 390
Маловисківський р-н, 67, 84
Манжура, с. 347
Мар'ївка, с. 185

Марто–Іванівка, с. 85, 303
Мар'янівка, с. 317
Масів, м. 288
Маслове, с. 388, 391
Матвіївка, с. 331, 353, 354
Медведівка, с. 327, 350, 358, 359, 370, 373, 378, 379, 380
Медерове, с. 117
Мелітополь, м., 406
Мельники, с. 325, 344, 368
Мена, м., 427
Менден, м. 185
Миколаївка, с. (Кіровоградський р–н) 407
Миколаївка, с. (Чернігівщина) 432
Михайлівка, с. 320, 321
Морозівка, с. 175
Мошорине, с. 326

Наугард, м. 288
Небелівка, с. 323, 324,
Нерубаївка, хут.314
Нерубайка, с. 332
Німеччина 53, 54, 56, 73, 74, 75, 76, 88, 89, 98, 100, 107, 111, 115, 125, 128,
136, 137, 138, 142, 145, 147, 151,152, 156, 157, 159, 160, 166, 167, 170, 174,
180, 185, 187, 189, 190, 221, 233, 237, 268, 278, 314, 317,327, 328, 330, 342,
345, 347, 348, 352, 389, 390, 391, 394, 403, 410, 417, 423, 427
Нова Прага, смт 56, 230, 326
Новгород, м. 247
Новгородка, смт. 56
Новгородківський р – н 274, 419
Нові Боровичі, 427

Новоархангельськ, смт 56, 317, 323
Новоархангельський р- н 72, 76, 79, 218, 317, 323, 328
Новогеоргіївськ (Світловодськ), м. 56, 86, 97
Новогеоргіївський (Світловодський) р - н 104, 318, 321, 403
Новоград – Волинськ, м. 296
Новомиколаївка, с. 67, 330
Новомиргород, м. 56, 57, 64, 65,81, 219, 222, 390, 391
Новомиргородський р – н 75, 78, 121, 312, 328, 332
Новопавлівка, с. 330
Новопразький р – н 318, 327
Новоросійськ, м. 284
Новосілки, 348, 349, 350, 373, 375
Новоукраїнка, м. 56, 65, 81, 97, 101, 331
Новоукраїнський р-н 65, 97, 331

Обознівка, с. 134
Обша, р. 260, 261
Одер, р.268, 288
Одеса, м. 270, 281, 285, 297
Олександрівка, смт 56, 81, 220, 223, 359, 373, 421, 434
Олександрівський р – н 75, 81, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 320, 337, 379, 395, 419
Олександрія, м. 56, 58, 59, 64, 75, 76, 80, 81, 82, 84, 101, 103, 104, 118, 156, 170, 197, 198, 200, 210, 260, 266, 300, 329
Олександрійський р – н 70, 85, 117, 156, 170, 301, 303
Олександро – Мар’ївка, с. 435
Омельківщина, с.435
Омельник, р.174
Онуфріївка, смт 56, 64

Онуфріївський р – н 104, 174, 309

Осинівка, с. 432

Осуга, ст. 260

Павлиш, смт 94, 174, 175

Пантазіївка, с. 327, 406, 407

Панчеве, с. 419

Паплака, с–ще 233, 235

Первозванівка, с. 62, 120, 172

Перегонівка, с. 323

Перші Бірки, с. 301

Петсамо, м. 302

Петрове, смт 56, 187, 190, 331

Петрівський р–н, 75, 97, 274

Підвисоке, с. 56, 323

Підвисоцький р–н, 67, 70, 71, 76, 97, 193, 196, 212, 214, 317, 323, 324

Підлісне, с. 415

Піщане, с. 322

Плискачівка, с. 349

Плоске, с. 104, 319, 321, 322, 332, 404

Плунге, м. 237

Побужське, с. 286

Полтавська обл., 141

Полтавщина 141, 314

Польцин, м. 288

Помічна, ст. 106, 331

Понемуні (Каунас), м. 233, 256

Прибалтика, 231, 233, 238, 243, 244, 252, 255, 257, 274, 300

Пролетарій, с-ще 247, 255

Прохорівка, с. 277

Псков, м. 242, 246, 247

П'ятихатки, с. 332

Рацеве, с. 331

Рига, м. 242, 243, 244, 245, 246

Рівне, м. 99, 171

Рівне, с. 56, 331

Рівненська обл. 146, 435

Рівненський р –н 84

Рівненщина 146

Розлива, с. 391

Розумівка, с. 315

Ростов – на – Дону, м. 281, 282

Рублівка, с. 349

Рудечка, с. 440, 441

Рудня, с. 427

Ружичеве, с. 319, 320, 322, 404

Рюпін м.189

Сагунівка, с. 392

Самотуги, с. 428

Свірневе, с. 445, 446, 450

Світлопіль, с. 326

Сильне, 437

Синюха, р. 127

Скригалове, м. 435

Смілянський р –н 312

Соломірка, с. 301
Соснівка, с. 322
Софіївка, с. 114, 116
Сталінград (Волгоград), м. 271, 291
Станкувате, с. 127, 128, 160, 161
Стара Руса, м. 248, 249, 250, 243, 254
Степанівка, с. 276
Степовий, хут. 113
Суботове, с. 331
Суськ, с. 442, 443

Табанове, с. 324
Табурище, с. 332
Тарасівка, с.331, 324
Теплицький р-н, 323
Тишківський р-н, 317, 323
Турія, с. 386, 387, 388, 389, 390, 427
Тясмин, р., 358, 370, 377, 379, 382

Уборть, р. 435
Укмерге, м. 233
Україна 53, 73, 77, 80, 81, 99, 100, 157, 170, 242, 365, 390, 393, 433, 434
Ульяновський р-н 67, 301
Устинівка, смт 56, 60
Устинове, с. 297
Ушвилівка, с. 322

Федорівка, с. 62, 63, 277, 278

Федосове, с. 263

Франкфурт – на – Одері, м. 187

Франція, 130

Хирівка, ст. 329, 332, 394, 395, 396, 401

Хити, с. 433

Хмельове, с., 56,77

Хмелівський р-н, 65, 71, 73, 77, 80, 84, 194, 199, 205, 207, 209, 213, 317, 328

Христофорівка, с. (Знам'янський р-н) 319, 320, 331, 422

Цвітне, с. 321

Цибулеве, с. 322, 396, 401

Ченстахове, м. 170

Червона Зірка, с. 327, 406, 407

Червоний Кут, с. 332

Черкаси, м. 78, 313, 316, 321, 332, 350, 358, 366, 373, 377, 379

Черкаська обл., 383

Чернявка, с. 321

Чернігів, м. 427

Чернігівщина, 427

Чертолине, ст. 265

Чехословаччина, 230, 231, 298

Чигирин, м. 56, 75, 78, 92, 331, 344, 359, 365, 383, 384

Чигиринка, с. 319, 320

Чигиринський р-н, 75, 78, 81, 96, 312, 318, 319, 320, 321, 324, 325, 331, 344, 348, 349, 350, 358, 379, 392

Чмирівка, с. 348, 349, 353, 354, 356, 367

Чорноліска, с. 332

Чубівка, с. 321

Шамівка, с. 319, 320, 422
Шахове, с. 294
Шауляй, м. 235, 236, 237
Шевченкове, с. 56, 190, 324
Шостаківка, с–ще 423
Штаргард, м. 288
Штеінталь, с. 60
Штепениць, м. 288

Щасливе, с. 216

Юр'ївка, с. 295
Юрчиха, с. 313

Яблунівка, с. 349
Янич, с. 321, 322, 331

Науково–документальне видання

КІРОВОГРАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ
ВНЗ ВМУРОЛ «УКРАЇНА»
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали

Головний редактор
О.М.Барно

Редакційна колегія
К.М.Соколовська, Г.В.Хлань,
Т.В.Чвань, Л.В.Маренець

Автори–упорядники
М.В.Михайлюк, О.А.Трибуцька

Редактор
В.В.Бажан

Комп'ютерний набір та ідея макету
М.В.Михайлюк

Макет
О.С.Ротар

Підписано до друку 9.08.2010. Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 60, 45. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Наклад 300 прим.
Друк ТОВ „Код”
м. Кіровоград, вул.50 років Жовтня, 7а.
Тел.(0522) 32-23-26

Підписано до друку ...2010. Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. Папір офсетний. Гарнітура Times News Roman
Наклад 300 прим.
ТОВ «КОД». м. Кіровоград, вул. Червоногвардійська, 88.
Тел. (0522) 32-23-26. E-mail: kod@kod.kr.ua

Михайлюк Марина Володимирівна народилася 17 серпня 1977 р. в м. Жовті Води Дніпропетровської області. У 1999 р. закінчила історичний факультет Кіровоградського державного педагогічного університету імені В.Винниченка. Упродовж 2002–2005 рр. – аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.Драгоманова. У січні 2007 р. захистила кандидатську дисертацію на тему: «Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.)». З вересня 2008 р. – завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Кіровоградського інституту розвитку людини.

Автор понад 30 наукових праць, у тому числі книжки «Трагічні сторінки історії Кіровоградщини: Спогади про Голодомор 1932–1933 рр. та Другу світову війну» (Кіровоград, 2009).

Наукові інтереси: Друга світова війна, нацистський окупаційний режим, нацистська пропаганда.

Трибуцька Олена Анатоліївна народилася 15 листопада 1970 р. у с. Троянка Голованівського району Кіровоградської області. У 1993 р. закінчила філологічний факультет Кіровоградського державного педагогічного інституту імені О.С.Пушкіна. У 2005 р. закінчила Київський національний економічний університет за спеціальністю «Державна служба». З 1993 р. працює у Державному архіві Кіровоградської області. Пройшла шлях від зберігача фондів (1993) до начальника відділу інформації та використання документів (2007).

Автор близько 40 науково-публіцистичних статей, а також співупорядник чотирьох збірників документів і матеріалів краєзнавчого плану.

Наукові інтереси: краєзнавство, архівознавство, документознавство.